

I KRONIKA 63

2015

časopis za slovensko krajevno zgodovino

63
2015

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

<http://www.odmev.zrc-sazu.si/kronika/>

IZDAJA ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

<http://www.ff.uni-lj.si/zzds/index.htm>

Odgovorni urednik/ Managing editor:

dr. Miha Preinfalk (Ljubljana)

Tehnična urednica/ Technical editor:

mag. Barbara Šterbenc Svetina (Ljubljana)

Uredniški odbor/ Editorial board:

mag. Sonja Anžič-Kemper (Pforzheim, Nemčija), dr. Marjan Drnovšek (Ljubljana),

dr. Aleš Gabrič (Ljubljana), dr. Stane Granda (Ljubljana),

dr. Eva Holz (Ljubljana), dr. Miha Kosi (Ljubljana),

Irena Lačen Benedičič (Jesenice), dr. Tomaž Lazar (Ljubljana),

dr. Vlasta Stavbar (Maribor) in dr. Nadja Terčon (Piran)

Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji.

© Kronika

Redakcija te številke je bila zaključena:

6. februar 2015

Naslednja številka izide/ Next issue:

junij 2015/ June 2015

Prevodi povzetkov/ Translations of summaries:

Manca Gašperšič – angleščina (English)

Lektoriranje/ Language Editor:

Rok Janežič

UDK/ UDC:

Breda Pajsar

Uredništvo in uprava/ Address of the editorial board:

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU / Milko Kos Historical Institute at ZRC SAZU

Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana

tel. 01 47 06 200

Letna naročnina/ Annual subscription:

za posameznike/ Individuals 25,00 EUR

za študente in upokojene/ Students and Pensioners 18,00 EUR

za ustanove/ Institutions 30,00 EUR

Cena te številke v prosti prodaji je/ Single issue 10,00 EUR

Cena tematske številke/ Theme issue 15,00 EUR

Izdajatelj/ Publisher:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije

Aškerčeva cesta 2

SI-1000 Ljubljana

Transakcijski račun/ Bank Account:

Zveza zgodovinskih društev Slovenije 02010-0012083935

Sofinancirajo/ Financially supported by:

Javna agencija za raziskovalno dejavnost RS/ Slovenian Research Agency

ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa / ZRC SAZU, Milko Kos Historical Institute

Računalniški prelom/ Typesetting:

Medit d.o.o.

Tisk/ Printed by:

Fotolito Dolenc d.o.o.

Naklada/ Print run:

500 izvodov/ copies

Revija Kronika je vključena v podatkovno bazo/ Kronika is indexed in:

Bibliography of the History of Art, Medline; ERIH – European Reference Index for the Humanities

Na naslovnini in zadnji strani/ Front and Back cover: Kovanec s podobo bratov Janeza Sajfrida in Janeza Kristijana knezov Eggenbergov, aver in rever / Coin with the heads of Johann Seifried and Johann Christian Princes of Eggenberg, obverse and reverse (Narodni muzej Slovenije, Numizmatični kabinet, inv. št. 51021 (foto: Matija Pavlovec)).

KAZALO

Razprave

Renata Komić Marn:	Kratka zgodovina rodbine Eggenberg s posebnim ozirom na slovenski prostor	5
Stanislav Južnič:	Visokošolski pouk naravoslovnih vsebin pri ljubljanskih jezuitih (statistična obdelava podatkov in primerjava s sosednjimi šolami)	27
Tomaž Lazar:	Gospodstvo Pukštajn in rodbina Kometer: podjetniki, baroni, mecenari, zbiralci starin.....	41
Jurij Šilc:	Spor med župnikom in škofom. Sorški župnik Anton Berce in čas kulturnega boja v začetku 20. stoletja	65
Dunja Dobaja:	Rojstva, smrti in strah pred »belo kugo« v Dravski banovini v obdobju med obema svetovnima vojnama.....	89
Dejan Pacek:	Katoliška akcija v lavantinski škofiji.....	101
Jernej Vidmar:	Nadzor in represija na meji med Jugoslavijo (FLRJ) in Italijo v letih 1947–1954	119
Marija Počivavšek:	Rakuschev mlin: 1903–2014.....	137

In memoriam

Poklon samorastniku – prof. dr. Janezu Cvirnu v slovo (<i>Tone Kregar</i>)	143
--	-----

Ocene in poročila

Damijan Janežič, Drago Papler: Turizem v Naklem, tujski promet in turizem ter z njima povezani dogodki in ljudje v občini Naklo (<i>Janez Kopač</i>).	145
Dražen Vlahov: Matica krštenih župe Lindar (1591.–1667.). Glagoljski zapisi od 1591. do 1648. Posebna izdanja Državnog arhiva u Pazinu, Svezak 26. Glagoljski rukopisi 10 (<i>Darja Mihelič</i>)	147
Marija Mogorović Crljenko: Druga strana braka. Nasilje i legitimnost u (izvan)bračnim vezama na području Porečke biskupije u prvoj polovici 17. stoljeća (<i>Darja Mihelič</i>)	149
Pićanska biskupija i Pićanština. Zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa održanog 23. i 24. listopada 2008. godine (ur. Robert Matijašić, Elvis Orbanić). Državni arhiv u Pazinu, Posebna izdanja, Svezak 23 (<i>Darja Mihelič</i>).....	151
Istarski sabor. La Dieta istriana (ur. Neven Budak). Poreč = Parenzo: Zavičajni muzej Poreštine = Museo del territorio parentino (<i>Darja Mihelič</i>)	153

Rolanda Fugger Germadnik: Grofje Celjski med zgodovino in mitom (<i>Lidija Slana</i>).....	154
Zbornik občine Lukovica II (gl. ur. Stanko Pelc) (<i>Andraž Kovač</i>)	157
Jan Rychlík, Mária Tonková, Ladislav Hladký, Aleš Kozár: Dějiny Slovinska (<i>Eva Holz</i>).....	160
Straža – kraj topline, zelenja in modrine (ur. Stane Granda) (<i>Ana Marija Blažič</i>)	162
Drago Sedmak: Kronika vasi pod Grmado v letih 1914–1918 / La cronaca dei paesi ai piedi dell'Ermada negli anni 1914–1918 (<i>Ivan Vogrič</i>)	165
Žiga Herberstein: Gratae posteritati (Ljubemu zanamstvu). Prevedel Matej Hriberšek, spremna besedila prispevali Matej Hriberšek, Dejan Zadavec, Polona Vidmar in Jedert Vodopivec Tomažič (<i>Aleš Maver</i>).....	167
Arnold Suppan: Hitler-Beneš-Tito. Konflikt, Krieg und Völkermord in Ostmittel- und Südosteuropa (<i>Vincenc Rajšp</i>)	169

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 929.5Eggenberg
930.85(497.4-89)"16"

Prejeto: 28. 10. 2014

Renata Komić Marn

univ. dipl. prof. francoskega jezika in umetnostne zgodovine, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta,
Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: Renata.Komic@zrc-sazu.si

Kratka zgodovina rodbine Eggenberg s posebnim ozirom na slovenski prostor

IZVLEČEK

Knežja rodbina Eggenberg je ena najpomembnejših štajerskih rodbin, ki je zlasti v 17. stoletju izrazito zaznamovala tako politično kot tudi umetnostno podobo dežele. Toda literatura o knezih Eggenbergih se večinoma omejuje na današnji avstrijski prostor, njihova dejavnost tako na Kranjskem kot na slovenskem Štajerskem pa je slabše raziskana. Kot so domači raziskovalci že opozarjali, je rodbina pomembno vplivala tudi na prostor dežele Kranjske, saj so v 17. stoletju kar štirje knezi iz njenih vrst postali kranjski deželni glavarji. Pričujoče besedilo predstavlja poskus, na enem mestu združiti zlasti za slovenski prostor relevantno vedenje o rodbini Eggenberg in odpreti nove poti v smeri nadaljnjega raziskovanja njenega delovanja na Kranjskem in Spodnjem Štajerskem.

KLJUČNE BESEDE

Eggenbergi, plemiške rodbine, kulturna zgodovina, zgodovinski pregledi, Kranjska, deželni glavarji

ABSTRACT

A SHORT HISTORY OF THE EGGENBERG FAMILY WITH A SPECIAL EMPHASIS ON THE SLOVENIAN TERRITORY

The princely family of Eggenbergs was one of the most important Styrian families that, especially in the 17th century, marked both the political and artistic life of the province. However, literature on the Eggenberg princes primarily focuses on the territories of the present day Austria, while their activities in Carniola and Slovenian Styria still remain under-researched. As Slovenian researchers have already pointed out, the family also wielded important influence on Carniola, with no fewer than four princes from its line becoming Carniolan provincial governors (Landeshauptmann) in the 17th century. This text aims to combine the knowledge on the Eggenberg family that is most relevant for the Slovenian territory and to open new paths towards further research of their activities in Carniola and Lower Styria.

KEY WORDS

Eggenbergs, nobility, cultural history, historical overviews, Carniola, provincial governors

Uvod

Pisec prve biografije prvega kneza Eggenberga¹ je že v 19. stoletju ugotavljal, da Štajerci ne vedo veliko o zaslužnih dejanjih tega slavnega moža,² ki se je rodil kot protestantski plemič, umrl pa kot katoliški knez, vojvoda in guverner Notranjeavstrijskih dežel. A četudi je v 19. stoletju spomin na pomembno zgodovinsko vlogo predstavnikov nekdanje gotovo najvplivnejše in najmogočnejše rodbine na Štajerskem zbledel, so bili Eggenbergi vedno znani po svojih ogromnih posestih in skoraj legendarnem bogastvu, predvsem pa po nesrečni usodi, ki jih je doletela v drugem desetletju 18. stoletja. Takrat so v štirih letih umrli kar štirje člani rodbine, ki je tako po moški strani izumrla.

Svojemu bogastvu in ugledu primerno so bili knezi med najpomembnejšimi meceni na Štajerskem v 17. stoletju. Njihovo naročniško dejavnost je v svoji doktorski disertaciji leta 1974 podrobno predstavil Gerhard Bernd Marauschek.³ Veliko podatkov je moč najti tudi v publikacijah, posvečenih dvorcu Eggenberg, ki jih pripravlja Barbara Ruck, por. Kaiser, s sodelavci.⁴ Med starejšimi pisci velja priporočiti zlasti Hansa pl. Zwiedineck-Südenhorsta, ki je leta 1880 na podlagi arhivskih virov napisal biografijo Janeza Ulrika kneza Eggenberga,⁵ o vseh članih rodbine pa je gotovo najbolj izčrpno pisal Walter Ernst Heydendorff.⁶ A vendar se literatura o knezih Eggenberg večinoma omejuje na današnji avstrijski prostor, njihova dejavnost tako na Kranjskem kot na slovenskem Štajerskem pa je slabše raziskana. Na to težavo je že opozorila Metoda Kemperl, ki je predstavila dve cerkveni ustanovi Eggenbergov na Kranjskem in analizirala njuno stavbno zgodovino,⁷ na pomanjkanje vedenja o vlogi knezov na Kranjskem pa je že davnega leta 1840 opozarjal tudi Job Sonntag v *Carniolii*: »O, da bi se prav kmalu našlo izkušeno pero, ki bi nam sporočilo natančnejše podatke o eggenberških dejanjih in posestih na Kranjskem.«⁸ Njegovo opozorilo je resno vzel kranjski muzealec Karl Prenner, ki je v istem časopisu objavil krajši sestavek o knežji družini, a je »kranjski vidik« pri tem ostal nedorečen.⁹ To

Grbi deželnih glavarjev iz knežje rodbine Eggenberg, poslikava iz srede 18. stoletja, kapela sv. Jurija na Ljubljanskem gradu (© Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU, Ljubljana (foto: Renata Komič Marn)).

je presenetljivo, saj so bili knezi Janez Ulrik, Janez Anton, Janez Sajfrid in Anton Jožef deželni glavarji na Kranjskem med letoma 1602 in 1649 ter 1673 in 1714. V kapeli sv. Jurija na Ljubljanskem gradu so tako med grbi kranjskih deželnih glavarjev naslikani tudi štirje grbi štirih knezov Eggenbergov. Kljub temu je rodbina Eggenberg do današnjih dni ostala brez gesla v *Slovenskem biografskem leksikonu* ali v *Enciklopediji Slovenije*, spomin na prisotnost njenih članov na Kranjskem pa so ohranjali zgolj posamezni prispevki.¹⁰ Pričujoče besedilo predstavlja poskus, na enem mestu združiti zlasti za slovenski prostor relevantno vedenje o rodbini Eggenberg in odpreti nove poti v smeri nadaljnega raziskovanja njenega delovanja na Kranjskem in Spodnjem Štajerskem.

Prvi Eggenbergi

V 15. stoletju so bili člani rodbine preprosti graški meščani. Prvi znani Eggenberg, Ulrik, je omenjen v

¹ Gl. Zwiedineck-Südenhorst, *Hans Ulrich Fürst von Eggenberg*.

² Kaiser, *Schloss Eggenberg*, str. 27.

³ Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*.

⁴ Ruck, Kryza-Gersch, *Schloß Eggenberg*; Ruck, *Hans Adam Weissenkircher*; Kaiser, *Schloß Eggenberg*; Kaiser, *Schloss Eggenberg*.

⁵ Zwiedineck-Südenhorst, *Hans Ulrich Fürst von Eggenberg*.

⁶ Heydendorff, *Die Fürsten und Freiherren zu Eggenberg*.

⁷ Gl. Kemperl, *Cerkveni ustanovi knezov Eggenberg*.

⁸ »Möchte doch recht bald eine geübtere Feder sich finden, und über die Thaten und Besitzungen der Eggenberge in Krain uns nähere Daten mittheilen.« Sonntag, *Das fürstliche Haus Eggenberg*, 32, str. 126.

⁹ Prim. Prenner, *Die Eggenberge*, 69; Prenner, *Die Eggenberge*, 70; Prenner, *Die Eggenberge*, 71; Prenner, *Die Eggenberge*, str. 72.

¹⁰ Gl. npr. Blaznik, *Loško gospostvo*; Ludvik, *Eggenbergi in eggenberški arhivi*; Kemperl, *Cerkveni ustanovi knezov Eggenberg*.

graških arhivskih virih kot mestni sodnik leta 1432.¹¹ Pot med uspešne podjetnike v takrat cvetočem središču cesarstva mu je zagotovila poroka z Barbaro Giebinger, hčerjo hubnega mojstra v Gradcu.¹² Kot prodajalec in trgovec je imel podružnice v Radgoni, Zagrebu in Budi.¹³ Omenja ga tudi pogodba iz leta 1436, s katero je cesar Friderik III. Habsburški (1415–1493) Ulriku in nekaterim drugim graškim meščanom podelil izključne kovne in menjalne pravice.¹⁴ Ulrik, ki je umrl leta 1448, je z ženo in številnimi drugimi člani rodbine pokopan na dvorišču stolnice sv. Egidija v Gradcu.¹⁵ Njegov nagrobnik je bil menda v fresko tehniki naslikan na desni strani glavnega portala in se ni ohranil,¹⁶ a vendar so bili sredi prve polovice 19. stoletja sledovi stare poslikave, pod katero je bilo moč v gotici prebrati nagrobni napis Ulrika Eggenberga in njegove žene Barbare, še vidni na steni zraven glavnega vhoda v stolnico.¹⁷ Med poslikavami s stare stolnice je znana tudi tako imenovana *Eggenberger Bild*. Ta podoba Marije zaščitnice naj bi nastala v spomin na Ulrika Eggenberga kot votivna slika, stala pa je na zahodni steni graške stolnice.¹⁸ Danes jo poznamo samo po poznejšem barvnem tisku, ki ga hrani Mestni muzej v Gradcu.

Tako so bili temelji za bliskoviti vzpon Eggenbergov med najpomembnejše rodbine v cesarstvu ustvarjeni s trgovino in finančnim poslovanjem.¹⁹ Ulrikov sin Boltežar je nadaljeval graško družinsko linijo in povečal očetov posej. Z vinom in živino je trgoval po celi Štajerski pa tudi na Madžarskem in Češkem ter vse do Benetk. Pridobil si je tudi druge pomembne vire dohodkov in kmalu začel posojati denar cesarju Frideriku III.,²⁰ ki se je rad zadrževal v rodnem Gradcu.²¹ Med letoma 1458 in 1461 je bil imenovan za cesarskega kovnega mojstra v Gradcu, po letu 1461 pa še v Sentvidu na Glini in Ljubljani.²² Kmalu je postal eden najpremožnejših mož v deželi. V Slovenskih goricah je imel ob reki Pesnici bogato posest, med letoma 1485 in 1496 pa je imel v zakupu imenje in deželno sodišče Radovljico na Gorenjskem.²³ Po izročilu naj bi tudi postavil prvi papirni mlin na Štajerskem.²⁴ Njegova dejavnost se vendarle ni omejevala zgolj na kopičenje bogastva. Skupaj z drugimi dobrotniki je pred letom 1451

ustanovil *Eckennperger Stifft*, graško mestno bolnišnico za stare in revne.²⁵ Ta je stala blizu glavnih mestnih vrat, v delu mesta, imenovanem *Paradeis*, kjer so Eggenbergi pozneje postavili še majhno kapelico, posvečeno Vsem svetnikom, in si uredili družinsko grobnico.²⁶ Premožni Boltežar je podpiral tudi samostanske ustanove. Ko je Friderik III. opustil gradnjo graškega frančiškanskega samostana, je nadaljeval cesarjevo delo, svojo čudovito hišo v Gradcu je začasno dal na razpolago graškim dominikankam, ki so morale zapustiti svoj samostan pri sv. Lenartu, dominikancem pri *Heiligenblut* v Gradcu pa je daroval vinograde in pašnike v *Rosenberge*.²⁷ Pomagal je tudi utrditi mesto in mestni grad.²⁸ Žal so se zanj stvari slabo obrnile, ker je nenehno koval slabe novice in je zato končno padel v nemilost pri Frideriku III., ki ga je leta 1493 dal zapreti v ječo.²⁹ Kljub temu je Boltežar menda iz ječe cesarju odobril še eno posojilo.³⁰ Potem ko sta tako ujetnik kot cesar še istega leta umrla, je Friderikov naslednik Maksimilijan I. rodbini Eggenberg priznal dolg. Leta 1496 so namreč Boltežarjevi otroci od cesarja prejeli gospostvo *am Graben*.³¹ Ne vemo, ali je Friderik III. Boltežarju podelil plemiški naziv,³² je pa zelo verjetno, da ga je ta dobil pred letom 1485, ko je začel upravljati deželsko sodišče v Radovljici, kajti ta služba je zahtevala plemiški stan.³³ Po nekaterih podatkih naj bi že leta 1467 prejel plemstvo od madžarskega kralja Matije Korvina, potem ko je na njegovem dvoru služil kar nekaj let.³⁴ To bi pojasnilo tudi pojav treh krokarjev v eggenberškem grbu, saj je bil krokar simbol Matije Korvina.³⁵ Boltežar je bil verjetno prvi, ki je med letoma 1460 in 1479 začel nositi grb s tremi krokarji, kajti z očetom Ulrikom sta prej imela v ščitu dva prekrizana racaka.³⁶ Čeprav je precej nečastno umrl v ječi, so ga pokopali v eggenberški družinski grobnici v *Allerheiligenkirche*. Od vseh nagrobnikov članov rodbine Eggenberg iz te cerkve se je ohranil le njegov.³⁷ Danes ga hranijo v stari Marijini kapeli v dvorcu Eggenberg v Gradcu.

¹¹ Schuster, *Capella Beate Marie Virginis*, str. 32.

¹² Heydendorff, *Die Fürsten und Freiherren zu Eggenberg*, str. 19.

¹³ Prav tam; Dienes, Kubinzky, *Eggenberg*, str. 10.

¹⁴ Ilwof, Peters, *Graz*, str. 145.

¹⁵ Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, str. 125.

¹⁶ Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 9.

¹⁷ Polsterer, *Grätz*, str. 96.

¹⁸ *Kärnten und Steiermark*, str. 330.

¹⁹ Prim. Zwiedineck-Südenhorst, *Hans Ulrich Fürst von Eggenberg*, str. 7.

²⁰ Schuster, *Capella Beate Marie Virginis*, str. 33.

²¹ Heydendorff, *Die Fürsten und Freiherren zu Eggenberg*, str. 18.

²² Prav tam, str. 23; Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 27; Dienes, Kubinzky, *Eggenberg*, str. 10.

²³ Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 28.

²⁴ Dienes, Kubinzky, *Eggenberg*, str. 10.

²⁵ Heydendorff, *Die Fürsten und Freiherren zu Eggenberg*, str. 24; Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 29. Cerkev je bila zgrajena v letih 1485–86; prim. Schuster, *Capella Beate Marie Virginis*, str. 46.

²⁶ Heydendorff, *Die Fürsten und Freiherren zu Eggenberg*, str. 25.

²⁷ Polsterer, *Grätz*, str. 380; Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, str. 126.

²⁸ Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, str. 126.

²⁹ Dienes, Kubinzky, *Eggenberg*, str. 11.

³⁰ Heydendorff, *Die Fürsten und Freiherren zu Eggenberg*, str. 24.

³¹ Polsterer, *Grätz*, str. 380.

³² Dienes, Kubinzky, *Eggenberg*, str. 11.

³³ Schuster, *Capella Beate Marie Virginis*, str. 37.

³⁴ Prav tam.

³⁵ Becker, *The Beginnings*, str. 10; Schuster, *Capella Beate Marie Virginis*, str. 36.

³⁶ Prim. Heydendorff, *Die Fürsten und Freiherren zu Eggenberg*, str. 19; Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 29.

³⁷ Za natančnejše podatke o usodi nagrobnika gl. Heydendorff, *Die Fürsten und Freiherren zu Eggenberg*, str. 26.

Nagrobnik Hansa Eggenberga, 1481, zunanjščina župnijske cerkve sv. Janeza Krstnika v Radgoni (© Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU, Ljubljana (foto: Renata Komič Marn)).

Ulrikov drugi sin Hans († 1481) je ustanovil radgonsko vejo rodbine,³⁸ katere najodličnejši predstavnik je bil Rupert Eggenberg. Hansov nagrobnik stoji ob zunanji steni mestne župnijske cerkve v Radgoni, na njem pa je najstarejša znana upodobitev eggenberškega grba s tremi krokarji iz leta 1481. Najstarejšo listino s takšnim grbom iz leta 1479 pa hrani Osrednji arhiv nemškega viteškega reda na Dunaju.³⁹

Hansov vnuk Krištof († 1551) je leta 1529 s svojim bratrancem Volfom († 1536) iz graške veje sodeloval pri obrambi Dunaja. Nato se je posvetil službovanju in se po letu 1543 umaknil iz javnega življenja.⁴⁰ Takrat je od grofa Jurija Schaumburga ku-

pil Ernovž (Ehrenhausen) in dal tam zgraditi utrjen grad.⁴¹ Bil je vnet privrženec nove luteranske vere in je bil pred letom 1520 skupaj z bratrancem Volfom povzdignjen v viteški stan.⁴² V Ernovžu, kjer je na glavnem trgu stala mala cerkva, posvečena Marijinemu vnebovzetju, ki jo viri omenjajo v letih 1543 in 1574, so Eggenbergi ustanovili beneficij.⁴³ Cerkev je bila pozneje porušena in na njenem mestu se danes nahaja poznobaročni vodnjak. Nagrobnike članov ernovške linije iz beneficientske cerkvice so sredi 18. stoletja prenesli v ernovško župnijsko cerkev. Tako sta tam ohranjena nagrobnika Krištofa in njegove žene Helene Fugger s Tirolskega,⁴⁴ razen tega hranijo tam tudi nagrobnike dveh Krištofovih sinov: Janeza Krištofa († 1581) in njegove žene Marije Galler ter Jerneja († 1583) in njegove žene Justine pl. Breuner.⁴⁵ Jernej je okrog srede stoletja kupil gosposčino Strass, kjer je dal povsem na novo pozidati grad,⁴⁶ Janez Krištof pa je gospodstvu Ernovž menda priključil imenje Eggenberg v Slovenskih Goricah.⁴⁷

Tako Jernej kot Janez Krištof sta bila skoraj zagotovo protestanta, srednji sin Rupert (1546–1611) pa je ostal zvest katoliški veri.⁴⁸ Bil je edini, ki se je resno

Rupert baron Eggenberg (<http://digi.ub.uni-heidelberg.de/fwbb/klebeband1> (Wikimedia Commons)).

³⁸ Za ernovško linijo gl. Heydendorff, *Die Fürsten und Freiherren zu Eggenberg*, str. 29–38.

³⁹ Heydendorff, *Die Fürsten und Freiherren zu Eggenberg*, str. 25.

⁴⁰ Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 10.

⁴¹ Prav tam.

⁴² Prav tam, str. 11.

⁴³ Schweigert, *Die Pfarrkirche*, str. 4.

⁴⁴ Za reprodukcijo gl. Heydendorff, *Die Fürsten und Freiherren zu Eggenberg*, repr. 9.

⁴⁵ Schweigert, *Die Pfarrkirche*, str. 16.

⁴⁶ Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 11.

⁴⁷ Prav tam, str. 12.

⁴⁸ Za Rupertovo biografijo gl. Zwiedineck-Südenhorst, Ruprecht von Eggenberg, po njem povzel Heydendorff, *Die Fürsten und Freiherren zu Eggenberg*, str. 39–46.

Mavzolej Ruperta barona Eggenberga v Ernovžu (Ewald Gabardi (Wikimedia Commons)).

posvetil vojaški karieri. Sloves rodbine Eggenberg se je z njim širil po celem cesarstvu, saj je Rupert v službi parmskega vojvode Aleksandra Farneseja Špancem pomagal podjarmiti nizozemske province in si bliskovito prislužil visok položaj.⁴⁹

Rupert je bil najprej grajski glavar (*Schlosshauptmann*) v Gradcu, to službo je na utrjenem graškem gradu, ki so ga gradili od leta 1574 naprej, opravljal kot prvi.⁵⁰ Rupert Eggenberg, Andrej Auersperg (Turjaški) in hrvaški ban Tomaž Erdödy so leta 1593 premagali turško vojsko v znameniti bitki pri Sisku. Vsi so bili bogato nagrajeni, najbolj pa Rupert.⁵¹ Leta 1594 je prevzel poveljstvo nad avstrijskimi četami v Vojni krajini in kmalu je postal cesarski svetnik in minister, pozneje pa še topniški častnik in generalni poveljnik topništva.⁵² Zaradi svojih zaslug je bil leta 1598 končno povzdignjen v barona.⁵³ Zanimivo je, da ga Gruden v svojem sestavku o slavni bitki pri Sisku imenuje štajerskega Slovenca.⁵⁴ V ne prav lepem spominu pa so Ruperta ohranili v Škofji Loki, kamor je med letoma 1591 in 1604, ko je imel v zakupu loško gospostvo, enkrat letno hodil pobirati dohodke in se prerekat s predstavniki freisinške škofije,

ki mu je gospostvo izročila v najem.⁵⁵

Rupertova zmaga v bitki pri Sisku je veliko pripevala k ugledu rodbine. Slavnega generala so z vsemi častmi slovesno pokopali leta 1611 v Ernovžu, v mavzoleju, ki ga je sam pričel graditi leta 1609. V oporoki je ustanovil ernovški fidejkomis, za univerzalnega dediča pa je določil nečaka Volfa, Jernejevega sina, ki je tudi ostal zvest katoliški veri.⁵⁶ Dedič Volf se je prav tako odločil za vojaško kariero in umrl leta 1615 v Karlovcu.⁵⁷ Tudi on je pokopan v Rupertovem mavzoleju, kjer naj bi počivali samo katoliški in moški člani, ki so dosegli najvišje vojaške časti.⁵⁸ General je v oporoki naročil, naj njegovi dediči nadaljujejo z gradnjo mavzoleja. Nečak in dedič Volf se je stričevih navodil iz oporoke držal, po njegovi smrti pa so dela nadaljevali šele v letih 1681 in 1682, za časa Janeza Kristjana, Eggenberga iz graške veje. Vsekakor so se tudi takrat še vedno držali starega načrta, ki ga je izdelal Johann Walder.⁵⁹

Volfovi potomci so bili protestanti, zato so imeli nemalo težav in Rupertovega fidejkomisa niso mogli uživati.⁶⁰ Ernovška veja je izumrla leta 1646, ko je vsa posestva podedoval Janez Anton knez Eggenberg iz graške veje.

⁴⁹ Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 13.

⁵⁰ Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, str. 127; Sonntag, *Das fürstliche Haus Eggenberg*, 30, str. 118.

⁵¹ Na Kranjskem sicer za zmagovalca te bitke velja »kranjski Ahil« Andrej Auersperg, ki ga starejša avstrijska zgodovinska literatura v zvezi z bitko pri Sisku redko omenja. Za recepcijo historičnega dogodka na Slovenskem gl. Reisp, *Zgodovino-pisje*.

⁵² Gl. Polsterer, *Grätz*, str. 382; Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, str. 127; Marauschek, str. 14–15.

⁵³ Frank, *Standeserhebungen*, str. 263.

⁵⁴ Gruden, *Slavni dan Slovencev*, str. 275.

⁵⁵ Za arhivsko izpričane dogodke in zlasti spore Eggenberga s freisinškim škofom in domačini gl. Blaznik, *Loško gospostvo*.

⁵⁶ Heydendorff, *Die Fürsten und Freiherren zu Eggenberg*, str. 47; Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 17–19.

⁵⁷ Schweigert, *Die Pfarrkirche*, str. 17.

⁵⁸ Prav tam.

⁵⁹ Heydendorff, *Die Fürsten und Freiherren zu Eggenberg*, str. 46.

⁶⁰ Prav tam, str. 47–50; Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 22.

Sajfrid in Ana Benigna

Ulrikov sin Boltežar Eggenberg je pred letom 1460 kupil posest na algersdorfskih poljanah, kjer je pozneje postavil *Orthof*, utrjeno graščino s kapelo Device Marije.⁶¹ Boltežarjev najstarejši sin iz drugega zakona in Krištofov bratranec Volf je nadaljeval algersdorfsko oziroma graško družinsko linijo, njegov dedič pa je bil sin Sajfrid, ki je družinsko posest v Gradcu še povečal. Sajfrid je bil že leta 1555 graški župan,⁶² pot med odličnike pa si je utrl tudi z izbiro neveste: Ana Benigna, s katero se je poročil leta 1558, je bila hči cesarskega dvornega svetnika Žige Gallerja pl. Schwanberga in Ane baronice Herberstein.⁶³ V letih 1575–1577 je kupil Herbersdorf in Schleierhof pri Stainzu ter Harmsdorf z Wartenauerhofom.⁶⁴ V Schleierhofu je dal postaviti veličastno renesančno rezidenco, ki se ni ohranila.⁶⁵

Kaže, da je cesar Ferdinand I. Sajfrida zelo cenil, čeprav je bil ta protestantske vere. O njunem posebnem odnosu obstajajo številni zapisi zgodovinarjev, ki najraje navajajo naslednjo zgodbo: cesar je Sajfrida obiskal v njegovem domovanju in ga prosil za finančno podporo v boju proti Turkom. Eggenberg ni imel gotovine, vendar je obiskovalcu obljubil pomoč. Le tri ure pozneje so Sajfridovi podrejeni osuplemu cesarju prinesli 100.000 goldinarjev.⁶⁶ Ta anekdota priča o legendarnem Eggenbergovem bogastvu in kaže, da so bili pisci plemiču naklonjeni. Leta 1568 je prodal *Eggenberger Stift* v *Paradeis* štajerskim stanovanom.⁶⁷ Takrat sta tam stali le ena hiša in ena kapela, prodal pa ju je za 4500 funtov in 100 dukatov.⁶⁸ Sajfrid je kapelo že 10 let poprej prepustil luteranskemu dežel-nemu kaplanu za opravljanje praznične službe božje. To je razumljivo, saj je menda tudi v vse cerkve, ki so jih postavili ali dotirali njegovi predniki, nastavljal luteranske pastore, čeprav je Ferdinand I. zaukazal drugače.⁶⁹ Stanovi so kupljeno cerkev povečali in leta 1574 postavili novo protestantsko šolo, ki so jo leta

1598 na ukaz deželnega kneza zaprli⁷⁰ in nekaj let pozneje na tem mestu ustanovili samostan klaris, ki je bil 1782 razpuščen, cerkev in samostansko poslopje pa so podrli.⁷¹

Po Sajfridovi smrti leta 1594 je vdova Ana Benigna še nekaj let uporabljala eggenberško graščino in mestno palačo, potem pa se je preselila na Kranjsko in prevzela upravljanje gosposčine Postojna.⁷² Gospostvo Postojna naj bi po nekaterih podatkih kupil Sajfrid leta 1581.⁷³ Nasprotno piše v prodajni pogodbi za Postojno iz leta 1669, da jo je kupil Sajfridov sin Janez Ulrik.⁷⁴ Nakup je povezan z imenovanjem Janeza Ulrika za deželnega glavarja Kranjske leta 1602, saj je ta funkcija zahtevala njegovo občasno, a vendarle redno prisotnost na Kranjskem. Po literaturi sodeč naj bi se Sajfridova vdova na Kranjsko preselila po letu 1608, torej šele šest let po sinovem imenovanju.⁷⁵ V zvezi s tem podatkom je zgovorno Radicsevo poročilo, da je nadvojvoda Ferdinand Postojno leta 1608 Janezu Ulriku baronu Eggenbergu najprej zastavil, nato pa mu jo leta 1616 prodal.⁷⁶ Starejši pisci so torej vedeli, da je mati upravljala Postojno, in poznali so datum za-stavitve gosposčine Eggenbergu, zato so trdili, da je na Kranjsko prišla po letu 1608. Marauschek je še ugotovil, da jo arhivski viri omenjajo na Kranjskem v letih 1622 in 1623, datum njene smrti pa je postavil pred letom 1625; pokopana je namreč v kapeli sv. Urha pri ljubljanskih jezuitih, kjer je njen sin Janez Ulrik 25. maja 1625 daroval za oltar Vseh svetih.⁷⁷

Ana Benigna Eggenberg je na Kranjsko najbrž prišla kot privrženka katoliške vere, saj je v stari ljubljanski katedrali še pred letom 1611 dala postaviti oltar sv. Križa. Veider pravi, da sta za obnovo oltarja že leta 1609 poskrbela Tomaž Hren in Ana Benigna Eggenberg, vendar virov za to trditev in datacijo ne navaja.⁷⁸ Šcarlichijevo vizitacijsko poročilo poroča, da je bil oltar sv. Križa leta 1631 prislonsen k prvemu slopu, šteto od prezbiterija, in sicer na južni strani.⁷⁹ Kljub vsemu trudu pa se tudi beneficij gospe Eggenberg pri oltarju sv. Križa ni obnesel, saj je morala cer-

⁶¹ Schuster, *Capella Beate Marie Virginis*, str. 7, 47.

⁶² Heydendorff, *Die Fürsten und Freiherren zu Eggenberg*, str. 56.

⁶³ Zwiedineck-Südenhorst, *Hans Ulrich Fürst von Eggenberg*, str. 8; Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 32.

⁶⁴ Zwiedineck-Südenhorst, *Hans Ulrich Fürst von Eggenberg*, str. 8; Zahn, *Steirische Miscellen*, str. 76.

⁶⁵ Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 33.

⁶⁶ Prim. npr. Polsterer, *Grätz*, str. 381.

⁶⁷ Schuster, *Capella Beate Marie Virginis*, str. 41; Dienes, Kubinzky, *Eggenberg*, str. 11. Janisch trdi, da sta posest darovala Sajfridov oče Volfgang in stric Jakob, Polsterer celo navaja domnevno leto donacije, 1540, čeprav je Volfgang umrl leta 1536; prim. Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, str. 127; Polsterer, *Grätz*, str. 30, 125.

⁶⁸ Ilwof, Peters, *Graz*, str. 183; Heydendorff, *Die Fürsten und Freiherren zu Eggenberg*, str. 57. Za datum prodaje gl. Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 34, 42.

⁶⁹ Še leta 1580 je kljuboval cesarju in je na svojem gradu dalj časa nudil zavetje učitelju na *Stiftschule* Magistru Gašperju Kratzerju, ki je bil izgnan iz Gradca, gl. Polsterer, *Grätz*, str. 381.

⁷⁰ Heydendorff, *Die Fürsten und Freiherren zu Eggenberg*, str. 58.

⁷¹ Ilwof, Peters, *Graz*, str. 211; Heydendorff, *Die Fürsten und Freiherren zu Eggenberg*, str. 59. Za staro Eggenbergovo ustanovo ter ustanovitev in razvoj samostana gl. Polsterer, *Grätz*, str. 125ss; Kohlbach, *Die barocken Kirchen*, str. 8ss.

⁷² Schuster, *Capella Beate Marie Virginis*, str. 41–42.

⁷³ Sapač, *Grajske stavbe*, 1, str. 98.

⁷⁴ Prim. citat iz pogodbe v Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 36, op. 101.

⁷⁵ Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 36.

⁷⁶ Radics, *Adelsberg*, str. 21. Gl. tudi Zwiedineck-Südenhorst, *Hans Ulrich Fürst von Eggenberg*, str. 28.

⁷⁷ Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 36, op. 102. Podatek o oltarju je zabeležil Valvasor, *Die Ehre*, VIII, str. 711.

⁷⁸ Veider, *Stara ljubljanska stolnica*, str. 72.

⁷⁹ »In medio Ecclesiae ad columnam primam in cornu Epistolae est Altare S^{mae} Crucis dicatum constructur ut dicitur a bolim bonae memoriae Illma D. Benigna ab Eggenperg Matre Sere-nissimi Ducis Cromolonii, habens tabelam depictam, pro Icone, cum Crucifixo maiori desuper.« Citirano po Veider, *Stara ljubljanska stolnica*, str. 104–105, op. 40; gl. tudi str. 71.

*Oltar sv. Križa v stolnici sv. Miklavža v Ljubljani
(© Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta
ZRC SAZU, Ljubljana (foto: Andrej Furlan)).*

kev sama skrbeti za vzdrževanje oltarja.⁸⁰ Vizitacijsko poročilo iz 1631 poroča, naj se vojvoda (sin Benigne Eggenberg) naprosi, da za oltar poskrbi in ga olepša, poznejša opazka pa pravi: »Nihil factum est a filio«.⁸¹ Na oltarju je menda že od srede 15. stoletja stalo leseno gotsko Križanje, osrednja figura Križanega pa je edini ohranjeni element starega Križevega oltarja.⁸²

Gospa Eggenberg pa je s škofom Tomažem Hrenom razpravljala tudi o obnovi kapele in božje službe na ljubljanskem gradu: (takrat še) baronica je 2. januarja 1616 Hrenu pisala z blejskega gradu, naj poskrbi za božjo službo v kapeli ljubljanskega gradu, za katero je svojčas tako skrbel.⁸³ Ni čudno, da se je

mati kranjskega deželnega glavarja zavzela za grajsko kapelo, saj so bili deželni glavarji vojvodine Kranjske nameščeni v trdnjavi deželnega kneza na ljubljanskem gradu. Kapela, v kateri je 14. septembra 1489 cesar Friderik III. ustanovil beneficij v čast sv. Jurija, sv. Pankraca in sv. Helene, je bila že konec 16. stoletja v tako slabem stanju, da so jo morali leta 1595 obnoviti.⁸⁴ O poznejši obnovi, na katero bi lahko kazalo omenjeno pismo, zaenkrat ni podatkov. Vsekakor je škof Tomaž Hren imel stike tudi z deželnim glavarjem, saj mu je leta 1628 pisal iz Gornjega Grada.⁸⁵

Da je bila Benigna Eggenberg vnetá pokroviteljica cerkvenih ustanov, priča tudi znesek 3000 gld, ki ga je leta 1635 za gradnjo samostana klaris v Ljubljani volil Mihael Taler, »ker je to pred leti obljubil pokojni Benigni kneginji Eggenberški«.⁸⁶ Mihael Taler je sicer že leta 1604 jezuitom podaril nek vinograd,⁸⁷ ker pa je Ana Benigna Eggenberg pokopana ravno pri jezuitih, velja natančneje predstaviti njeno vez s tem redom.

Leta 1597 so po daljših prizadevanjih poznejšega cesarja Ferdinanda II. in tedanjega stolnega dekana Tomaža Hrena, ki je istega leta postal škof, prišli v Ljubljano prvi jezuiti. Vernikom so poskušali poleg izobrazbe nuditi tudi posebne oblike verskega udejstvovanja, zlasti v okviru bratovščin. Hren je povsod oživil delovanje starih kongregacij in pospeševal ustanavljanje novih. Med drugim je ponovno oživila stara stolniška bratovščina sv. Rešnjega telesa (*SS. Corporis et Sanguinis Christi*), v katero so se v Hrenovem času včlanili nekateri najbolj ugledni predstavniki graškega dvora.⁸⁸ Marijine kongregacije, ki so bile za dobo katoliške reformacije še posebej značilne, so v Ljubljani začeli širiti jezuiti, Hren pa je kot veliki častilec Marije njihovo ustanavljanje podpiral.⁸⁹ Prvo med njimi, bratovščino Marijinega vnebovzetja, so jezuiti zasnovali leta 1605, formalno pa je bila ustanovljena leta 1606. Ob ustanovitvi te kongregacije leta 1606 je škof Hren daroval dragoceno vpisno knjigo in se vanjo kot prvi vpisal,⁹⁰ kranjski vicedom Janez Filip Kobenzl je za oltarno opremo daroval 40 gld gotovine, mati deželnega glavarja pa je skupaj z vicedomovo ženo darovala oltarno platneno opremo.⁹¹ Benigna Eggenberg je torej že leta 1606 aktivno sodelovala v prizadevanjih za katoliško obnovo kranjske prestolnice in se je morada na Kranjsko preselila še pred letom 1608. Tu je bivala vse do leta 1624, ko so pri jezuitih pripravili pogrebne slovesnosti »za materjo presvetlega kneza

⁸⁰ Veider, *Stara ljubljanska stolnica*, str. 72.

⁸¹ Prav tam, str. 105, op. 43.

⁸² Herbersteinov vizitacijski zapisnik iz leta 1684 sporoča: »Altare... habens tabellam depictam exiguum, et desuper Crucifixum magnum erectum: dicitur hoc fundasse Domina Benigna ab Eggenberg...« Citirano po Veider, *Stara ljubljanska stolnica*, str. 105, op. 44. Kip, ki je nastal ob koncu friderician-ske prezidave stare stolnice v zadnjih desetletjih 15. stoletja, sodi med najkakovostnejše plastike poznega srednjega veka pri nas; prim. Lavrič, *Ljubljanska stolnica*, str. 124. Gl. tudi Veider, *Stara ljubljanska stolnica*, str. 11, 72; Lavrič, *Ljubljanska škofija*, str. 91.

⁸³ Veider, *Stara ljubljanska stolnica*, str. 110, op. 49.

⁸⁴ Tancik, Grbi v kapeli sv. Jurija, str. 158.

⁸⁵ Prim. Zahn, *Steirische Miscellen*, str. 437.

⁸⁶ Žvanut, *Plemiške zgodbe*, str. 141.

⁸⁷ *Letopis*, str. 48.

⁸⁸ Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, str. 25.

⁸⁹ Prav tam.

⁹⁰ Prav tam.

⁹¹ Bizant, Marijine kongregacije, str. 143; *Letopis*, str. 53.

Eggenberga.⁹² Ana Benigna je torej umrla leta 1624 in res so jo pokopali v jezuitski cerkvi, vendar je v zvezi z nekdanjim in današnjim nahajališčem njene groba nekaj nejasnosti. Septembra leta 1721 so namreč v cerkvi podrli stari oltar Marijinega vnebovzetja, da bi postavili novega.⁹³ Ko so na prostoru pred oltarjem pripravljali grobnico za nove dobrotnike, so »bakreno krsto s truplom kneginje Eggenberske«, ki se je tam nahajala, prenesli v sosednjo kapelo, k oltarju sv. Urha, ki ga je takrat še krasil eggenberski grb.⁹⁴ Ta oltar je že pred letom 1623 ustanovil Benignin sin, Janez Ulrik knez Eggenberg,⁹⁵ skupaj s kapelo pa je bil posvečen 25. maja 1625.⁹⁶ Škof Hren je kapelo in oltar sicer posvetil v čast svetih spoznavalcev, ker pa sta bila oba ustanovi Janeza Ulrika, je bila v oltarju slika sv. Urha in so oltar in kapelo imenovali kar po ustanovnikovem zavetniku.⁹⁷ Pri iskanju odgovora na vprašanje, zakaj je bila krsta Ane Benigne leta 1721 pred oltarjem Marijinega vnebovzetja, se za pomembnega izkaže naslednji zapis: leta 1720 se je neki gospe udril tlak nad kripto pred oltarjem sv. Urha, v kateri je menda ležala bakrena krsta s truplom kneza Janeza Ulrika. To so začasno shranili na stopnicah v zvonik, knezovo srce v srebrni kapsuli pa v zakristiji.⁹⁸ Toda to bakreno krsto, ki so jo izpred oltarja Marijinega vnebovzetja prestavili v kapelo sv. Urha, so očitno zgolj vrnili na njeno prvotno mesto. Truplo v njej ni pripadalo knezu Janezu Ulriku, ampak njegovi materi Ani Benigni Eggenberski. Janezu Ulriku je pripadalo le srce v srebrni kapsuli. Knez je namreč na smrtni postelji leta 1634 izrazil željo, da bi bil pokopan poleg svoje žene, v družinski grobnici pri minoritih v Gradcu, njegovo srce pa naj ostane v Ljubljani, pri materi, ki je počivala pri jezuitih.⁹⁹

Janez Ulrik knez Eggenberg (*Annales Ferdinandeae von Franz Christoph Khevenhüller*, 2, 1721–1726 (Wikimedia Commons)).

Oltar sv. Ane (prvotno oltar svetih spoznavalcev) v župnijski cerkvi sv. Jakoba v Ljubljani (© Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU, Ljubljana (foto: Igor Zaplatil)).

⁹² *Letopis*, str. 100–101.

⁹³ Resman, *Šentjakobska cerkev*, str. 209.

⁹⁴ »... in scrobem factam immissa est tumba cuprea cum corpore Principissae ab Eggenberg, quod A.o 1624 ad Templum nostrum delatum, et in Crypta Sacelli S. Udalrici sepultum huiusque quievit, nam eius Sacelli Fundatores Ekenbergici fuere, ut exhibet in signe super altare erectum, Rdo Pre Rectore intendante eam crypta pro novo benefactore parare.« Citirano po Resman, *Šentjakobska cerkev*, str. 211, op. 166.

⁹⁵ Resman, *Šentjakobska cerkev*, str. 213–214; Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, str. 112, 221.

⁹⁶ Prim. *Letopis*, str. 99. Hrenove beležke o posvetitvi oltarjev iz 1625 je objavil Valvasor, *Die Ehre*, VIII, str. 711–713.

⁹⁷ Resman, *Šentjakobska cerkev*, str. 213.

⁹⁸ *Diarium Ministri* I/37r, F. 1115r: 17. novembra: »Hodie manè ante confessionale ad aram SS. Confessorum, sev. S. Udalrici sub impresso faeminae confiteri volentis vestigio tantum de pavimento cessit, ac in subjectam cryptam decidit, quantum unus cum dimidio later conficit, et pro capite inserendo satis est. Monitio id fors fuit, ut cadaver, sev cineres, in tumba cuprea, Principis Udalrici ab Eggenberg, ad gradus turris in ascensu ad chorum musicorum, angulo jam ab annis intrusi, item cor ejusdem capsae argenteae inclusum, in sacristia, vel loco sibi incongruo servatum, tandem semel debitae sepulturae mandentur.« Citirano po Resman, *Šentjakobska cerkev*, str. 213–214, op. 186.

⁹⁹ *Letopis*, str. 115. Prim. tudi Zwiedineck-Südenhorst, *Hans Ulrich Fürst von Eggenberg*, str. 122; Heydendorff, *Die Fürsten und Freiherren zu Eggenberg*, str. 139. Današnje nahajališče te

Slika sv. Urha v atiki oltarja sv. Ane v župnijski cerkvi sv. Jakoba v Ljubljani (© Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU, Ljubljana (foto: Andrej Furlan)).

Janez Ulrik

Janez Ulrik (1568–1634), sin Sajfrida in Ane Benigne Eggenberg, naj bi bil rojen in tudi vzgojen v protestantski veri, vendar v virih o slednjem ni najti zapisov.¹⁰⁰ Marauschek in Kaiserjeva domnevata, da je hodil v protestantsko šolo *Stift im Paradeis*, ki jo je v letu njegovega rojstva oče Sajfrid prodal deželnim stanovom.¹⁰¹ Vsekakor je leta 1583 odšel študirat na protestantsko univerzo v Tübingen,¹⁰² nato je potoval po Italiji, Španiji in Nizozemski, se učil tujih jezikov in kupoval knjige v vseh mestih Evrope.¹⁰³ V Gradec se je vrnil leta 1594, ko je umrl oče Sajfrid,¹⁰⁴ in se kmalu po vrnitvi seznanil z mladim nadvojvodo Ferdinandom, ki je leta 1595 prevzel vladno v Notranjeavstrijskih deželah. Marauschek domneva, da se je to zgodilo v času poklona štajerskih deželnih stanov, decembra 1596.¹⁰⁵ Starejši pisci trdijo, da je cesarski svetnik in minister Rupert Eggenberški ob poklonu štajerskih deželnih stanov mlademu nadvojvodi leta 1596 pripravil veličasten sprejem v dvorcu Eggenberg.¹⁰⁶

Cerprav ta podatek ni arhivsko izpričan,¹⁰⁷ je povsem verjeten, saj je bil Rupert nadvojvodov zaupnik

in vojaški vodja, v dvorcu Eggenberg pa je takrat samevala Sajfridova vdova s sinom Janezom Ulrikom. Tako ima Marauschek najbrž prav, ko trdi, da se je mladi Eggenberg z nadvojvodo seznanil v času poklona deželnih stanov. Kaiserjeva domneva, da se je Janez Ulrik po vrnitvi v Gradec, kjer je medtem protireformacijsko vzdušje omejevalo možnosti uveljavitve za protestantske plemiče, hitro in neopazno spreobrnil.¹⁰⁸ Toda spreobrnitev v tistem času tako ali tako ni zahtevala nekega javnega dejanja ali pisnega akta, zadostovalo je pogostejše obiskovanje katoliške službe božje in kratka izjava pred prejemom obhajila.¹⁰⁹ Razen tega so nekateri bili mnenja, da se je Janez Ulrik kot varovanec svojega strica Ruperta odločil za katolištvo kmalu po končanem študiju (morda med potovanjem po Španiji), nato sprejel špansko službo na Nizozemskem, se tam zelo izkazal in takoj po vrnitvi v Gradec dobil službo nadvojvodovega točaja in pozneje komornika.¹¹⁰ Navsezadnje je ravno častno službo točaja vedno opravljal in mu je bilo pozneje podeljeno dedno točajstvo na Kranjskem.¹¹¹

Vsekakor se je Janez Ulrik spreobrnil pred 22. aprilom leta 1598, ko je kot Ferdinandov komornik romal v Loreto.¹¹² Še istega leta je v Španijo spremljal nadvojvodinjo Marijo in njeno hčer, ki je tja potovala kot nevesta španskega kralja Filipa III.¹¹³ Na tem potovanju si je očitno pridobil zaupanje Ferdinandove matere, ki ga je svojemu sinu toplo pri-

krste ni znano. Za prijazno pojasnilo se zahvaljujem p. Jožetu Kokalju, župniku pri Svetem Jakobu v Ljubljani.

¹⁰⁰ Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 40.

¹⁰¹ Prav tam. Prim. tudi zgoraj.

¹⁰² Zwiedineck-Südenhorst, *Hans Ulrich Fürst von Eggenberg*, str. 9; Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 40.

¹⁰³ Kaiser, *Schloss Eggenberg*, str. 29.

¹⁰⁴ Prav tam.

¹⁰⁵ Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 45.

¹⁰⁶ Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, str. 127. Niso ohranjeni arhivski viri iz časa med letoma 1583 in 1597, ki bi se nanašali na Janeza Ulrika, gl. Heydendorff, *Die Fürsten und Freiherren zu Eggenberg*, str. 65.

¹⁰⁷ Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 44.

¹⁰⁸ Kaiser, *Schloss Eggenberg*, str. 33.

¹⁰⁹ Prim. Zwiedineck-Südenhorst, *Hans Ulrich Fürst von Eggenberg*, str. 10.

¹¹⁰ Prim. Polsterer, *Grätz*, str. 382.

¹¹¹ Polsterer, *Grätz*, str. 383; Ogrin, *Iz vrhniške preteklosti*, str. 2.

¹¹² Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 46.

¹¹³ O tem poroča škof Hren; gl. Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, str. 82.

Joseph Heintz st.: Ferdinand II. z dvornim pritlikavcem, 1604 (© Umetnostnozgodovinski muzej, Dunaj (Wikimedia Commons)).

poročila.¹¹⁴ Njena hči, bodoča španska kraljica Margareta, se je na tej poti ustavila v Ljubljani, kjer se je škofu Hrenu priporočila v molitev in se lastnoročno vpisala v knjigo kongregacije sv. Rešnjega telesa v ljubljanski stolnici.¹¹⁵ Nadvojvodinja Marija se je iz Španije vrnila leta 1599, zato lahko sklepamo, da je tudi Janez Ulrik ostal tam celo leto.¹¹⁶ Cesar Rudolf II. mu je že konec leta 1598 podelil baronstvo, prav tako njegovim bratrancem iz ernovške veje, generalu Rupertu, Jerneju in Janezu Krištofu.¹¹⁷ Istega leta se je Janez Ulrik poročil s Sidonijo, hčerjo Konrada pl. Thannhausna.¹¹⁸ Srečni zakon ni dolgo trajal, žena je umrla leta 1614 na Dunaju, njeno telo so prenesli v družinsko grobnico pri graških minoritih, srce in notranji organi pa so ostali v dunajski *Michaelerkirche*, kjer je sin Janez Anton leta 1637 ustanovil kapelo Žalostne matere božje.¹¹⁹

Prvo desetletje 17. stoletja je za Janeza Ulrika

Sebastian Dadler: Medalja Janeza Ulrika kneza Eggenberga, 1631 (Narodni muzej, Praga (Wikimedia Commons)).

pomenilo bliskovito napredovanje na političnem prizorišču. Še preden se je nadvojvoda Ferdinand leta 1601 udeležil obleganja trdnjave Kaniže na Ogrskem proti Turkom, je napravil oporoko, ki jo je med drugimi plemiči podpisal tudi Janez Ulrik baron Eggenberg.¹²⁰ Ta je nato postal notranjeavstrijski tajni svetnik (1602), zatem nadvojvodov tajni svetnik (1603), opravljal je službo višjega dvornega mojstra Ferdinandove žene Marije Ane Bavarske, od 1603 do 1609 pa je bil finančni minister.¹²¹ V zvezi s številnimi službami, s katerimi ga je zasul nadvojvoda, je Janez Ulrik leta 1604 pisal svojemu stricu Rupertu, da bo najbrž potreboval »tri glave za premišljevanje in šest rok za pisanje«.¹²²

Kljub temu je ostal prvi zaupnik nadvojvode Ferdinanda in se pri tem izkazal za preudarnega in uspešnega svetovalca. Kako zelo ga je nadvojvoda cenil, kaže podatek, da je Ferdinand leta 1615 na svoje stroške na dvoru dva dni gostil poroko Eggenbergove hčere Marije Sidonije z Julijem Vajkardom grofom Merspergom, naslednjega dne pa je ženin za svate pripravil veličastno pogostitev v deželni hiši, kjer je bil prisoten sam nadvojvoda s svojimi otroki.¹²³ Eggenbergov zet je leta 1619 skupaj s tastom in drugimi veljaki Ferdinanda spremljal na kronanje za češkega kralja.¹²⁴ Ko je Ferdinand istega leta postal cesar in se

¹¹⁴ Iz njenih pisem s tega potovanja sinu Ferdinandu je razvidno, da je Janeza Ulrika zelo cenila, prim. Zwiedineck-Südenhorst, *Hans Ulrich Fürst von Eggenberg*, str. 15–16.

¹¹⁵ Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, str. 273.

¹¹⁶ Prim. Caesar, *Beschreibung des Herzogthums Steyermark*, str. 531.

¹¹⁷ Janisch, *Topographisch-statistisches Lexikon*, str. 127; Frank, *Standeserhebungen*, str. 263–264; Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 16.

¹¹⁸ Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 46; Kaiser, *Schloss Eggenberg*, str. 34. O visokem položaju rodbine Thannhausen in morebitnem vplivu na Eggenberga gl. Heydendorff, *Die Fürsten und Freiherren zu Eggenberg*, str. 67.

¹¹⁹ Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 53–54; Dienes, Kubinzky, *Eggenberg*, str. 12–13; Kaiser, *Schloss Eggenberg*, str. 34.

¹²⁰ Caesar, *Beschreibung des Herzogthums Steyermark*, str. 541–543.

¹²¹ Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 50.

¹²² »... drey khöpf zum nachdenkhen und sechs hend zum schreiben.« Citirano po Zwiedineck-Südenhorst, *Hans Ulrich Fürst von Eggenberg*, str. 15.

¹²³ Caesar, *Beschreibung des Herzogthums Steyermark*, str. 568; Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 100.

¹²⁴ Caesar, *Beschreibung des Herzogthums Steyermark*, str. 570.

soočil z uporom na Češkem, mu je Eggenberg stal ob strani. Potem ko je bilo uporno češko plemstvo kaznovano, je cesar svojim zvestim sodelavcem razdelil posesti na smrt obsojenih upornikov.¹²⁵ Eggenberg naj bi si posebno darilo prislužil že leta 1621, ko se je v cesarjevem imenu poročil z Eleonoro Gonzaga, vojvodinjo mantovsko.¹²⁶ Poroko so opravili 21. novembra v Mantovi, nato pa je Eggenberg nevesto pripeljal cesarju v Innsbruck.¹²⁷ Ker je ta podvig izpeljal *in größter Stille*,¹²⁸ je leta 1622 dobil obsežno in donosno češko posestvo Český Krumlov.¹²⁹

A ravno tega leta je bil vpleten v »kovni« škan-dal (*Münzskalada*), ki mu je prinesel ogromne dobičke.¹³⁰ Vrednost njegovega premoženja je tako ali tako nenehno rasla, zneski, ki jih je posojal nadvojvodi in pozneje cesarju, pa tudi. Cesarstvo je bilo namreč tako močno zadolženo, da je bil vladar primoran za nekaj časa dati celo svoje dežele v zakup. Tako je Zgornjo Avstrijo začasno zakupila Bavarska, vojvodino Štajersko pa – Janez Ulrik Eggenberg, ki je medtem postal grof.¹³¹ Poleg finančnih nagrad je bil deležen tudi najvišjih časti. Red zlatega runa mu je 10. avgusta 1620 podelil španski kralj Filip III.¹³² Potem ko je že leta 1602 postal deželni glavar Kranjske, ga je cesar leta 1622 imenoval še za deželnega glavarja Štajerske in glavnega dvornega upravitelja in mu 1. marca istega leta prodal gospostvo Ptuj (Oberpettau), ki je bilo do takrat deželnoknežja posest.¹³³

Cesar je leta 1608 Eggenbergu zastavil gospostvo Postojno na Kranjskem. Iz Eggenbergovega pisma nadvojvodi Ferdinandu izvemo, da si je Janez Ulrik najprej ogledal takrat žalostno stanje utrjenega gradu in bil sicer mnenja, da je poceni, vendar v zelo razpadajočem stanju.¹³⁴ Sam je v popravilo vložil 15.227 goldinarjev kranjske veljave, za zakup pa je plačal 17.000 goldinarjev.¹³⁵ S tem je zase in za svoje dediče pridobil vse pravice z izjemo deželnih suverenosti (*Landeshoheiten*), vendar pod pogojem, da bo na

Kranjsko pripeljal ustrezno vojaško opremo in grad ohranil v stanju, v kakršnem je bil ob prevzemu po dokončanju gradbenih del.¹³⁶ Razen tega je moral obljubiti, da bodo nadvojvoda, njegovi dediči in vsakdo, ki bi ga nadvojvoda poslal, v gradu vedno dobrodošli, da ne bo razglašal premirja s sovražniki, ne da bi o tem obvestil nadvojvodo, da se ne bo odpovedal ne posesti ne pravicam, da bo podložnikom pravičen gospod in sodnik in da bo na zahtevo pošiljal žito po običajni ceni v Senj.¹³⁷ V zameno za vse to mu je nadvojvoda podelil naslov »*Unser Hauptmann zu Adelsberg*«. ¹³⁸

Nekaj let pozneje je Janez Ulrik pridobil še urad Šteberk (1612).¹³⁹ Gosposčino Hošperk (Haasberg) naj bi kupila neka Regina Eggenberg leta 1614.¹⁴⁰ Ker v rodbini ni bilo nobene Regine, leta 1614 pa je na Kranjskem bivala Ulrikova mati Benigna, smemo domnevati, da je Hošperk kupila ona. Eggenbergi so stari grad kmalu po nakupu opustili in si v dolini ob vzhodu grajske vzpetine in na robu velikega presihajočega jezera pozidali nov dvorec, v katerem so združili sedeža gosposčin Hošperk in Mali grad.¹⁴¹ Vsekakor so gospostvo posedovali še leta 1621,¹⁴² grad pa je bil nadvse udoben, saj se je v njem leta 1660 ustavil sam cesar Leopold, ko je potoval v Gorico.¹⁴³ Mali grad (Kleinhäusel), ki je bil zapuščen že v Valvasorjevem času, naj bi Eggenbergi pridobili leta 1614 skupaj s Hošperkom.¹⁴⁴ Leta 1618 je Janez Ulrik kot poplačilo dolgov prejel Višnjo Goro (Weixelburg), ki jo je takoj zatem prodal Mosconom.¹⁴⁵ Po odhodu protestantskih plemičev Windisch-Grätzov je Thal (Thalburg) postal deželnoknežja posest, leta 1621 pa ga je cesar Ferdinand II. podaril Janezu Ulriku.¹⁴⁶ Verjetno je slednji takrat pridobil tudi gospostva Waldstein, Gösting in Wildon.¹⁴⁷

Kot priča ohranjena darilna listina z dne 26. maja 1624, je Janez Ulrik svoje gospostvo in grad Fužine (Kaltenbrunn) pri Ljubljani daroval tržaškim jezuitom.¹⁴⁸ Istega leta je od rodbine Moscon kupil go-

¹²⁵ Kaiser, *Schloss Eggenberg*, str. 39.

¹²⁶ Caesar, *Beschreibung des Herzogthums Steyermark*, str. 576.

¹²⁷ Sonntag, *Das fürstliche Haus Eggenberg*, 31, str. 121.

¹²⁸ Caesar, *Beschreibung des Herzogthums Steyermark*, str. 576.

¹²⁹ Mutschlechner, *Die Fürsten von Eggenberg*, str. 46.

¹³⁰ Zwiedineck-Südenhorst, *Hans Ulrich Fürst von Eggenberg*, str. 112; Kaiser, *Schloss Eggenberg*, str. 39.

¹³¹ Kaiser, *Schloss Eggenberg*, str. 41.

¹³² Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 60. Po drugih podatkih naj bi ga prejel leta 1619; prim. Caesar, *Beschreibung des Herzogthums Steyermark*, str. 574.

¹³³ Felsner, *Pettau und seine Umgebung*, str. 92. Heydendorff, *Die Fürsten und Freiherren zu Eggenberg*, str. 148, poroča, da je cesar Eggenbergu leta 1626 posest podaril. Po smrti Janeza Ulrika je gosposčina prešla v roke Thannhausnov, rodbine, iz katere je izhajala knezova soproga. Ob vstopu Ignacija Thannhausna v zagrebški jezuitski samostan naj bi grad prišel v roke zagrebških jezuitov; prim. Vidmar, *Lastniki gradu*, str. 43.

¹³⁴ Zwiedineck-Südenhorst, *Hans Ulrich Fürst von Eggenberg*, str. 28. Za zakup Postojne gl. tudi Heydendorff, *Die Fürsten und Freiherren zu Eggenberg*, str. 156–157.

¹³⁵ Zwiedineck-Südenhorst, *Hans Ulrich Fürst von Eggenberg*, str. 28.

¹³⁶ Prav tam.

¹³⁷ Prav tam.

¹³⁸ Prav tam.

¹³⁹ Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 50, op. 45, brez navedbe vira.

¹⁴⁰ Smole, *Graščine*, str. 348.

¹⁴¹ Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 267–269; Smole, *Graščine*, str. 347–348. Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 267–269, sporoča, da so pri tem uporabili gradivo iz starega gradu Hošperk.

¹⁴² Podlogar, *Iz zgodovine kranjskih trgov*, str. 30.

¹⁴³ Radics, *Adelsberg*, str. 51.

¹⁴⁴ Sapač, *Grajske stavbe*, 1, str. 71. Gl. tudi Caprin, *Alpi Giulie*, str. 243.

¹⁴⁵ Zwiedineck-Südenhorst, *Hans Ulrich Fürst von Eggenberg*, str. 28.

¹⁴⁶ Schreiner, *Grätz*, str. 494.

¹⁴⁷ Kaiser, *Schloss Eggenberg*, str. 43.

¹⁴⁸ Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 98, op. 208. Fužine naj bi Eggenbergom prodala vdova Janeza Jakoba barona Khisla, Marija, roj. Thannhausen, ki je s svojim možem leta 1613 ustanovila kapucinski samostan v Mariboru; prim. Die Freiherrn und Grafen von Khisel 1833, str. 94; Lavrič, *Vloga ljubljanskega škofa*, str. 209. Gotovo je bila v sorodu z ženo Janeza Ulrika, ki je bila tudi iz rodbine Thannhausen.

Dvorec Eggenberg (Christine Kipper (Wikimedia Commons)).

spoščino Logatec,¹⁴⁹ leta 1626 pa od cesarja Ferdinanda II. gospostvo Lupoglava (Mahrenfels, danes Lupoglav na Hrvaškem) za 36.000 goldinarjev.¹⁵⁰ Konec leta 1622 je cesar Eggenbergove usluge nagradil z že omenjenim posestvom Krumlov na južnem Češkem, ki je pripadalo leta 1612 izumrli rodbini Rosenberg.¹⁵¹ Leta 1623 je sledilo imenovanje za državnega kneza, o katerem piše tudi Janez Gregor Dolničar.¹⁵² Pogosto beremo, da je bil Janez Ulrik kar neposredno povzdignjen iz barona v kneza,¹⁵³ kar najbrž ne bo držalo, ker je bila Postojna prej povzdignjena v grofijo. Naslednjega leta je za šest let zakupa gosposčine Gornja Radgona (Oberradkersburg), ki je bila deželno knežja posest, ponudil 33.000 goldinarjev.¹⁵⁴ Še leta 1681 se kot lastnik Gornje Radgone omenja njegov vnuk Janez Sajfrid.¹⁵⁵ Na Slovenskem

Štajerskem je Janez Ulrik kupil tudi gosposčino Rogatec. Orožen je sicer zasledil le lastništvo Ulrikovega vnuka Janeza Sajfrida od leta 1681 naprej, ker pa je Janez Ulrik 29. avgusta leta 1625 dal konsenz za gradnjo cerkve sv. Roka v Dobovcu pri Rogatcu, je bila posest takrat gotovo že v rokah Eggenbergov.¹⁵⁶ To potrjuje tudi darilna listina za gospostvo Rogatec od Janeza Ulrika Eggenberga iz leta 1624, ki jo hrani arhiv v Krumlovu.¹⁵⁷

Pravzaprav se zdi, da Janez Ulrik ni bil izrazito navdušen mecen, saj svoje rezidence v Eggenbergu pri Gradcu ni gradil ali prenavljal do prejema knežje časti. Veličastni dvorec je dal postaviti, ker je želel ustvariti knežjemu stanu primerno bivališče. Velikopotezna zasnova in enormni stroški gradnje eggenberškega dvorca, ki ga je v osemdesetih letih 17. stoletja dokončno opremil šele knezov vnuk Janez Sajfrid, pričajo o posebnem pomenu, ki ga je ta mogočna arhitektura imela za rodbino Eggenberg. Skupaj z bogatim in izjemno zapletenim ikonografskim programom predstavlja edinstven statusni simbol kneza in guvernerja, ki je bil cesarju najbližji svetovalec.

ko je umrla ena zadnjih predstavnic rodbine Eggenberg, kneginja Marija Eleonora. Ta se je leta 1740 omožila z Janezom Leopoldom grofom Herbersteinom, ki je gosposčino prevzel šele leta 1776. Ob tej priložnosti jo je moral izplačati graškim klarisam, ki so imele Gornjo Radgono v zakupu; prim. Erschenjak, Schetina, *Heimatkunde*, str. 19; Curk, *Gornja Radgona*, str. 11. Za datum poroke gl. Schiviz von Schivizhoffen, *Der Adel*, str. 226. Za prevzem posesti gl. Stopar, *Grajske stavbe*, str. 33.

¹⁴⁹ Ogrin, *Iz vrhniške preteklosti*, str. 2; Sapač, *Grajske stavbe*, 2, str. 83–84.

¹⁵⁰ Smole, *Graščine*, str. 276. Arhivsko potrjen podatek tudi v Heydendorff, *Die Fürsten und Freiherren zu Eggenberg*, str. 148. Drugje so napačno trdili, da je Lupoglava prešla v last »Ivanu Ulriku Eggenbergu« leta 1617, ko je umrl njen lastnik Ivan Siskovič; prim. Caprin, *Alpi Giulie*, str. 295; Rutar, *Samosvoje mesto Trst*, str. 271.

¹⁵¹ Maraschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 60. Cesar Rudolf II. je posest kupil leta 1602, gl. Zálóha, *Beziehungen*, str. 529; Mutschlechner, *Die Fürsten von Eggenberg*, str. 47.

¹⁵² Dolničar, *Epitome*, str. 68; Caesar, *Beschreibung des Herzogthums Steyermark*, str. 579; Frank, *Standeserhebungen*, str. 264; Mutschlechner, *Die Fürsten von Eggenberg*, str. 45.

¹⁵³ Polsterer, *Grätz*, str. 382; Maraschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 62.

¹⁵⁴ Zwiedineck-Südenhorst, *Hans Ulrich Fürst von Eggenberg*, str. 50; Erschenjak, Schetina, *Heimatkunde*, str. 19.

¹⁵⁵ Eggenbergi naj bi gospostvo po nekaterih virih imeli do leta 1717, kar pa velja zgolj za moški del rodbine. Gornjo Radgono so namreč grofje Herbersteini dobili šele po letu 1774,

¹⁵⁶ Prim. Orožen, *Das Bisthum*, str. 324; Kemperl, *Cerkveni ustanovi knezov Eggenberg*, str. 107.

¹⁵⁷ Ludvik, *Eggenbergi in eggenberški arhivi*, str. 79. Prim. tudi Heydendorff, *Die Fürsten und Freiherren zu Eggenberg*, str. 148.

Leta 1624 naj bi Janez Ulrik posredoval pri poravnavi med cesarjem Ferdinandom II. in nadvojvodom Karlom in Leopoldom glede Tirolske in prednjeavstrijskih dednih dežel ter tako postal cesarjev najodličnejši zaupnik.¹⁵⁸ Svoje »češko« darilo je cesar nekaj let pozneje še oplemenitil: Krumlov je leta 1628 postal vojvodstvo, Eggenberg pa dedni vojvoda. Še pred tem, 2. januarja 1625, pa je knez postal guverner Notranjeavstrijskih dežel, in tako v imenu cesarja prevzel politično, sodno in vojaško oblast na Štajerskem, Kranjskem in Koroškem.¹⁵⁹ Eggenberg je bil pravzaprav edini v cesarstvu, ki je to funkcijo kdaj opravljal, saj ga na položaju po smrti ni zamenjal nihče.¹⁶⁰ Že čez mesec dni je postal vrhovni dedni maršal v avstrijskih deželah nad in pod Anizo in s tem pridobil gospodstvo Ober-Walsee v Gornji in Senftenberg v Dolnji Avstriji. S tem nazivom je bil povezan »veliki palatinat«, ki je knezu in vsem njegovim naslednikom zagotavljal mnoge privilegije, med najpomembnejšimi pravico kovanja lastnega denarja in podeljevanje plemstva.¹⁶¹

Takšne zahtevne službe in naloge so Eggenbergu občutno oddaljile od cesarja, ki si je za svetovalce izbral jezuite, medtem pa so se zaradi pridobljenega kolosalnega bogastva začeli oglašati zavistneži in Eggenbergovi nasprotniki.¹⁶² Odnosi s cesarjem so se začeli krhati tudi zaradi afere z generalom Wallensteinom, ki je bil Eggenbergov dober prijatelj,¹⁶³ tem tegobam pa se je pridružila še težka bolezen. Smrt ga je ujela 18. oktobra leta 1634 v Ljubljani, kjer je dober mesec prej napravil oporoko.¹⁶⁴ Tako se je bleščeča zvezda Janeza Ulrika utrnila in nobena druga iz te rodbine ni cesarju tako močno svetila na njegovi poti.

Janez Anton

Ob smrti Janeza Ulrika je bil njegov sin Janez Anton (1610–1649), edini moški naslednik, star 24 let. Po očetu je podedoval veliko dobrega, za njegovo vzgojo pa so se trudili jezuiti v Gradcu. Po končanem študiju retorike in logike na graški jezuitski univerzi se je konec leta 1627 odpravil na viteško potovanje, ki

je trajalo kar pet let.¹⁶⁵ Na potovanju ga je spremljal jezuitski pater Philipp Allegambe, profesor filozofije na graški Univerzi. Verjetno gre tudi njemu zasluga za izjemno naklonjenost, ki jo je Janez Anton do konca svojega življenja kazal do Družbe Jezusove.¹⁶⁶

Ko je bil princ star enajst let, mu je bila posvečena prav posebna knjiga, ki jo je spisal Janez Melhijor Mader. Slednji je zanimiv zlasti zato, ker naj bi bil rojen na Kranjskem in je bil zato uvrščen v *Slovenski biografski leksikon*, medtem ko na istem mestu zamašimo kateregakoli člana rodbine Eggenberg.¹⁶⁷ V biografskem leksikonu Kranjec Mader velja za konjarja, a je bil njegov položaj očitno precej bolj imeniten, saj je bil učitelj jahanja in Eggenbergov hlevski mojster.¹⁶⁸ Ko je bil v službi barona, poznejšega kneza Eggenberga, je izdal strokovni spis o ravnanju s konji z naslovom *Equestria, sive de arte bene equitandi* v dveh knjigah.¹⁶⁹ Dela, ki je izšlo leta 1621, in o katerem je pisal tudi Valvasor,¹⁷⁰ Mader ni posvetil izključno mlademu Eggenbergu, pač pa tudi drugim plemenitim gospodom, kot so bili Jurij Bernard pl. Uršenpekh, Volf Engelbert grof Auersperg in Janez Ulrik pl. Ehrenau.¹⁷¹

Janezu Antonu je oče leta 1632 podelil vojvodino Krumau ter vse češke in obe avstrijski posesti.¹⁷² Po očetovi smrti ga je Ferdinand II. imenoval za deželnega glavarja Kranjske, Ferdinand III. pa je leta 1637 knezu zaupal pomembno diplomatsko nalogo. Poslal ga je v Rim na avdienco k papežu in Janez Anton je zahvaljujoč ogromnemu bogastvu in dobri diplomatski žilici nalogo uspešno opravil.¹⁷³ V Rimu naj bi od papeža Urbana VIII. dobil v dar telo sv. Artemija, ki so ga Eggenbergi sprva hranili v kapeli v Eggenbergu, potem pa so svetnika pokopali pri graških minoritih.¹⁷⁴ Po drugih virih naj bi Eggenbergi že za časa Janeza Ulrika dobili dve svetniški telesi, in sicer od papeža Gregorja XV.; tako naj bi poleg sv. Artemija v minoritski cerkvi hranili tudi sv. Donata.¹⁷⁵

Janez Anton knez Eggenberg je postal deželni glavar Kranjske leta 1635.¹⁷⁶ Po imenovanju je na Kranjskem kupil nekaj posesti in jih pridružil tistim, ki jih je podedoval od očeta. Leta 1635 je od Leopolda barona Raumschissla kupil gospodstvo Snežnik.¹⁷⁷ Obenem je kupil gospodstvo Lož in sedež gosposčič-

¹⁵⁸ Polsterer, *Grätz*, str. 383.

¹⁵⁹ Maraschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 64; Kaiser, *Schloss Eggenberg*, str. 44.

¹⁶⁰ Maraschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 64.

¹⁶¹ Frank, *Standeserhebungen*, str. 264; Maraschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 65. Ta dedna pravica je Eggenbergom omogočila, da so v plemiški stan povzdignili okoli 40 posameznikov oz. njihovih rodbin, predvsem uslužbence s svojih kranjskih, štajerskih in čeških posesti ter iz Gradiške, gl. Preinfalk, *Plemiške rodbine*. O pravici Eggenbergov do podeljevanja plemiških nazivov gl. tudi Mistruzzi, *La nobiltà del principato*; Zálóha, Sedlák, Eggenberské a schwarzenberské.

¹⁶² Prim. Zwiedineck-Südenhorst, *Hans Ulrich Fürst von Eggenberg*, str. 124–125.

¹⁶³ Za njun odnos gl. Heydendorff, *Die Fürsten und Freiherren zu Eggenberg*, str. 111–137.

¹⁶⁴ Zwiedineck-Südenhorst, *Hans Ulrich Fürst von Eggenberg*, str. 122.

¹⁶⁵ Maraschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 106.

¹⁶⁶ Kaiser, *Schloss Eggenberg*, str. 53.

¹⁶⁷ Kemperl, *Cerkveni ustanovi knezov Eggenberg*, str. 109.

¹⁶⁸ Prim. Radics, *Culturhistorisches aus Crain*, str. 120; Maraschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 104, op. 1.

¹⁶⁹ Glonar, Mader Janez Melhijor, str. 4.

¹⁷⁰ Prim. Valvasor, *Die Ehre*, VI, str. 345.

¹⁷¹ Radics, *Culturhistorisches aus Crain*, str. 120.

¹⁷² Maraschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 106.

¹⁷³ Za podroben opis naloge in poteka obiska v Rimu gl. Maraschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 110–132.

¹⁷⁴ Caesar, *Beschreibung des Herzogthums Steyermark*, str. 614.

¹⁷⁵ Polsterer, *Grätz*, str. 168.

¹⁷⁶ Dolničar, *Epitome*, str. 71.

¹⁷⁷ Valvasor, *Die Ehre*, XI, str. 513.

Grb kranjskega deželnega glavarja Janeza Antona kneza Eggenberga, poslikava iz srede 18. stoletja, kapela sv. Jurija na Ljubljanskem gradu. Letnica 1637 je napačna; knez je umrl leta 1649 (©

Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU, Ljubljana (foto: Renata Komič Marn)).

ne prenesel na Snežnik.¹⁷⁸ 1. januarja 1636 je kupil gospoščino Bela peč (Weissenfels), ki je bila dežel-noknežja komorna posest,¹⁷⁹ a jo je dobro desetletje pozneje prodal.¹⁸⁰

Uspešno je pridobil tudi sedež v kolegiju držav-nih knezov, saj si je za priznanje knežjega naslova s strani nemških knezov prizadeval že njegov oče. Ferdinand III. je namreč Janezu Antonu leta 1647 omogočil nakup Gradiške in Ogleja,¹⁸¹ ki sta bila del grofije Goriške, k uspehu pa je najbrž nemalo pripomogla tudi poroka s hčerjo brandenburškega volilnega kneza, Ano Marijo grofico Brandenburg-Bay-reuth-Kulmbach (1639), ki je bila protestantka.¹⁸² Priprave na poroko s tako ugledno nevesto so Janeza Antona spodbudile, da je začel raziskovati zgodovino svoje rodbine. Rezultate teh raziskovanj je pozneje (1683) v obsežnem elaboratu zapisal Eggenbergov registrator »Marcus von Perizhoff«.¹⁸³ Avtor spisa, ki

Janez Anton knez Eggenberg, grad Český Krumlov (Igor Sapač: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji 3, Notranjska. 2, Med Idrijo in Snežnikom*, Ljubljana, 2006).

je nastal v Ljubljani, je najverjetneje Celovčan Marko pl. Perizhoff auf Ehrenhaimb, ki je med letoma 1665 in 1688 služil kot stanovski registrator, ali pa morda njegov sin, operoz in arhivar v Ljubljani, Marko Jožef (1656–1721), ki je očeta nasledil v službi leta 1688.¹⁸⁴ Janez Anton zaradi prezgodnje smrti ni dočkal vstopa v zbor državnih knezov. Po tri tedne trajajoči bolezni je opolnoči 28. marca 1649 nepričakovano umrl v Ljubljani,¹⁸⁵ rodbina pa je bila sprejeta v zbor šele leta 1653. Pokopali so ga pri graških minoritih v kapeli sv. Mihaela, 13. aprila 1649.¹⁸⁶

Tudi Janez Anton je bil, tako kot njegov oče, naklonjen jezuitskemu redu. Vsak njegov obisk v Ljubljanskem jezuitskem kolegiju je vestno zabeležen. Tako je leta 1634 šolska mladina uprizorila *Poslednje sodbe dan*, ki so ga pripravili v čast knezu Antonu Eggenbergu. Ta je obenem oskrbel nagrade za najbolj prizadevne dijake v semenišču.¹⁸⁷ Ko je knez leta 1638 kot poslanec odhajal k Apostolskemu sedežu, mu je v Ljubljani šolska jezuitska mladina zaželela srečno pot. Z njim se je takrat v Ljubljani ustavila tudi Katarina Brandenburška, vdova po transilvanskem knezu Bethlenu, ki je iz pobožnosti potovala v Loreto.¹⁸⁸

¹⁷⁸ Slana, *Iz zgodovine gradu*, str. 29.

¹⁷⁹ Valvasor, *Die Ebre*, XI, str. 641.

¹⁸⁰ Smole, *Graščine*, str. 76–77.

¹⁸¹ Gl. spodaj.

¹⁸² Ludvik, Eggenbergi in eggenberški arhivi, str. 79; Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 133–135.

¹⁸³ Heydendorff, *Die Fürsten und Freiherren zu Eggenberg*, str. 13.

¹⁸⁴ Polec, Perizhoffer pl. Perizhoff, str. 307.

¹⁸⁵ Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 143. Starejši viri navajajo kot datum smrti 19. februar; prim. Sonntag, *Das fürstliche Haus Eggenberg*, 31, str. 122.

¹⁸⁶ Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 143.

¹⁸⁷ *Letopis*, str. 116.

¹⁸⁸ Prav tam, str. 120. V prevodu letopisa je vdova napačno

Novec s podobama obeh bratov, 1658, hrani Numizmatični kabinet NMS, inv. št. 51021 (foto: M. Pavlovce).

Na veliki petek leta 1641, ko so v ljubljanski jezuitski cerkvi prikazali »Jožefa«, ki ga je zavist bratov vrgla v vodnjak, je bil na predstavi prisoten »presvetli in prevzvišeni« knez Anton Eggenberg s soprogo, vestni kronist pa ni pozabil dodati, da je kneginja *etiam num heterodoxa*.¹⁸⁹ Knez je k predstavi pritegnil še ostalo plemiško družbo, nato pa so za knežji par v obednici pripravili pogostitev, ki jo je p. Štamcar pospremil s kratkim nagovorom.¹⁹⁰ Tudi naslednjega leta si je knez z zelo veliko družbo plemičev ogledal uprizoritev v ljubljanskem kolegiju in se nato prijazno pustil povabiti na skromno kosilce v predmestnem dvorcu jezuitov, ki mu je sledila zabava.¹⁹¹ Tako kot že njegov oče je tudi on finančno podpiral ustanovitev ter gradnjo samostana in cerkve bosonogih avguštincev v Ljubljani in jim leta 1642 daroval 16.000 goldinarjev.¹⁹² Vse to pa ni zadostovalo, saj so se redovniki v mestu naselili šele leta 1653, za ustanovnika njihovega samostana v Ljubljani pa sta obveljala Antonova sinova Janez Kristjan in Janez Sajfrid.¹⁹³

označena kot Eggenbergova žena. Ne le, da se je Janez Anton poročil šele leta 1639; Ana Marija Brandenburška je bila protestantka in v Loreto najbrž ne bi romala. Podobno se je zmotil Dolinar, ki je Bethlenovo vdovo sicer imenoval s pravim krstnim imenom Eggenbergove žene (Ana Marija namesto Katarina); prim. Dolinar, *Das Jesuitenkolleg in Laibach*, str. 201.

¹⁸⁹ *Historia*, str. 130.

¹⁹⁰ *Letopis*, str. 130.

¹⁹¹ Prav tam, str. 134.

¹⁹² Gl. Kemperl, *Romarske cerkve*, str. 17–18; Kemperl, *Cerkveni ustanovi knezov Eggenberg*, str. 106–111; Lavrič, *Prispevek k stavbni zgodovini*, str. 105, op. 9.

¹⁹³ Prim. Dolničar, *Epitome*, str. 74; Nachtrag, str. 118; Vrhovec, *Hauptstadt Laibach*, str. 187; Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 154; Kemperl, *Cerkveni ustanovi knezov Eggenberg*, str. 111.

Janez Kristjan in Janez Sajfrid

Po smrti Janeza Antona je upravljanje posesti in skrbništvo za tri mladoletne otroke prevzela kneginja vdova. Bila je protestantske vere, vendar je v skladu z določili poročne pogodbe svoje otroke vzgajala v katoliški veri. Imela je zelo težko nalogo, saj je leta 1657 samo na Štajerskem upravljala 13 posesti: Waldstein in Stübing, Gösting, Aigen, Eggenberg, Thal, Oberwildon, Klöckelhof, Ernovž, Straß, Maribor, Vuzenico, Weitersfeld in Gornjo Radgono.¹⁹⁴

Brata Janez Kristjan (1641–1710) in Janez Sajfrid (1644–1713) sta se na jezuitsko šolo v Gradcu vpisala 13. februarja 1654.¹⁹⁵ Zelo zgodaj sta se začela uveljavljati v cesarjevi službi. Ko je cesar Leopold I. 13. septembra 1660 v oratoriju ljubljanske stolnice sprejel poklon deželnih stanov, so ga vršilci najvišjih dednih služb zelo razkošno pogostili pri svojih mizah. Med desetimi uglednimi deželnimi veljaki je bil v službi deželnega točaja prisoten tudi šestnajstletni Janez Sajfrid knez Eggenberg,¹⁹⁶ ki je nato še pred letom 1666 postal komornik.¹⁹⁷

Brata sta na svoje triletno viteško potovanje, o katerem je bilo napisanih skoraj tisoč strani, odšla leta 1660.¹⁹⁸ Leta 1661 sta se sicer vpisala na Katoliško univerzo v Leuvenu v današnji Belgiji,¹⁹⁹ vendar podatkov o zaključku njunega šolanja nimamo. Ohranjenih je okrog 60 pisem, ki jih je kneginja vdova

¹⁹⁴ Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 148.

¹⁹⁵ Sekolec, *O družabni igri*, str. 367.

¹⁹⁶ Dolničar, Lavrič, *Zgodovina ljubljanske stolne cerkve*, str. 275.

¹⁹⁷ Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 188.

¹⁹⁸ Za opis potovanja in dogodkov gl. Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 155–159.

¹⁹⁹ Heydendorff, *Die Fürsten und Freiherren zu Eggenberg*, str. 176.

v tem času pisala svojima sinovoma.²⁰⁰ Obiskala sta Nizozemsko, Francijo in Italijo, kjer so jima več mesecev nudili gostoljubje na dvorih rodbin Farnese, Este in Medici v Sieni, Firencah in Neaplju.²⁰¹ Fanta sta potovala kot grofa Postojnska (Adelsberga) in sta se na svoji poti očitno več zabavala kot pa naučila.²⁰² Pot domov ju je vodila preko Gradiške, kjer ju je pričakala mati in jima nato priredila zabavo na dvorcu Hošperk.²⁰³ Nato sta naredila postanek še v Ljubljani. Letopis ljubljanskega Kolegija Družbe Jezusove namreč poroča, da sta se brata Eggenberg leta 1663 vračala iz drugih dežel in se ustavila v jezuitskem kolegiju v Ljubljani. Tam sta bila zelo zadovoljna z gostoljubjem, ki so ga nudili jezuitski bratje, zato sta se javno zahvalila in bila tako navdušena, da je bilo jezuitom že kar nerodno.²⁰⁴

Po vrnitvi v domovino sta bila mlada kneza že polnoletna in med njima se je vnel prepir zaradi očetovih posestev. Iz oporoke, ki je zaradi prezgodnje smrti ni uspel podpisati, je razvidno, da je Janez Anton želel ustanoviti fidejkomis, ki bi obsegal vsa eggenberška posestva in ki bi ga podedoval njegov prvorojenec.²⁰⁵ Ker oporoka ni bila veljavna, sta se sinova po nasvetu matere, ki je bila mlajšemu Janezu Sajfridu zelo naklonjena, dogovorila, da si premoženje razdelita. Mati je na delitev dediščine očitno mislila zelo zgodaj, saj so že v času njenega skrbništva Eggenbergi kovali novce s podobama obeh bratov.²⁰⁶ Starejši brat je izbiral posesti, ki naj bi jih podedovala, prepustil mlajšemu.²⁰⁷ Tako je Janez Kristjan dobil češke posesti in ernovski fidejkomis, mlajši pa preostale notranjeavstrijske. Zapletlo se je zaradi Gradiške, ki jo je cesarski dvor dodelil v upravljanje starejšemu bratu. Janez Sajfrid, ki je bil prepirljive in neprijetne narave, se je pritožil in leta 1672 dosegel, da je Janez Kristjan Gradiško upravljal v imenu obeh.²⁰⁸ Gradiško je bil cesar Ferdinand III. že 26. februarja 1647 zaradi finančnih težav za vsoto 315.000 goldinarjev in češko graščino Stekno zastavil Janezu Antonu knezu Eggenbergu pod pogojem, da pripade zopet Avstriji, ko izumre knezov rod.²⁰⁹ Gradiška je tako postala samostojna poknežena grofija, knez pa se je moral zavezati, da bo deželo varoval pred turškimi napadi in v ta namen vzdrževal zado-

stno število vojakov v Gradiški.²¹⁰ Toda Janez Anton je umrl že dve leti po pridobitvi Gradiške, zato jo je njegova vdova v imenu svojih mladoletnih sinov upravljala kar petnajst let. Namesto Eggenbergov je v grofiji sicer od leta 1655 vladal nekdanji gradiški dedni glavar, grof Ulrik Thurn, ki se je močno trudil za blagostanje v deželi.²¹¹ V Gradiški so Eggenbergi ustanovili kapucinski samostan, ki ga je Jožef II. leta 1785 ukinil.²¹²

Na kratkotrajno vladavino knežje rodbine danes spominja kip Janeza Kristjana kneza Eggenberga, ki stoji na stopnišču mestne palače v Gradišču.²¹³ Glede na to, da je palačo dal postaviti Ulrik grof Thurn, je razumljivo, da kip danes velja za njegovo podobo. Ni znano, da bi se knezi Eggenbergi dalj časa zadrževali v Gradiški.²¹⁴ Janez Kristjan, ki ji je vladal celih 40 let, je bil – po ohranjenih virih sodeč – tam le enkrat na obisku.²¹⁵ Res pa je, da so Eggenbergi od leta 1648 do vključno 1676 prispevali za obnovitvena gradbena dela na obzidju preko 25.000 gld.²¹⁶ Že v osemdesetih letih so morali izdatke za Gradiško financirati z dohodki od drugih posesti.²¹⁷ Po smrti Janeza Kristjana (1710) so Gradiško upravljali še trije Eggenbergi, toda le za kratek čas.

Janez Sajfrid je po delitvi dediščine ostal v Eggenbergu in leta 1673 postal kranjski deželni glavar. Že pred tem je nespametno prodajal svoje kranjske posesti, ki jih je oče Janez Anton tako sistematično nakupoval. Janez Anton je namreč nameraval povezati Gradiško s kranjskimi posestmi in tako ustvariti strnjen eggenberški teritorij. Smrt in delitev dediščine sta preprečili njegove načrte, usoda posestev pa je bila še hujša. Že poleti 1669 je Janez Sajfrid zaradi finančne stiske prodal gospostva Postojno, Snežnik in Lož Janezu Vajkardu knezu Auerspergu.²¹⁸ Čeprav se mati in starejši brat s prodajo nista strinjala, je knez Auersperg že dober mesec po nakupu prevzel gospostvo Postojno, ki je bilo gospodarsko v katastrofalnem stanju. Upravljanje in gospodarjenje eggenberških posesti v času skrbništva mladoletnih dedičev pač ni bilo najboljšo, upravitelji so lastnike goljufali. To velja zlasti za oddaljene kranjske posesti, ki so zaradi slabega gospodarjenja precej nazadovale, čeprav je bil njihov gospodarski potencial zelo velik.²¹⁹ V času Janeza Sajfrida je bilo komaj kaj še

²⁰⁰ Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 154.

²⁰¹ Kaiser, *Schloss Eggenberg*, str. 64.

²⁰² Prav tam.

²⁰³ Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 159.

²⁰⁴ *Letopis*, str. 228–229.

²⁰⁵ Heydendorff, *Die Fürsten und Freiherren zu Eggenberg*, str. 175.

²⁰⁶ Za kovance gl. Luschin, *Die Münzen und Medaillen*, str. 30.

²⁰⁷ Prav tam, str. 33.

²⁰⁸ Za spor glede dediščine gl. Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 159–170; Valentinitich, *Die Grafschaft Gradiška*, str. 91.

²⁰⁹ Rutar, *Poknežena grofija Goriška*, str. 80. Za datum zastavitve gl. Caprin, *Pianure Friulane*, str. 162. O Eggenbergih in Gradiški gl. Heydendorff, *Die Fürsten und Freiherren zu Eggenberg*, str. 164–174.

²¹⁰ Rutar, *Poknežena grofija Goriška*, str. 80. Rutar je pomotoma zapisal, da je cesar grofijo zastavil knezu Ulriku.

²¹¹ Rutar, *Poknežena grofija Goriška*, str. 118.

²¹² Prav tam.

²¹³ Za risbo kipa gl. Caprin, *Pianure Friulane*, str. 164.

²¹⁴ Caprin, *Pianure Friulane*, str. 163.

²¹⁵ Valentinitich, *Die Grafschaft Gradiška*, str. 93.

²¹⁶ Prav tam, str. 95.

²¹⁷ Prav tam, str. 98.

²¹⁸ Prim. Smole, *Graščine*, str. 269, 450; Kačičnik Gabrič, *Arhivsko gradivo graščine Snežnik*, str. 6, op. 20.

²¹⁹ Janez Kristjan je kmalu po letu 1669 naročil analizo gospodarskih možnosti gosposčine Postojna in izkazalo se je, da gre za izjemno bogato in potencialno zelo donosno posest; prim. Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 190.

mogoče rešiti, saj so medtem prinašale zgolj izgu-bo.²²⁰ Janez Kristjan je sicer pri cesarju dosegel, da je bila prva kupna pogodba razveljavljena, a ker sam ni želel uveljavljati predkupne pravice, mlajši brat pa sredstev za ponovni odkup Postojne ni imel, je knez Auersperg kljub vsem ugovorom po letu 1692 postal lastnik gosposčine.²²¹ Takrat naj bi postala veljavna druga kupna pogodba iz leta 1680.

Kranjski deželni stanovi so Janezu Sajfridu ob imenovanju za deželnega glavarja pripravili veličasten sprejem.²²² Za kranjskega glavarja je bil sicer razglašen že leta 1673, a v Ljubljano je prišel s to funkcijo 12. maja 1674.²²³ Njegova rezidenca je bila še vedno v Gradcu, vendar Valvasor sporoča, da je knez pogosto bival tudi na Kranjskem.²²⁴ Verjetno je večkrat potoval med Gradcem in Ljubljano, vsekakor je že leta 1673 v pismu bratu Kranjsko imenoval domovino.²²⁵ Sajfrid se je v Ljubljani udeleževal raznih slovesnosti, med drugim podelitve spričeval v jezuitski šoli in prireditve jezuitske kongregacije Kristusa na križu.²²⁶ V kongregacijo pri ljubljanskih jezuitih se je tudi vpisal²²⁷ in redno obiskoval kolegij tako kot njegov oče in ded. Novopečeni deželni glavar se je leta 1674 skupaj s številnimi deželnimi odličniki udeležil jezuitske evharistične procesije.²²⁸ Potem ko je bil razglašen za cesarskega namestnika, so jezuiti njemu na čast ob podelitvi nagrad uprizorili javno predstavo.²²⁹

Leta 1678 je deželni glavar posredoval pri deželnih stanovih za jezuite in njihovo pravico prodaje vina brez davka.²³⁰ Naloge deželnega glavarja pa so lahko bile tudi povsem drugačne narave: knez je leta 1690 posredoval v znamenitem sporu zakoncev Trilleg-Gallenberg. Oče prevarane soproge je namreč svojega prešuštniškega zeta zatožil pri deželnem glavarju, ta pa je Trillega poklical k sebi in ga pošteno oštel zaradi njegovega nekavalirskega vedenja.²³¹ Kaže, da je bil knez kranjski prestolnici naklonjen še leta 1707, ko je ustanovil fundacijo, namenjeno okrasitvi ljubljanske stolnice.²³² Zanimiva je tudi zgodba o Mihi Gladicu (Gladiku) iz Škofje Loke, ki mu je knez Janez Kristjan Eggenberg leta 1667 (torej še pred bratovim imenovanjem za deželnega glavarja)

Antonio Maderni: Janez Sajfrid knez Eggenberg, ok. 1702, nekdanji minoritski letni refektorij v Gradcu (© Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU, Ljubljana (foto: Renata Komič Marn)).

plačal šolanje za trobentača in ga pozneje zaposlil na svojem dvoru v Krumlovu, Gladik pa je leta 1674 zaprosil za službo deželnega trobentača v Ljubljani.²³³ Kaže, da so Eggenbergi s svojim mecenstvom spodbudno vplivali na razvoj glasbene umetnosti na Kranjskem v 17. stoletju.

Okrog leta 1666 je Janez Sajfrid kupil gosposčino Rakovnik pri Ljubljani (Kroisseneegg), leta 1682 pa naj bi jo prodal kostanjeviškemu prelatu Janezu.²³⁴ Radics sporoča, da se je v gradu Rakovnik v 17. stoletju redno zbirala ljubljanska visoka družba.²³⁵ Janez Sajfrid naj bi imel med letoma 1674 in 1715 v Ljubljani na Novem trgu dve hiši in »Kocjančičev pusti svet«.²³⁶ V resnici je lastnik posesti na Novem trgu po letu 1713, ko je knez umrl, postal njegov sin Janez Anton Jožef, ta pa je septembra 1715 obe hiši prodal grofu Janezu Gašperju Kobenzlu, ki je bil takrat že kranjski deželni glavar.²³⁷ Eggenbergi so imeli v Ljubljani razen hiše tudi vrt, in sicer poleg Auerspergovega.

Oba brata sta bila velikodušna mecena in ljubitelja tako likovne kot glasbene in dramske umetnosti, vendar je bil Janez Sajfrid precej lahkomišeln in je neprevidno trošil svoje premoženje, ne da bi skrbel za prihodke. Njegova razsipnost je ustvarila ogromne

²²⁰ Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 147–148.

²²¹ Prav tam, str. 192. Velja opozoriti, da je knez Janez Vajkard umrl leta 1677 in da je lastništvo Postojne po tem letu uveljavljal njegov sin in dedič Ferdinand knez Auersperg.

²²² Sprejem je natančno opisal Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 196. Prim. tudi Dolničar, *Epitome*, str. 80.

²²³ Valvasor, *Die Ehre*, IX, str. 68.

²²⁴ Prav tam, str. 102.

²²⁵ Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 196.

²²⁶ Kemperl, *Cerkveni ustanovi knezov Eggenberg*, str. 108.

²²⁷ Kemperl, *Romarske cerkve*, str. 18.

²²⁸ *Letopis*, str. 277.

²²⁹ Prav tam.

²³⁰ Prav tam, str. 297.

²³¹ Žvanut, *Ločitev zakona*, str. 351; Žvanut, *Plemiške zgodbe*, str. 114.

²³² Kemperl, *Romarske cerkve*, str. 18. Možna je sicer, da se ta omemba nanaša na Sajfridovega sina Janeza Antona Jožefa, ki je bil takrat kranjski deželni glavar.

²³³ Ludvik, Eggenbergi in eggenberški arhivi, str. 78.

²³⁴ Smole, *Graščine*, str. 413.

²³⁵ Radics, *Die Unterkrainer Bahnen*, str. 10.

²³⁶ Prenner, *Die Eggenberge*, 69, str. 274; Fabjančič, Pivovarna »Pri črnem medvedu«, str. 40, op. 11.

²³⁷ Prim. Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 260. Kobenzl je leta 1725 sosednjo hišo odstopil Antonu Jožefu grofu Auerspergu, ki je imel na Novem trgu še druge posesti. Pozneje so dve hiši združili v tako imenovano Kobenzlovo palačo, Novi trg št. 2; prim. Fabjančič, Pivovarna »Pri črnem medvedu«, str. 40, op. 11.

Grobnica rodbine Eggenberg, minoritska cerkev Marije Pomočnice, Gradec (© Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta ZRC SAZU, Ljubljana (foto: Renata Komič Marn)).

dolgove, ki jih niti cesarjeva naklonjenost v obliki posebnih privilegijev in bogatih dohodkov²³⁸ ni mogla zmanjšati. Leta 1682 je postal cesarski tajni svetnik, leta 1697 pa vitez zlatega runa.²³⁹ Kljub temu je kar po vrsti prodajal svoja posestva, velik delež pa je skupaj s kranjskim deželnim glavarstvom leta 1692 podelil svojemu edinemu sinu Janezu Antonu Jožefu. Umrli je 5. oktobra 1713 v Waldsteinu, katastrofalno zadolžen. Na njegovo željo so ga pokopali pri minoritih, poleg prve žene Marije Eleonore princeze Liechtenstein, srce pa v srebrni urni počiva v Maria Lankowitz.²⁴⁰ Na Kranjskem so leta 1821 zapisali, da je knez Janez Sajfrid umrl 21. avgusta 1713, ko ga je zadela kap.²⁴¹ Pri maši zadušnici za umrlega kneza so leta 1714 v Gradiški poslušali pridigo, ki jo je natisnil Mayr v Ljubljani. Iz te izvemo, da se je Janez Sajfrid dobro razumel s kranjskimi stanovi in da ga je Ljubljana imela za poosebljenje cesarjeve osebe, Kranjski pa naj bi kljub svojim finančnim težavam pogosto pomagal tudi z lastnimi sredstvi.²⁴²

Janez Anton Jožef Eggenberg

Janez Anton Jožef knez Eggenberg se je rodil leta 1669 v Strassu. Kot šestnajstleten je dal postaviti temeljni kamen zaobljubne kapele Brezmadežne v Algersdorfu.²⁴³ Leta 1691 je bil v njegovi prisotnosti položen temeljni kamen letnega refektorija pri graških minoritih,²⁴⁴ katerega ustanovitelj je bil

njegov oče Janez Sajfrid. Kmalu zatem se je poročil v Pragi,²⁴⁵ leta 1692 pa je že prevzel kranjsko deželno glavarstvo.²⁴⁶ Še pred tem mu je oče v uživanje predal kranjska posestva Hošperk, Šteberk in Logatec, večina eggenberskih štajerskih posesti pa je bila tako ali tako že v njegovi lasti.²⁴⁷ Kot kranjski deželni glavar je bival večinoma v Ljubljani.²⁴⁸ Bil je šibkega zdravja in je leta 1714 napravil oporoko, približno takrat pa se je zaradi slutnje smrti očitno odpovedal deželnemu glavarstvu, saj je septembra 1715 obe hiši na Novem trgu v Ljubljani prodal Janezu Gašperju Kobenzlu, ki ga kupna pogodba omenja že kot kranjskega deželnega glavarja.²⁴⁹ Umrli je v začetku leta 1716, v skladu z navodili v oporoki so ga pokopali v rodbinski grobnici pri minoritih v Gradcu.²⁵⁰

Sajfridov edini dedič je bil »des heiligen römischen Reichs Fürst Und Herr zu Eggenberg, Herzog zu Krummau, gefürsteter Graf zu Gradisca, Graf zu Adelsberg, Herr zu Aquileja, zu Pettau, Ehrenhausen, Radkersburg, Straß, Liebenau, Plankenwart, Waldstein, Thal, Gösting, Stübing, Wildon, Herbersdorf, Robitsch, Weitersdorf, Alban, Haasberg, Kaltenbrunn, Kleinhäusel, Kroiseneck, Laas, Loitsch, Nußdorf, Schneeberg, Steegberg, Weisenfels, Friedstein, Veldes, Sichelberg, Senftenberg und Oberwaldsee, oberster Erblandkämmerer in der Steyermark, oberster Erbmarschall in Oesterreich ob und unter der Enns, oberster Erbmundschenk und Landeshauptmann im Herzogthume Krain und der windischen Mark, k. k.

²³⁸ Za privilegije, ki jih je cesar podelil obema bratoma, gl. Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 198–200.

²³⁹ Luschin, *Die Münzen und Medaillen*, str. 36.

²⁴⁰ Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 205.

²⁴¹ Historisches Tagebuch, 33, str. 129.

²⁴² Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 207.

²⁴³ Prav tam, str. 158.

²⁴⁴ Prav tam, str. 258.

²⁴⁵ Prav tam.

²⁴⁶ Dolničar, *Epitome*, str. 87.

²⁴⁷ Oče, ki se je močno zadolževal tudi pri svoji soprogi, mu je moral po njeni smrti predati gospostva Eggenberg, Thal in Algersdorf, dva mlina in še gospostvo Rogatec; prim. Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 258.

²⁴⁸ Prav tam, str. 259.

²⁴⁹ Prav tam, str. 260.

²⁵⁰ Prav tam, str. 261.

Janez Kristjan II. knez Eggenberg, 1706, Deželni muzej Joanneum, Gradec (Barbara Kaiser: *Schloss Eggenberg*, Graz 2006).

wirklicher geheimer Rath und Kämmerer.«²⁵¹ Z očetom se ni dobro razumel, po materini smrti se je navezal na teto Marijo Ernestino,²⁵² ki je Jožefa leta 1693 skupaj z možem Janezom Kristjanom obiskala v Ljubljani, kar je bilo vsem trem v veliko veselje.²⁵³ Šlo je za prav poseben dogodek, ki so se ga spominjali še v 19. stoletju.²⁵⁴ Zanimivo je, da je leta 1693 dokumentiran obisk Janeza Kristjana v Gradiški.²⁵⁵ Stric in teta, ki nista imela otrok, sta torej iz Gradiške prišla tudi v Ljubljano, najbrž čestitat nečaku za imenovanje za kranjskega deželnega glavarja. Dolničar omenja v letu 1693 še eno zanimivost v zvezi z mladim knezom: tega leta so v Tržaškem zalivu ulovili ogromno želvo, ki so jo podarili Janezu Antonu Jožefu, lahko pa so si jo ogledale tudi radovedne množice.²⁵⁶

Knez se je redno udeleževal slovesnosti ob gradnji in posvetitvi nove ljubljanske stolnice.²⁵⁷ Tudi

pri jezuitih se je rad oglasil. V bratovščinsko knjižno kongregacijo na križu umirajočega Kristusa se je vpisal skupaj z ženo Marijo Šarloto, rojeno grofico Sternberg,²⁵⁸ leta 1695 pa še v Marijino kongregacijo Vnebovzete.²⁵⁹ Očitno deželni glavar ni v ničemer zaostajal za svojim očetom in je tudi finančno podpiral deželo Kranjsko. Janez Anton Jožef je umrl 9. januarja leta 1716, 11. novembra istega leta pa je kneginja vdova prodala zadnje kranjske posesti, Hošperk, Šteberk in Logatec Janezu Gašperju grofu Kobenzlu, novemu kranjskemu deželnemu glavarju.²⁶⁰ Tako so se vezi Eggenbergov s Kranjsko dokončno pretrgale. Istočasno se je pretrgala tudi družinska linija, saj je le nekaj mesecev pozneje, 23. februarja 1717, zaradi vnetja slepiča v trinajstem letu starosti umrl Janez Kristjan II., sin zadnjega kranjskega deželnega glavarja iz rodbine Eggenberg in zadnji knez Eggenberg.

Iz gornjih podatkov je razvidno, da so bile vezi Eggenbergov s Kranjsko in Spodnjo Štajersko zelo močne. Po imenovanju Janeza Ulrika za deželnega glavarja Kranjske je ta dežela postala druga domovina štajerske rodbine.²⁶¹ Njeni člani so se pogosto zadrževali na slovenskem ozemlju ter redno bivali v Ljubljani in na številnih kranjskih posestih, ki so jih načrtno in sistematično nakupovali ter tako širili meje svoje posesti v Notranjeavstrijskih deželah. Eggenbergi pa so tako Kranjsko kot Spodnjo Štajersko zaznamovali tudi s svojimi umetnostnimi naročili, ki ostajajo predmet nadaljnjih poglobljenih raziskav.

LITERATURA

- Becker, Ulrich: The Beginnings – the 15th Century. Balthasar Eggenberger and his estate near Graz. *Schloß Eggenberg* (ur. Barbara Kaiser). Graz: Christian Brandstätter Verlag, 2006, str. 9–23.
- Bizant, Milan: Marijine kongregacije v ljubljanskem jezuitskem kolegiju. *Jezuitski kolegij v Ljubljani (1597–1773). Zbornik razprav* (ur. Vincenc Rajšp). Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Provincialat slovenske province Družbe Jezusove, Inštitut za zgodovino Cerkve Teološke fakultete, 1998 (Redovništvo na Slovenskem, 4), str. 137–156.
- Blaznik, Pavle: Loško gospostvo v času Eggenbergovega najema (1591–1604). *Loški razgledi*, 11, 1964, str. 43–49.
- Caesar, Aquilin Julius: *Beschreibung des Herzogthums Steyermark. Erster Theil*. Grätz: Alois Tusch, 1802.

²⁵¹ Polsterer, *Grätz*, str. 389.

²⁵² Prim. Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 203.

²⁵³ Dolničar, *Epitome*, str. 88.

²⁵⁴ Historisches Tagebuch, 9, str. 33, omenja datum obiska, 3. marec 1693.

²⁵⁵ Valentinitich, *Die Grafschaft Gradiška*, str. 93.

²⁵⁶ Dolničar, *Epitome*, str. 88.

²⁵⁷ Za podroben opis slovesnosti in knezovo vlogo gl. Dolničar, Lavrič, *Zgodovina ljubljanske stolne cerkve*, str. 281–355.

²⁵⁸ Njun združeni grb je naslikan v bratovščinski knjigi na fol. 14.

²⁵⁹ Kemperl, *Romarske cerkve*, str. 18.

²⁶⁰ Marauschek, *Die Fürsten zu Eggenberg*, str. 263. Smoletova sicer navaja kot datum prodaje 10. januar 1717, prim. Smole, *Graščine*, str. 267.

²⁶¹ Heydendorff, *Die Fürsten und Freiherren zu Eggenberg*, str. 70.

- Caprin, Giuseppe: *Alpi Giulie*. Trieste: Stabilimento artistico tipografico G. Caprin, 1895.
- Caprin, Giuseppe: *Pianure Friulane*. Trieste: Italo Svevo, 1892.
- Curk, Jože: *Gornja Radgona in okolica*. Maribor: Obzorja, 1989.
- Die Freiherrn und Grafen von Khisel. *Illyrisches Blatt*, 23, 8. junij 1833, str. 91–94.
- Dienes, Gerhard M., Kubinzky, Karl A.: *Eggenberg. Geschichte und Alltag*. Graz: Stadtmuseum Graz, 1999.
- Dolinar, France Martin: *Das Jesuitenkolleg in Laibach und die Residenz Pleterje. 1597–1704*. Laibach: Theologische Fakultät, 1976.
- Dolničar, Janez Gregor in Ana Lavrič: *Zgodovina ljubljanske stolne cerkve. Ljubljana 1701–1714*. Ljubljana: Založba ZRC, 2003.
- Dolničar, Janez Gregor: *Epitome chronologica, continens res memorabiles, nobilis, & antiquissimae urbis Labacensis, Metropolis inclyti Ducatus Carnioliae. Ab orbe condito, usque ad annum Christi, M.DCC. XIV*. Labaci: Formis, J. G. Mayr, 1714.
- Erschenjak, Simon in Victor Schetina: *Heimatkunde des Bezirkes Oberradkersburg*. Radkersburg: Franz Frick, 1887.
- Fabjančič, Vladislav: Pivovarna »Pri črnem medvedu«. *Kronika slovenskih mest*, 7/1, 1940, str. 38–44.
- Felsner, Josef: *Pettau und seine Umgebung. Topographisch-historisch-statistische Skizzen*. Pettau: W. Blanke, 1895.
- Frank, Karl Friedrich von: *Standeserhebungen und Gnadenakte für das Deutsche Reich und die österreichischen Erblande bis 1806, sowie Kaiserlich österreichische bis 1823 mit einigen Nachträgen zum Alt-österreichischen Adels-Lexikon, 1823–1918. 1. Band. A–E*. Schloss Senftenegg: Selbstverlag, 1967.
- Glonar, Joža: Mader Janez Melhijor. *Slovenski biografski leksikon*, 2 (ur. France Kidrič, Franc Ksaver Lukman). Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, 1933–1952.
- Gruden, Josip: Slavni dan Slovencev pri Sisku. 22. dan rožnika 1593. V proslavo 300-letnice. *Dom in svet*, 6/6, 1893, str. 271–279.
- Heydendorff, Walther Ernest: *Die Fürsten und Freiherren zu Eggenberg und ihre Vorfahren*. Graz: Verlag Styria, 1965.
- Historia annua Collegii Societatis Jesu Labacensis (1596–1691)* (ur. France Baraga). Ljubljana: Družina, Provincialat Družbe Jezusove, 2002.
- Historisches Tagebuch für Krain. *Illyrisches Blatt*, 9, 2. 3. 1821, str. 33, in 33, 17. 8. 1821, str. 129.
- Ilwof, Franz in Karl F. Peters: *Graz. Geschichte und Topographie der Stadt und ihrer Umgebung*. Graz: Verlag der Geschäftsführung der 48. Versammlung der Deutschen Naturforscher und Ärzte, 1875.
- Janisch, Josef Andreas: *Topographisch-statistisches Lexikon von Steiermark: mit historischen Notizen und Anmerkungen*. Graz: Leykam-Josefstahl, 1878.
- Kačičnik Gabrič, Alenka: Arhivsko gradivo graščine Snežnik. *Kronika*, 48/1–2, 2000, str. 3–13.
- Kaiser, Barbara: *Schloß Eggenberg*. Graz: Steiermärkisches Landesmuseum Joanneum, 1994 (Veröffentlichungen der Abteilung Schloß Eggenberg, 7).
- Kaiser, Barbara: *Schloss Eggenberg*. Wien: Christan Brandstätter Verlag, 2006.
- Kärnten und Steiermark in Wort und Bild*. Wien: Pallas, 1886.
- Kemperl, Metoda: Cerkevni ustanovi knezov Eggenbergov v 17. stoletju na Kranjskem. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v. 43, 2007, str. 105–138.
- Kemperl, Metoda: *Romarske cerkve – novogradnje 17. in 18. stoletja na Slovenskem: arhitekturni tipi, poslikava, oprema* (tipkopis doktorske disertacije). Ljubljana: Univerza, 2001.
- Kohlbach, Rochus: *Die barocken Kirchen von Graz*. Graz: Grazer Domverlag, 1951.
- Lavrič, Ana: *Ljubljanska škofija v vizitacijah 17. stoletja. Vizitacije kot vir za umetnostno zgodovino*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2007 (Elektronske izdaje Umetnostnozgodovinskega inštituta Franceta Steleta).
- Lavrič, Ana: *Ljubljanska stolnica. Umetnostni vodnik*. Ljubljana: Družina, 2007.
- Lavrič, Ana: Prispevek k stavbni zgodovini samostana in cerkve bosonogih avgustincev v Ljubljani. *Acta historiae artis Slovenica*, 17/2, 2012, str. 103–136.
- Lavrič, Ana: *Vloga ljubljanskega škofa Tomaža Hrena v slovenski likovni umetnosti*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1988 (Dela, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta, 32/1).
- Letopis Ljubljanskega kolegija Družbe Jezusove (1596–1691)* (ur. France Baraga). Ljubljana: Družina: Provincialat Družbe Jezusove, 2003.
- Ludvik, Dušan: Eggenbergi in eggenberški arhivi. *Kronika*, 19/2, 1971, str. 77–81.
- Luschin, Arnold: *Die Münzen und Medaillen der Familie Eggenberg*. Graz: Verlag des histor. Vereines, 1866.
- Marauschek, Gerhard Bernd: *Die Fürsten zu Eggenberg. Unter besonderer Berücksichtigung ihres Kunstmäzenatentums* (Phil. Diss.). Graz: Universität, 1968.
- Mistruzzi di Frisinga, Carlo: *La nobiltà del principato di Gradisca*. Madrid: Instituto Internacional de Genealogia y Heráldica, 1955.
- Mutschlechner, Martin: *Die Fürsten von Eggenberg als Herzöge von Krumau. Kontinuität und Wandel in Südböhmen im 17. Jahrhundert* (Dipl., Univ.). Wien: Universität, 2007.
- Nachtrag zu dem im Illyr. Blatte Nr. 29 mitgetheilten Artikel über den Fürstbischof von Laibach

- Otto Friedrich Grafen von Buchheim. *Illyrisches Blatt*, 30, 28. 7. 1838, str. 118.
- Ogrin, Rafael: Iz vrhniške preteklosti. *Kronika*, 9/1, 1961, str. 1–4.
- Orožen, Ignaz: *Das Bisthum und die Diözese Lavant, VII, Das Dekanat Robitsch*. Marburg: Selbstverlag, 1889.
- Podlogar, Leopold: Iz zgodovine kranjskih trgov, 12. Planina. *Vrtec*, 56/1, 1925–1926, str. 30–33.
- Polec, Janko: Perizhoffer pl. Perizhoff auf Ehrenhaimb, Marko Jožef. *Slovenski biografski leksikon* 2 (ur. France Kidrič, Franc Ksaver Lukman). Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, 1933–1952.
- Polsterer, Adalbert Johann: *Grätz und seine Umgebungen*. Grätz: F.W. Damian und W. Sorge, 1827.
- Preinfalk, Miha: *Plemiške rodbine na Slovenskem. 17. stoletje, 1. del. Od Billichgrätzov do Zanettijev*. Ljubljana: Viharnik, 2014.
- Prenner, Karl: Die Eggenberge. *Carniolia*, 4/69, 1841, str. 274–275, 277–279; 4/71, 1842, str. 281–282; 4/72, 1842, str. 286–287.
- Radics, Peter von: *Adelsberg und seine Grotten*. Triest: Lloyd, 1861.
- Radics, Peter von: Culturhistorisches aus Crain. *Blätter aus Krain*, 8/30, 1864, str. 119–120.
- Radics, Peter von: *Die Unterkrainer Bahnen. Eine volkswirtschaftliche Studie*. Wien: Verlag D. O. U. Revue, 1893.
- Reisp, Branko: Zgodovinopisje v Sloveniji o bitki pri Sisku. *Bitka pri Sisku 1593–1993* (ur. Matija Žargi). Ljubljana: Narodni muzej, 1993, str. 41–48.
- Resman, Blaž: Šentjakobska cerkev v 18. stoletju. *Jezuitski kolegij v Ljubljani (1597–1773)*. Zbornik razprav (ur. Vincenc Rajšp). Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Provincialat slovenske province Družbe Jezusove, Inštitut za zgodovino Cerkev Teološke fakultete, 1998 (Redovništvo na Slovenskem, 4), str. 189–228.
- Ruck, Barbara in Friedrich Kryza-Gersch: *Schloß Eggenberg. Ein Führer durch die Sammlung*. Graz: Abteilung Schloss Eggenberg am Landesmuseum Joanneum Graz, 1984.
- Ruck, Barbara: *Hans Adam Weissenkircher. Fürstlich Eggenbergischer Hofmaler. Ausstellungskatalog*. Graz: Abteilung Schloss Eggenberg am Landesmuseum Joanneum Graz, 1985.
- Rutar, Simon: *Poknežena grofija Goriška in Gradišćanska. Zgodovinski opis 1893. Faksimile s spremno besedo*. Nova Gorica: Branko; Ljubljana: Jutro, 1997.
- Rutar, Simon: *Samosvoje mesto Trst in mejna grofija Istra*. Ljubljana: Matica Slovenska, 1896.
- Sapač, Igor: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji, 3. Notranjska, 1. Med Planino, Postojno in Senožecami*. Ljubljana: Viharnik, 2005 (Grajske stavbe, 17).
- Sapač, Igor: *Grajske stavbe v osrednji Sloveniji, 3. Notranjska, 2. Med Idrijo in Snežnikom*. Ljubljana: Viharnik, 2006 (Grajske stavbe, 18).
- Schiviz von Schivizhoffen, Ludwig: *Der Adel in den Matriken der Stadt Graz*. Graz: „Lydia Schiviz von Schivizhoffen“, 1909.
- Schreiner, Gustav: *Grätz. Ein naturhistorisch-statistisch-topographisches Gemälde dieser Stadt und ihrer Umgebungen*. Graz: Ferstl, 1843.
- Schuster, Paul: *Capella Beate Marie Virginis Sita In Castro Eckenperg. Die gotische Marienkapelle in Schloss Eggenberg* (Phil. Diss.). Graz: Universität, 2009.
- Schweigert, Horst: *Die Pfarrkirche und das Eggenberger Mausoleum in Ehrenhausen*. Salzburg: Verlag St. Peter, 1996.
- Sekolec, Jernej: O družabni igri kranjskega plemiča in njegovega učitelja iz 17. stoletja in o geografiji, brez katere so velika dejanja nema in zgodovina slepa. *Kronika*, 55/3, 2007, str. 365–386.
- Slana, Lidija: Iz zgodovine gradu in gospostva Snežnik na Notranjskem. *Kronika*, 48, 2000, str. 20–41.
- Smole, Majda: *Graščine na nekdanjem Kranjskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
- Sonntag, Job Vinzenz: Das fürstliche Haus Eggenberg. *Carniolia* 3/30, 1840, str. 117–118; 3/31, 1840, str. 121–122; 3/32, 1840, str. 125–126.
- Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji, 2. Med Prekmurjem in porečjem Dravinje*. Ljubljana: Viharnik, 1991 (Grajske stavbe, 2).
- Tancik, Ferdinand: Grbi v kapeli sv. Jurija na Ljubljanskem gradu. *Kronika*, 18/3, 1970, str. 158–169.
- Valentinitsch, Helfried: Die Grafschaft Gradiška unter der Herrschaft der Fürsten Eggenberg 1647–1717. *Zeitschrift des historischen Vereins für Steiermark*, 87, 1996, str. 87–103.
- Valvasor, Janez Vajkard: *Die Ehre deß Herzogtums Krain*. Laibach-Nürnberg: Wolfgang Moritz Endter, 1689.
- Veider, Janez: *Stara ljubljanska stolnica. Njen stavbni razvoj in oprema*. Ljubljana: Umetnostno zgodovinsko društvo, 1947 (Razprave Umetnostno zgodovinskega društva, 1).
- Vidmar, Polona: Lastniki gradu. *Muzejske zbirke v Ptujem gradu. Sprehod skozi zgodovino, pogled čez obzorje* (ur. Andrej Brenc). Ptuj: Pokrajinski muzej, 2006.
- Vrhovec, Johannes: *Die Wohllöbl. Landesfürstl. Hauptstadt Laibach*. Laibach: Selbstverlag, 1886.
- Zahn, Joseph von: *Steirische Miscellen. Zur Orts- und Culturgeschichte der Steiermark*. Graz: Moser, 1899.
- Záloha, Jiří in Vladimír J. Sedlák: Eggenberské a schwarzenberské nobilitační diplomy. *Heraldika a genealogie* XXI, XXII, Praha, 1989.
- Záloha, Jiří: Beziehungen der am Hofe der Fürsten zu Eggenberg in Český Krumlov (Böhmisches-Krumau) in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts wirkenden Künstler zu Oberösterreich. *Historisches Jahrbuch der Stadt Linz*, 1985, str. 529–544.

Žvanut, Maja: Ločitev zakona pred tristo leti. *Zgodovinski časopis*, 50/3, 1996, str. 343–356.

Žvanut, Maja: *Plemiške zgodbe. Kranjsko plemstvo v šestnajstem in sedemnajstem stoletju*. Ljubljana: Vi-harnik, 2009.

Zwiedineck-Südenhorst, Hans von: *Hans Ulrich Fürst von Eggenberg, Freund und erster Minister Kaiser Ferdinand II.* Wien: Wilhelm Braumüller, 1880.

Zwiedineck-Südenhorst, Hans von: Ruprecht von Eggenberg. Ein österreichischer Heerführer des 16. Jahrhunderts. *Mitteilungen des Historischen Vereins für Steiermark*, 26, 1878, str. 79–163.

S U M M A R Y

A short history of the Eggenberg family with a special emphasis on the Slovenian territory

The foundations for the swift rise of the modest Graz-based bourgeois family of Eggenberg were set by their trade and financial business. From as early as the 15th century onwards, the Eggenbergs held key town mint and exchange rights, and quite often used their wealth to help the emperor. As generous benefactors they also funded church and monastic institutions. The 15th century witnessed the formation of the Graz branch of the family, which was elevated into nobility before 1485, as well as the Ehrenhausen branch, which died out in 1646. The most distinguished representative of the latter was the military leader Rupert of Eggenberg, one of the victors in the Battle of Sisak. In the 16th century, Seifried of Eggenberg from the Graz branch became the Mayor of Graz and one of the wealthiest men in the province. He, too, maintained close ties with the imperial family by providing the emperor with financial loans. His son Johann Ulrich became the first counsellor to the archduke and later emperor Ferdinand II in the 1590s, and was appointed provincial governor first

of Carniola (1602) and then of Styria (1623); he was soon elevated to count, and later to prince and hereditary duke. Systematic purchases of numerous Carniolan and Lower Styrian estates, combined with the relocation of Ulrich's mother Anna Benigna to Carniola testify to the fact that Johann Ulrich expanded his influence, despite the many duties he held at the court, and prudently invested most of his money in the present-day territory of Slovenia. Anna Benigna, who took active part in the re-Catholisation of the provincial capital, was buried at the Chapel of St. Ulrich of Ljubljana's Jesuits. Ten years later, the heart of her son, who also died in Ljubljana, was put in her coffin as well. Ulrich's son Johann Anton, who became the provincial governor of Carniola in 1635, determinedly spread the Eggenberg estates in Carniola. He supported the Ljubljana Jesuits as generously as his father and is considered to have co-founded the Ljubljana Monastery of the Discalced Augustinians together with his father and sons. He, too, met an early death in Ljubljana, but was buried in the family vault at the Minorite Monastery in Graz. The family property was split between his sons Johann Christian and Johann Seifried. However, the uneconomic practices pursued by the younger brother, who had taken over the estates in Carniola and Styria, soon bore visible consequences. His lavish lifestyle left him with major debt that could not be alleviated even through the emperor's favours in the form of special privileges and rich sources of income. In 1692, Seifried passed the Carniolan provincial governorship and the unsold estates to his son Johann Anton Josef, who financially supported the province as well. Johann Anton Josef died on 9 January 1716 and in that same year the princely widow sold the last remaining Carniolan estates at Hošperk, Šteberk and Logatec to Johann Caspar Count Kobenzl, the new provincial governor of Carniola. The ties of the Eggenberg family to Carniola were completely broken, and just a few months later the family line became extinct with the death of merely thirteen-year-old Johann Christian II, the son of the last Carniolan provincial governor from the Eggenberg family and the last prince Eggenberg.

1.02 Pregledni znanstveni članek

UDK 27-789.5(497.4Ljubljana)"1704/1773"
378.6:5(091)

Prejeto: 30. 8. 2014

Stanislav Južnič

dr. zgodovinskih znanosti, univerzitetni diplomirani inženir tehniške fizike, Univerza v Oklahomi, Oddelek za zgodovino znanosti,
US – Norman OK 73019-6030, West Brooks 401, ZDA
E-pošta: juznic@hotmail.com

Visokošolski pouk naravoslovnih vsebin pri ljubljanskih jezuitih

(statistična obdelava podatkov in primerjava s sosednjimi šolami)

IZVLEČEK

Prispevek obravnava skupino učenjakov, ki so kot člani Družbe Jezusove krajši ali daljši čas bivali v Ljubljani, in sicer med ustanovitvijo filozofske fakultete novembra 1704 in prepovedjo jezuitov leta 1773. S statističnim preučevanjem te skupine 663 oseb skušamo izluščiti njihovo znanstveni domet, ki je botroval razvoju strokovnjakov, kot sta bila Avgustin Hallerstein in Gabrijel Gruber na ljubljanskem kolegiju. Njun razvoj tako postavljamo v širok kontekst, ki nam pomaga ovrednotiti pomen jezuitov na tedanjem Kranjskem.

KLJUČNE BESEDE

Ljubljanski jezuitski kolegij 1704–1773, zgodovina matematično-tehniških ved, statistika

ABSTRACT

LJUBLJANA JESUIT HIGHER EDUCATION IN NATURAL SCIENCES

The group of educated people who worked for a shorter or longer period in Ljubljana as members of the Jesuit Society is put in the limelight between the foundation of philosophical faculty in Ljubljana in November 1704 and suppression of Jesuits in 1773. The presentation of this group of 663 persons focuses on their intellectual achievements, which enabled the development of such worldwide experts as Augustin Hallerstein or Gabriel Gruber. Their development is viewed within a broader context which helps us value the importance of Jesuits in the former Carniola.

KEYWORDS

Ljubljana Jesuit College 1704–1773, History of Mathematical–technical Sciences, statistics

Uvod*

Ob dvestoletnici obnove jezuitskega reda se Slovenci zavedamo, da smo prav mi prek jezuitskega generala Gabrijela Gruberja odločilno prispevali k uspešni obnovi Družbe Jezusove. Gruber seveda ni bil sam, saj je intelektualno zrasel v domala sedemnajstih letih delovanja v vlogi vodilnega ljubljanskega tehniškega strokovnjaka. Zato skušamo podati s statistiko in sodobnimi računalniškimi prijemi podprto sliko celotnega razvoja ljubljanskega kolegija od ustanovitve filozofskih študijev 4. novembra 1704 do ukinitve stare Družbe Jezusove devetinšestdeset let pozneje. Tako širok vpogled v ozadje Gruberjeve miselne in človeške rasti se zdi nujen za razumevanje njegovega uspeha. Pri tem velja poudariti, da med ljubljanskimi kolegi nikakor ni bil osamljen uspešnej; ob bok mu lahko postavimo številne predhodnike – predvsem iz širše družine baronov Erbergov, med katerimi kaže izpostaviti predvsem Avguština Hallersteina (1703–1774) (njegova mati je bila Suzana Elizabeta baronica Erberg), ki je bil kot diplomat in znanstvenik na Kitajskem domala tako uspešen kot Gruber. Pomen baronov Erbergov v zgodovino pisju nedvomno ni novost, zato pa pričujoča raziskava odstira tančico še z usode številnih drugih jezuitov, ki so krajši ali daljši čas delovali v Ljubljani.

Jezuiti so bili (in so še) razvejana mednarodna organizacija z izrazitim podrejanjem posameznika ciljem skupnosti; zato velja Gruberjeve dosežke predstaviti predvsem kot kolektivni uspeh desetletnih prizadevanj ljubljanskega kolegija. Trditev morda zveni neskromno, a temu nikakor ni tako: sodobna politično-gospodarska kriza Ljubljane ima korenine v spodsekavanju njene mednarodnosti po pomladi narodov leta 1848, nikakor pa ne more biti merilo za njeno nekdanjo veljavo. Lažna skromnost tu ne bi bila na mestu; ljubljanski profesor Gabrijel Gruber je bil resnični osrednji vzvod obnove jezuitskega reda, ki se je posrečila pred dvema stoletjema.

Mariborski fizik Matjaž Perc je s sodelavci obdelal sodobno mrežo slovenskih znanstvenikov, ki se razraša v zadnji polovici stoletja. Za takšno obravnavo so v tem desetletju na voljo statistični programi COPRA, OSLOM, metoda Louvain itd., ki so bili uporabljeni že za ovrednotenje dogajanja v zadnjem stoletju.¹ Stara Družba Jezusova je za tovrstno preučevanje kar najbolj primerna zaradi svoje značilne razvejanosti in učinkovitih, že objavljenih popisov jezuitov. Uporabo programa COPRA na ljubljanskem jezuitskem primeru še dopolnjujemo.

Tu s podobnimi prijemi prvič posegamo nekoliko dlje v zgodovino, in sicer ob opisu jezuitske mreže učenjakov, s poudarkom na njeni ljubljanski veji, med

letoma 1704/05 in 1772/73. Celotno ovrednotenje objavljenih del ljubljanskih jezuitov še poteka. Podobne raziskave smo opravili že za ljubljanski »sestrski« jezuitski kolegij na Reki, jezuitsko rezidenco v Mariboru in za obe srbski postojanki, rezidenco v Petrovaradinu pri Novem Sadu in misijon v Beogradu. Rezultati bodo objavljeni v glasilih, ki izhajajo v teh mestih.

Viri

Ljubljanski in drugi jezuiti so svoje popise kadra in dogodkov redno objavljali v domala vsakodnevnikih dnevnikih (*Diarium*) in vmes še širše v letopisih (*Historia Annua*). Vsi dnevniki so ohranjeni v Zbirki rokopisov (AS 1073) Arhiva Republike Slovenije in vezani v knjige. Posamična knjiga dnevnika obsega okoli ducat let dolgo obdobje, sodobni arhivarji pa so folije enotno oštevilčili.²

Letopisi so imeli drugačen namen od dnevnikov in so pri sodobnih jezuitih bolj cenjeni. Zato je ljubljanski jezuitski arhivar Lojze Kovačič po vzoru celovških sobratov v letih 2002 in 2003 organiziral natis in prevod prvega ljubljanskega letopisa. Izvirnik hrani ARS (AS 1073, 180r), medtem ko je drugi dnevnik morda založen v frančiškanskem samostanu v Ljubljani, tretji in zadnji za leta 1722–1773 pa je v Narodni in univerzitetni knjižnici (MS 1544). Drugi dnevnik je vrsto let iskal arhivar jezuitov Lojze Kovačič (1951–2010), ki je k delu pritegnil tudi pisca teh vrstic.

Letopisi so bili podlaga za rektorjeva poročila provincialu na Dunaj, ta pa so od tam, dopolnjena z letopisi sosednjih kolegijev, romala h generalu v Rim. Provincial jih je uporabil za svoja letna poročila (*Litterae annuae*), ki so danes skoraj v celoti shranjena v Dunajski dvorni knjižnici.³ Tako so bili dnevniki vir za pisanje letopisov; bržkone jih je zapisovala roka jezuita, ki je imel poleg predavateljskih ali pastoralnih dolžnosti še zadolžitev Zgodovinarja doma (*Historicus domus*). Popisi jezuitov v letopisih so nato postali vir za vsakoletna tiskana poročila avstrijske province *Catalogus Personarum & Officium Provinciae Austriacae Societatis JESU. Pro Anno ...* Zgodovinarja doma so navadno menjavali vsako (drugo) leto in je le redko opravljal samo zgodovinarsko dolžnost, kot denimo

² Zgodnji dnevniki so nosili naslov *Diarium praefecturae scholarum ...*, nato *Diarium p. ministri ...* in znova *Diarium praefecturae scholarum ...* (*Diarium praefecturae scholarum in archiducali collegio Societatis Jesu Labaci inchoatum anno MDCLI* (AS, I/31 r, za obdobje 1651–10. 4. 1708 (280r), z dodatkom 1602–1651 na koncu (288r–296v) podvaja podatke naslednjih dnevnikov v dobi 1651–10. 4. 1718; *Diarium p. ministri ...* (AS 1073 Zbirka rokopisov, I/32r (1651–), I/33r, I/34r, I/35r (1. 12. 1694–31. 1. 1706), I/36r (1. 1. 1707–31. 12. 1711), I/37r (1. 1. 1712–31. 12. 1721), I/38r (1. 1. 1722–31. 10. 1736); nato znova *Diarium praefecturae scholarum ...* (I/39r (1. 11. 1736–31. 12. 1753) in I/40r (1. 1. 1754–29. 7. 1772)).

³ Dolinar, *Das Jesuitenkolleg*, str. 14.

* Razprava je ob 200-letnici obnove jezuitov posvečena spomenu na peto obletnico smrti dr. Lojzeta Kovačiča, DJ.

¹ Perc et al., *Community*.

Ignatius Willenberg iz Celovca leta 1739. Dnevniki izpričujejo daljša obdobja, v katerih jih je pisala ista roka; zgodovinarji doma, običajno patri, so bržkone imeli za zapisovanje zadolžene še pomočnike med magistri.

Jezuiti so seveda tudi sami poskrbeli za natis virov o svojih pokojnih sobratih. Najprej sta pišoče sobrate popisala Celovčan Johannes Nepomuk Stoeger (1792–1880) za avstrijsko provinco in Belgijec Augustin de Becker (1809–1873) ter predvsem Francoz Carlos Sommervogel (1834–1902) za celotni red. Stoletje po statistiki piscev je Ladislaus Lukács (1910–1998) na osnovi *Catalogus Personarum & Officium Provinciae Austriae Societatis JESU. Pro Anno* ... sistematično objavljajal popise vseh jezuitov avstrijske province. Najprej je izdajal gradivo katalogov za posamezna obdobja. Končno se je lotil abecednih seznamov, sprva le za zgodnje jezuite (1978), nato pa za vse (1987/1988). Pripomniti velja, da se ti viri včasih razlikujejo od podatkov v dnevnikih, po drugi strani pa dnevniki nimajo vedno vsakoletnega popisa kadrov, še posebej ne pred letom 1707. Pisci dnevnikov so popise običajno sestavljali prvega januarja, včasih pa tudi novembra.

Vse umrle jezuite je skušal zbrati Madžar Jožef Féjer (1913–1991); objavil je prva dva dela (1540–1640; 1640–1740), vendar pa je tretji del za obdobje 1740–1663 in 1774–1815 kljub pomoči sobrata Josepha De Cocka ostal v tipkopisu.

Dosedanje raziskave

Avgust Dimitz je leta 1885 objavil obširne izvlečke iz ljubljanskega jezuitskega letopisa.⁴ Njegovo delo so nadaljevali Anton Koblar, Jan Nečasek, Peter Pavel Radics, France Kidrič, Janko Polec, Viktor Steska, Filip Kalan, Fran Zwitter, Branko Reisp in Jože Ciperle.⁵ France Martin Dolinar je leta 1976 v svoji disertaciji v Rimu opisal kader in delovanje jezuitskega kolegija v Ljubljani z rezidenco v Pleterjah za obdobje 1597–1704. Zbral je podatke o 803 jezuitih iz tega obdobja, od katerih jih je 41 v Ljubljani delalo še pozneje, tako da je Dolinarjeva zbirka po obsegu primerljiva s pričujočo iz obdobja 1704/05–1773. Lojze Kovačič se je v devetdesetih letih 20. stoletja lotil sistematičnega izpisovanja s Slovenijo povezanih jezuitov, objavljenih pri Augustinu Backerju, Aloysu Backerju, Carlosu Sommervoglu, Joannesu Nepomuku Stoegerju in Ladislausu Lukácsu. Leta 1992 je začel objavljati kratke biografije posameznih

slovenskih jezuitov. Za *Simpozij ob 400. obletnici ustanovitve jezuitskega kolegija v Ljubljani* pri Sv. Jakobu v Ljubljani, ki je potekal 23. oktobra 1997, je konec leta 1995 k raziskovanju matematično-tehniškega dela jezuitske dediščine pritegnil pisca pričujočih vrstic. Plodno sodelovanje je trajalo poldrugo desetletje. Vmes, leta 2003, je izšel slovenski prevod letopisa 1596–1691, v katerem sta Marija Kiauta in France Baraga postavila temelje za slovensko poimenovanje jezuitskih služb in dejavnosti.⁶ Kovačič je raziskave kronal s posrečeno piko na i v obliki dolgo pričakovane monografije, žal objavljene šele posmrtno.⁷

Nova dognanja

Sodobni prijemi nam omogočajo sistematično raziskovanje dosežkov z Ljubljano povezanih jezuitov, kar nekdanjim raziskovalcem ni bilo na voljo. Statistika je močno orodje, seveda pa zgolj orodje: z njo ne gre pretiravati, saj bi lahko zakrila pogosto v resnici nekoliko neizrazito poudarjeno individualnost posameznih jezuitov.

Naš vzorec obsega 663 jezuitov s službami pri ljubljanskem kolegiju. Njihovo število bi še povečali dunajski in trenčinski novici, ki so jim bile pripisane ljubljanske funkcije. Med njimi je bil češki ljubljanski lekarnar Anton Otto (* 1703) kot dunajski novic-začetnik v letu 1732.⁸ Vendar te prakse novicov v Ljubljani nismo upoštevali, kadar obravnavani jezuit pozneje ni prevzel kakšne ljubljanske službe. Če upoštevamo še 803 jezuitov, prešteti v Dolinarjevi disertaciji,⁹ in 42 oseb, nastopajočih v obeh obdobjih, imamo 1424 jezuitov iz stare Družbe Jezusove, ki so delovali v Ljubljani. Vzorec je ravno pravi, da ga lahko obravnavamo s sodobno teorijo grup.

Avstrijska jezuitska provinca je imela dveletna noviciata le v Trenčinu in na Dunaju pri Sv. Ani, pri čemer je večina poznejših ljubljanskih jezuitov opravila dunajski noviciat. Noviciat v Trenčinu je bil namenjen predvsem »ogrski« polovici province, čeravno je bilo kar nekaj izjem. Noviciat je bil tudi za pomočnike dveleten, tako kot za ostale. Po vstopu so pomočniki takoj začeli z vajeniškim delom in so običajno nekaj dlje kot desetletje po vstopu opravili zadnje prisega. Pri drugih jezuitih je pot med noviciatom in zadnjimi prisegami trajala nekoliko dlje, običajno poldrugo desetletje. Med tem so predavali na nižjih šolah, dve ali tri leta študirali filozofijo, znova predavali kot magistri ali ponavljali snov s študenti matematike oziroma jezikov. Ponavljanje snovi (repetitorij) s študenti matematike je bilo še posebej značilno za prihodnje tehniške strokovnjake. Šlo je za svojevrsten dopolnilni študij po magisteriju (bakalavreatu) iz filozofije, ki

⁴ Dimitz, Beiträge, 100; Dimitz, Geschichte Krains, 96–110, 157, 193–202, 215–219.

⁵ Dolinar, Spremnna beseda, str. 10, 11; Koblar, Iz letopisov; Nečasek, Geschichte des Laibacher Gymnasiums; Radics, Die Entwicklung, str. 12–14, 100; Kidrič, Dramatične; Polec, Ljubljansko višje šolstvo; Steska, Jezuitska šola; Kalan, Obrisi, str. 73–78; Kalan, Jezuitska igra; Zwitter, Višje šolstvo; Reisp, Višje šolstvo; Ciperle, Jezuitski učni program.

⁶ Baraga, Letopis.

⁷ Kovačič, Jezuiti.

⁸ Lukács, Catalogus, stolpec 1124; Catalogus personarum & officiorum Provinciae Austriae Societatis Jesu pro anno 1732.

⁹ Dolinar, Das Jesuitenkolleg.

je morda primerljiv z dodatnim poukom matematičnih predmetov za najbolj nadarjene študente. Takšno dopolnilno izobraževanje je na Collegio Romano vpeljal Nemec Christophorus Clavius (Schlüssel, 1537–1612) in za njim Tirolec Christoph Grienberger (1564–1636). Magistrum ponavljavcem snovi je na kolegiju načeloval pater profesor specializacije, ki je mlade jezuite dodatno usmeril v sodobno znanost. Skupino za ponavljanje snovi (repetitorij) so sestavljali štirje, pogosto pa kar ducat magistrrov. Res pa so ponavljavce snovi običajno zaposlili le za eno šolsko leto, med pripravami za terezijanske reforme izjemo ma za dve, kot jih je bil deležen Bernardin Ferdinand Erberg v letih 1742 in 1743 v Gradcu in na Dunaju. Dve leti po filozofskem magisteriju je običajno sledil štiriletni študij teologije, po doktoratu pa tretja preizkušnja (probacija), ki so jo bodoči ljubljanski jezuiti najraje opravili v Judenburgu, zelo redki pa v Leobnu. »Ogrska« polovica province je imela direktorja tretjih preizkušenj v Banski Bystrici na Slovaškem, kamor so romali tudi nekateri bodoči ljubljanski jezuiti. S tem je bilo usposabljanje končano: jezuit je dobil pravico bivati v domu profesorjev z zadnjimi zaobljubami. Svojo poklicno pot je nadaljeval kot pedagog ali pastoralni delavec. Pedagogi so po doktoratih predavali v zaključnih humanističnih razredih nižjih šol ali na filozofiji, nato so prevzemali teološke predmete in končno še visoke upravne ali celo misijonarske zadolžitve. Pot nazaj s teoloških kateder na filozofske ni bila v navadi. Prav tako redki so bili prehodi iz pastore v prosveto. Izjemne so bile specializacije Ruderja Boškovića in drugih posameznikov, ki so dolga leta predavali na filozofskih študijih, tako kot kranjski matematik Franc Breckerfeld (* 7. 2. 1682), njegov vrstnik, ljubljanski matematik Georg Egerer (* 1681) ali novomeški matematik Karl Tosch (* 1687). Seveda je tedanja matematika zajemala precej širše področje, vključno z danes fizikalnimi panogami mehanike in geometrijske optike.

Ovrednotenje ljubljanskega jezuitskega kolegija: število ljubljanskih jezuitov

Jezuitski pomočniki so v Ljubljani vedno šteli manj od tretjine vseh zaposlenih, skupno pa jih je bilo le 162 od 663, torej manj kot četrtnina; v Ljubljani so namreč v povprečju ostajali nekoliko dlje od patrov. Po svojem poreklu so bili pomočniki še bolj mednarodno vpeti od patrov in magistrrov. Celotno število ljubljanskih jezuitov je bilo v začetku obravnavanega obdobja, torej leta 1705, okoli 31, nato pa se je su kalo okoli 35. Leta 1712 so Ljubljančani gostili 36 jezuitov, naslednje leto pa enega manj. V letih 1750 in 1751 je bilo jezuitov še vedno 35, nato pa je začelo njihovo število naraščati. Leta 1755 in 1757 je bilo v Ljubljani 39 jezuitov, leta 1758 znova le 35, leta 1768 znova 39, leta 1771 pa 41. Terezijanske reforme so zahtevale povečanje števila patrov za redni pouk ma-

tematike in na novo vpeljanih sorodnih predmetov, kot je bila katedra za matematiko Gabrijele Gruberja ali katedra za kmetijstvo Johana Giella (Giehl); zato je s terezijanskimi reformami sredi petdesetih let 18. stoletja število ljubljanskih jezuitov naraslo, tako da jih je bilo leta 1773 kar 43. Petnajst patrov iz leta 1705 se je pomnožilo kar na 27 leta 1773, magistrrov je v letih pred ukinitvijo družbe zaradi negotove prihodnosti začelo primanjkovati, medtem ko je število pomočnikov vseskozi ostajalo med 9 in 12.

Dolžina ljubljanskih služb

Povprečna starost jezuitov ob njihovem prvem prihodu v Ljubljano ali Pleterje je bila 32,7 leta. Povprečen čas med vstopom k jezuitom in prvim prihodom v Ljubljano ali Pleterje je bil 13,3 leta. V povprečju je med prvim prihodom v Ljubljano in smrtjo jezuita preteklo 25 let, kar pomeni, da so v Ljubljani službovali pri najboljših močeh. Njihova povprečna življenjska doba je bila namreč 57,8 leta. Številni so dočakali visoko starost zaradi blagodejnega vpliva vsakotedenske rekreacije v kolegiju in gotovo tudi zaradi izborne prehrane; poklicni kuhar je bil vseskozi med pomočniki, pogosto pa je imel celo podkuharja.

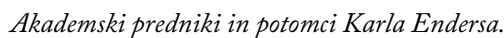
Ljubljanski jezuiti so v mestu povprečno ostajali po 3,5 leta. Najhitreje so se menjavali po prvem prihodu, že po poltretjem letu, saj jih je veliko prihajalo zgolj na enoletno magistrsko predavateljsko prakso v nižje šole. Najdlje so ostajali med tretjim prihodom, kar po 5 let.

84 jezuitov se je po odhodu iz Ljubljane vanjo še vrnilo. Povratniki so radi prišli še tretjič, saj se je kar 74 ponudila ta možnost. Po štirikrat je v Ljubljani službovalo 29 jezuitov, petkrat le 18, šestkrat pa Jožef Pepeu (Stefan, * 1696, Maria Saal, jugozahodno od Celovca) in Franc Herbart Siezenheimb (Siezenhaim, * 1658), sin vzgojnega pisca in prevajalca letaka o sončnem mrku Adama Sebastijana pl. Siezenheimba.¹⁰ Sedemkrat je v Ljubljani delal Furlan Johan Ceschi (* 1699), ki je leta 1734 v Ljubljani predaval fiziko. Rektor Karl Enders (* 1660, Ljubljana) je v Ljubljani, z vmesnimi presledki, edini služboval osemkrat. V splošnem seveda velja, da so se domačini v Ljubljano vračali pogosteje.

Poreklo ljubljanskih jezuitov

Za tri od 663 ljubljanskih jezuitov kraj rojstva enkrat ni znan. Na Dunaju je bilo rojenih 15 % ljubljanskih jezuitov (98), v Zgornji in Spodnji Avstriji skupaj z Dunajem, Salzburgom, Kremsom in Linzem pa 32 % (213); tu posebej preseneča 24 (3,6 %) rojenih v Linzu (13), kar kaže na tesno povezavo Ljubljane in Linza. 10 % je bilo Ljubljančanov (66), 22 % pa Kranjcev v celoti (145). 5 % je bilo

¹⁰ Schiviz, *Der Adel*, str. 14.

ce. Notranja Avstrija je odtehtala 39 % (145 + 77 + 36) rojstev ljubljanskih jezuitov. Hrvatov (21) in Tirolcev (22) je bilo po 3 %, kar je za Hrvate nekoliko malo, glede na potrebe po znanju slovanskega jezika v Ljubljani. Morda so Hrvate raje pošiljali drugam med ogrske Slovane. Furlanov (7) je bilo komaj za dober odstotek. Nemcev je bilo skupaj s Šlezijci 13 %

(84), med njimi domala polovica Bavarcev, skupaj s Passaui in v tedanji avstrijski provinci, z deležem 5 % (35). Šlezijec je bilo 8; zvečine so bili s poljskega območja in le eden iz češke Opave. Tržačanov, Goricanov in zahodnejših Italijanov je bilo 3 %, skupaj s Furlani pa 4 % (26). Čehov je bilo le 6, Moravcev 3, Slovakov 4 (med njimi le en pomočnik iz rudarske Banske Štiavnice), Madžara pa le dva in od teh le eden iz Bude. Za razliko od tedanjih jezuitov v srbskem Petrovaradinu in Beogradu, Švedov ali Švicarjev v Ljubljani ni bilo veliko; med Švede štejemo le vratarja Joes Sultz (Schulz) in Joannes (Ignatius) Hueber, kuhar Andras Hess in bolni zaupnik Goddefridus Angerer. Švedskih profesorjev Ljubljanci niso gostili. Najbolj oddaljeni ljubljanski jezuiti so prihajali iz osrednje Nemčije ali Italije.

Večina 379 ljubljanskih jezuitov je vstopila v red na Dunaju, 53 jih je vstopilo v slovaškem mestu Trenčinu, po 45 pa v Gradcu in Ljubljani. Izpostaviti velja še presenetljivih 24 vstopov v Linzu, 6 v Steyrju, 4 v Kremsu in 3 v Dunajskem Novem mestu. V Nemčiji ali Italiji vstopi poznejših ljubljanskih jezuitov niso izpričani, razen devetih vstopov v Gorici in štirinajstih v Passauu, ki je spadal pod Avstrijsko jezuitsko provinco.

Kraj in čas smrti sta težje ugotovljiva za jezuite, ki so iz reda izstopili ali umrli po letu 1773; tako jo lahko z gotovostjo določimo zgolj za 516 oseb. Največ jih je pomrlo v Ljubljani (92) oziroma na celotnem Kranjskem (98), precej pa tudi na Dunaju (64), v Linzu (18), Kremsu (18), celotni Spodnji in Zgornji Avstriji (127), Gradcu (36), celotni Štajerski (65), Celovcu (29) in v celotni Koroški (39). Petnajst nekoč ljubljanskih jezuitov je poslednje dni dočakalo v Gorici. Trije ljubljanski jezuiti 18. stoletja so poslednjo uro dočakali kot misijonarji v Ameriki (Inocenc Erberg, Franc Ksaver Haller in Tirolec Joseph Tolpeit), dva v Indiji (Ljubljanka Francišek Vidmayr (Widmayr, Widmayer) in med potjo umrli Filip Schnediz (Snedec)), A. Hallerstein na Kitajskem, Joseph (Franciscus) Mandl iz Trbiža v Siriji, osmerica v današnji Romuniji, peterica v Srbiji, dva v Rusiji (Gabrijel Gruber in njegov sodelavec Franc Saleški Novack (Novagk)), po eden pa v Ukrajini (prvi ljubljanski profesor eksperimentalne fizike, Ljubljancan Francišek Mühlbacher (Millbacher, Mühlbacher)), Lizboni (Blejec Karl baron Gallenfels) in Španiji (Leopold Rackensperger).

Usposabljanje: kdo so bili profesorji fizike in matematike bodočih ljubljanskih jezuitov?

162 jezuitskih pomočnikov seveda ni študiralo na univerzah, za razliko od 632 določljivih študentov filozofije in 475 študentov teologije. V Gradcu je 224 ljubljanskih jezuitov študiralo filozofijo; med njimi jih je sedem v Gradcu začete študije filozofije nadaljevalo drugod, trije na Dunaju, dva pa v Trnavi.

294 ljubljanskih jezuitov je v Gradcu študiralo teologijo; 22 jih je študij nadaljevalo drugje, med njimi 9 na Dunaju in 6 v Trnavi. Torej si je več kot polovica bodočih ljubljanskih jezuitov za alma mater izbrala Gradec. Pol manj je bilo dunajskih filozofov (150, 10 jih je študij nadaljevalo drugje, med njimi 9 v Gradcu), skoraj dvakrat manj pa dunajskih teologov (147, med njimi jih je 12 študij nadaljevalo drugje, predvsem v Gradcu (5) in Trnavi (4)). Druge univerze so bile precej manj priljubljene. V Trnavi je študiralo 27 filozofov (eden je študij nadaljeval na Dunaju, nihče pa v Gradcu) in 24 teologov (eden je študij nadaljeval v Gradcu, druga dva pa na Dunaju). V Ljubljani je 35 poznejših ljubljanskih jezuitov študiralo filozofijo in šest teologijo, pri čemer so vsaj Ljubljanci Janez Benjamin Erberg (1699–1759), Leopold Wisenfeld (1731–1810), Anton Hohenwart (1731–1800) in Franc Schemerl (* 1744) študij filozofije v Ljubljani zgolj začeli z logiko, nadaljevali pa so ga na Dunaju. Ljubljanski jezuiti so drugod študirali le filozofijo, ne pa teologije. Dvanajst jih je filozofijo študiralo v Celovcu (eden je študij nadaljeval na Dunaju, drugi v Gradcu), Linzu (8), Gorici (6, eden je študij nadaljeval v Gradcu), Zagrebu in drugod na Hrvaškem (3), Passauu (1) ali Trenčinu (1). Dva poznejša ljubljanska jezuita sta v osemdesetih letih 17. stoletja študij začela v Milanu oziroma Münchnu in nadaljevala v Gradcu. Bodoči ljubljanski profesor fizike (1711/12) Jožef Thaiss je študij teologije začel v Gradcu, nadaljeval v Trnavi in končal na Dunaju leta 1704. Študenti Theresianuma niso postajali ljubljanski jezuiti, saj so jim bile zvečine namenjene upravno-vojaške plemiške službe. So pa številni ljubljanski profesorji tehniških ved poučevali na Theresianumu, med njimi Bernard Ferdinand Erberg, Janez Schöttl, Ignac pl. Rosenberger, Kristjan Rieger in Jožef Kauffmann ter študent Petra Halloyja Michael Schmidt.¹¹

Predavatelji fizike in matematike

178 ljubljanskih jezuitov je na drugih kolegijih predavalo filozofijo, 104 pa matematiko, vključno z 89 repetitorji, med katerimi jih je pet po dve leti s študenti ponavljalo matematiko. Med ljubljanskimi jezuiti je bilo 30 profesorjev matematike na drugih kolegijih, med njimi 15 nekdanjih repetitorjev matematike (med njimi eden po dveh letih repetiranja) in prav tako 15 brez te izkušnje. 19 jih je predavalo na dveh različnih kolegijih (ljublanskega ne upoštevamo), 11 pa na treh. 39 ljubljanskih jezuitov je v tujini predavalo tako filozofijo (s fiziko) kot matematiko, vključno z repetitorji matematike. Predavatelj in repetitorjev matematike ali filozofije je bilo tako skupno 237.

Celotno število let, ko so ljubljanski jezuiti predavali filozofijo, je bilo mnogo višje od let, zapolnjenih

¹¹ Kovačič, Pouk matematike, str. 68–69, 71.

z njihovimi matematičnimi predavanji – razmerje 865 : 358. Prva filozofska predavanja so v povprečju trajala kar 4,1 leta, torej še precej dlje kot poln trienium logike-fizike-metafizike. Poznejša predavanja filozofije so bila krajša in primerljiva z matematičnimi, kjer so profesorji katedre zasedali v povprečju po dve leti. En matematik je skupaj z repeticijami predaval na devetih različnih tečajih, drugi trije na šestih, nadaljnji trije pa na štirih. Le en predavatelj je imel filozofsko katedro petkrat v različnih krajih, dva druga štirikrat, sedem nadaljnjih pa po trikrat. Filozofijo so najpogosteje najprej predavali v Passauu – kar v 30 primerih. V celoti je največ ljubljanskih jezuitov predavalo filozofijo na Dunaju (35, od tega na Theresianumu 9), v Passauu (34), Celovcu (33), Gradcu (31), Gorici (31), Linzu (28), na Hrvaškem (27), Slovaškem (Trnava, Košice, 13),¹² Ogrskem (11, od tega 8 v Budi) in v Trstu (1). Skupno so izvedli 254 filozofskih tečajev (trieniumov) s fiziko v drugem letniku, največ v prvem (42) in drugem desetletju 18. stoletja (36), medtem ko Dunaj (nič tečajev v prvem in 3 v drugem desetletju 18. stoletja) ni bil posebno priljubljen in je večina predavala v Gradcu (5 tečajev v prvem in 5 v drugem desetletju 18. stoletja), Zagrebu (2, 5), Gorici (7, 5), Celovcu (4, 3), Passauu (5, 5) in Linzu (2, 7). Večino predavanj filozofije so izvedli na Dunaju in v leta 1756 ustanovljenem Theresianumu (34), v Celovcu (33), Passauu (33), Gradcu (31), Gorici (31), Hrvaški (Zagreb, Reka, Požega, 27), Linzu (27), na Slovaškem (Trnava, Košice, 13) in Ogrskem (Buda, Győr, 11).

Največ ljubljanskih jezuitov matematikov je predavalo in repetiralo v petdesetih letih 18. stoletja (32); polovica med njimi je delala v Gradcu (16), nekateri pa v Trnavi (9) ali na Dunaju (5).

Skupno so filozofi-fiziki in matematiki opravili 398 let predavanj in repeticij, največ v petdesetih letih 18. stoletja (63); tedaj so v Gradcu izvedli 19 predavanj, na Dunaju in Theresianumu skupno 10, v Trnavi pa 11. V teh reformnih letih sta posebej Trnava in Gradec veliko nekdanjih ljubljanskih jezuitov zaposlila kot profesorjev fizike ali matematike oziroma kot repetitorjev. Sicer pa so ljubljanski jezuiti večinoma predavali v Gradcu (82) in na Dunaju (76, od tega 9 na Theresianumu), nekoliko manj pa v Celovcu (53), Gorici (36), Trnavi (35), Linzu (35), Passauu (32) in na Hrvaškem (28).

Ljubljanski jezuiti so ponavljali matematiko s študenti na Dunaju, v Gradcu in Trnavi. Gradec je gostil 50 ljubljanskih jezuitov repetitorjev in profesorjev matematike, nekatere med njimi po večkrat, Dunaj 38, Trnava 25, Celovec 19, Gorica 5, Linz 7, Košice 3 in Buda enega.

Običajno so ljubljanski matematiki ali fiziki enako snov predavali tudi drugod, nekateri pa so predavali matematiko ali fiziko, ne da bi ta predmet

practicirali v Ljubljani. Ljubljana je namreč med letoma 1704/1705 in 1773 gostila le 19 profesorjev matematike, saj v letih 1718–1743 in 1744–1747 na višjih študijih v Ljubljani niso imeli profesorja matematike,¹³ podobno kot v Gorici. Razen začelnika ljubljanske matematike Franca Lenggerja, B. F. Erberga in Janeza Schöttla s triletnim stažem, Kauffmanna s sedemletnim in pozneje Jožefa Jakoba Liberatusa Maffeijsa pl. Glatthorta s štiriletnim stažem so vsi ljubljanski matematiki predavali zgolj leto ali dve. 59 ljubljanskih fizikov, z Gruberjem na čelu, tako več kot trikrat prekaša število ljubljanskih matematikov; fizikov kolegij pač ni mogel pogrešati. Razen Jožefa Krausa (1717, 1718), Janeza Krstnika Mayra (1722, 1727) in Teodorja Mayerna (1747, 1749) ni pred letom 1765 nobeden izmed ljubljanskih profesorjev več kot eno leto predaval fiziko. Šele Korošec Janez Krstnik Pogrietschnig (1765–1768) in Gregor Schöttl (1769–1773) sta bila v desetletju pred prepovedjo reda več let zapored profesorja fizike v Ljubljani. Od takrat predmetni učitelji niso bili več omejeni le na hebrejščino in grščino.¹⁴ Menjavanje stolic ni več onemogočalo potrebne specializacije, prihodi profesorjev iz Gradca ali Dunaja pa so vsekakor ugodno vplivali na kvaliteto študija v Ljubljani.

Poglavitni ljubljanski jezuiti: Avguštin Hallerstein in bratje Gruber

V Ljubljani sta kratek čas matematične vede predavala ključna matematika v monarhiji, Janez Krstnik Thullner leta 1708/09 ter Franz Schmelzer leta 1710/11 in 1711/12. Oba sta pozneje, leta 1721/22 oziroma med letoma 1725/26 in 1737/38, na Dunaju vodila *museum mathematicum* (fizikalni kabinet). Thullner je bil ob tem še dunajski rektor (4. 12. 1718–21. 12. 1721, 4. 1. 1725–20. 3. 1727) in nato provincial do leta 1731, Schmelzer pa profesor Avgušтина Hallersteina in drugih magistrov, ki so se kot repetitorji urili na Dunaju med utrjevanjem matematike s študenti. Schmelzerjevim podobne pedagoške naloge sta opravljala Hallersteinov sošolec Erzem Frölich in vodja fizikalnega kabineta med letoma 1715 in 1720 Ernest Vols, Schmelzerjev profesor. Ta je vzgojil tudi ljubljanskega astronoma Franca Breckerfelda, Vajkarda Hallersteina, njegovega strica Antona Erberga in graškega profesorja repetitorjev, Belgijca Petra Halloya, poznejšega mariborskega rektorja, ki je študiral pri Volsu in repetiral pri Schmelzerju. Halloy je v Gradcu vzgojil Gruberjevega učitelja Franza Weissa, ljubljanskega fizika Gregorja Schöttla in ljubljanskega matematika Michaela Schmidta.

¹³ Diar., I/37r, 1945^r, 1085^r, 1119^v, 1143^r, 1160, 1174, 1201^v, 1292^v, 1310^r, 1338^r, 1358^r, 1375^r, 1387^v, 1395^v, 1405, 1419^v, 1525^r, 1549^v–1550^r (januar 1747); Fischer, *Jesuiten-Mathematiker*, str. 179; *Catalogus personarum & officiorum Provinciae Austriae Societatis Jesu pro anno 1731*, stolpec 13.

¹⁴ Ciperle, *Jezuitski učni program*, str. 160, 161, 173.

¹² Fischer, *Die Kaschauer*.

Med Frölichovimi repetitorji v Gradcu in na Dunaju sta bila Boškovičeva prijatelja Karl Scherffer in Josef Liesganig, slednji skupaj z bratrancem matere A. Hallersteina Bernardinom Ferdinandom Erbergom, ustanoviteljem matematično-fizikalnega kabineta v Ljubljani. Pri Frölichu so se kot repetitorji matematike zaporedoma udinjali tudi poznejši ljubljanski rektor fizik Karl Dillherr, ljubljanski profesor fizike Janez Schotter (1737), matematik Janez Kaschutnig, Ignac Lampl, ljubljanski matematik Leopold Pfeiffer (1738), hrvaški kartograf in misijonar Ignac Szentmartony, Maksimilijan Hell (1745–1746) in ljubljanski matematik Janez Schöttl (1746). Kaschutnig je nato kot dunajski profesor repetitorjev matematike vodil repetitorije boškovičevca Paula Maka de Kerek-Gede. Scherfferjevi dunajski študenti so bili reško-tržaški fizik Franjo Orlando, Tobija Gruber in prvi ljubljanski profesor eksperimentalne fizike Franz Mühlbacher. Orlando je pri Lamplu repetiral matematiko skupaj s tržaškim fizikom Franjem Orlandom, Gruberjev in Maffeijevim profesorjem Nikolausom Podo in učiteljem Antona Ambschella, Korošcem Josefom Herbertom; po prezgodnji smrti Ignatiusa Lampla je leta 1749 njegove repetitorije usmerjal Korošec Janez Krstnik Kaschutnig, ki je v naslednji skupini v letih 1750–1751 kot dunajski profesor repetitorjev matematike vodil repetitorije boškovičevca Paula Maka de Kerek-Gede in poznejšega ljubljanskega matematika Jožefa Kauffmanna.

Vzgoja novih kadrov je potekala nadvse sistematično in centralizirano. Novice so sprejemali le na Dunaju in v Trenčinu, repetitorje pa so sprva vzgajali le na Dunaju in v Gradcu, po letu 1756 pa tudi v Trnavi. Poslednje zaobljube so jezuiti iz avstrijske province dajali le v Judenburgu in Banski Bystrici. Obvezna predavateljska dve- ali večletna praksa magistrstov s končanimi filozofskimi študijami na manjših kolegijih, vključno z Ljubljano, je omogočala hiter pretok novih idej in njihovo poenotenje. Medtem ko je prodor kartezijanskih novosti v času Thullnerjevega drugega dunajskega rektorata še povzročal iskriva nesoglasja, predvsem v Zagrebu, pa je uvajanje Boškovičevih prijemov po koncu Thullnerjevega vodenja province steklo nadvse gladko, in sicer po zaslugi provinciala (10. 4. 1747–9. 11. 1750) in graškega rektorja (1758–1760), ljubljanskega plemiča Avgušтина Hingerla. Bistven delež pri poenotenju so doprinesli dunajski profesorji, še posebej po ustanovitvi Theresianuma leta 1746. Vols, Thullner, Sebastijan Stainer ter Volsova učenca F. Breckerfeld in Schmelzer so predavali še v antični Aristotelovi tradiciji, s poudarkom na posodobljeni geometriji sončne ure Athanasiusa Kircherja in Andréasa Tacqueta (1612–1660).¹⁵ Breckerfeldov učenec, ljubljanski fizik z Dolenjske Jurij Žnidaršič, je leta 1741 v Ljubljani še nasprotoval Descartesovim pr-

vinam, Gassendijevim atomom in Nikolaju Koperniku.¹⁶ Hrvat Ivan Galjuf je tri leta pozneje vztrajal pri nauku jezuita Honorata Fabrija proti Leibnizu, Newtonu, Descartesu in Pierru Gassendiju, vendar je že upošteval Boyleve vakuumске poskuse,¹⁷ čeravno predvsem kot dokaz proti Descartesovemu zavračanju vakuuma. Galjufova starejša sodelavca A. Hingerle in Anton Socher pa sta že koketirala z Descartesom. Posodabljanje jezuitskega pouka je nato steklo razmeroma urno tudi zavoljo popuščanja vatikanskih pritiskov proti Koperniku, Galileju in protestantskim učenjakom. Postajalo je očitno, da matematično-tehniške vede niso zgolj razumske vaje ob uporabi sončne ure, temveč so gospodarsko učinkovit državni interes. Schmelzerjevi učenci A. Erberg, numizmatik E. Frölich, A. Hallerstein, Ignac Hertl, J. Daniel in P. Halloy so v okviru terezijanskih reform eksperimentalnega pouka omogočili nastop Frölichovih učencev Maksimilijana Hella, Karla Dillherra, Janeza Schotterja, Kaschutniga in B. F. Erberga. Njihovi sošolci so bili vodilni zagovorniki Boškovičeve znanosti, med njimi predvsem Hertlov učenec Andrea Jaszlinszky, Danielov učenec Leopold Biwald, Kaschutnigova učenca P. Mako in Celovčan Joseph pl. Herbert, Weissov učenec Anton Radics, Schotterjev učenec Janez Krstnik Horváth ter Frölichova učenca Joseph Xavier Liesganig in Karl Scherffer. Leopold Friderik Breckerfeld je bil po doktoratu iz teologije posvečen 16. maja 1717 v bajnhofski župnijski cerkvi sv. Petra v današnjem Novem mestu; pasel je duše blizu doma na Zgornjem Mokronogu, kjer je veljal za izrednega matematika.¹⁸ Njegov svak in vrstnik oziroma sošolec, jezuit Franc Gallenfels (* 1696), je leta 1728/29 v Ljubljani poučeval fiziko. Svakov stric, jezuit Karel Gallenfels (* 1673), je v Ljubljani zaporedoma predaval logiko, fiziko in metafiziko, in sicer od leta 1706 do leta 1708, dokler ni odšel v Lizbono za kraljičinega spovednika. Sin bratranca Leopolda Friderika Breckerfelda, jezuit Frančišek Andrej Coppini (* 1683), je predaval filozofijo s fiziko v Gradcu (1709–1712), številne druge naloge pa so mu dodelili v Ljubljani, kjer je leta 1749 kot spiritual dočakal poslednjo uro. Tako se Breckerfeldi s svaki Gallenfelsi in Coppiniji uvrščajo v jezuitom kar najbolj naklonjene kranjske družine, ob bok baronov Erbergov.

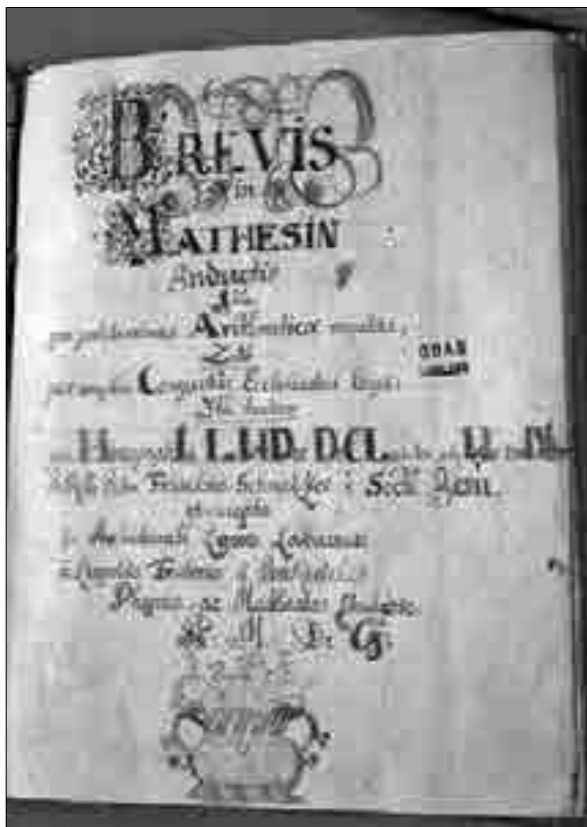
Ljubljana je igrala pomembno vlogo pri širjenju Boškovičevega znanja po njegovih treh obiskih v mestu. Herbertov najpomembnejši učenec Anton Ambschell je postal ljubljanski rektor, nekdanji ljubljanski magister Biwald (1756–1757) je tesno sodeloval s svojimi ljubljanskimi nasledniki, Biwaldov sodelavec, ljubljanski magister (1757) Sigmund Anton grof

¹⁵ Schmelzer in Breckerfeld, *Brevis in Mathesin*, folij 13r.

¹⁶ Žmuc in Moder, *Bakalavreatske teze*, str. 197, 210.

¹⁷ Galjuf, *Tractatus*, str. 3, 162–166, 199.

¹⁸ Uršič, *Jožef Kalasanc Erberg*, str. 138; AS 1073, š. 144r, folio 54v–55r; AS 1073, š. 220r, folii 297, 299, 300.

Naslovna stran matematičnih zapiskov Leopolda Friderika Breckerfelda (* 31. 5. 1694),¹⁹ ki je povzel Schmelzerjeva ljubljanska matematična predavanja in razlage fizike Jožefa Teissa.

Hohenwart s Kolovca, pa je kot škof v Trstu (1791), St. Pöltnu (1794) in kot dunajski nadškof (1803) prijateljeval s Hellom, J. Liesganigom in florentinskim dvornim fizikom Fontano, in sicer v času, ko je bil Hohenwart vzgojitelj cesarjevičev v Lombardiji (1777–1791). Felice Fontana (15. 4. 1730, Pomarolo pri Roveretu na Tirolskem–11. 1. 1805, Firence), fizik pri toskanskem nadvojvodi Leopoldu I. v Firencah, je malo pred Hohenwartovim prihodom leta 1772 odkril adsorpcijo plinov na vročem lesnem oglju, kar je odprlo pot novemu načinu vakuumskega črpanja. Descartesove zagate o obstoju vakuumu

¹⁹ Botra Leopolda Friderika sta bila grof Lantieri in Konstanca Mordax, rojena Dilanz. Leopold Friderik je bil brat astronoma Franca Breckerfelda (* 1682) in zdravnika Ivana Žige (12. 4. 1689–1. 6. 1760, Stari grad); bili so sinovi zdravnika Wolfganga Konrada Breckerfelda († 1715) in Marije Ane, rojene Coppini. Frančeva krstna botra sta bila kar dedek in babica, ljubljanski zdravnik dr. Franc pl. Coppini in Julijana Justina. Ivan Žiga je 13. 5. 1717 v Stični poročil Ano Frančiško baronico Gallenfells, kot vdovec pa 29. 4. 1737 Katarino Heleno Schweiger pl. Lerchenfeld, ki mu je rodila leksikografa in ljubljanskega predavatelja gramatike Franca Antona pl. Breckerfelda (* 1740, Stari grad pri Novem mestu; SJ 1758–1771; † 28. 1. 1806). Fizik v Novem mestu Wolfgang Konrad Breckerfeld je bil sin dr. Konrada Adama; leta 1688 je graščino Impoljca zamenjal z Mordaxom za Stari grad, kjer

Sončna ura s kompasom Leopolda Friderika Breckerfelda po Schmelzerjevih predavanjih (AS 1073, 144r, folio 54v–55r).

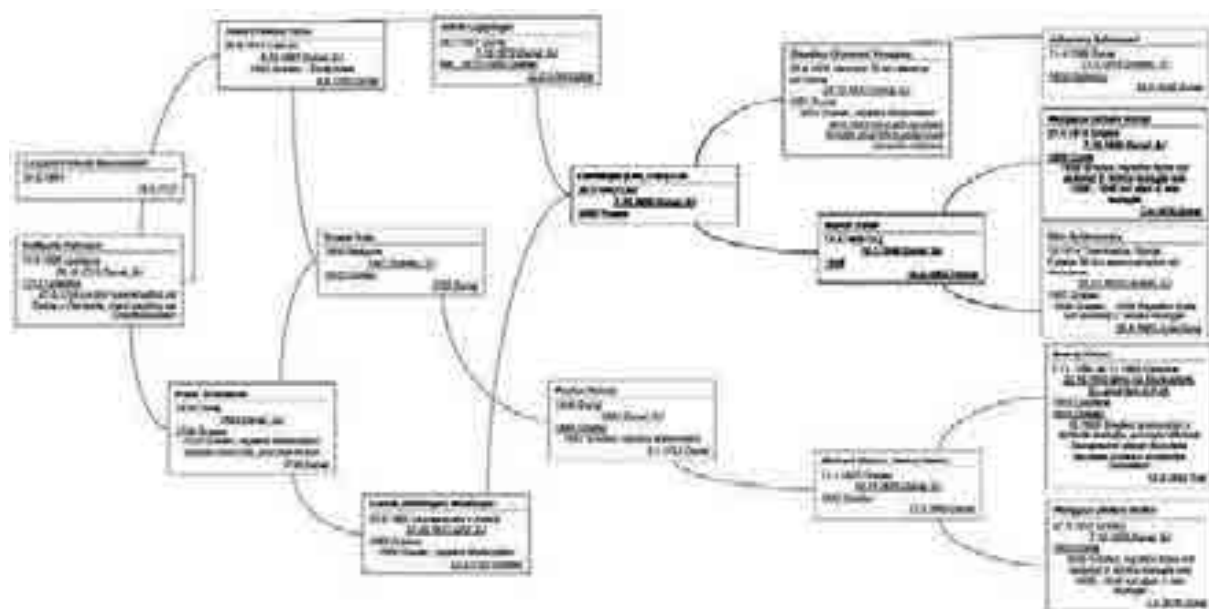
Leopold Friderik Breckerfeld in njegov domala natančno leto dni mlajši sošolec Wolfgang (Jožef) Valvasor (* 17. 5. 1695, Ljubljana; SJ 28. 10. 1713, Dunaj; † 27. 5. 1758, Loreto) sta Schmelzerjeva predavanja o sončnih urah 8.–18. 7. 1712 v Ljubljani ponazorila s citatom poznejšega neapeljskega ponatisa Tacquetove aritmetike iz leta 1724. Skice spominjajo na pozneje objavljene risbe Leopoldovega brata Franca Breckerfelda (*Manuale Horographicum*) (AS 1073, 144r, folio 61).

so, ko je postajalo očitno, kako pomemben je prazen prostor za delovanje barometrov in termometrov, ter v času sprva še igrivih poskusov z Boylevo črpalko, urno postavili na stranski tir.

Jezuitska mreža na jugu cesarstva z lovkami na Balkanu

Po sporazumnem »oboroženem nenapadanju« s protestanti so se jezuiti usmerili predvsem v izobraževanje elit in spovedovanje velikašev, čeravno jih je sv. Ignacij ustanovil predvsem za boj proti drugovercem. Seveda pa je misijonarsko delo ostalo jezuitski ideal, le da se je od protestantov preusmerilo k drugim »nevernikom«. Za kranjske jezuite so bili to predvsem muslimani na jugu. S primerjavo jezuitskega kadra na

so odraščali njegovi otroci.

Drevo akademskih prednikov Leopolda Friderika Breckerfelda in Wolfganga (Jožefa) Valvasorja, nečaka polihistorja Janeza Vajkarda Valvasorja, sestavljeno glede na njune profesorje matematike in fizike. Drug pod drugim so datum rojstva, poševno podčrtan datum vstopa v jezuitski red, podčrtan datum študija fizike v drugem letniku filozofije, poševno zapisan datum morebitne specializacije na matematičnem repertoriju, katedre za fiziko/matematiko in poševno podčrtan datum smrti.

kolegijih v Ljubljani in na Reki ter v rezidenci v Mariboru ter misijona v Petrovaradinu in Beogradu skušajmo izluščiti srž jezuitskega »Drang nach Osten«.

Ljubljanski, reški in pozneje mariborski jezuiti so bili svojevrstna postojanka za oskrbovanje obeh srbskih misijonov ob turški meji, beograjskega seveda le do junija 1739. Pri oskrbovanju nevarnih postojank so bili jezuiti med vsemi redovniki najuporabnejši, saj so jih poslednje zaobljube zavezovale k brezprizivnim potovanjem na najnevarnejša območja. Tako je v bitkah za Beograd marsikateri jezuit pustil svoje kosti pod kalemegdansko trdnjavo ali v bojih za Grocko 21.–22. 6. 1739.

Medtem ko je Ljubljana v dveh stoletjih gostila skupno 1411 jezuitov stare Družbe, jih je imel Maribor v šestnajstih letih obstoja jezuitske rezidence le 59. V srbskih misijonih Petrovaradin in Beograd je delalo 245 jezuitov.

Povprečno so bili jezuiti ob prihodu med Srbe stari 39,5 leta; najstarejši so delali v Petrovaradinu med letoma 1716 in 1756, najmlajši pa v beograjskem navzkrižnem ognju med letoma 1688 in 1690. Vsaj 74 (44 %) srbskih jezuitov je študiralo filozofijo v Gradcu, vsaj 47 (28 %) na Dunaju, precej manj na Slovaškem (Košice 9, Trnava 24), komaj kateri pa v Zagrebu (5), Linzu (3) in Budi (2); le po eden je obiskoval filozofijo na Reki, v Košicah, Celovcu ali Dillingenu na Bavarskem, nihče pa v Ljubljani ali Gorici. Do začetka sedemletne vojne je v Gradcu filozofijo poslušalo domala pol poznejših srbskih jezuitov, v zadnjih dveh desetletjih pred prepoved-

jo jezuitov pa se je središče usposabljanja srbskih jezuitov v veliki meri preneslo na Dunaj in Slovaško. Število srbskih jezuitskih matematično-tehniških strokovnjakov pa se je v zadnjih sedemnajstih letih po začetku sedemletne vojne povzpelo na 8, kar je bilo precej več kot prej. V obeh srbskih misijonih je namreč skupno delalo 23 strokovnjakov, ki so predavali fiziko ali matematiko na katerem od kolegijev, zgolj 15 takšnih pa je delalo v Srbiji v sedemintridesetletnem obdobju 1719–1756. Ob geodetih Josefu Liesganigu in Josephu Ramspoecku (* 5. 5. 1717, Wimbach v Avstriji), ki formalno nista bila zaposlena v srbskih misijah, čeravno sta merila v okolici, so bili pglavitni jezuitski matematiki in fiziki v Beogradu in Petrovaradinu zagreška profesorja filozofije s fiziko Jurij Gerčić (Gerchich, 6. 4. 1671, Karlovac–2. 2. 1751, Zagreb) in Jurij Possa-vez (* 13. 3. 1685, Varaždin; SJ 28. 10. 1706, Zagreb; † 24. 8. 1738, Varaždin), Wolfgangus Huebmayer (* 30. 10. 1696, Ried; SJ 9. 10. 1717, Dunaj; † 1. 10. 1751, Trnava, predaval fiziko v Budi), Franjo Miroslavić (* 23. 11. 1686, Beograd; SJ 27. 10. 1703, Trnava; † 28. 1. 1729, Györ, predaval v Cluju), Armenec Hermes Melchior (Melchiorri, * 1672, Carigrad; SJ 1696; † 1742, predaval v Vannesu v Bretanji), Franciscus Szunyogh (* 4. 10. 1669; SJ 10. 11. 1685, Dunaj; † 8. 12. 1726, Alba Iulia, predaval v Cluju), Matija Rachenberger (* 23. 1. 1699, Rossalmonaster na Bavarskem; SJ 9. 19. 1715, Dunaj; † 5. 4. 1742, Gradec, predaval v Zagrebu), Ignatius Rizl (Ritzl, * 15. 9. 1716, St. Bernard v Avstriji; SJ 18. 10. 1735, Trenčin,

predaval v Ljubljani in Gorici), Jernej Mulih (Muligh, * 27. 11. 1707, Gorica; SJ 14. 10. 1723, Gorica; † 23. 2. 1761, Gorica, predaval v Ljubljani), Franciscus Ksaver Obermayr (* 22. 1. 1693, Linz; SJ 9. 10. 1709, Linz; † 8. 12. 1760, Passau, predaval fiziko v Budi in Celovcu, matematiko pa v Gorici), Petar Skenderlić (* 28. 3. 1721, Požega; SJ 19. 10. 1738, Trenčin, predaval fiziko v Zagrebu), Franjo Dabrović (* 11. 9. 1720, Požega; SJ 17. 10. 1735, Požega; † 23. 11. 1767, Zagreb, predaval fiziko v Zagrebu), Stefan Krušić (Krussecz, * 15. 8. 1728, Bosiljevo; SJ 1. 11. 1747, Varaždin; † 27. 6. 1799, Pécs) (Zagreb) in Johan Stelzl (* 2. 3. 1734, Neufeld an der Leitha južno od Dunaja; SJ 25. 10. 1755, Trenčin, predaval fiziko v Linzu). Prvovrsten strokovnjak je bil profesor fizike in matematike v Košicah Joannes Zimmermann (* 21. 12. 1707, Banská Štiavnica; SJ 14. 10. 1724, Győr; † 15. 12. 1766, Banská Bystrica), predvsem pa matematiki Andrej Zefferin (Čeferin, * 24. 7. 1634, Solkan; SJ 10. 10. 1651, Dunaj; † 22. 10. 1668, Beograd) v Gradcu, Franc Ksaver Rodel (Rodl, * 23. 7. 1708, Gradec; SJ 14. 10. 1724, Dunaj; † po 1773) v Gorici in Celovcu ter še posebej Janez Leger (Legger, * 2. 9. 1679, Slovenska Gorica severozahodno od Radgone; SJ 10. 10. 1695, Gradec; † 30. 12. 1726, Požega), ki se je v Celovcu in Trnavi izkazal z matematičnimi predavanji, v Ljubljani pa je zaporedoma poučeval fiziko in matematiko. Šest srbskih jezuitov je tako predavalo v Zagrebu, trije v Gorici, po dva v Ljubljani, Budi, Celovcu ali transilvanskem Cluju, po eden pa v Gradcu, Trnavi, Košicah, Linzu in v Franciji. Zagreb je bil torej poglavitni vir srbskih tehniško-matematičnih strokovnjakov, vendar sta bila kolegija v Gorici in Ljubljani prav tako pomembna. Slovani so bili pri delu med Srbi nedvomno v veliki prednosti, saj so bili zunaj slovanskega govornega področja rojeni samo tehniško-matematični strokovnjaki Josef München (* 19. 2. 1682, Frohnleiten (Fronleith) severozahodno od Gradca; SJ 14. 10. 1697, Gradec; † 24. 11. 1716, Petrovaradin), Huebmayer, Rachenberger, Melchior, Rizl, Rodel, Obermayr, Joahim Grundtner (* 21. 11. 1735, Ebensee v Gornji Avstriji; SJ 18. 10. 1754, Dunaj; † po 1773) in Stelzl; pri tem sta bila München in Grundtner le študentska pomočnika repetitorja profesorjev matematike. Od skupno 23 matematično-tehniških strokovnjakov jih je 15 delalo v Petrovaradinu, 6 v Beogradu, zgolj Mulih in Rachenberger pa v obeh krajih; Petrovaradin je jezuite gostil veliko dlje. Večina jezuitskih strokovnjakov je v Srbiji delala zgolj po eno leto; za mnoge se je ta izkušnja zaradi spopadov s Turki žal končala tragično. Posebej dolgo in uspešno je med Srbi služboval petrovaradinski superior (1720–1724), ljubljanski profesor matematike in fizike (1713–1715) Leger (Legger).

Na Reki je med ustanovitvijo višjih filozofskih študijev leta 1725/26 in prepovedjo jezuitov fiziko predavalo 23 profesorjev. 12 jih je prispelo iz Gori-

ce, po trije iz Gradca ali Judenburga, po eden pa iz Celovca, Požege, Dunaja, Trsta in Pécsa. Devet jih je nato z Reke odšlo v Gorico, štirje v Celovec, po trije v Ljubljano ali Zagreb, po eden pa v Trst, Gradec ali cesarsko armado; fizik Vuk Konjiković (Wolffgangus Cognicovich, * 27. 9. 1727, Senj; SJ 17. 10. 1749, Reka) je katedro na Reki obdržal tudi po letu 1773. Štirje so filozofijo s fiziko ali matematiko predavali v Gorici, preden so fiziko poučevali na Reki, sedem pa jih je katedro za fiziko ali matematiko v Gorici prevzelo takoj po odhodu z Reke. Po dva sta postala profesorja v Celovcu, Ljubljani ali Zagrebu takoj po koncu delovanja na Reki. Gorica je bila očitno poglavitni vir reških jezuitskih matematično-tehniških strokovnjakov.

29 mariborskih jezuitov je bilo doma v pretežno slovansko govorečih predelih Kranjske, Spodnje Štajerske, Češke, Moravske, Celovca, Šentvida ob Glini, Karlovca ali Kvarnerja. To je bilo domala polovica vseh. Jezuiti iz Celja, Vojnika, Veržeja, Zbelova ob Dravinji ter po dva iz Ormoža in Ptuja so bili edini Spodnještajerci med mariborskimi jezuiti. Mariborčani doma niso služili, kar nedvomno preseneča.

Skoraj četrtina v Mariboru delujočih jezuitov je bila po rodu Kranjcev, druga četrtina pa Štajercev. Za večino mariborskih jezuitov so na voljo podatki o študiju. Bodoči mariborski jezuiti so filozofijo večinoma študirali na Dunaju ali v Gradcu, teologijo pa predvsem v Gradcu. Več kot polovica je študirala v Gradcu, in sicer kar 39 v Mariboru službujočih jezuitov. Rezultat je seveda pričakovan. Dunaj je bil z dvaintridesetimi matrikulacijami mariborskih jezuitov skoraj tako priljubljen.

Med najmlajšimi mariborskimi jezuiti so bili Dunajčan Jožef Schwickhard, Franc Ksaver Scobl (Skobl) iz Zbelova, Joseph Peternader (* 8. 3. 1740, Dunaj; SJ 21. 11. 1756, Trenčin), triindvajsetletni Ljubljančan Bonaventura Pilgram (Bilgram, * 1737; SJ 17. 10. 1755, Dunaj; † 1782, Dunaj), Matija Födermayr (* 6. 7. 1736; SJ 3. 11. 1756, Trenčin) iz Neukirchna, Lovrenc Lemocher (* 24. 8. 1739; SJ 19. 10. 1759, Dunaj; † 31. 12. 1765, Gradec) iz Ljubljane in pisec slovenskih knjig, Celjan Jožef Häsl (Hasl, * 14. 11. 1733; SJ 17. 10. 1752, Gradec; † 2. 8. 1804, Sv. Jakob). Najstarejši so bili Kranjčan Lovrenc Pogachnik, Anton Wiser iz Mute in Anton Gasteiger iz Leobna, star 64 let. Rečan Josip Cobavio (* 3. 11. 1712; SJ 15. 10. 1731, Dunaj; † 1773, Ljubljana) z osemletnim mariborskim stažem uradnika in predstojnika duhovnikov se je edini v Maribor vrnil kar dvakrat. Največ jezuitov je v Mariboru delalo eno samo leto, povprečno pa so ostajali tri leta. Bavarec Franciscus Schmidhueber je gramatiko v Mariboru predaval skupno osem let z vmesnim presledkom, domala dvakrat dlje pa je v Mariboru služil Ormožan Blaž Zaplatnik. Valonski matematik Peter pl. Halloy je v Mariboru nepretrgano bival najdlje, najprej osem let do prepovedi kot superior in prefekt šole. Prav on

Preglednica 1: Primerjava med ljubljanskimi, mariborskimi, reškimi in srbskimi jezuiti stare Družbe

Mesto in število jezuitov v njem	Povprečna starost ob prihodu v mesto	Odstotek predavateljev fizike/matematike	Najpogostejši prihodi iz/odhodi v	Odstotek študentov filozofije (teologije)	Kranjsko poreklo
Ljubljana 663 obravnavanih (1424 vseh)	32,9	36 %		Gradec 35 % (61 %); Dunaj 23 % (31 %); Trnava 4 % (5 %); Ljubljana 6 % (1 %)	22% Kranjcev (10 % Ljubljancev)
Reka 23 samo profesorji fizike		100 %	46 % prišlo iz Gorice ali odšlo tja		21% Gorica, 17% Reka, 0% Kranjska
Maribor 59	38	27 %		Gradec 66 %; Dunaj 54 %	22% Kranjcev, med njimi skoraj polovica (10%) tehniških ekspertov
Srbija 245	39,5	9 %		Gradec 44 %; Dunaj 28 %	

je bil najpomembnejša učna moč, namenjena mariborskim višjim študijem, ki pa so se zaradi prepovedi jezuitov žal izjalovili; Halloy je med Mariborčani kljub temu ostal do smrti.

V Maribor so pošiljali izkušene jezuite, stare v povprečju 38 let. Med njimi je bilo pet profesorjev fizike in matematike povprečno starih po 55 let, nadaljnjih enajst pa je pomagalo drugim pri ponavljanju matematičnih snovi – ob prihodu v Maribor so bili stari povprečno 40 let. Mariborski tehniško-matematični strokovnjaki so bili večini Kranjci (6), Dunajčani (3), Spodnještajerci (2), Gradčani (2), Zgornjeavstrijci (1), Belgijci (1) ali iz Vojne krajine (1). S tehniškimi strokovnjaki so se mariborski jezuiti pripravljali na vpeljavo visokošolskega študija filozofije s fiziko in matematiko, žal pa jih je prehitela prepoved jezuitskega reda leta 1773. Več mariborskih jezuitov je bilo misijonarjev, nekateri pa so službovali tudi na ogrski strani avstrijske jezuitske province, predvsem kot profesorji filozofije v Zagrebu, retorike v Varaždinu ali kot študentje v slovaški Trnavi in Košicah.

Jezuiti so bili ob prvem prihodu v Ljubljano povprečno mlajši od sobratov v Mariboru, na Reki ali v Srbiji. Bili so tudi mnogo bolj tehniško podkovani, saj je več kot tretjina vsaj občasno predavala fiziko ali matematiko. V Mariboru je bilo tehniških strokovnjakov za dobro četrtino, v Srbiji pa manj od desetine, kar je glede na vojne potrebe razumljivo. Reški jezuiti so bili tesno povezani z Gorico. Kranjski jezuiti so bili na Reki zelo na redko posejani, ni pa jih manjkalo v Mariboru. Graška univerza je oskrbovala večino obravnavanih jezuitskih postojank, dunajska pa v znatno manjši meri.

Zaključek

Ljubljanski jezuiti so bili pomemben člen v verigi jezuitske izobraževalno-politične skupnosti. Kljub pomanjkanju denarja zaradi sorazmerne oddaljenosti poglavitnih dobičkonosnih posesti v Pleterjah, zaradi katerega pogosto niso zmogli vzdrževati profesorja matematike, so bila prav matematično-tehniška področja poglavitna odlika ljubljanskih jezuitov. Med

663 ljubljanskimi jezuiti je bilo 501 patrov in magistrov, med njimi pa jih je na drugih kolegijih kar 178 predavalo filozofijo in 104 matematiko, vključno z 88 podiplomskimi repetitorji, 40 pa oboje. Tako je 242 ljubljanskih jezuitov filozofijo (s fiziko) oziroma matematiko predavalo na drugih kolegijih, kar je domala polovica vseh. Večina ljubljanskih profesorjev tehniških strok je te predavala tudi drugje, so bile pa tudi izjeme, med njimi Gradčan Johann Reusner (* 1671) in Slovak Gabriel Kereskényi (* 1674), ki sta tehniške vede predavala zgolj Ljubljancev.

Tako imamo ljubljanski jezuitski kolegij za enega najimenitnejših v tistem času, še posebej glede tehniških disciplin. Resda ni imel pravice podeljevati odličij, višjih od bakalavreata, a njegovi odličnosti to ni škodovalo.

VIRI IN LITERATURA

NEOBJAVLJENI VIRI

Archivum Romanum Societatis Jesu

ARS – Arhiv Republike Slovenije

Diarium praefecturae scholarum ..., nato *Diarium p. ministri ...* in znova *Diarium praefecturae scholarum ...* (*Diarium praefecturae scholarum in archiducali collegio Societatis Jesu Labaci inchoatum anno MDCLI* (AS, I/31 r, za obdobje 1651–10. 4. 1708 (280r), z dodatkom 1602–1651 na koncu (288r–296v) podvaja podatke naslednjih dnevnikov v dobi 1651–10. 4. 1718; *Diarium p. ministri ...* (AS 1073 Zbirka rokopisov, I/32r (1651–), I/33r, I/34r, I/35r (1. 12. 1694–31. 1. 1706), I/36r (1. 1. 1707–31. 12. 1711), I/37r (1. 1. 1712–31. 12. 1721), I/38r (1. 1. 1722–31. 10. 1736); nato znova *Diarium praefecturae scholarum ...* (I/39r (1. 11. 1736–31. 12. 1753) in I/40r (1. 1. 1754–29. 7. 1772)).

Schmelzer, Franc in Leopold Friderik Breckerfeld: *Brevis in Mathesin Inductio ...* Tradita a Rdo Patre Francisco Schmelzer e Soc. Jesu et excerpta

in Archiducali lyceo Labacensi a Leopoldo Friderico a Breckerfeldt Physica, ac Matheseo studioso. in Gymnasio Labacensi, 1712–1725. *AS 1073*, Zbirka rokopisov. 144. 60 listov 185 x 140 mm.

Fejér, József in Joseph De Cock: *Defuncti tertii saeculi Societatis Jesu: 1740–1773 (1774–1815)*, 1–2. Romae, *ARSI*, 2001 (tipkopis).

NUK – Narodna in univerzitetna knjižnica

Galjuf, Ivan: *Tractatus in Physicam Aristotelis Generalelem ... Mense Septembri Dias 3 Anno 1744*. 202 listi 220 x 160 mm. Dodane so: *Theses ex Universa Philosophia*. NUK, Ms 250.
Historia Annua Collegij Labacensis. Ljubljana, 1722–1773. NUK. Ms 1544.

LITERATURA

Baraga, France (ur.): *Letopis Ljubljanskega kolegija Družbe Jezusove (1596–1691)*. Ljubljana: Družina, 2003.

Breckerfeld, Franc: *Manuale Horographicum, in quo omnigena horologia, tam solaria quam lunaria delineandi artificium facili et clara methodo exponitur*. Pars I. et II. Cassoviae: Typ. Acad., 1733–1734.

Catalogus personarum & officiorum Provinciae Austriae Societatis Jesu pro anno 1731, 1732, Wien.

Ciperle, Jože: Jezuitski učni program in njihovi študiji v Ljubljani. *Jezuiti na Slovenskem*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkve Teološke fakultete v Ljubljani in Provincialat slovenske province Družbe Jezusove, 1992, str. 157–179.

Dimitz, August: Beiträge zur Reformationsgeschichte in Krain. *Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich*, 6, 1885, str. 99–126.

Dimitz, August: *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813 mit besonderer Rücksicht auf Kulturentwicklung* IV. Ljubljana: Kleinmayr & Bamberg, 1876.

Dolinar, France Martin: *Das Jesuitenkolleg in Laibach und die Residenz Pleterje 1597–1704, Dissertatio ad Doctoratum in Facultate Historiae Ecclesiasticae Pontificiae Universitatis Gregorianae*. Ljubljana: Tiskarna Ljubljana, 1976.

Dolinar, France Martin: Spremna beseda. *Letopis Ljubljanskega kolegija Družbe Jezusove (1596–1691)* (ur. Baraga, France). Ljubljana: Družina, 2003, str. 9–12.

Fejér, Josephus: *Defuncti primi saeculi Societatis Jesu, 1540–1640*. Rim: Institutum Historicum S. I., 1982.

Fejér, Josephus: *Defuncti secundi saeculi Societatis Jesu 1641–1740*. 1–5 (S–Z). Rim: Institutum Historicum S. I., 1985, 1986, 1990.

Fischer, Karl Adolf Franz: Die Kaschauer und Tyrnauer Jesuiten-Universitäten im 17. und 18. Jahrhundert. Namenlisten der Professoren. *Ungarn-Jahrbuch* (München: Trofenik), 15, 1987, str. 117–185.

Fischer, Karl Adolf Franz: Jesuiten-Mathematiker in der deutschen Assistenz bis 1773. *Archivum Historicum Societatis Jesu*, 47/93, 1978, str. 159–224.

Kalan, Filip: Jezuitska igra o paradizu. *Dokumenti slovenskega gledališkega muzeja*, 3/10, 1967, str. 199–207.

Kalan, Filip: Obris gledališke zgodovine pri Slovencih. *Novi svet*, 3/1–2, 1948–1949, str. 16–32, 71–85, 271–282, 361–369, 456–471, 674–692.

Kidrič, France: Dramatične predstave v Ljubljani do leta 1790. *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino*. 5, 1926, str. 108–120.

Koblar, Anton: Iz letopisov ljubljanskih jezuitov, *Izobraževalna knjižnica* (Kranj: Tiskovno društvo), 1914 (1915), str. 1–34.

Kovačič, Lojze: *Jezuiti in ljubljansko višje šolstvo 1597–1773*. Ljubljana, 2013.

Kovačič, Lojze: Pouk matematike pri jezuitih in Jurij Vega. *Jurij baron Vega in njegov čas* (ur. Pisanski, Tomaž; Košir, Matevž et al.). Ljubljana: Arhiv Slovenije; DMFA, 2006.

Lukács, Ladislaus: *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Jesu (1555–1773)*, I. Romae: Institutum Historicum S. I., 1987.

Lukács, Ladislaus: *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Jesu (1555–1773)*, II–III. Romae: Institutum Historicum S. I., 1988.

Nečasek, Jan: Geschichte des Laibacher Gymnasiums. *Programm und Jahresbericht des kaiser. königl. Obergymnasiums zu Laibach*, 1860, str. 3–12; 1861.

Perc, Matjaž in Borut Lužar in Zoran Levnajić in Janez Povh, Janez: Community structure and the evolution of interdisciplinarity in Slovenia's scientific collaboration network, *PLoS ONE* 9, 2014, e94429.

Polec, Janko, Ljubljansko višje šolstvo v preteklosti in borba za slovensko univerzo. *Zgodovina slovenske univerze v Ljubljani do leta 1929*. Ljubljana: Rektorat Univerze kralja Aleksandra prvega, 1929, str. 1–229.

Radics, Peter Pavel: Die Entwicklung des deutschen Bühnenwesens in Laibach. Ljubljana: samozaložba, 1912.

Reisp, Branko: Višje šolstvo na slovenskem ozemlju v XVII. in XVIII. stoletju. *Kronika*, 10/3, 1962, str. 163–172.

Schiviz von Schivizhoffen, Ludwig: *Der Adel in der Matrikel des Hertzogtums Krain*. Görz: samozaložba, 1905.

Sommervogel, Carlos: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus, Première partie: Bibliographie par les Pères Augustin et Aloys de Backer, Nouvelle Édition par Carlos Sommervogel, S. J. Strasbourgeois*, Tome I–IX. Bruxelles-Paris: publiée par la Province de Belgique, 1890–1900.

Steska, Viktor: Jezuitska šola v Ljubljani. *Slovenski učitelj*, 3, 1902, str. 145–149, 164–166.

Stoeger, Joannes Nepomuk: *Scriptores Provinciae Austriacae Societatis Jesu ab ejus origine ad nostra usque tempora. Collectionis scriptorum ejusdem Societatis universae*. Viennae: Typis congregationis Mechtharisticae. Tomus I–II, 1855.

Uršič, Milena: *Jožef Kalasanc Erberg in njegov poskus osnutka za literarno zgodovino Kranjske*. Ljubljana: SAZU, 1975.

Zwitter, Fran: Višje šolstvo na Slovenskem do leta 1918. *Petdeset let slovenske univerze v Ljubljani* (Ljubljana), 1969, str. 13–51.

Žmuc, Irena in Gregor Moder: *Bakalavreatske teze iz zbirk Mestnega muzeja Ljubljana. Ad fontes. Otorepčev zbornik* (ur. Darja Mihelič). Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2005, str. 197–212.

S U M M A R Y

Ljubljana Jesuit higher education in natural sciences

The contribution focuses on scholars who spent a shorter or longer period of time in Ljubljana as members of the Jesuit Society, between the founding of the Faculty of Arts in November 1704 and the suppression of Jesuits in 1773. The study of this group of 663 Jesuits in Ljubljana aims to draw attention to their intellectual achievements, which contributed to the development of experts, such as Augustin Hallerstein and Gabriel Gruber at the Ljubljana Collegium. Their success is set within a broader context that

helps us value the importance of Jesuits in the then Carniola. Political connotations of their activities and dissolution are not at the focus of the contribution, even though they were of extreme importance in the period under discussion. However, the Jesuit pedagogical and scholarly importance seems to have been a lasting one. The Jesuits used their knowledge and teaching first and foremost as a convenient path to reach the souls of their pupils, but its undisputable quality gradually made the Jesuit science an objective in itself. Jesuit professors of natural sciences were not professional scientists in the modern meaning of the term, since they were primarily committed to priesthood. In addition, only rare Jesuits lectured on natural sciences over longer periods of time, because it was more appropriate for most of them to be transferred as soon as possible to theological departments and senior administrative functions. Nevertheless, as evident from the statistical overview, Jesuit involvement in natural sciences was a well-operating machine that continuously rotated individual professors between the lecture rooms of various collegiums in the Austrian province, as well as outside its borders in the early periods. This facilitated the adoption of a uniform attitude towards natural sciences as well as keeping the quality of lectures in Ljubljana more or less abreast of those in Vienna and Graz. The links between the Jesuits of Ljubljana and Linz were very close, which was not discussed in the previous scholarship.

In the end, the discussion also provides comparisons between the Jesuit teaching personnel in Ljubljana, Maribor, Rijeka and Serbia, which instantly point to significant differences: at the height of the military operations in Serbia, the most welcome assistance was trusted to the younger Jesuits who were willing to restore the spiritual equilibrium of their Catholic herd that was upset during struggle. However, the Jesuits' scholarly excellence had little effect amid the rumbling thunder of cannons. Therefore the older Jesuit scholars were thus more inclined to give lectures in Ljubljana, Rijeka or Maribor, away from the Serbian battlefields.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 929.5Kometer"18"
745/749:7.074:069.5(497.4)

Prejeto: 17. 7. 2014

Tomaž Lazardr. zgodovinskih znanosti, kustos, Narodni muzej Slovenije, Prešernova 20, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: tomaz.lazar@nms.si

Gospodstvo Pukštajn in rodbina Kometer: podjetniki, baroni, mecen, zbiralci starin

IZVLEČEK

Gospodstvo Pukštajn (Puchenstein) pri Dravogradu je leta 1817 prešlo v last rodbine Kometer. Novi lastniki so posest obdržali vse do finančnega zloma leta 1932, ko so jo skupaj s premoženjem postopoma odprodali za poplačilo dolgov. Kometri so na Pukštajnu zapustili globoke sledi – razkošno prenovljen dvorec, v njem pa obsežne zbirke starin in umetnin, katerih osrednji del je naposled obogatil slovenske muzejske fonde. Ob tem zgodovina rodbine ostaja skoraj neznana, zato smo jo skušali bolj celovito predstaviti v pričujočem prispevku.

KLJUČNE BESEDE

Kometer, Pukštajn, Bukovje, Puchenstein, zbirateljstvo, starine, genealogija

ABSTRACT

THE PUKŠTAJN SEIGNIORY AND THE KOMETER FAMILY: ENTREPRENEURS, BARONS, PATRONS, COLLECTORS OF ANTIQUITIES

In 1817, the seignior of Pukštajn (Puchenstein) near Dravograd passed into the hands of the Kometer family. The property remained in the possession of the new owners until their financial collapse in 1932, when the family gradually sold the estate and movable property in order to pay off their debt. The Kometers left a deep imprint on Pukštajn – a luxuriously restored mansion and vast collections of antiquities and art works, the most important part of which eventually came to embellish Slovenian museum collections. Since the family history nonetheless remains almost completely unknown, the aim of this contribution is to present it comprehensively.

KEY WORDS

Kometer, Pukštajn, Bukovje, Puchenstein, collecting, antiquities, genealogy

Zgodovina gradu in gospostva Pukštajn (nemško Puchenstein) v vasici Bukovje pri Dravogradu sega daleč v preteklost. Ob južnem bregu Drave, v bližini sedanje slovensko-avstrijske meje, je na grebenu nad reko že najpozneje v zgodnjem 13. stoletju stal grad Andeških-Meranskih, pozneje v lasti oglejskega patriarhata. V teku časa se je na utrdbi zvrstila kopica lastnikov, med katerimi so v 16. in 17. stoletju še najdlje vztrajali Gaisrucki. Srednjeveški grad je ostal sedež gospostva do uničujočega požara leta 1706, ko so ga dokončno opustili. Njegovo funkcijo je prevzel precej udobnejši dvorec v dolini, neposredno pod ruševinami starega gradu.¹

Zadnje veliko poglavje v zgodovini Pukštajna je zapisala plemiška rodbina Kometrov, ki so tod gosposodovali od leta 1817 pa vse do smrti zadnjega moškega člana družine in nesrečnega bankrota njegove dedinje. S tem se je nekoč gospodarsko uspešno posestvo z dvorcem in bogato notranjo opremo od leta 1932 razdrobilo v vrtincu dražb in dolgotrajnih sodnih postopkov.²

O baronih Kometrih je danes znanega presenetljivo malo. Prezrl jih je tako Slovenski biografski le-

ksikon kot druga podobno zasnovana enciklopedična dela. O rodbini se stežka podučimo celo v sodobnejši slovenski strokovni literaturi. Manj kot stoletje, kolikor je minilo od njihovega izumrtja, je že dodobra zabrisalo sledi, ki so jih baroni zapustili v ljudskem spominu. Pa vendar po krivici – njihovi ljubezni do zgodovine in zbirateljstva se moramo zahvaliti za ambiciozno gradbeno dejavnost, s katero je podeželski dvorec v Bukovju prerasel v historistični arhitekturni spomenik, po drugi strani pa za predano zbiranje likovnih umetnin in starin, katerih jedro danes hranita osrednji slovenski muzej in galerija.

Pozabljena rodbina

V splošnem zgodovinski spomin Kometrom ni bil naklonjen. Podobno kot se je zgodilo še marsikateri drugi plemiški rodbini v slovenskih deželah na prelomu iz 19. v 20. stoletje, je njihovo izročilo presenetljivo hitro zbledelo. K temu sta gotovo veliko prispevala izumrtje družine po moški liniji in bankrot zadnje lastnice Pukštajna iz rodu Kometer. Posledica tega gospodarskega zloma je bila naposled razprodaja zbirke starin in drugega rodbinskega premoženja, ki je le deloma prišlo pod okrilje javnih muzejskih ustanov. Ostalo se je razpršilo med različne lastnike, od katerih nihče ni imel pravega interesa, da bi negoval izročilo izumrle rodbine – podobna usoda pa je doletela tudi dvorec in pripadajoče posestvo.

Kaj je vodilo Kometre in kako se je na samotnem Pukštajnu izoblikovala ena najdragocenejših zasebnih zbirk starin svojega časa v slovenskem prostoru, doslej še ni bilo predmet poglobljene raziskave. To niti ne preseneča, saj se je uporabnih virov, ki bi nam lahko osvetlili pukštajnsko zgodbo, ohranilo razmeroma malo, predvsem pa so zelo razpršeni in slabo raziskani.

Arhivsko gradivo z gospostva Pukštajn danes hrani Pokrajinski arhiv v Mariboru.³ Fond, ki obsega 17 škatel oziroma 1,70 tekočih metrov gradiva, doslej še ni bil izčrpeje objavljen. Za raziskovalca, ki se v njem nadeja bogastva osebnih podatkov o Kometrih, se izkaže za dokaj skromen vir. Večino arhivskega fonda namreč sestavljajo spisi krajevnega sodišča, preostali dokumenti – katastri, urbarji, popisi posesti ipd. – pa so povedni predvsem za zgodovino gospostva samega. Kljub temu je mogoče ob natančnem pregledu arhivskih dokumentov izluščiti zanimive, doslej neznane drobce o življenju posameznih članov in vej rodbine Kometer.

O zbirki starin in umetnin zadnjega barona Hansa oziroma sosledju dogodkov, zaradi katerih je vsaj delno prešla v last Narodnega muzeja v Ljubljani, je veliko zgovornejše gradivo iz arhiva Narodnega muzeja Slovenije.⁴ Ta dokumentacija, v dosedanjih

Ostanki starega gradu Pukštajn (foto: Tomaž Lazar).

¹ Stopar, *Grajske stavbe*, str. 71–73.

² *Krajevni leksikon*, str. 150; Jakič, *Vsi slovenski gradovi*, str. 268.

³ SI PAM/1818 Gosposčina Puhenštajn (1235–1917).

⁴ Arhiv NMS, arhivske mape za leta 1931–1935.

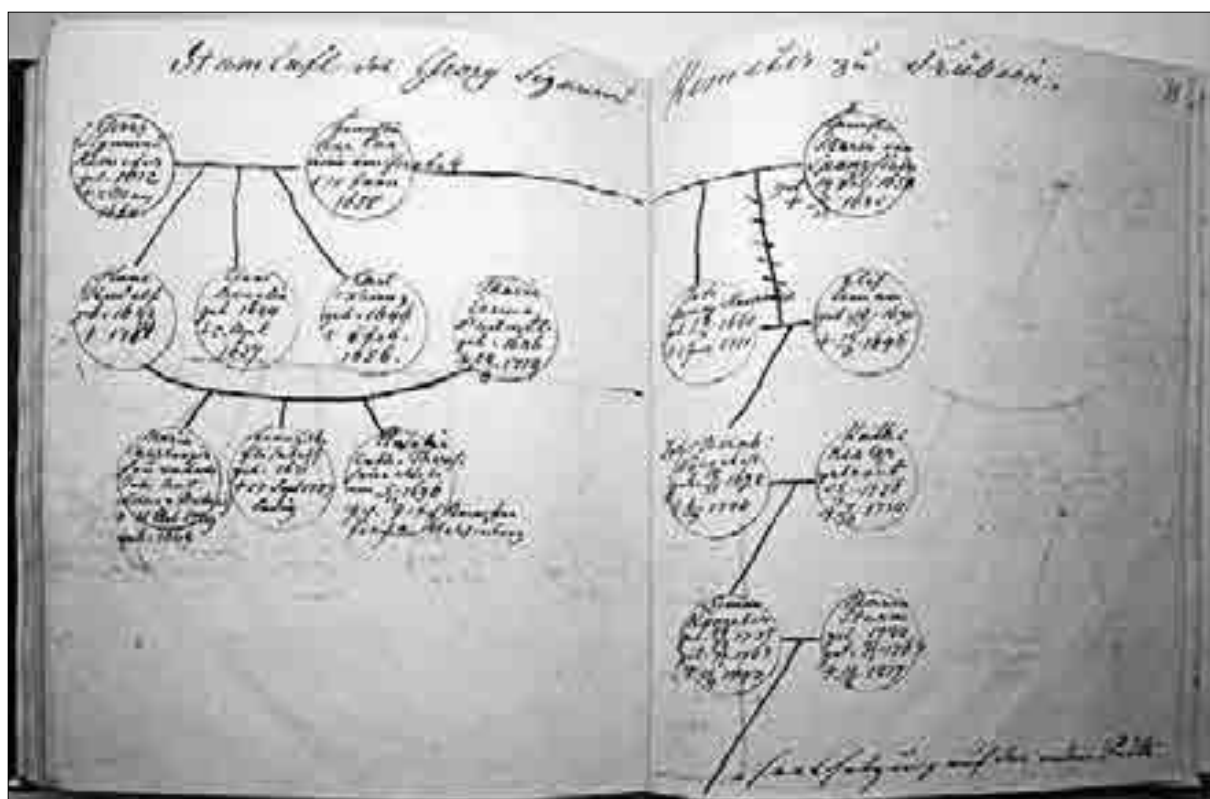
objavah zgolj sumarno omenjena, sicer pa v celoti še neobjavljena,⁵ vsebuje desetine sodnih spisov in živahno korespondenco, ki je nastala ob težavnem postopku pridobivanja Kometrove zbirke pod okrilje muzejskega fonda. Količinsko skoraj neznatna, a vsebinsko zelo pomembna je skupina dopisov in fotografskih posnetkov Franceta Steleta, danes v hrambi Indok centra.⁶ O Hansovi dedinji Meliti in njenem soprogu Eduardu Feldmannu doslej ni bilo skoraj nič znanega, a je bilo mogoče s pomočjo spletnih baz podatkov in digitalizirane dokumentacije razkriti ozadje njenega življenja v Združenih državah Amerike. Nemalokrat pa najbogatejše podatke prinašajo sočasne časopisne objave. Zlasti digitalizirana baza podatkov dLib se je pri raziskovanju aktualnega časopisja izkazala za nenadomestljivo orodje.

Večletne raziskave so naposled privedle do precejšnje količine zbranega gradiva. To je zaradi svoje narave in vsebinskih omejitev nemalokrat dokaj enodimenzionalno. Ne glede na takšne pomanjkljivosti vendarle dopušča, da si ustvarimo jasnejšo sliko o

baronih s Pukštajna, hkrati pa spomnimo, kako je njihova starinarska strast obogatila slovenske muzejske fonde.

Družina Kometer

Po kakšnem sosledju dogodkov so se leta 1817 na Pukštajn naselili novi lastniki in od kod so pravzaprav prihajali, je zanimivo vprašanje – še bolj pa, ali so si sploh upravičeno lastili laskavi naziv državnih baronov (*Reichsfreiherr*). Arhivsko gradivo s Pukštajna nesporno potrjuje, da so se za zgodovino svoje rodbine živo zanimali že Kometri sami. Posebej dejavno se je z raziskovanjem družinske preteklosti ukvarjal Janez Krstnik (1803–1880). Svoja dognanja je okrog leta 1861 strnil v kratkem rokopisu, ki je bil očitno zamišljen kot osnutek ambicioznejše družinske zgodovine. Besedilo je opremil z genealoškimi preglednicami svojih prednikov do Hansa Kometa I., rojenega okrog leta 1530.⁷ V pukštajnskem arhivu najdemo tudi po enaki predlogi zasnovana, a veliko

Genealoška preglednica, s katero je Janez Krstnik Kometer izvajal svoje prednike iz roda Jurija Sigmunda pl. Kometer zu Trüben (SI PAM/1813 Gospoščina Vuzenica 1662, Urbar iz leta 1662, str. 131).

⁵ Za pravzaprav edini objavljeni pregled doslej gl. Horvat, Dr. Josip Mal, str. 426–428.

⁶ Indok center, spisi št. 81, 114/1928; št. 7, 18, 65, 121/1931; št. 205, 210/1943; Z001-0073.

⁷ SI PAM/1813 Gospoščina Vuzenica 1662, Urbar iz leta 1662, str. 128–134. Rokopisno besedilo o izvoru rodbine Kometer, ilustrirano z genealoškimi debli, se je ohranilo na zelo nenavadnem kraju. Vezano je namreč na konec vuzeniškega urbarja Hansa Karla Kometa iz leta 1662. K urbarju je priložena tudi lesena škatlica pečata Leopolda Kometa s 26. marca 1643, vendar voščeni pečat žal ni več ohranjen.

pregledneje izpisana družinska debla, sestavljena v šestdesetih in zgodnjih sedemdesetih letih 19. stoletja.⁸

Janeza je zaposlovalo predvsem iskanje najzgodnejšega izvora svojega rodu, za plemiški ponos in identiteto razumljivo zelo pomembno vprašanje. Le da njegovo zanimanje za genealoške raziskave očitno ni bilo zgolj odraz neobremenjenega navdušenja nad zgodovino, temveč prej hlepenja po prestižnih prednikih modre krvi – ki pa bi jih, kot kažejo podrobnejše raziskave, bržkone iskali zaman.

Po večletnem iskanju arhivskega gradiva in dopisovanju z osrednjimi genealoškimi društvi oziroma javnimi ustanovami iz srednjeevropskega prostora je Janezu Kometrju uspelo zbrati obsežno dokumentacijo, na kateri je skušal utemeljiti zgodovino svoje rodbine. Po tako zbranih podatkih je bilo bavarski plemiški rodbini Kometer mogoče – čeprav ne povsem kontinuirano – slediti vse do listinske omembe Konrada Kemneterja iz leta 1235. Zapis njihovega imena je bil vse do 19. stoletja nedosleden, saj se je pojavljal tudi v oblikah Kem(m)eter, Kemneter, Kemnater, Kemater ipd. Izvorno ime naj bi dobili po mestecu Kemnath na severovzhodu Bavarske, v 14. stoletju pa so pridobili gospostvo Ach pri Burghausnu.⁹

To so bili sami po sebi morda zanimivi podatki, manj jasno pa je, v kakšni povezavi so z resničnimi predniki poznejših gospodarjev Pukštajna. Janez Krstnik in njegov brat Jurij Jernej Jožef (*1805) sta svoj rod izvajala iz baronske rodbine Kometer zu Trübein, ki je v avstrijskih deželah kontinuirano izpričana vsaj od leta 1578, na Koroškem od leta 1607, na Štajerskem od leta 1664. Povzdig med barone zu Trübein so doživeli 11. novembra 1670.¹⁰ Tega datuma je cesar Leopold izdal listino, s katero so pravico do dednega baronskega naslova dobili brata Hans Karel (1614–1684) in Janez Bernhard Kometer (ok. 1615–1688) ter sinova njunega pokojnega brata Jurija Sigmunda (1612–1664). Slednja v besedilu podelitvene listine nista poimensko navedena, toda iz pregleda arhivskih virov je jasno, da se je ta nanašala na sinova, ki sta se Juriju Sigmundu rodila v zakonu s soprogo Ano Evo, roj. Geeböckh. To sta bila Janez Rudolf (1642–1710) in Franc Karel (ok. 1651–1712). Oba sta preminila brez zakonitih moških naslednikov, zato je njuna veja izumrla.¹¹

⁸ SI PAM/1818 Gosposčina Puhenštajn 1235–1917, fasc. 1, Genealoška preglednica rodbine Kometer, ok. 1871; SI PAM/1818 Gosposčina Puhenštajn 1235–1917, fasc. 2, Genealoška preglednica rodbine Kometer, 1865.

⁹ SI PAM/1813 Gosposčina Vuzenica 1662, Urbar iz leta 1662, str. 128–129; SI PAM/1818 Gosposčina Puhenštajn 1235–1917, fasc. 1, Dopis Germanskega muzeja, 31. 7. 1858, Nürnberg; Dopis Državnega arhiva, 18. 7. 1861, München; Dopis Kraljevskega bavarskega ministrstva, 27. 5. 1861, München.

¹⁰ *Gothaisches genealogisches Taschenbuch* 91, g. Kometer von Trübein, str. 222–223.

¹¹ Gl. zlasti Kometer, *Hat die Familie*, str. 316–318. Da je tedaj omenjena veja rodbine Kometer po moški liniji v resnici iz-

Namišljeni baroni?

Dobro stoletje pozneje je imel Janez Krstnik Kometer s svojim plemiškim naslovom obilo težav. Natančneje povedano, podedovanega baronskega naslova sploh ni imel, vsaj ne javno priznanega, saj je 7. novembra 1841 zaprosil štajerski gubernij, da mu ga uradno potrdi oziroma izda novo plemiško diplomu. Prva pobuda očitno ni bila uspešna, zato je Janez 13. aprila naslednjega leta vložil še eno prošnjo, podkrepjeno z različnimi dokumenti in obrazložitvami.¹²

Pravico do plemiškega naziva je bilo treba dokazovati z uradnimi listinami in dokazljivo genealogijo, tu pa se je že zapletlo. Janez Krstnik je lahko svojim prednikom zanesljivo sledil zgolj do deda Simona Kometra (1735–1793), doma iz Radiš (Radsberg) na Koroškem. Simon je bil po poklicu tkalec in čeprav se mu je sčasoma posrečilo ustvariti precejšnje premoženje, v njegovem življenju vendarle ni bilo ničesar, kar bi kazalo na baronski rod.¹³

Janez Krstnik je svoje poreklo utemeljeval s svojevrstnim argumentom. Stiri generacije poprej naj bi njegovi predniki izhajali iz drugega zakona Jurija Sigmunda, sklenjenega leta 1658 z Marijo pl. Spangstein (†1682). V tej zvezi naj bi se rodil Janez Jurij (1660–1711), temu je sledil Janez Bernhard (1692–1740), njemu pa Simon (1735–1793), Janezov ded.¹⁴

Žal ob takšni razlagi zaidemo v kopico nejasnosti. Od baronov do podeželskega tkalca je gotovo sila nenavadna pot, primarnih virov, s katerimi bi lahko Janez Krstnik dokazoval svojo teorijo, pa tako rekoč ni. Da baronski naslov novodobnih Kometrov vzbuja številne dvome, je v prispevku iz heraldičnega mesečnika Adler leta 1925 argumentirano opozoril že Franz Michael Kometer. Ta ljubiteljski raziskovalec ni imel nikakršnih pretenzij niti do prisvajanja plemiškega naziva niti do dokazovanja sorodstva s pukštajnskimi soimenjaki, je pa v sistematičnem pregledu arhivskih virov toliko bolj prizadevno skušal razjasniti pravo genealogijo baronske rodbine Kometer – in na koncu naletel na veliko razočaranje.¹⁵

Najprej je nenavadno, zakaj listina o baronskem povzdigu iz leta 1670 med zakonitimi nasledniki Jurija Sigmunda Kometra omenja le dva sinova, ne pa tudi tretjega – in četudi bi ta res obstajal, je jasno, da baronskega naslova tedaj ni prejel. Ana Eva, soproga Jurija Sigmunda, je v listinah izpričana še v letu 1674. Žato je dvomljivo, kako bi njenemu možu pred tem – oziroma še za časa Aninega življenja – uspelo

umrla, potrjuje dejstvo, da si je pravico do uporabe heraldičnega šlema iz njihovega grba z uradno prošnjo pridobil baron Janez Gottlieb Stampfer pl. Walchenberg. Gl. Kometer, *Hat die Familie*, str. 318.

¹² Prav tam, str. 318–319.

¹³ Prav tam, str. 318.

¹⁴ SI PAM/1813 Gosposčina Vuzenica 1662, Urbar iz leta 1662, str. 128–134.

¹⁵ Kometer, *Hat die Familie*; Kometer, *Richtigstellungen und Nachträge*.

skleniti novo poročno zvezo, v kateri bi se mu rodil zakoniti sin.¹⁶

Dokumentacija, ki jo je ob svoji prošnji za plemiško diplomu v letih 1841/2 sestavil Janez Krstnik Kometer, se bolj ali manj v celoti opira na sekundarne vire, peščico sodobnih prepisov ali izpisov iz krstnih in poročnih listin. Ti – po svoji naravi neoriginalni – dokumenti so nastali šele v letih 1804 in 1841/2, skupno pa jim je predvsem to, da Janezovega deda Simona prikazujejo kot neposrednega potomca barona Janeza Bernharda Kometra. Žal ta dokumentacija ne deluje prepričljivo. Zaradi svoje vsebine, še bolj pa formulacije besedila, lahko upravičeno predvidevamo, da gre v resnici za namerne ponaredke, s katerimi je Janez Krstnik svoji družini skušal zagotoviti baronski naslov.¹⁷

Ob vsej zmešnjavi z imeni in sorodstvenimi povezavami resničnih ali pa preprosto izmišljenih pripadnikov baronov Kometer zu Trübein, katerih linija naj bi se neprekinjeno nadaljevala vse do Janeza Krstnika in Jurija Jerneja, je vendarle odločilno poreklo njunega deda Simona (1735–1793). Ta po preverbi originalnih poročnih pogodb in matrik celovške župnije zagotovo ni bil plemenitega rodu, še manj pa v sorodstveni zvezi s – po vsej verjetnosti fiktivnim – baronom Janezom Bernhardom Kometrom. Z njim ga je družil zgolj priimek, kar v okolju, kjer bi med podeželskim prebivalstvom naleteli na številne kmečke, trške in meščanske družine z enakim imenom, ni bilo nič izjemnega. Simon je prihajal iz prav takšnega sloja. Rodil se je nekemu Mihaelu in Mariji iz Radiš in je bil torej zgolj preprostega kmečkega oziroma trškega rodu.¹⁸

Težko je oceniti, ali so uradni organi preprosto nasedli dokazovanju Janeza Krstnika – njihovo omahovanje in preverjanje arhivov kaže, da so bili do Janezovih hipotez precej zadržani. Po drugi strani je bilo morda odločilno dejstvo, da je bil Janez uvideno pripravljen za potrditev baronskega položaja plačati občutne vsote, s katerimi bi oblasti pokrile nastale »stroške«. Konec koncev vprašljiva podelitev baronskega naslova ni nikogar odkrito oškodovala, saj je avstrijska baronska rodbina Kometer zu Trübein v moški liniji dejansko izumrla že pred več generacijami. V vsakem primeru se je Janezu Krstniku vztrajnost obrestovala. Dne 10. septembra 1848 je skupaj z bratom vendarle dosegel potrditev položaja državnih baronov. Odtlej njuno plemenito poreklo vsaj formalno gledano ni bilo več sporno – uradno sta postala priznana kot naslednika rodbine Kometer zu Trübein, z dedovanjem pa je baronski naslov pripadel tudi njunim zakonitim potomcem.¹⁹

Sodeč po ohranjeni korespondenci je Janez Krstnik še več kot desetletje pozneje občasno nadaljeval s poizvedbami po različnih ustanovah, da bi pridobil podatke o plemiški rodbini Kometer. Tako se je v letih 1858 in 1861 obrnil na Germanski muzej v Nürnbergu, münchenski Državni arhiv in Kraljevsko bavarsko ministrstvo.²⁰ Zbral je tudi več prepisov listin iz 16. in 17. stoletja in jih skrbno shranil v svoj arhiv na dvorcu Pukštajn. Poglavitni razlog za to raziskovanje je bila najverjetneje Janezova potreba, da k svojemu baronskemu naslovu doda primerno oblikovan grb – zato je moral najprej zbrati zgodovinske predloge heraldičnih simbolov rodbine Kometer zu Trübein.²¹

Pridobitev Pukštajna in Seltenheima

Z današnjega gledišča pehanje preprostih podeželanov za donečimi plemiškimi naslovi bržkone dojemamo precej neprizanesljivo. Ob usodi Kometrov se nehote spomnimo na Prešernove zbadljive rime o obogatelih kramarjih, ki si na lepem kupujejo graščine. Kot se s stereotipi nemalokrat dogaja, se je tudi ta v realnosti štiridesetih let 19. stoletja presenetljivo pogosto približal resnici. Ni pa tako težko razumeti, kaj je bilo temu vzrok v dobi zadnjih vzdihljajev fevdalizma in zemljiških gospostev.

Po vseh zapletih z izkazovanjem plemiškega porekla je bržkone bolj koristno raziskati tisti del genealogije Kometrov, ki pojasnjuje izvor zadnjih generacij rodbine – in s tem osebnosti, ki so od leta 1817 krojile usodo gospostva Pukštajn. Tako se lahko pomaknemo v sredino 18. stoletja, vse do Simona Kometra, čigar predniki so slabo stoletje pozneje postali predmet tako vroče razprave.

Kolikor je znano, se ni Simon nikoli izdajal za plemiča in tudi ne kaže, da bi si prizadeval za baronski naslov. Prav tako ne, da bi skušal zatajiti svoje preprosto poreklo – starša Mihaela in Marijo. Mladi Simon, po poklicu tkalec, je v domačih Radišah preživel le zgodnja leta, dokler mu vaško okolje ni postalo pretesno. Leta 1763 se je poročil z Marijo Sturm in se kmalu zatem – nekako okrog rojstva hčere Jožefe Marije leta 1769 – preselil v Celovec. K temu ga je morda spodbudilo imetje, ki ga je podedoval po svoji teti. V Celovcu je našel tudi perspektivno zaposlitev, in sicer v leta 1762 ustanovljeni manufakturni tkalnici platna nizozemskega podjetnika Jana Thyasa, ki je v

genealogisches Taschenbuch 91, g. Kometer von Trübein, str. 222–223.

²⁰ SI PAM/1818 Gosposčina Puhenštajn 1235–1917, fasc. 1, Dopis Germanskega muzeja, 31. 7. 1858, Nürnberg; Dopis Državnega arhiva, 18. 7. 1861, München; Dopis Kraljevskega bavarskega ministrstva, 27. 5. 1861, München. *Königlich Bayerisches Ministerium* je bila ustanova, ki je urejala zasebne zadeve kraljevske dinastije, pristojna pa je bila med drugim tudi za urejanje kraljevskega arhiva in evidence domačega plemstva.

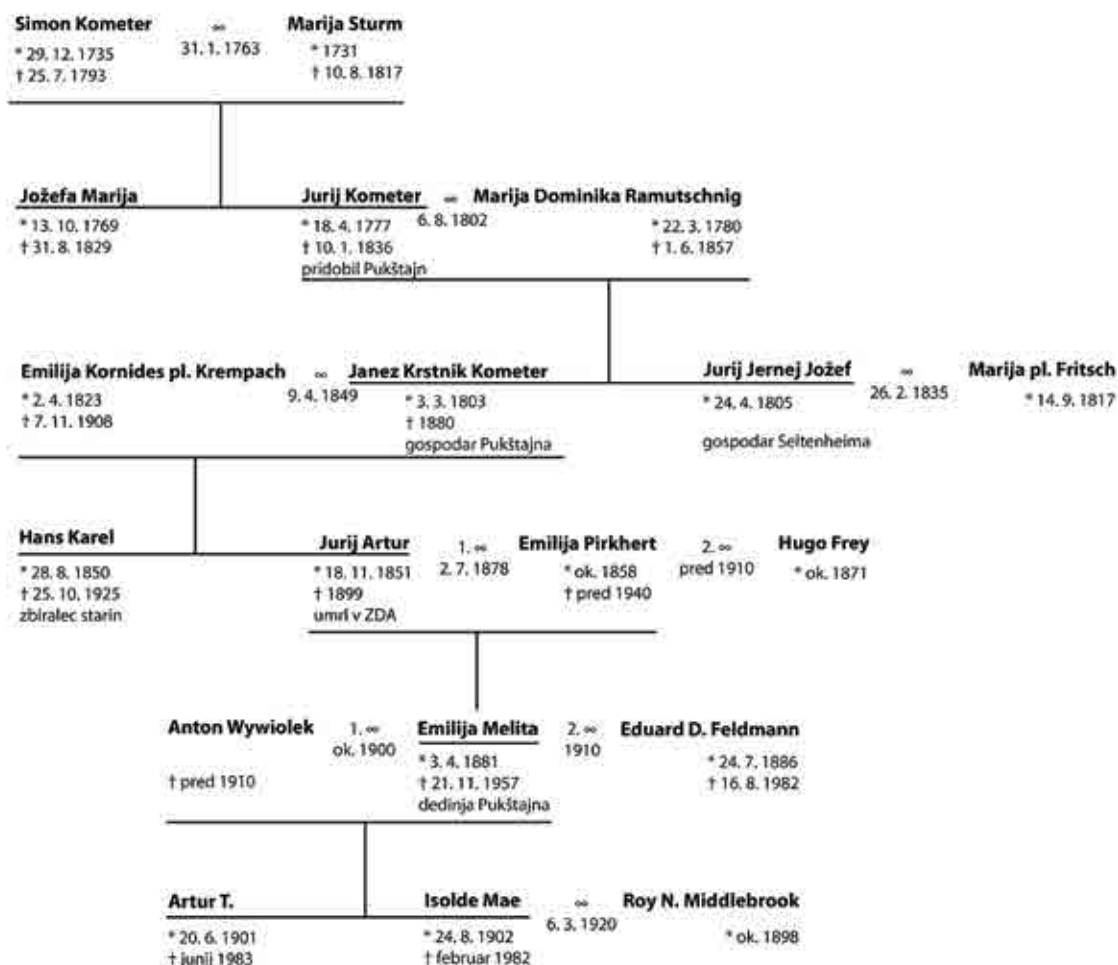
²¹ Prim. SI PAM/1818 Gosposčina Puhenštajn 1235–1917, fasc. 1, Dopis Heraldičnega inštituta, 21. 1. 1862, München.

¹⁶ Kometer, *Hat die Familie*, str. 319.

¹⁷ Prav tam, str. 319–322.

¹⁸ Kometer, *Hat die Familie*, str. 321–322; *Gothaisches genealogisches Taschenbuch* 91, g. Kometer von Trübein, str. 222–223.

¹⁹ SI PAM/1818 Gosposčina Puhenštajn 1235–1917, fasc. 1, Potrdilo baronskega položaja, 11. 10. 1848, Celje; *Gothaisches*

Družinsko deblo rodbine Kometer s Pukštajna.

tistem času slovela kot najnaprednejši obrat svoje vrste v habsburški monarhiji. Simon je umrl leta 1793, zapustil pa je hčer Marijo Jožefo (1769–1829) in sina Jurija (1777–1836).²²

Jurij Kometer se je namesto s tkanjem ukvarjal z drugačnimi dejavnostmi. Priložnosti za zaslužek je prepoznal predvsem v gospodarjenju na zemljiških posestvih. Po zaslugi podjetnega značaja je pri tem doživljal lepe uspehe. Leta 1804 je bil na koroškem gospostvu Aichelburg zaposlen kot oskrbnik. Nedolgo zatem, morda že okrog leta 1806, je enako službo opravljal na Pukštajnu. To je bil očitno prvi bližnji stik rodbine Kometer z gospostvom pri Dravogradu in seveda nikakor ne zadnji. Zanimivo je, da je tudi Jurijeva neporočena sestra Marija Jožefa v letu 1812 dokumentirano bivala na Pukštajnu – morda kot pomožna članica oskrbnikovega gospodinjstva.²³

Kakšen odnos je imel Jurij do Pukštajna v tistem času, je zaradi skopih virov težko pojasniti. Zdi se,

da mu je uspelo po večletnem službovanju pod tujo streho zbrati dovolj finančnih sredstev za nakup lastne posesti, toda njegova prva velika naložba je bila usmerjena v bližnjo sosesčino – na gospostvo Vodriž, ki ga je kupil leta 1815 od Jožefa Pavlina Conrada.²⁴

Majhna posest z nereprezentativno grajsko ruševino očitno ni bila tisto, kar si je Jurij zares želel. Zato pa se mu je kmalu ponudila možnost za drugačno rešitev. Z Dizmo Poppom, lastnikom gospostva Pukštajn, se mu je uspelo dogovoriti za menjavo posesti, ta sporazum pa sta udeleženi strani uskladili v obsežni menjalno-prodajni pogodbi, sklenjeni 11. januarja 1817 v Gradcu. Tako se je Jurij Kometer v zameno za gospostvo Vodriž in dodatno plačilo 11.000 *fl* v štirih obrokih zavihtel na oblast okrajnega gospostva Pukštajn.²⁵

S to pridobitvijo je Jurij dobesedno izpolnil prešernovske sanje po lastni graščini. Pukštajn je postal

²² Prim. Kometer, *Hat die Familie*, str. 322; SI PAM/1813 Gosposčina Vuženica 1662, *Urbur* iz leta 1662, str. 133–134.

²³ Kometer, *Hat die Familie*, str. 318, 322.

²⁴ SI PAM/1818 Gosposčina Puhenštajn 1235–1917, fasc. 1, Prodajna oz. menjalna pogodba za gospostvi Pukštajn in Vodriž, 11. 1. 1817, Gradcu.

²⁵ Prav tam.

novo domovanje družine, ki si jo je Jurij ustvaril z Marijo Dominiko Ramutschnig. Po poroki leta 1802 sta se jima rodila že omenjena sinova Janez Krstnik²⁶ in Jurij Jernej Jožef. Temu mlademu rodu Kometrov je bilo namenjeno, da bo z življenjskim slogom bistveno presegel razmeroma skromne začetke svojih staršev. Jurijeva sinova sta se že od najstniške dobe privajala življenju novopečenih lokalnih graščakov z vsem, kar je temu položaju pripadalo.

Prednosti novih razmer je najbolj občutil prvorodjeni Janez Krstnik, saj so se mu ponujale dobre možnosti za družbeni vzpon. Leta 1834 opravljal funkcijo okrajnega komisarja v Možberku (Moosburg), v letih 1836–1839 pa na domačem Pukštajnu.²⁷ Čeprav je živel v času, ko se je fevdalizem v habsburški monarhiji bližal nepreklicnemu zatonu, je po svoji miselnosti ostajal zavezan tradicionalnim vrednotam. Predvsem pa je skušal storiti vse, da bi se po življenjskem slogu izenačil s starim podeželskim plemstvom. Leta 1836 je od cesarja Ferdinanda izposloval podelitev gospostva Pukštajn v fevd.²⁸ In še precej pozneje, že po prelomnih dneh marčne revolucije, je Janez Krstnik pri novem vladarju Francu Jožefu sprožil pobudo, s katero je leta 1851 prejel v fevd posesti, ki so sodile k deželno knežjemu gospostvu Pukštajn.²⁹

Naj je vloga staromodnega fevdalca Janeza Krstnika še tako navdajala s ponosom, je v njej bržkone občutil veliko razdvojenost. V primerjavi z uglednimi plemiči se je lahko postavljaj zgolj z gospostvom, precej težje pa je zakril svoje družinsko ozadje. Goto-vo moramo Janezova krčevita, a dolgoročno uspešna prizadevanja za baronski naziv razumeti prav v tej luči. Da bi se vendarle otrešel podobe povzpethnika iz

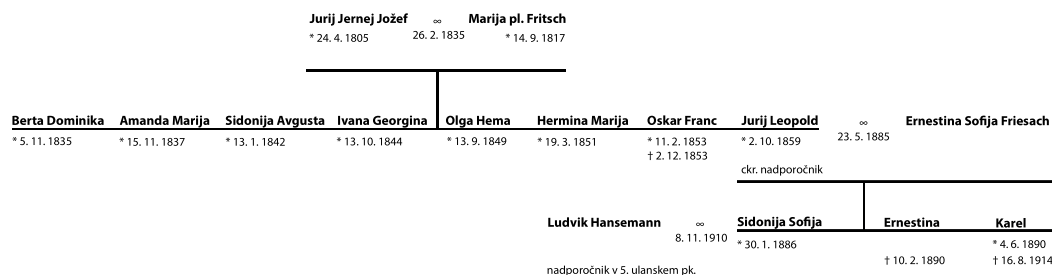
vrst podeželske jare gospode, ni mogel izbrati boljšega sredstva kot uradno priznano dokazilo o pripadnosti staremu plemiškemu rodu.

Prizadevanja za pridobitev baronske diplome v štiridesetih letih 19. stoletja so potekala v času, ko so se Kometri na Pukštajnu že dodobra ustalili. Vendar se njihove ambicije s tem še niso končale. Po očetovi smrti je Janez Krstnik samoumevno prevzel vodenje družine in gospostva v Pukštajnu, a tudi njegov mlajši brat si je želel osamosvojiti in poiskati lastno domovanje. Tega je našel na Seltenheimu ob Vrbskem jezeru, posesti, ki jo je pred tem imel v zastavi že oče Jurij Kometer.³⁰

Seltenheimska veja

Dne 1. maja 1844 je Jurij Jernej odkupil gospostvo Seltenheim in postopoma povsem prenovil ruševine tamkajšnjega gradu, opustelega v 18. stoletju. Tako si je ustvaril prostoren dvorec, še danes ohranjen v skoraj nespremenjeni obliki. Omembe vredno je, da se je Jurij Jernej pri obnovi dosledno izogibal stranpotem historistične mode. Njegovi gradbeni posegi so se trezno omejili na rekonstrukcijo podobe, kakršno je imel Seltenheim v 17. stoletju. Danes to načelo zveni presenetljivo sodobno in v skladu z modernimi konservatorskimi smernicami, a je bilo zagotovo precej osamljeno v času, ki je ljubil domišljjsko prenavljanje »pravljčnih« gradov in romantično prenapihnjeno historistično okrasje.³¹

S selitvijo na novo pridobljeno posest se je za kratek čas izoblikovala nova, seltenheimska veja Kometrov. Jurij Jernej je bil od leta 1835 poročen z Marijo

Družinsko deblo seltenheimske veje Kometrov.

²⁶ V družinskem arhivu Kometrov je shranjen poznejši prepis njegovega krstnega lista, ki je nastal šele leta 1849. V njem je njegov oče Jurij opredeljen kot baron pl. Trübein, oskrbnik Aichelburga. SI PAM/1818 Gosposčina Puhenštajn 1235–1917, fasc. 1, Prepis krstnega lista Janeza Krstnika Kometra, 26. 2. 1849, Gradec. Na podoben način je formulirana tudi zaročna pogodba Janeza Krstnika, prav tako shranjena v obliki poznejšega potrdila. SI PAM/1818 Gosposčina Puhenštajn 1235–1917, fasc. 1, Prepis zaročne pogodbe Janeza Krstnika Kometra, 1. 5. 1850.

²⁷ Kometer, Hat die Familie, str. 323.

²⁸ SI PAM/0001_01072, Podelitev gospostva Puhenštajn v fevd, 21. 9. 1836, Gradec.

²⁹ SI PAM/0001_01098, Podelitev posesti pri gosposčini Puhenštajn v fevd, 6. 5. 1851, Gradec.

pl. Fritsch in v plodovitem zakonu se jima je rodilo kar osem otrok. Med njimi sta bila dva sinova – a le najmlajši, Jurij Leopold (*1859), je preživel otroško dobo.³²

³⁰ Kometer, Hat die Familie, str. 323.

³¹ V pukštajnskem arhivu je ohranjenih več načrtov dvorca Seltenheim (in ne Pukštajna!) pred obnovo. Ti žal niso datirani niti opremljeni z drugimi podatki, ki bi lahko pojasnili njihov kontekst. SI PAM/1818 Gosposčina Puhenštajn 1235–1917, fasc. 2, Načrti dvorca Seltenheim.

³² Kometer, Hat die Familie, str. 323; Kometer, Richtigstellungen und Nachträge.

Jurij Leopold je svoje poslanstvo izpolnil v vojaškem poklicu, v katerem je dosegel čin nadporočnika. Ta zaposlitev, v konservativnem okolju habsburške monarhije zelo ljuba plemiškemu stanu, je temeljito zaznamovala tudi življenje njegovih otrok. Jurij Leopold se je leta 1885 poročil z Ernestino Sofijo Friesach. Rodili so se jima dve hčeri – drugorojena Ernestina († 1890) je umrla že zelo zgodaj – in sin.³³

Prvorojena Sidonija Sofija (*1886) se je leta 1910 poročila z Ludvikom Hansemannom, nadporočnikom v 5. ulanskem polku, nameščenem v Varaždinu oz. od leta 1912 v Sombotelu.³⁴ Tudi njen mlajši brat Karel (1890–1914) ni mogel uiti vojaškemu življenju. Sprva je vstopil v mornarico in pridobil čin poročnika fregate. Aprila 1913 pa so ga s činom nadporočnika dodelili 5. ulanskemu polku – gotovo tudi s pomočjo svaka, ki je služil v tej enoti. Mlademu Karlu je premestitev med drzno lahko konjenico bržkone godila, saj mu je obetala dobre priložnosti za dokazovanje poguma in karierni vzpon. Žal je ta korak zelo kmalu plačal z življenjem, saj je že 16. avgusta 1914, v prvih dneh po izbruhu svetovne vojne, padel v bitki pri Vladimir-Volinskem. Njegovo truplo so pozneje prepeljali v domače kraje in ga pokopali v Gradcu, z izgubo edinega sina pa je seltenheimska veja Kometrov v moški liniji izumrla.³⁵

Kometri na Pukštajnu

Za slovensko zgodovino pisje se seveda precej zanimivejša usoda Janeza Krstnika in njegovega rodu, ki je gospodoval na Pukštajnu. Za razliko od svojega mlajšega brata z Seltenheima si je Janez ustvaril družino precej pozneje. Poročil se je šele leta 1849, za nevesto pa si je izbral dvajset let mlajšo Emilijo Kornides pl. Krempach (1823–1908) iz premožne podjetniške družine.³⁶

Poročna zveza je baronu Kometru kmalu zagotovila dva moška naslednika. Leta 1850 se je na Pukštajnu rodil Hans,³⁷ leto pozneje Jurij Artur. Čeprav je Janez Krstnik vstopal že v zrela leta, ga je rojstvo sinov lahko navdajalo z upanjem, da bo njegova rodovina prestala preizkušnje časa in na svoji posesti preživela še mnoge generacije.

Janez se na starost nikakor ni povsem umaknil iz

družbenih omrežij. Diploma Štajerskega svilarskega društva iz leta 1872 kaže, da je ohranil čut za podjetništvo, pa tudi zanimanje za podobno obrt, kot jo je gojil njegov ded Simon.³⁸ Po zaslugi denarnih rezerv in dobrega gospodarjenja je Pukštajn vsaj v materialnem smislu preživel srečne čase. Njegovi lastniki so po letu 1870 začeli s historistično prenovo dvorca – zanimivo pa, da v mešanici pretežno renesančno-baročnega in ne klasičnega neogotskega sloga, kot bi morda prej pričakovali.³⁹

Žal ni jasno, kdaj natanko se je ta ambiciozna prenova začela niti kdo je bil njen glavni pobudnik – še stari gospodar Janez Krstnik v zadnjih letih svojega življenja ali, morda bolj verjetno, nad zgodovino navdušeni sin Hans. Kakor koli že, težnje po polepšanju bivališča moramo vsaj deloma razumeti kot posledico vztrajnih prizadevanj rodbine po potrjevanju uglednega položaja svojega plemiškega rodu. Tega okolica Kometrom bržkone še vedno ni priznala povsem brez zadržkov, sicer Janez ne bi posvečal toliko moči zbiranju arhivskih listin in genealoških podatkov, s katerimi je zlasti v šestdesetih letih 19. stoletja sestavljal osnutke rodbinske zgodovine in rodovnih debel.⁴⁰

Hkrati z arhitekturno renesanso je Pukštajn postal prizorišče nastajanja zbirke starin in umetnin. Ohranjeno arhivsko gradivo žal ne dopušča podrobnejših sklepov o tem, kaj je spodbudilo zbirateljsko dejavnost Kometrov.⁴¹ Kolikor lahko sklepamo iz časopisja, je rodbina svoje starinoslovsko zanimanje gojila že vse od prihoda na Pukštajn leta 1817.⁴² Čeprav ni dvoma, da je njihova zbirka dosegla veliki vrhunec šele proti koncu 19. stoletja po zaslugi barona Hansa, je pomembne korake na tej poti opravil že njegov oče Janez Krstnik.

Temu pritruje poročilo Franceta Steleta o ogledu stanja na Pukštajnu v začetku leta 1932, saj v dokumentu najdemo več drobcev, ki pričajo o starinoslovskem zanimanju Janeza Krstnika Kometra. Po njegovem naročilu so leta 1871 za opremo Pukštajna izdelali oltar v slogu 17. stoletja, posvečen spominu na rod baronov Kometer zu Trübein. Poročilo navaja

³³ SI ZAL LJU/0340, Lazarinijeva genealoška zbirka, škatla VII (C–K), družina Kometer, fol. 3, 6.

³⁴ Prav tam.

³⁵ SI ZAL LJU/0340, Lazarinijeva genealoška zbirka, škatla VII (C–K), družina Kometer, fol. 4, 5, 6.

³⁶ SI PAM/1818 Gosposčina Puhenštajn 1235–1917, fasc. 2, Prepis krstnega lista Emilije Kornides, 17. 3. 1847, Dunaj. Podjetniška družina Kornides je imela v lasti več industrijskih obratov v Spodnji Avstriji – tovarno v Unterberndorfu pri Pottensteinu, specializirano za izdelavo bakrene pločevine in cevi, tovarno za vlečenje žice v Mannersdorfu ter pozamensterijska obrata v Weissenbachu. Stadler, *Das industrielle Erbe*, str. 457; *Statistik der Volkswirtschaft*, str. 422–423.

³⁷ SI PAM/1818 Gosposčina Puhenštajn 1235–1917, fasc. 1, Rojstni list Hansa Karla Kometra, 5. 10. 1850.

³⁸ SI_PAM/1818 Gosposčina Puhenštajn 1235–1917, fasc. 1, Diploma Štajerskega svilarskega društva, 6. 8. 1872, Gradec.

³⁹ Prim. tudi Mlinarič, *Gosposčina Puhenštajn*, str. 160.

⁴⁰ SI PAM/1813 Gosposčina Vuzenica 1662, Urbar iz leta 1662, str. 128–134; SI PAM/1818 Gosposčina Puhenštajn 1235–1917, fasc. 1, Genealoška preglednica rodbine Kometrov, ok. 1871; SI_PAM/1818 Gosposčina Puhenštajn 1235–1917, fasc. 2, Genealoška preglednica rodbine Kometrov, 1865.

⁴¹ Med arhivskimi dokumenti najdemo več popisov premičnin s Pukštajna, zlasti v okviru oporok, vendar nobeden med njimi ne zajema vsega imetja na dvorcu niti ne omenja večjega števila dragocenih starin. Ohranjen je tudi inventar grajske kapele z dokaj bogato opremo, toda ta sama po sebi ne pove veliko o zbirateljski strasti Kometrov, saj je šlo za predmete, namenjene liturgični dejavnosti. SI PAM/1818 Gosposčina Puhenštajn 1235–1917, fasc. 2, Inventar kapele na Pukštajnu, 20. 1. 1828, Pukštajn.

⁴² *Jutro*, XIII/177, 31. 7. 1932, str. 20; *Slovenec*, 60/173, 31. 7. 1932, str. 18.

tudi več družinskih portretov in miniatur, izdelanih po naročilu Janeza Krstnika.⁴³ Težje pa je odgovoriti, ali ga je k temu vodilo navdušenje nad materialno dediščino ali morda bolj pragmatično razmišljanje. Navsezadnje je bilo po družbenih konvencijah tega časa za »pravega« plemiča tako rekoč nujno, da je izročilo svojih prednikov izkazoval s stanu primernim domovanjem, v tradicionalnem slogu opremljenim tudi s starinami, umetninami in stilnim pohištvom.

Mladi rod

Sredi 19. stoletja je habsburško monarhijo zajel val dramatičnih dogodkov. Revolucionarni leti 1848/9 sta ogrozili moč vladarske dinastije in naznanili novo obdobje nacionalnih napetosti, na katere je bila medetnično pisana država posebej občutljiva. Cesarstvu se je zaenkrat posrečilo preživeti nevarno preizkušnjo, čeprav s trdo roko in globoko represijo. Veliko manj sreče je imelo na svojem zahodu, kjer jo je italijanski *risorgimento* stal obsežnih lombardskih posesti. Krvavi spopadi v Italiji, slabo domišljena intervencija na Danskem leta 1864 in poraz v vojni s Prusijo dve leti pozneje so Avstriji zadali hude udarce. V življenje Kometrov na Pukštajnu pa očitno niso usodnejše posegli. Ob starajočem se Janezu Krstniku sta medtem že odraščala njegova sinova in se pripravljala prevzeti svoje mesto v družbi.

Arhivski viri s Pukštajna o Juriju Arturju ne povedo skoraj ničesar, veliko bolj zgovorno pa pričajo o mladosti njegovega starejšega brata Hansa. Da bi mu zagotovili kar najboljše odskočišče za nadaljnjo kariero, starši niso želeli ničesar prepuščati naključju. Vpisali so ga na sloviti kolegij Device Brezmadežne Kalksburg, novo jezuitsko zasebno šolo na Dunaju, ustanovljeno leta 1856. Hansova spričevala iz let 1859–1861 kažejo, da se je v zgodnji fazi šolanja izkazal za sposobnega, zagnanega in nasploh obetavnega učenca. Pri latinščini ni posebej blestel, ostale predmete pa je večinoma opravil z zelo dobrimi ocenami. Odličen uspeh je dosegel pri verouku ter zgodovini in zemljepisu, dobro je risal, pa tudi zdravje mu ni delalo težav, kot dodatno potrjuje njegovo športno udejstvovanje.⁴⁴

V šolskem letu 1861/2 je Hans vstopil na realko v Gradcu. Novo, čeprav domu veliko bližje okolje ga je postavljalo pred drugačne izzive, saj se je Hansov učni uspeh v prvem semestru opazno poslabšal. Temu ni bilo krivo pomanjkanje Hansove zavzetosti in prizadevnosti – za ti dve lastnosti je v spričevalih redno prejemal pohvale – pač pa preprosto odraža težje zahteve izobraževalnega sistema. V naslednjih

semestrih je Hans precej izboljšal svoje ocene. Z odliko je izdeloval zlasti francoščino, risanje, tudi verouk, zgodovino in zemljepis.⁴⁵

Po opravljeni prvi stopnji realke je Hans v letu 1865/6 šolanje v Gradcu nadaljeval na trgovskem oddelku. Prvo leto je redno obiskoval pouk in uspešno opravljal izpite, jeseni 1866 pa je izdelal še preostale predmete.⁴⁶ Zdi se, da se je s tem njegova šolska pot končala, vsaj če odštejemo kratkotrajni poskus visokošolskega študija nekoliko pozneje.

V študijskem letu 1869/70 se je namreč Hans Kometer vpisal na dunajski C. kr. politezniški inštitut kot izredni slušatelj predmetov matematika, konstruktivno risanje, predstavljajoča geometrija, anorganska kemija, mehanika, tehnologija in prostoročno risanje.⁴⁷ Po zatrjevanju rektorata se je Hans predavnan zelo vestno udeleževal, vendar se poraja dvom, ali ga je študij iskreno zanimal. Nenadno odločitev za nadaljnje šolanje moramo najbrž pojasniti drugače – mladi pukštajnski baron je vstopal v dobo, ko bi moral služiti vojaški rok. Neprijetne obveznosti se je skušal otrestiti na različne načine. S študijem je dosegel vsaj začasni odlog, saj je lahko naborni komisiji predložil uradno potrdilo Politehniškega inštituta, s katerim je dokazal svoje študijsko udejstvovanje.⁴⁸

V ohranjenem arhivskem gradivu ne najdemo dokumentov, ki bi potrjevali, da je Hans dlje časa obiskoval Politehniški inštitut oziroma kadar koli dosegel višjo stopnjo izobrazbe. Če je bil ta študijski ekskurz v resnici zgolj poskus izogibanja vojaškega vpoklica, ga Hans kmalu ni več potreboval. Na naboru leta 1870 ga je komisija spoznala za nesposobnega vojaške službe in ga izbrisala z nabornega seznama.⁴⁹

Zakaj je naborna komisija sprejela takšno odločitev, še zdaleč ni jasno. Glede na podatke iz šolskih spričeval je mladi Hans svoje otroštvo preživel zdrav in tudi pri telovadbi oziroma gimnastiki je redno dobival dobre ocene. Zelo verjetno je k izbrisu z nabornega seznama prispevala takšna ali drugačna intervencija njegove družine, saj ji je bilo nedvomno v interesu, da njihov prvorojenec ostane doma, se čim prej poroči in si ustvari družino.

Jurij Artur

Živeti v senci odločnega očeta in starejšega brata ni bilo ravno preprosto. O odraščanju Jurija Arturja

⁴³ Indok center, z001-0073, France Stele, Zap. LXXXII, 1932, 1–11.

⁴⁴ SI PAM/1818 Gosposčina Puhenštajn 1235–1917, fasc. 1, Trimestrska spričevala Hansa Kometa, 18. 12. 1859–15. 5. 1861, Kalksburg; Zaključno spričevalo Hansa Kometa, 28. 7. 1861, Kalksburg.

⁴⁵ SI PAM/1818 Gosposčina Puhenštajn 1235–1917, fasc. 1, Semestrsko spričevala Hansa Kometa, 1. 3. 1862–25. 2. 1865, Gradec.

⁴⁶ SI PAM/1818 Gosposčina Puhenštajn 1235–1917, fasc. 1, Semestrsko spričevala Hansa Kometa, 4. 2. 1866–13. 10. 1866, Gradec.

⁴⁷ SI PAM/1818 Gosposčina Puhenštajn 1235–1917, fasc. 1, Šolsko potrdilo Ckr. politehniškega inštituta, 10. 2. 1870, Dunaj.

⁴⁸ Prav tam.

⁴⁹ SI PAM/1818 Gosposčina Puhenštajn 1235–1917, fasc. 1, Certifikat naborne komisije, 24. 4. 1871, Gradec.

ne najdemo oprijemljivih podatkov. Mladi baron se iz anonimnosti zgodovine prebije šele v okoliščinah, ki dajejo slutiti, da se s togimi zapovedmi svojega položaja in volje staršev nikakor ni zmozel enakopravno soočiti.

2. julija 1878 se je Jurij odločil za ženitev. Njegova izbranka Emilija je prihajala iz družine državnega uradnika Wilhelma Pirkherta in torej ni bila povsem brezimna oseba, toda iz neznanega razloga Jurijeva družina njune zveze ni odobraval. Namesto da bi poroka na Pukštajn prinesla radost, je privedla do globokega razkola. Kot govorijo poznejša poročila, je Jurij Artur kmalu zatem »izginil« iz javnosti – v resnici se je izselil v Združene države Amerike.⁵⁰

Kaj se je z njim dogajalo pozneje, uradno ni bilo pojasnjeno. Nedavne preverbe časopisnega in arhivskega gradiva na drugi strani Atlantika pa vendarle lahko pomagajo razkriti, kako se je nadaljevala Jurijeva ameriška avantura. S soprogo se je nastanil v Chicagu in tam se jima je 3. aprila 1881 rodila edina hči Emilija Melita, bodoča dedinja Pukštajna.⁵¹

Žal mladi družini ni bilo usojeno živeti v miru. Med Jurijem Arturjem in njegovo soprogo je prišlo do napetosti, ki so se naposled stopnjevale v javni škandal. V časopisu *Boston Globe* z 29. junija 1883 naletimo na senzacionalno notico o odmevnem dogodku, v katerega je bil vpleten neki baron Kometer iz »slovite nemške vojvodske rodbine«. Po poročanju časnika – to je sicer v podrobnostih vse prej kot logično⁵² – je baronica svojega moža obtožila pijančevanja in nasilništva, zato je pristal v zaporu. Sodišče v Chicagu je 29. junija razglasilo ločitev zakoncev in baronu naložilo plačevanje mesečne preživnine v višini 35 \$, vendar na to ni pristal, zato so ga odvedli nazaj v ječo. Tam pa se je menda povsem dobro znašel, saj mu je mati poslala veliko vsoto denarja, ki jo je porabil za razkošno življenje za zaporniškiimi zidovi.⁵³

Drugo, veliko bolj sumarno, a točnejšo različico lahko preberemo med vestmi časnika *The New York Times* s 30. junija 1883. V njej je identiteta razboritega nasilnega bolj korektno opredeljena – ime mu je bilo Jurij, prihajal pa je iz Avstrije.⁵⁴ Kakor koli že, pojasnilo ne pušča nobenega dvoma, da je bil v škandal resnično vpleten drugorojeni pukštajnski baron.

O nadaljevanju njegove zgodbe je zaenkrat zelo malo znanega. Konec življenja je preživel v New Yorku, kjer je umrl leta 1899.⁵⁵ Vsekakor se ni od velikega družinskega spora nikoli spravil s svojimi starši. Morda je tudi to razlog, zakaj je Jurij na rojstnem listu svoje hčere Emilije Melite navedel zgolj imeni svojih starih staršev, ne pa lastnega očeta in matere.⁵⁶

Zadnji baron

Družinska tragedija je na Pukštajnu naznanila začetek novega obdobja. Janez Krstnik je umrl leta 1880, kmalu po odhodu svojega mlajšega sina. Gospostvo je tako prešlo na Hansa, ob njem pa je pomembno vlogo še dolgo obdržala tudi njegova mati Emilija.⁵⁷ Praznine, ki jo je zapustilo dolgoletno gospodarjenje Janeza Krstnika, ni bilo preprosto zapolniti. Kljub temu sta njegova soproga in sin uspešno vodila upravljanje posesti, saj nič ne kaže, da bi zašla v večje finančne težave.

Za družinsko politiko veliko bolj pereče je bilo vprašanje nasledstva. Baron Hans je dosegel starost, ko bi moral kot rodbinski poglavar načrtovati lastno družino in potomstvo. To je bil očitno eden od razlogov, zakaj so mu starši pomagali izposlovati oprostitev vojaške službe. Toda njihovi upi so se izjalovili, saj se Hans ni nikoli poročil. Zato je postajalo vse bolj očitno, da bo z njim rod Kometrov na Pukštajnu nepreklicno ugasnil.⁵⁸

Resnično izpolnitev je Hans našel v zbiranju starin in umetnin – likovnih del, umetnoobrtnih izdelkov, pohištva, še posebej pa starega orožja. Proti koncu svojega življenja je tako v bližnji okolici kot širše v srednji Evropi užival sloves radodarnega mecena, energičnega zbiralca in poznavalca, ki je pri iskanju dragocenih raritet prekrizal velik del stare celine.⁵⁹

Kljub nejasnostim o začetku obsežne preнове Pukštajna in njenem pravem pobudniku je gotovo, da je najpomembnejši del te dejavnosti potekal v času, ko je na posesti gospodoval Hans.⁶⁰ Obstoječi dvorec

⁵⁰ SI ZAL LJU/0340, Lazarinijeva genealoška zbirka, škatla VII (C–K), družina Kometer, fol. 1; Kometer, Hat die Familie, str. 323; Kometer, Richtigstellungen und Nachträge, str. 46.

⁵¹ Njen rojstni list je shranjen na sodišču okrožja Cook v Chicagu. CCCC, Referenca 4969, FHL mikrofilm 1287815.

⁵² Za začetek ni jasno, kako bi lahko baron Kometer izhajal iz vojvodske rodbine, njegova mati pa bi bila ob tem grofica. Po navedbah v članku je bil Kometrov zakon nesrečen zato, ker ga je družina prisilila v poroko, ki mu ni bila po godu. Vendarle je bolj verjetno, da se je v resnici zgodilo prav nasprotno in je od svoje družine izobčen Jurij Artur na lastno pobudo odpotoval v Ameriko.

⁵³ *The Boston Daily Globe*, XXIII/180, 29. 6. 1883.

⁵⁴ *The New York Times*, 30. 6. 1883.

⁵⁵ Ta podatek je zabeležen v oporoki Hansa Kometra. Indok center, spis 114/1928, K A 147/25, Delni prepis oporoke Ivana Karla Kometra z dne 29. julija 1925, 30. 4. 1928, Slovenj Gradec.

⁵⁶ CCCC, Referenca 4969, FHL mikrofilm 1287815.

⁵⁷ Hans je vseskozi ostajal v tesnih stikih z družino Kornides. Leta 1887 je od svojih sorodnikov po materini strani pridobil vilo v Weissenbachu na Triestingu v Spodnji Avstriji. Tam je preživel precej časa in zapustil dovolj sledi, da so po njem že leta 1914 poimenovali ulico in brv (*Kometer Weg* in *Kometer Steg*). Guber, Strassen und Gassen.

⁵⁸ Kometer, Hat die Familie, str. 323; Kometer, Richtigstellungen und Nachträge, str. 46.

⁵⁹ Zenker, *Pantheon*, g. Kometer, Hans; *Jutro*, XIII/261, 9. 11. 1932, str. 3.

⁶⁰ Med nedavnimi obnovitvenimi deli in menjavo oken so delavci v zidnih špranjah našli na ostanke časopisa iz leta 1874. To nakazuje vsaj eno konkretno ločnico *post quem*, ki omogoča kronološko orientacijo pri izvedbi historistične preнове v zadnji četrtini 19. stoletja. Ustne informacije Jožeta Kramerja, julij 2014.

je znatno povečal, z gradbenimi posegi pa si je bržkone želel ustvariti udobno, karseda reprezentativno in po svoji meri prikrojeno bivališče, v katerem bi bilo dovolj prostora za dragocene zbirke, ki jih je sistematično izpopolnjeval. To mu je do začetka 20. stoletja tudi uspelo, saj je dvorec s pripadajočim parkom tedaj prerasel v enega najzanimivejših arhitekturnih dosežkov svoje vrste na Slovenskem – in zagotovo še kako dostojno domovanje za konservativnega, v preteklost zazrtega plemiča, ki je ljubil zgodovino.⁶¹

O notranji podobi Pukštajna v tem času ni znanih pisnih poročil, lahko pa jo rekonstruiramo na podlagi zapiskov konservatorja Franceta Steleta, sestavljenih ob pregledu dvorca leta 1932. Tedaj je bila notranjščina stavbe opremljena še bolj ali manj enako, kot jo je zapustil baron Hans. V njej je obiskovalec malone na vsakem koraku naletel na starine in likovna dela. Največ pozornosti je bilo odmerjene zbirki starega orožja, ki je bilo Hansu najbolj pri srcu. Deloma je bila razvrščena že na stopnišču v prvo nadstropje, kjer je lahko napravila vtis na vsakogar, ki je zašel na Pukštajn. Glavnina zbirke skupaj z jedrom drugih najdragocenejših starin pa je bila predstavljena v veliki »viteški« dvorani v nadstropju, obloženi z lesenim opažem v gotskem slogu. Po letnici nad glavnim vhodom v dvorano moramo sklepati, da so jo dokončno preuredili leta 1914. To kaže, da je bila ambiciozna prenova Pukštajna resnično dolgotrajen proces, ki se je nadaljeval malone vse do baronove smrti – oziroma se niti ni nikoli končal, saj sta bili po Steletovih opažanjih še leta 1932 zadnji dve sobi v vzhodnem traktu neizdelani.⁶²

Po materini smrti leta 1908 je Hans ostal zadnji gospodar Pukštajna.⁶³ Odtlej je lahko s posestvom upravljal povsem po svoji volji, vendar pri tem ni razvidno, da bi ga zbiralska strast zapeljala v nezmernosti. Posestvo je živelo dalje brez bremena velikih dolgov ali finančnih polomov. Hans se je lahko tudi na starost prepuščal veselju do starin in umetnin, po zaslugi katerega se je njegov dom spreminjal v pravi zasebni muzej. A to še zdaleč ne pomeni, da se je umaknil v samoto pukštajnske posesti – imel je tudi hiši v Weissenbergu in na Dunaju, kjer je pogosto prebival, med drugim pa ga najdemo med rednimi člani prestižnega C. kr. zemljepisnega društva.⁶⁴

Razpad monarhije

Zadnja leta Hansovega bivanja na Pukštajnu so

bila vse prej kot idilična. Ostareli, a še vedno energični baron se je ob razpadu habsburške monarhije znašel prav na torišču nemško-slovenske fronte. Že desetletja tleča nacionalna trenja so ob koncu prve svetovne vojne dosegla vrelišče. V avstrijskem monarhičnem duhu vzgojeni Hans je boleče občutil zlom cesarstva in nastanek nove državne meje v svoji neposredni soseščini. Z življenjem v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev se nikoli ni mogel sprijazniti, temveč se je še naprej čutil navezanega na staro deželo Koroško. Na to nesporno kažejo določila njegove oporoke, o kateri bo govora v nadaljevanju. O baronovi nacionalni orientaciji posredno precej povedo tudi objave v nemškem časopisju, ki se je za Kometra in njegovo posest na Pukštajnu očitno zanimalo precej bolj od slovenskega in mu je bilo odkrito naklonjeno.

V memoarih Gusti Stridsberg, ki je v tem občutljivem obdobju prišla na Koroško kot sveže poročena dedinja iz premožne avstrijske družine, naletimo na več anekdot, ki zgovorno opisujejo vlogo Hansa Kometra v jeseni njegovega življenja. V usodnih dneh iztekajočega se leta 1918, ko je od vojne izčrpana monarhija pokala po šivih, slovensko prebivalstvo na Koroškem pa se je začelo odkrito otesati osvojenih avstrijske oblasti, se je Hans povzpел povsem na čelo nemške struje v svojem okolju:

»Baron Kometer je bil starešina avstrijskih plemiških posestnikov, ki so ostali na svojih gradovih v Sloveniji, čeprav so skoraj vsi imeli glavna posestva v Avstriji, hiše in dvorce v Gradcu in na Dunaju ... Bil je to približno sedemdeset let star, tipičen štajerski baron v lodnasti obleki z zelenimi našitki in zelenim klobukom z gamsovimimi resami; njegov mršavi obraz z zlomljenim nosom in belimi brki je bil prijazen in ohol – mešanica, ki je značilna za avstrijsko plemstvo. Njegov grad Buchenstein pri Dravogradu na avstrijsko-slovenski meji je bil zlata jama starih umetnin, na katere je nekaj dal, ker so bile tesno povezane z družinsko zgodovino.«⁶⁵

Takšna pojava je lahko sredi razplamtelega nacionalizma med večinskim slovenskim prebivalstvom naletela zgolj na odpor. Še bolj pa zato, ker Hans nikakor ni skrival nejevolje nad nelojalnim slovenskim življenjem. Ali kot naj bi nekoč na sestanku pozival svoje somišljenike k obrambi starega reda: *»Zdaj moramo držati skupaj. Avstriji namreč. Drugače bo slovenska sodrga plesala po naših glavah.«⁶⁶*

Požig, roparji in revolveraški spopad

V tem času je na Pukštajnu prišlo do vrste incidentov. Okrog tretje ure v noči s 13. na 14. avgust 1914 je hlev in delavnico pri dvorcu zajel požar, ki je povzročil veliko škodo imetju barona Kometra in njegovega osebja. Požar je bil namerno podtaknjen, baronova služkinja Pavla Kindler pa je orožnike opo-

⁶¹ Slovenec, LX/226, 2. 10. 1932, str. 9; Glasilo K.S.K. jednote, 18/45, 8. 11., 1932, str. 5; Krajevni leksikon, str. 150; Jakič, Vsi slovenski gradovi, str. 268.

⁶² Indok center, z001-0073, France Stele, Zap. LXXXII, 1932, 1–11.

⁶³ SI PAM/1818 Gosposčina Puhenštajn 1235–1917, fasc. 2, Osmrtnica Emilije Kometer, roj. Kornides, 7. 11. 1908, Celovec.

⁶⁴ Mitteilungen der Kais. Königl. Geographischen Gesellschaft in Wien, XLIX/3–4, maj 1906, str. XLIX.

⁶⁵ Stridsberg, Mojih pet življenj, str. 92.

⁶⁶ Prav tam.

zorila na sumljivo osebo, ki je bežala proč od gospodarskih poslopij. Orožniki so uspešno izsledili storilca, 29-letnega kajžarja in zidarja Jurija Leskovška iz Dobrove. Leskovšek je bil tisto poletje dlje časa zaposlen na Pukštajnu pri obnovitvenih delih.⁶⁷ Dejanje je naposled priznal, storil pa naj bi ga iz maščevanja, ker naj bi ga baron prejšnji dan pozval, naj dela hitreje. Kaj je bil resnični razlog za to dejanje v napetih avgustovskih dneh, ko je Evropa pravkar zakorakala v svetovno vojno, je težko oceniti, vendar so Leskovška bremenili še drugačni prestopki. Orožniki so pri njem odkrili za 60 kron naropanega blaga, ki ga je odtujil različnim osebam, zato si je prislužil pet let strogega zapora.⁶⁸

Še hujše preizkušnje so barona Kometra doletele v zadnjih letih življenja. Njegov razkošni dvorec, prepoln starin, je postal priljubljeni cilj nepridipravov, ki so si želeli s silo polastiti dragocenosti. Okrog pol enih ponoči z 18. na 19. februar 1924 so v dvorec vdrl trije zamaskirani vlomilci. V prvem nadstropju so iz slavnostne dvorane odnesli vso srebrnino in mašne plašče s tam nameščenega oltarja. Vstopili so celo v spalnico k samemu baronu, ki je trdno spal, ne da bi ga prebudili. Načrte pa jim je prekrizala že znana sobarica Pavla Kindler. Ker jo je predramil hrup, je pograbila strelno orožje in odhitela v napad na ne ljube goste. Vlomilci so ob pogledu na neustrašno služkinjo nemudoma pobegnili in za seboj pustili ves plen.⁶⁹

To pa ni bil niti prvi niti najresnejši tovrstni dogodek, ki je doletel Pukštajn. *Marburger Zeitung* poroča, da so se na dvorcu v zadnjem času zvrstili že

trije neuspešni poskusi vloma. Stari baron, ki je na svojem posestvu živel brez družine in le z maloštevilnim osebjem, je le težko varoval dragoceno imetje, ki ga je nakopičil v desetletjih zbiranja starin. Olja na ogenj so najbrž prilivala tudi njegova neomajna avstrofilska stališča, s katerimi je okoliške Slovence podžigal k objestnostim.

Hans je imel vsaj to srečo, da ga je iz težav vedno znova reševala zvesta Pavla Kindler, ki je služila na Pukštajnu vse od leta 1906. Ne le, da se je odlikovala po prisebnosti, temveč se je ob nevarnosti prelevila v pravo amazonko. Časopisni članek omenja, da se je približno dve leti poprej, torej okrog leta 1922, nad dvorec zgrnila tolpa kar sedmih oboroženih roparjev. Za napad so si izbrali posebno občutljiv trenutek, ko na Pukštajnu ni bilo nobenega moškega, temveč le štiri ženske. Niso pa upoštevali, da je bila med njimi tudi znamenita sobarica, katere pogum je še kako odtehtal morebitne pomanjkljivosti nežnega spola. Ko so vlomilci v pritličju skušali prežagati rešetko, da bi vdrl v dvorec, se jim je Kindlerjeva postavila po robu z orožjem. Prišlo je do pravega strelskega obračuna, ki očitno ni zahteval smrtnih žrtev, je pa pognal napadalce v beg, ne da bi dosegli svoj namen.⁷⁰

Hansova smrt in vprašanje nasledstva

V nedeljo, 25. oktobra 1925, je baron Hans Kometer umrl v 76. letu starosti. Novico je objavila vrsta časopisov. *Jutro* in *Domovina* sta se zadovoljila zgolj s skopo notico.⁷¹ Precej izčrpnjšo osmrtnico za baronom, ki je »mehko zaspal po dolgem, hudem trplje-

Slika 5: Osmrtnica Hansa Kometra (*Marburger Zeitung*, 66/48, 28. 2. 1926, str. 4).

⁶⁷ Ta podatek mimogrede kaže, da so gradbena dela na Pukštajnu bolj ali manj redno potekala tudi še po koncu velike pre-nove.

⁶⁸ *Deutsche Wacht*, 39/78, 17. 9. 1914, str. 6.

⁶⁹ *Marburger Zeitung*, 64/45, 23. 2. 1924, str. 2; *Cillier Zeitung*, 49/17, 28. 2. 1924, str. 3.

⁷⁰ *Marburger Zeitung*, 64/45, 23. 2. 1924, str. 2.

⁷¹ In ob napačno navedeni baronovi starosti 77 let. *Jutro*, VI/249, 27. 10. 1925, str. 4; *Domovina*, VIII/44, 30. 10. 1925, str. 10.

nju», so natisnili v *Marburger Zeitung* 27. oktobra, na dan pogreba, ki je potekal ob peti uri popoldne.⁷²

Baron je dobil svoje zadnje počivališče v kapeli pri domačem dvorcu, zgrajeni leta 1739, kamor so ga pokopali poleg očeta in matere. Niti tam ni našel pravega miru – ker so pokojne Kometre položili k počitku v razkošnih oblačilih in z nakitom, so njihovo družinsko grobnico pozneje, okrog leta 1967/8, temeljito izropali plenilci, ki so za seboj pustili le ostanke kovinske krste in nagrobnih plošč. Popolnoma so uničili tudi oltarje in notranjo opremo.⁷³ V baročnem slogu zidano kapelico je zaradi dolgotrnezanemarjanja že malone preraslo rastlinje, dokler je ni pred dokončnim propadom rešila nedavna sanacija.⁷⁴

Hansova smrt je za Pukštajn in tamkajšnjo zbirko starin pomenila veliko prelomnico. Da bi primerno poskrbel za prepis svojega premoženja, je dal baron ob koncu življenja, 29. julija 1925, sestaviti oporoko, po kateri je svoje premoženje zapustil nečakinji Meliti. Če odštejemo seltenheimsko vejo Kometrov,

Kapela pri dvorcu Pukštajn (foto: Tomaž Lazar).

drugih bližnjih, še živečih sorodnikov tudi ni imel. V vsakem primeru pa je skušal Pukštajn zavarovati pred lahkomišelnostjo novih lastnikov, zato je svoji dedinji v oporoki prepovedal, da na posesti ali v dvorcu kar koli spreminja ali celo odproda. To bi lahko storila šele po preteku 25 let, a tudi v tem primeru zbirke orožja ne bi smela prodati, temveč bi jo morala brezplačno odstopiti celovškemu Deželnemu muzeju.⁷⁵

Hans si je torej trdno želel, da bi njegovi nasledniki Pukštajn skrbno vzdrževali in ga ohranjali natančno v takem stanju, kot jim ga je zapustil, z vso premično opremo vred. Vse prej kot samoumevno pa je bilo, ali se bo to v resnici zgodilo. Nadaljnji razvoj dogodkov je že kmalu nakazal, da toga določila pokojnega Hansa ne bodo mogla prav uspešno prestatii soočenja z realnostjo medvojne obdobja. Po drugi strani pa tudi niso bila povsem združljiva z ambicijami dedinje in njenega soproga, saj sta imela z novo pridobljenim premoženjem lastne načrte.

Melita in Eduard Feldmann

O življenju Melite Kometer (1881–1957) je bilo doslej zelo malo znanega. Še to se večinoma opira na ustno izročilo oziroma spomine domačinov, ki so jo imeli priložnost srečati med bivanjem na Koroškem. K sreči pa si danes po zaslugi sistematičnega odpiranja in digitaliziranja arhivov v Združenih državah Amerike že lahko ustvarimo precej bolj jasno sliko Melitinega življenja onstran Atlantika.

Za začetek je pomembno vprašanje, ali je Hans svojo nečakinjo sploh osebno poznal. Na to vprašanje zaenkrat ni mogoče zanesljivo odgovoriti, dvome o tem pa vzbuja že sama formulacija Hansove oporoke.

Eduard in Melita Feldmann na fotografiji v potnem listu iz februarja 1920 (USPA, zvezek 1801, februar 1920, dokument št. 175973).

⁷² *Marburger Zeitung*, 65/244, 27. 10. 1925, str. 4.

⁷³ Ustne informacije Jožeta Kramerja, julij 2014.

⁷⁴ V zidu kapelice so ohranjene vzdane nagrobne plošče Hansa, Janeza Krstnika in Emilije Kometer, pa tudi ostanki že zelo poškodovane in nečitljive spominske plošče Jurija Arturja. Gl. tudi Kemperl, *Korpus*, str. 76.

⁷⁵ Arhiv NMS, št. 1009/31, Cesijska listina, 28. 11. 1931, Ljubljana; Indok center, spis 114/1928, K A 147/25, Delni prepis oporoke Ivana Karla Kometa z dne 29. julija 1925, 30. 4. 1928, Slovenj Gradec; arhiv NMS, št. 711/32, Sodba okrajnega sodišča v Slovenj Gradcu, 27. 10. 1932, Ljubljana.

V njej je namreč je dedinja navedena kot Melita Wywiolek, stanujoča v New Yorku.⁷⁶

Ta podatek v letu 1925 že dolgo ni povsem ustrezał resnici in zahteva temeljito pojasnilo. Da bi razumeli, kako se je medtem razvijala usoda Hansove ameriške nečakinje, je treba ponovno seči vse v osemdeseta leta 19. stoletja, ko je zakon Jurija Arturja Kometa in njegove soproge Emilije (ok. 1858–pred 1940) žalostno propadel. Emilija si je po ločitvi od moža skušala ustvariti novo življenje. Ščasoma je spoznala novega življenjskega sopotnika in se omožila s precej mlajšim glasbenikom Hugom Freyem (* ok. 1871). Pri njem je našla dom tudi Emilijina hči Melita.⁷⁷

Melita se je osamosvojila že v poznih najstniških letih. Okrog leta 1900 se je poročila z Antonom Wywiolekom, priseljencem poljskega rodu. Rodila sta se jima dva otroka, sin Artur (1901–1983)⁷⁸ in hči Isolde Mae (1902–1982).⁷⁹ Toda njihovo družinsko življenje je že kmalu zatem prekinila Antonova nenadna smrt. Leta 1906 je Melita, tedaj po poklicu igralka, še živela na 144. ulici na Manhattnu.⁸⁰ Kot mati samohranilka pa je bržkone težko uskladila svoje igralske ambicije s skrbjo za odrasčajočega otroka. Zato sta mlado vdovo s sinom in hčerjo k sebi vzela mati Emilija in njen soprog Hugo. Podatki iz popisa prebivalstva leta 1910 kažejo, da so živeli skupaj v gospodinjstvu Freyevih na Manhattnu – in očitno precej razkošno, saj so imeli zaposlenega tudi domačega služabnika s soprogo.⁸¹

Ali se je Melita v igralskem poklicu prebila iz brezimnega povprečja, ne vemo. Po drugi strani je že pomanjkanje podatkov, ki bi to potrjevali, dober razlog za domnevo, da njena igralska pot ni bila posebej uspešna. Čeprav pri Freyevih verjetno ni trpela pomanjkanja, nič ne kaže, da bi poskusila z nadaljnjim šolanjem ali iskanjem redne zaposlitve.⁸² Prav v

tem času, proti koncu leta 1910, se je Melita drugič poročila, in sicer z Eduardom D. Feldmannom. Novembra sta si mlada zakonca že uredila dom na 171. ulici na Manhattnu.⁸³

S poroko je Melita seveda prevzela možev priimek, toliko bolj zanimivo pa je, da ta sprememba v Hansovi oporoki niti 15 let pozneje ni bila ustrezno zabeležena. Zato se lahko sprašujemo, ali je bil pukštajnski baron sploh seznanjen z drugo zakonsko zvezo svoje nečakinje in vsemi drugimi okoliščinami njenega življenja.

Melitin novi soprog Eduard Feldmann (1886–1982) je v Združene države Amerike pripotoval šele malo pred poroko. Rodil se je v Pilznu v Galiciji v družini judovskega rodu. V New York, kjer je že živela njegova teta, je prispel novembra 1907.⁸⁴ Po prihodu na ameriško celino je Eduard storil vse, da bi se čim bolje zlił z novim okoljem. Svoje ime je prilagodil v angleščini bolj zveneče Edward Davis Feldman, kariero pa si je ustvaril kot trgovski zastopnik.⁸⁵

Po poroki sta Melita in Eduard večinoma živela na 171. ulici na Manhattnu, občasno pa sta kot podnajemnika stanovala na različnih naslovih v Albanyju.⁸⁶ V nerednih časovnih razmikih je z njima bival Melitin sin Artur, vendar se zdi, da je večino mladosti vendarle preživel pri babici v gospodinjstvu Freyevih.⁸⁷ Tam je stanovala tudi hči Isolde Mae, a le do leta 1920, ko se je poročila in se odselila k soprogu.⁸⁸

Eduard je bil sprva zaposlen v podjetju Chester Novelty Company Inc. iz Albanyja. Zaradi narave svoje službe je kot trgovski zastopnik zelo pogosto potoval v Evropo, predvsem v Veliko Britanijo,

lizirana objava T627, zvitek 2676 (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/K3YT-YMY>, obiskano 6. 7. 2014).

⁸³ Lastnici nepremičnine sta bili Melita in njena mati Emilija. *Real estate record*, 26. 11. 1910, str. 909.

⁸⁴ Ellis Island, 24. 11. 1907, ladja Kaiserin Auguste Victoria na plovbi Hamburg–New York, št. 162. Ob prvem prihodu na Ellis Island so zabeležili tudi njegove telesne značilnosti – višino 168 cm, svetlo polt, modre oči in rjave lase; USPA, zvitek 1801, 1920 februar, dokument št. 175973.

⁸⁵ Marca 1915 je s postopkom naturalizacije postal državlján ZDA. Gl. npr. USPA, zvitek 1801, december 1921, dokument št. 107069.

⁸⁶ Ellis Island, 17. 6. 1922, ladja Amerika na plovbi Bremen–New York, št. 100; RINS, New York Passenger and Crew Lists, 3795/8618–8619, 9. 2. 1926, fol. 428; NARA, United States Census, 1920, Edward D. Feldman in Melita K. Feldman kot najemnika na naslovu Albany Ward 15, Albany, NY, ZDA; ED 75, fol. 9A, gospodinjstvo 202, NARA mikrofilm T625, GS mikrofilm 1821082 (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/MJKH-XY5>, obiskano 6. 7. 2014).

⁸⁷ NARA, United States Census, 1920, Emily Frey v gospodinjstvu Huga Freya, Assembly District 23, Manhattan, New York, NY, ZDA; ED 1495, fol. 43A, NARA mikrofilm T625, FHL mikrofilm 1821226 (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/MJ1L-T5T>, obiskano 6. 7. 2014); NYSA, State Population Census Schedules, 1915, str. 34 (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/K92J-CTR>, obiskano 6. 7. 2014).

⁸⁸ Njen soprog je bil Roy N. Middlebrook (* ok. 1898). NYCUS, New York County Marriages, 1908–1935, B 334, 6. 3. 1920, FHL mikrofilm 829656 (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/XVPZ-7PG>, obiskano 6. 7. 2014).

⁷⁶ Indok center, spis 114/1928, K A 147/25, Delni prepis oporoke Ivana Karla Kometa z dne 29. julija 1925, 30. 4. 1928, Slovenj Gradec.

⁷⁷ Družina Frey je živela na naslovu Manhattan Ward 12 v New Yorku. NARA, United States Census, 1910, Emily Frey v gospodinjstvu Huga Freya, Manhattan Ward 12, New York, NY, ZDA; ED 684, fol. 27A, družina 411, NARA mikrofilm T624, FHL mikrofilm 1375039 (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/M53V-KPY>, obiskano 6. 7. 2014).

⁷⁸ Indeks SSD ZDA, junij 1983 (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/VS66-Q35>, obiskano 6. 7. 2014).

⁷⁹ Indeks SSD ZDA, februar 1983 (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/VS66-Q35>, obiskano 6. 7. 2014).

⁸⁰ Na naslovu 539 W 144th St. Gl. *Trow's general directory*, str. 890.

⁸¹ NARA, United States Census, 1910, Emily Frey v gospodinjstvu Huga Freya, Manhattan Ward 12, New York, NY, ZDA; ED 684, fol. 27A, družina 411, NARA mikrofilm T624, FHL mikrofilm 1375039 (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/M53V-KPY>, obiskano 6. 7. 2014).

⁸² Če gre verjeti poznejšemu popisu iz leta 1940, je imela zaključeno srednješolsko izobrazbo. NARA, United States Census, 1940, Melita Kometer v gospodinjstvu Huga Freya, Assembly District 23, Manhattan, New York City, New York, NY, ZDA; ED 31-2119, fol. 8A, družina 152, NARA digita-

Dvorec Pukštajn ob obisku Franceta Steleta v začetku leta 1932 (Fototeka Indok centra, n14272p, foto: France Stele).

Nemčijo, Francijo, Belgijo in na Nizozemsko.⁸⁹ Na poslovnih poteh se mu je občasno pridružila tudi soproga Melita, čeprav ni nedvoumno potrjeno, da bi že pred smrtjo Hansa Kometa kdaj obiskala Pukštajn.⁹⁰ Eduardova kariera se je razvijala dovolj uspešno, da se je v začetku leta 1920 osamosvojil. Začel je delovati kot samostojni trgovski posrednik z mednarodnima izpostavamama v Amsterdamu in Berlinu. Kljub temu je še naprej vzdrževal tesne stike z nekdanjimi delodajalci.⁹¹

Od evforije do gospodarskega zloma

Kmalu po novici o dedovanju sta zakonca Feldmann pripotovala na Pukštajn. Zdi se, da se je to zgodilo že proti koncu leta 1925, spremljal pa ju je tudi Artur. Februarja 1926 so se vsi trije vrnili v New York – po vsej verjetnosti zato, da bi Feldmannova uredila preostale domače obveznosti, preden sta se trajno odselila na Koroško.⁹²

Čeprav njuna dotedanja pot ni imela prav veliko skupnega z življenjskim slogom tradicionalnega srednjeevropskega plemstva, sta Melita in Eduard navdušeno sprejela možnost, da nasledita pokojnega barona Hansa na pukštajnski posesti. Le predstavljamo si lahko, kakšno zanimanje je prihod eksotičnih »Američanov« vzbujal med koroškimi domačini. A tudi Feldmannova se nista obotavljala postavljati s svojim imenitnim položajem – nenazadnje omenimo, da se je Eduard v uradni komunikaciji na Slovenskem nenehno naslavljal za doktorja, čeprav je imel zgolj triletno višješolsko izobrazbo.⁹³

Z novima lastnikoma je v dvorcu zavel drugačen veter, predvsem pa je vrvelo od bolj ali manj inovativnih zamisli, kako gospodariti s posestjo. Dogajanje je redno spremljal *Marburger Zeitung*. Ta že konec februarja 1926 poroča o načrtih, da bi na Pukštajnu uredili zasebno radijsko postajo, hkrati pa poroča, da je tamkajšnje veliko gozdno posestvo pridobilo podjetje Ulsach, Hirschler & Sohn in nemudoma začel

⁸⁹ USPA, zvezek 1801, december 1921, dokument št. 107069.

⁹⁰ Ellis Island, 10. 12. 1920, ladja *Adriatic* na plovbi Southampton–New York, št. 135 (dostop skozi portal www.ellisland.org, obiskano 6. 7. 2014); 27. 1. 1925, ladja *Albert Ballin* na plovbi Hamburg–New York, št. 126 (dostop skozi portal www.ellisland.org, obiskano 6. 7. 2014).

⁹¹ USPA, zvezek 1801, februar 1920, dokument št. 175973.

⁹² RINS, New York Passenger and Crew Lists, 3795/8618–

8619, fol. 428, 8. 2. 1926, ladja *Minnetonka* na plovbi London–New York.

⁹³ NARA, United States Census, 1940, Edward D. Feldman, South Central Ave. 1227, Glendale, trakt 403 19-210, Los Angeles, CA, ZDA; NARA digitalizirana objava T627, zvezek 2676 (<https://familysearch.org/pal:MM9.3.1/TH-1971-27792-651-52>, obiskano 6. 7. 2014)

Historistični stenski vodnjak na dvorcu Pukštajn (fototeka Indok centra, n14269p, foto: France Stele).

lo z izsekavanjem.⁹⁴ To je zanimiv pokazatelj prave kapitalske vrednosti posesti na Pukštajnu, saj je prav bogastvo obsežnih okoliških gozdov njegovim lastnikom zagotavljalo temelj finančnih dohodkov.⁹⁵ Seveda pa bi moralo biti prav tako jasno, da lahko velikopotezno izsekavanje bogatih gozdnih površin prinese le kratkoročni zaslužek – oziroma varljivo spodbudo za pretirano drzne podjetniške načrte v letih tik pred izbruhom svetovne gospodarske krize.

Hansova dedinja in njen soprog nato vsaj nekaj časa nista živela v pomanjkanju. Spomladi in poleti 1926 so na Pukštajnu potekala obnovitvena dela.⁹⁶ Morebitnih finančnih težav še ni bilo slutiti. Prej nasprotno, saj sta novopečena graščaka očitno uživala v svoji nepričakovani vlogi. Ko se je Spomeniški urad spomladi 1928 prvič uradno pozanimal o uso-

di Kometrove zbirke starin, sta se ameriška lastnika Pukštajna odzvala nadvse samozavestno – ne le da z dvorca doslej še nista odstranila niti najmanjše reči, tega tudi ne nameravata storiti v prihodnje. Na Pukštajnu sta si namenila urediti stalno bivališče in sta v obnovo posesti že vložila več kot milijon dinarjev. Podedovane premoženjske bodo torej ostale na dvorcu, Feldmannova pa bosta zbirko še povečala, saj jo želita dopolniti s številnimi starinami z Dunaja.⁹⁷

Manjkalo ni še bolj ambicioznih podvigov. Melitin soprog Eduard je 20. februarja 1928 v sodelovanju s kemikom dr. Leom Scheichenbauerjem ustanovil podjetje Hellit, d. z. o. z. Namen družbe je bilo trženje sredstev za zatiranje škodljivcev, ki jih je patentiral Scheichenbauer, vendar je že kmalu zabredla v težave. Zato je mariborsko okrožno sodišče julija 1930 sprejelo sklep o likvidaciji podjetja.⁹⁸

Namesto da bi bil neuspešni podvig Eduardu v opomin, se je spoprijel s še bolj tveganim izzivom. Dne 26. junija 1930 je skupaj z ing. Petrom Keršičem, zastopnikom tovarne Fiat, v Mariboru ustanovil Dravsko plovbo, d. z. o. z.⁹⁹ Njuna »paroplovna« družba si je zadala za cilj, da na Dravi zažene rečni promet. Dne 28. junija 1930 je doživela uvodni uspeh, in sicer slovesni krst prve motorne ladje oz. broda z imenom Maribor. Plovilo je vzpostavilo redno linijo med Mariborom in Mariborskim otokom, kakor hitro bi se izkazalo za dovolj dobičkonosno, pa naj bi mu sledila še nova.¹⁰⁰ V času svetovnega gospodarskega zloma so takšna pričakovanja hitro trčila ob usodne ovire, svoje pa so dodale še druge nepredvidene okoliščine. Že jeseni 1930 je zaradi močnega deževja Drava zelo narasla in podršla pristan družbe pri Meljah, kmalu pa bi odnesla celo rečno ladjo.¹⁰¹

Eduardovi podjetniški načrti so zakoncema namesto dobička prinesli zgolj izgubo in nove skrbi. Vprašljivo je tudi, koliko se jima je kot tujcema uspelo prilagoditi podeželskemu življenju koroških graščakov sredi vse mračnejše krize. Gospodarjenje z gozdovi in kmetijskimi zemljišči je zahtevalo različna znanja, ki so bila prišlekoma iz ameriškega velenja vse prej kot domača. Kakor koli že, Feldmannova sta z razsipnim življenjem in nespametnimi naložbami potrošila veliko več denarja, kolikor so ga lahko zagotovili prihodki s Pukštajna, zato so njuni dolgovi začeli strmo naraščati.

Sprva sta morda še verjela, da se lahko katastro-

⁹⁴ *Marburger Zeitung*, 66/48, 28. 2. 1926, str. 4.

⁹⁵ Na to jasno kažejo popisi posestva Pukštajn, specifikacije zemljišč, katastrski izvlečki in drugi sorodni dokumenti, zbrani predvsem v prvi škatli gradiva v PAM. Za konkretno primerjavo omenimo popis zemljišč iz leta 1880, na katerem je navedenih dobrih 26 oralov poljskih površin, 23 oralov travnikov in več kot 183 oralov gozda. Gl. dokumentacijo v SI PAM/1818 Gospoščina Puhenštajn 1235–1917, fasc. 1.

⁹⁶ *Marburger Zeitung*, 66/113, 21. 5. 1926, str. 4; *Marburger Zeitung*, 66/151, 9. 7. 1926, str. 4.

⁹⁷ Indok center, spis 114/1928, št. 3723/3, Dopis srezkega poglavarstva Slovenj Gradec Francetu Steletu, 11. 5. 1928, Slovenj Gradec.

⁹⁸ Podjetje je bilo ustanovljeno z glavnico v višini 40.000 din. SI PAM/0645/001/01311 Hellit, d. z. o. z., Maribor: spis trgovskega registra pri Okrožnem sodišču Maribor (1928–1939).

⁹⁹ SI PAM/0645/001/01343 Dravska plovba, d. z. o. z., Maribor: spis trgovskega registra pri Okrožnem sodišču Maribor (1930–1939). Glavnica podjetja je ob ustanovitvi znašala 100.000 din.

¹⁰⁰ *Mariborer Zeitung*, 70/169, 27. 6. 1930, str. 4.

¹⁰¹ *Deutsche Zeitung*, 55/90, 9. 11. 1930, str. 5.

fe obvarujeta z umnejšim gospodarjenjem. Tako v *Jutru* in *Slovenecu* marca 1931 naletimo na oglas: na Pukštajnu iščejo oskrbnika za »ca. 50 oralov zemlje, sposobnega, ki se razume na poljedelstvo in gozdarstvo, oženjenega in treznega«, poleg tega pa mora obvezno znati nemško.¹⁰² A tudi morebitni blagodejni učinki uspešnega kmetovanja na pukštajnskih posestih niso mogli odložiti uničujočega udarca – 11. novembra 1931 sta Eduard in Melita Feldmann razglasila bankrot.¹⁰³

Pritisk upnikov

V vsega nekaj letih sta Feldmannova nekdanj dobičkonosno gospostvo finančno izčrpala in se znašla v nepovratni spirali posojil. Upnikom ni preostalo drugega, kot da svoje dolgove izterjajo z vsemi mogočimi sredstvi. Težnje pokojnega barona Hansa, ki je skušal družinsko posest trajno zaščititi pred razpadom, so na lepem trčile ob neizprosne razmere go-

»Viteško« orožje na hodniku dvorca (Fototeka NMS, foto: France Stele).

spodarske krize. Njegova trdna stališča o nedeljivosti posesti in zagotavljanju statusa quo so postala zgolj črka na papirju. Za upnike takšna določila oporoke niso bila sprejemljiva, zato so storili vse, da bi jih obšli. Zaradi zaskrbljenosti, da bi se dragocena Hansova zbirka umetnin in starega orožja nenadzorovano razpršila med domače kupce ali celo v tujino, pa se je v kaotični položaj na Pukštajnu vmešal tudi ravnatelj Narodnega muzeja v Ljubljani Josip Mal.¹⁰⁴

Zakonca Feldmann sta s prodajo imetja in nepremičnin odlašala, kolikor je bilo le mogoče. Na vso moč sta si prizadevala z upniki skleniti poravnavo, gotovo tudi zaradi splošno neugodnih gospodarskih razmer. Na vrhuncu velike krize namreč nikakor ni bilo jasno, ali bi s prodajo na dražbi lahko iztržili primerne zneske za tako številno in raznovrstno gradivo, kot so ga hranile pukštajnske sobane.¹⁰⁵

Usoda Pukštajna je več mesecev negotovo kolebala med nasprotujočimi si načrti. Feldmannova sta iskala najrazličnejše poti, kako bi vendarle zbrala denar za poplačilo dolgov. Poskušala sta tudi z delno odprodajo posameznih kosov hišnega inventarja in premičnega imetja.¹⁰⁶ Toda takšni poskusi še zdaleč niso zadostovali za rešitev bankrota. Upravnik stečajne mase, slovenjgraški odvetnik dr. Hinko Schreiner, se je zato zavzemal za veliko javno dražbo, na kateri bi v odkup ponudili raznovrstno premično imetje s Pukštajna.¹⁰⁷

Sprva naj bi na licitacijo prišle le zgodovinsko manj dragocene premičnine Feldmannovih. Kmalu pa je postalo očitno, da na ta način še vedno ne bo mogoče poplačati upnikov. Zato so za 8. avgusta 1932 naznanili začetek velike dražbe, v katero ni bila vključena le hišna oprema, temveč tudi umetnine in starine z izjemo zbirke orožja, ki je zaradi določil Hansove oporoke uživala poseben status.¹⁰⁸

Dražba je na Pukštajn privabila množico resnih kupcev in radovednih zijal – pa ne zgolj iz bližnje okolice, temveč tudi iz tujine. Na vrhuncu negotovosti, ki jo je prinašala katastrofa svetovnega gospodarstva po borznem zlomu leta 1929, trenutke za dobro prodajo premičnin še zdaleč ni bil idealen. Zgolj modernemu posredovanju dr. Josipa Mala in njegovih bližnjih sodelavcev se gre zahvaliti, da je velik del pukštajnskih dragocenosti vendarle prišel v varstvo Narodnega muzeja. S pomočjo razumevajočih deželnih oblasti je namreč Malu uspelo odkupiti vrsto najpomembnejših predmetov iz stare Kometrove zbirke umetnin, umetnoobrnih izdelkov in pohištva.

¹⁰⁴ Arhiv NMS, št. 66/32, Poročilo Josipa Mala Kraljevi banski upravi, 22. 1. 1932, Ljubljana.

¹⁰⁵ *Deutsche Zeitung*, 57/71, 8. 9. 1932, str. 3.

¹⁰⁶ *Slovenec*, 60/33, 10. 2. 1932, str. 8.

¹⁰⁷ *Jutro*, 13/86, 14. 12. 1932, str. 8; *Slovenec*, 60/85, 14. 4. 1932, str. 7.

¹⁰⁸ *Jutro*, 13/157, 8. 7. 1932, str. 7; 13/177, 31. 7. 1932, str. 20; *Slovenec*, 60/153, 8. 7. 1932, str. 5; 60/173, 31. 7. 1932, str. 18; *Deutsche Zeitung*, 57/61, 4. 8. 1932, str. 4. Gl. tudi *Jutro*, 13/190, 17. 8. 1932, str. 4.

¹⁰² *Jutro*, XII/53, 5. 3. 1931, str. 8; *Slovenec*, LIX/55, 8. 3. 1931, str. 16.

¹⁰³ *Deutsche Zeitung*, 57/71, 8. 9. 1932, str. 3; Arhiv NMS, št. 711/32, Sodba okrajnega sodišča v Slovenj Gradcu, 27. 10. 1932, Ljubljana.

Kometrov maksimiljanski oklep na stalni razstavi Narodnega muzeja v Ljubljani, ok. 1945 (fototeka NMS).

Še večji uspeh je doživel spomladi 1935, ko mu je po izčrpavajočem pravdanju za muzej uspelo brezplačno pridobiti še celotno zbirko starega orožja.¹⁰⁹ Preostalo gradivo, prodano na avgustovski dražbi leta 1932, pa se je žal porazgubilo med neznane kupce, ne da bi za njim ostale dokumentirane sledi.

Usoda Pukštajna

Avgustovska licitacija je upnikom prinesla velik dobiček, a vseeno manj od pričakovanega. Vseh ponujenih predmetov na avgustovskih dražbah niso prodali, zato naj bi prišli na vrsto v bližnji prihodnosti. Navsezadnje pa tudi še ni bilo jasno, kaj se bo po odprodaji premoženja zgodilo s posestvom Pukštajn in pripadajočimi zemljišči.¹¹⁰

Podobno kot je dobrih 80 let pozneje v Sloveniji nadvse aktualno vprašanje (sovražnih) prevzemov gospodarskih družb, problemov »tajkunskega« denarja in nacionalnega interesa, so se mnenja kresala tudi ob prodaji nekdanjega Kometrovega domovanja.

Časnik *Slovenec* se je 2. oktobra 1932 spraševal, kakšna bo usoda dvorca: »Želeti bi bilo, da pride v slovensko last, še bolje pa v roke države ali banovine, ker bi najbolje služila že po svoji samotni legi za sanatorij živčno bolnih.«¹¹¹ Kar koli si že mislimo o željah javnosti, pa kupca, ki bi bil za Pukštajn v resnici pripravljen izplačati zadovoljivo vsoto, ni bilo preprosto najti.

Datum sodne prodaje dvorca s pripadajočimi poslopji, nepremičninami in tudi še nekaterimi zaenkrat neprodanimi premoženji so določili za konec novembra 1932.¹¹² Po uradni ceni naj bi vrednost posestva znašala 2.091.291 din, izklicno ceno pa so postavili na komaj 1.394.194 din. Časopisni razglas ob tem poudarja zgodovinski pomen dvorca, »zelo dobro« stanje grajske stavbe, bližino železnice, še posebej pa zdravo, romantično lego, »obkrožen(o) s tihim smrekovim gozdom«. Zato naj bi bila lokacija kot nalašč za dobrodelni zavod ali ustanovo, namenjeno duševno bolnim ali sanatoriju za bolnike s tuberkulozo.¹¹³

Nasprotujočim si mnenjem in načrtom navkljub je zgodba Pukštajna kmalu doživela vsaj začasni epilog. Dvorec, gozdove in pripadajočo posest je za 1.387.000 din – torej še manj od prvotne izklicne

¹⁰⁹ V pričujočem prispevku je usoda premoženja s Pukštajna predstavljena zgolj v zgoščeni obliki. Zaradi določb Hansove pogodbe, zakonodajnih predpisov in zelo vztrajnih prizadevanj dr. Josipa Mala, da bi Hansove starine in umetnine pridobil Narodni muzej, je prišlo do zapletenega sosledja pravnih sporov in intervencij. Osrednji problem je bil usoda zbirke starega orožja, saj te ni bilo dovoljeno izvoziti v tujino niti ne prodati na javni licitaciji. Podrobnejše okoliščine tega dogajanja in končne pridobitve zbirke orožja bodo predstavljene v samostojnem članku.

¹¹⁰ *Deutsche Zeitung*, 57/73, 15. 9. 1932, str. 3.

¹¹¹ *Slovenec*, 60/226, 2. 10. 1932, str. 9.

¹¹² Po prvotnem načrtu naj bi dražba potekala 17. oktobra, a so datum pozneje prestavili na 21. *Slovenec*, 60/261, 13. 11. 1932, str. 8; *Mariborer Zeitung*, 72/309, 18. 11. 1932, str. 4.

¹¹³ *Slovenec*, 60/261, 13. 11. 1932, str. 8. Enako željo izraža tudi *Glasilo K.S.K. jednote*, 18/45, 8. 11. 1932, str. 5.

cene – kupil znani podjetnik Petar Teslić iz Siska.¹¹⁴ Dražbe so se menda udeležili tudi zainteresirani kupci iz Maribora, vendar preprosto niso zmogli tek-movati s kapitalom hrvaškega veleindustrialca.¹¹⁵

Skromni preostanki stečajne mase zakoncev Feldmann so se še nekajkrat pojavili na licitacijah. Julija 1935 je dvorec spet postal prizorišče dražbe premičnega imetja in notranje opreme, ki v prejšnjih letih ni našlo kupcev. Tokrat je potekala pod nadzorom novega stečajnega upravitelja, celjskega odvetnika dr. Dragotina Vrečka. Na njej so prodajali »razne starine, graščinsko pohištvo, star auto itd.«.¹¹⁶ Usoda dvorca in posesti pa je bila odtlej nedvoumno v tujih rokah.

Zal tudi novemu lastniku Pukštajna ni uspelo zapustiti trajnejšega pečata. Neposredno po prodaji nepremičnin so v začetku decembra 1932 za njegovega upravitelja imenovali majorja Franja Prettnnerja.¹¹⁷ S Teslićevo smrtjo januarja 1936 se je spet odprlo vprašanje, kdo bo gospodaril na Pukštajnu. Teslićeva sinova svojemu očetu nista bila dorasla ne po politični spretnosti ne poslovnem čutu. Preglavice jima je povzročalo že vodenje podjetij v domačem Sisku, kaj šele skrb za oddaljeni dvorec in gozdno posest.¹¹⁸

Oktober 1936 je Franjo Prettnner posestvo Pukštajn že ponujal na trgu. Časopisni oglasi spet oprevajo bolj ali manj enake značilnosti posestva kot že tisti izpred štirih let – čudovito lego dvorca in zaključene celote 223 oralov, večinoma 30- do 80-letnega jelovega gozda, primerne za sečnjo. Gospodarskih poslopij je bilo tudi v tem času še dovolj za različne kmetijske dejavnosti. V neposredni bližini dvorca sta bili postavljeni dve stanovanji »za ekonomski personal, betonirane staje za 12 glav, svinjaki za 40 glav, gospodarska kuhinja, zgradba za 20 vagonov sena in 2 mali leseni hiši za gozdne delavce. Razen tega velika garaža, pralnica s krušno pečjo, stanovanje za soferje in vrtnarje.« Zamisli o sanatoriju ali zdravilišču so bile še vedno žive, je pa Prettnner dodal, da bi bilo na Pukštajnu mogoče urediti vse od letovišča do šole ali samostana. Ključna razlika v primerjavi z dražbo jeseni 1932 je bila vsaj ta, da je bilo posestvo ob ponovni prodaji neobremenjeno in zavarovano.¹¹⁹

Bolj ko so se na Pukštajnu izmenjevali lastniki in zamisli, kaj početi s posestvom, bolj očitno je postajalo, da si posest od smrti Hansa Kometa ne bo nikoli več opomogla. Konec leta 1936 so oblasti sklenile, da

bodo na dvorcu začasno uredile prostore okrajnega glavarstva.¹²⁰ Novembra 1938 je velik del gozdnega zemljišča, pripadajočega k dvorcu, kot odškodnino za škodo pri splavarjenju po Dravi pridobil dravograjski trgovec z lesom Janez Veržun.¹²¹ Stečajnega postopka Melite Feldmann pa s tem še ni bilo konec. Kot potrjuje obvestilo, objavljeno v *Marburger Zeitung*, se je nadaljeval še leta 1943, in sicer pod vodstvom celjskega odvetnika dr. Walterja Riebla.¹²²

Nazaj v Ameriko

Nesrečni bankrot je globoko zaznamoval tudi osebno življenje Feldmannovih. Ob neslavnem koncu Eduardovih podjetniških načrtov je Okrožno sodišče Maribor v družbah Hellit in Dravska plovba začelo z likvidacijo. Toda postopek se je zelo zavlekel, saj Eduard zaradi stečaja ni bil sposoben poravnati računov. V brezizhodnem položaju je pred upniki preprosto »izginil« – oziroma pobegnil v Ameriko –, sodišču pa ni preostalo drugega, kot da njegovi družbi leta 1939 končno izbriše iz registra.¹²³

Prepuščena lastni usodi se je Melita po izgubi dvorca začasno preselila v Dravograd, kjer je najela stanovanjsko hišo.¹²⁴ Leta 1933 jo je med potovanjem v Evropo po vsej verjetnosti obiskal tudi sin Artur. Na Koroškem pa ni mogel prav dolgo ostati, saj se je avgusta vrnil v New York.¹²⁵ V vsakem primeru si je morala Melita priznati, da je pukštajnske avanture resnično konec. Da bi si še kdaj povrnila izgubljeno družinsko posest, je bilo v danih razmerah nerealno pričakovati. Preostanek njenega bivanja v Dravogradu pa je bil sploh vse prej kot prijeten, saj je morala od blizu spremljati negotovo usodo Pukštajna in prisostvovati pri mučnem reševanju stečaja.

1. februarja 1934 se je Melita v Bremnu vkrcala na parnik in odpotovala v New York.¹²⁶ Arhivski viri

¹²⁰ *Mariborer Zeitung*, 76/259, 11. 11. 1936, str. 4.

¹²¹ *Mariborer Zeitung*, 78/259, 15. 11. 1938, str. 5.

¹²² *Marburger Zeitung*, 83/315, 11. 11. 1943, str. 5.

¹²³ SI PAM/ 0645/001/01311 Hellit, d. z. o. z., Maribor: spis trgovskega registra pri Okrožnem sodišču Maribor (1928–1939); SI PAM/0645/001/01343 Dravska plovba, d. z. o. z., Maribor: spis trgovskega registra pri Okrožnem sodišču Maribor (1930–1939).

¹²⁴ Ustne informacije Jožeta Kramerja, julij 2014.

¹²⁵ Ne brez zapletov, saj bi moral odpluti v Združene države Amerike že 2. avgusta, vendar je zamudil odhod svojega parnika iz Cherbourga. Od tam je odpotoval šele devet dni pozneje s parnikom Columbus. V New Yorku je bival v materinem stanovanju na 171. ulici. RINS, New York Passenger and Crew Lists, 1909, 1925–1957, T715, film 5366, NFL mikrofilm 1757104, Arthur Kometer, 1933 (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/24VQ-G8L>, obiskano 6. 7. 2014); RINS, New York Passenger and Crew Lists, 1909, 1925–1957, T715, film 5372, NFL mikrofilm 1757110, Arthur T. Kometer, 1933 (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/24V7-ZHF>, obiskano 6. 7. 2014).

¹²⁶ RINS, New York Passenger and Crew Lists, 1909, 1925–1957, T715, film 5448, NFL mikrofilm 1757186, Melita Feldmann-Kometer, 1934 (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/24N5-1FC>, obiskano 6. 7. 2014); Staatsarchiv Bre-

¹¹⁴ O Tesliću in njegovi karieri gospodarstvenika, tesno vpletenega v državno politiko, gl. Kolar-Dimitrijević, Društveno-ekonomski razvoj, zlasti str. 275, 279.

¹¹⁵ *Slovenec*, 60/270, 24. 11. 1932, str. 5; *Deutsche Zeitung*, 57/94, 27. 11. 1932, str. 6.

¹¹⁶ *Slovenec*, 58/162, 18. 7. 1935, str. 7.

¹¹⁷ *Mariborer Zeitung*, 72/327, 7. 12. 1932, str. 4. Prettnner, član znane družine iz Karlovca, je bil v tem času tudi župan Siska, dokler ni leta 1937 izgubil tega položaja, ker mu ni uspelo najti odgovora na izzive velike gospodarske krize. Gl. Kolar-Dimitrijević, Društveno-ekonomski razvoj, str. 280–281.

¹¹⁸ Kolar-Dimitrijević, Društveno-ekonomski razvoj, str. 283.

¹¹⁹ *Jutro*, 17/239, 15. 10. 1936, str. 8; *Slovenec*, 64/240, 18. 10. 1936, str. 20.

Dvorec Pukštajn julija 2014 (Foto: Tomaž Lazar).

ne kažejo, da bi se po tem datumu še vračala na Pukštajn. Četudi se je to morebiti še kdaj zgodilo, je šlo kvečjemu za kratkotrajen obisk. V letih 1935–1940 je namreč dokumentirano bivala pri krušnem očetu Hugu Freyu na Manhattnu in skupaj z neporočenim sinom Arturjem – njena mati Emilija je bila tedaj že pokojna.¹²⁷

Za nesojeno graščakinjo Pukštajna je vrnitev v New York gotovo pomenila osebni poraz. Namesto življenja v razkošnem dvorcu se je morala privaditi realnosti gospodinjstva Freyevih, na katerega je uničujoče vplivala gospodarska kriza. Časi, ko so si lahko privoščili domačo služinčad, so minili. Zamenjala sta jo podnajemnika, ki sta s svojimi plačili zagotavljala bolj ali manj edini redni prihodek Freyevih. Melita si ni poiskala zaposlitve, njen srednješolsko izobraženi sin Artur pa je bil kot nekdanji šofer v tovarni že vrsto let brezposeln in je zaman skušal najti službo.¹²⁸

Čeprav se Melita ni uradno ločila od soproga, ni jasno, ali sta po prihodu v Ameriko še kdaj živela skupaj. Eduard se je po nenadnem »izginotju« s Pukštajna vrnil v New York, kjer je bival še leta 1935. Toda po vsem, kar se je zgodilo, njegov zakon z Melito ni mogel obstati. Zato se je Eduard odselil povsem na drugi

konec Združenih držav, v Kalifornijo. V letu 1940 je živel sam v stanovanju v Glendalu. Kljub krčevitemu pomanjkanju služb mu je uspelo najti razmeroma dobro plačano delo v kemičnem laboratoriju.¹²⁹

Po viharjih druge svetovne vojne je nesojena baronica Melita umrla 21. novembra 1957 v New Yorku.¹³⁰ Mož Eduard jo je preživel še za več desetletij in dočkal presenetljivo starost – avgusta 1982 je umrl v Stantonu v Kaliforniji.¹³¹ V istem času sta preminila tudi Melitina otroka – Isolde Mae februarja 1982 v Rocklandu v zvezni državi New York,¹³² Artur pa junija naslednje leto v New Yorku.¹³³ Ali je kdo od njiju zapustil še živeče potomce, zaenkrat ni znano.¹³⁴

Pukštajn na poti v 21. stoletje

Ob vsaki menjavi lastnika oziroma upravitelja je stari dom baronov Kometrov prizadel takšen ali dru-

men, Bremer Passagierlisten, AIII15 – 1. 2.1934_N, fol. 1.
¹²⁷ Na naslovu Assembly District 23, Manhattan. Nepremičnine na 171. ulici očitno ni več posedovala. Emilija Frey je preminila v tridesetih letih 20. stoletja. Nazadnje je omenjena v popisu iz leta 1930, v naslednjem iz leta 1940 pa ne več. NARA, United States Census, 1930, Emily Frey v gospodinjstvu Huga Freya, Manhattan (okrožja 1001–1249), New York, NY, ZDA; ED 1087, fol. 7A, družina 118, NARA mikrofilm T626, zvitek 1579 (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/X4PS-ZZH>), obiskano 6. 7. 2014).

¹²⁸ NARA, United States Census, 1940, Melita Kometer v gospodinjstvu Huga Freya, Assembly District 23, Manhattan, New York City, NY, ZDA; ED 31-2119, fol. 8A, družina 152, NARA mikrofilm T627, zvitek 2676 (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/K3YT-YMY>), obiskano 6. 7. 2014).

¹²⁹ NARA, United States Census, 1940, Edward D. Feldman, South Central Ave. 1227, Glendale, trakt 403 19-210, Los Angeles, CA, ZDA; NARA digitalizirana objava T627, zvitek 2676 (<https://familysearch.org/pal:/MM9.3.1/TH-1971-27792-651-52>), obiskano 6. 7. 2014).

¹³⁰ NYSHD Genealogical Research Death Index, 1957–1963, Melita K. Feldman, 1957 (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/2CHY-XSZ>), obiskano 6. 7. 2014).

¹³¹ DPHS, California, Death Index, 1940–1997, Edward Feldman, 16. 8. 1982 (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/VGYR-MZ9>), obiskano 6. 7. 2014; USSSA, Death Master File, avgust 1982 (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/JB38-7J8>), obiskano 6. 7. 2014).

¹³² USSSA, Death Master File, februar 1982 (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/VMKF-SPL>), obiskano 6. 7. 2014).

¹³³ USSSA, Death Master File, junij 1983 (<https://familysearch.org/pal:/MM9.1.1/VS66-Q35>), obiskano 6. 7. 2014).

¹³⁴ Zanimivo je, da se je Isolde v zadnjih letih pred smrtjo podpisovala s priimkom Kometer. To bi lahko nakazovalo, da je njen zakon z Royem Middlebrookom predčasno razpadel. Po drugi strani je isti priimek po materi obdržal tudi njen brat Artur – morda v znak spomina na baronsko preteklost svojega rodu.

gačen udarec. Njihov nekdanji kapital in zemljišča so naglo kopneli, novi lastniki pa so kazali vse manj zanimanja za gospodarjenje na nekoč zaključenem, ekonomsko uspešnem posestvu.

Med drugo svetovno vojno je bila na dvorcu nameščena nemška posadka, po letu 1945 pa so oblasti двореc preuredile v vojašnico Jugoslovanske ljudske armade. Pukštajn je bil le ena od številnih grajskih stavb, ki jih je v dobi socializma doletela takšna sprememba namembnosti v »javno« korist. Gradbeni posegi, ki so temu sledili, so spremenili notranjo ureditev dvorca skoraj do neprepoznavnosti, nekoč lepo urejeni vrtovi in parkovne površine ob dvorcu pa so postali vojaški poligon.¹³⁵

Posebej korenito je stavbo zaznamovala obsežna prenova v letu 1989, ki so jo izvedli po naročilu Jugoslovanske ljudske armade. V tem času so zidove temeljito utrdili z železobetonskimi konstrukcijami. Da bi zagotovili dodatne uporabne prostore, so stropne v prvem nadstropju znižali in двореc nekoliko nadzidali, povišali stopnišče v mansardo in v njej uredili nove pisarne. Veliko površin so namenili tudi sanitarijam za številno vojaško osebje, nastanjeno v dvorcu. Ti posegi so neizogibno degradirali podobo impozantne zgradbe, ki so jo vse od konca druge svetovne vojne postopoma prezidavali v vojaški objekt. Posebej ob-

Na novo opremljena soba v nadstropju z rekonstruirano stropno štukaturo (Foto: Tomaž Lazar).

žalovanja vredno je dejstvo, da se zaradi gradbenih posegov Jugoslovanske ljudske armade od prvotne notranje opreme iz časa Kometrov ni ohranilo tako rekoč nič. Izginili so celo opaži, stensko okrasje, umetelno pozidane historistične peči in drugi stavbeni elementi. Edini preostanek nekdanje ureditve dvorca so tri rekonstruirane stropne štukature, izdelane leta 1989 – čeprav so največjo med njimi umestili na povsem novo lokacijo na stropu mansarde.¹³⁶

Kot eden od ključnih vojaških objektov Jugoslovanske ljudske armade na Koroškem je Pukštajn odigral strateško vlogo še v času osamosvojitvene vojne leta 1991. Po njej je stavba pripadla slovenskim oboroženim silam, dokler je ni leta 2008 prevzela občina Dravograd. Danes z njo upravlja Javni zavod Dravit, ki skrbi za vzdrževanje dvorca in izvajanje raznovrstnih dejavnosti – od organiziranja prireditev in porok do turistične ponudbe in zagotavljanja prenočišč. Čeprav je notranost dvorca v veliki meri nepovratno spremenjena, je sanacija objekta in bližnje kapele v zadnjih letih popravila vsaj zunanji videz nekdanjega baronskega domovanja, ki ga je od zadnje prenove v letu 1989 tudi že načel zob časa.

Po zaslugi sodobnega zanosa in skrbi za varovanje kulturne dediščine je središče nekdanjega gospostva vsaj zaenkrat zaščiteno pred propadom. Tako se približuje tistemu, kar je nekoč že bilo – goriščna točka lokalnega življenja na robu koroških gozdov. Veliko manj mila pa je bila usoda spominu na njegove zadnje plemiške lastnike. Zgodba rodbine Kometer, kot jo kaže pričujoči oris, v marsičem razkriva značilne podobe zadnjega stoletja habsburške monarhije. Dojemamo jo lahko na različne načine – celo izrazito negativno, kot primer častihlepnih povzpeticov, ki jim denar ni bil dovolj, zato so se po sumljivih poteh dokopali vse do baronskega naslova. Če pa se nanjo ozremo nekoliko bolj prizanesljivo, v baronih z dvomljivim poreklom vendarle lahko prepoznamo družino, ki je v svojem okolju zapustila tudi bolj pozitivne in trajne sledi.

Čeprav Kometrom s Pukštajna ni bilo nikoli namenjeno poseči zares visoko v aktualno politično ali družbeno življenje, so slovensko kulturno dediščino obogatili precej bolj od marsikaterega drugega, uglednejšega in bolj prepoznavnega rodu svojega časa. Dolgujemo jim kakovostno arhitekturo pukštajnskega dvorca, ki se je iz skromnega podeželskega plemiškega bivališča razvil v zanimiv primer historizma na Slovenskem. Bržkone še pomembnejši doprinos pa so prispevali kot zbiratelji starin. Posebej zadnjemu baronu Hansu je uspelo z neutrudnimi prizadevanji ustvariti dragoceno zbirko starin in likovnih del, ki je – čeprav mimo njegovih želj in pričakovanj – pomembno prispevala h krepitvi slovenskih nacionalnih muzejskih fondov.

Morda lahko tu predstavljena zgodovina v javno-

¹³⁵ Flis, *Obuditev parka*, str. 2, 12–13; ustne informacije Jožeta Kramerja, julij 2014.

¹³⁶ Ustne informacije Jožeta Kramerja, julij 2014.

*Nekdanja »viteška sobana« Hansa Kometra je danes predelana v večjo dvorano za slovesne prireditve
(Foto: Tomaž Lazar).*

sti skoraj neznane družine izumrle Kometre vendarle iztrga zgodovinski pozabi in pripomore k nadaljnjim raziskavam. V času, ko ponovno odkrivamo zanimivo preteklost svojega plemiškega stanu, zlasti mlajših in manj znanih rodbin, naj doda kamenček v mozaik slovenskega zgodovinopisja plemstva v novem veku. Predvsem pa naj opozori na mecensko in zbirateljsko dejavnost zadnjega barona s Pukštajna, ki ji bomo v prihodnosti posvetili poseben prispevek.

Zahvala

V teku raziskovanja marsikdaj zelo skrivnostne zgodovine Kometrov bi mnoga vprašanja ostala brez odgovora, če s svojim znanjem ne bi prijazno pripomogla vrsta sodelavcev. Vsem iskrena hvala – dr. Mihi Preinfalku za vsestranske napotke pri iskanju virov, dragocena opozorila in zbiranje strokovne literature, mag. Nataši Nemeček za pomoč pri pregledovanju in kopiranju obsežnega gradiva iz arhiva Narodnega muzeja Slovenije, Barbari Žabota za skenirano gradivo Lazarinijeve genealoške zbirke iz Zgodovinskega arhiva Ljubljana, Mojci Horvat za izčrpno pomoč pri iskanju virov v fondih Pokrajinskega arhiva Maribor, Metki Košir za posredovanje dokumentacije Indok centra, dr. Igorju Šapaču za koristne nasvete in diskusijo, Jožetu Kramerju za gostoljubni sprejem na Pukštajnu in številne zanimive podatke.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Arhiv NMS – Arhiv Narodnega muzeja Slovenije, Ljubljana

Arhivske mape za leta 1931–1935

CCCC – Cook County Courthouse, Chicago, Illinois
Referenca 4969, FHL mikrofilm 1287815

DPHS – Department of Public Health Services, Sacramento
California, Death Index, 1940–1997 (dostop skozi portal <https://familysearch.org>, obiskano 6. 7. 2014)

Indok center – Ministrstvo za kulturo, Informacijsko-dokumentacijski center za dediščino, Ljubljana

NARA – National Archives and Records Administration, Washington
United States Census, 1910, NARA mikrofilm T624, FHL mikrofilm 1375039 (dostop skozi portal <https://familysearch.org>, obiskano 6. 7. 2014)
United States Census, 1920, NARA mikrofilm T625, FHL mikrofilm 1821082 (dostop skozi portal <https://familysearch.org>, obiskano 6. 7. 2014)
United States Census, 1920, NARA mikrofilm T625, FHL mikrofilm 1821226 (dostop skozi portal <https://familysearch.org>, obiskano 6. 7. 2014)
United States Census, 1930, NARA mikrofilm T626, zvitek 1579 (dostop skozi portal <https://familysearch.org>, obiskano 6. 7. 2014)
United States Census, 1940, NARA digitalizirana objava T627, zvitek 2676 (dostop skozi portal <https://familysearch.org>, obiskano 6. 7. 2014)

NYCUS – New York County, US

New York County Marriages, 1908–1935, B 334, FHL mikrofilm 829656 (dostop skozi portal <https://familysearch.org>, obiskano 6. 7. 2014)

NYSA – New York State Archives, Albany

State Population Census Schedules, 1915 (dostop skozi portal <https://familysearch.org>, obiskano 6. 7. 2014)

NYSHD – New York State Health Department, New York

Genealogical Research Death Index, 1957–1963 (dostop skozi portal <https://familysearch.org>, obiskano 6. 7. 2014)

PAM – Pokrajinski arhiv Maribor

SI PAM/0001 Zbirka listin (1246–1869)
SI PAM/0645 Okrožno sodišče Maribor 1898–1941 (1862–1955)
SI PAM/1818 Gosposčina Puhenštajn 1235–1917, fasc. 1–3

RINS – Records of the Immigration and Naturalization Service, New York

New York Passenger and Crew Lists, 1909, 1925–1927 (dostop skozi portal <https://familysearch.org>, obiskano 6. 7. 2014)
New York Passenger and Crew Lists, 1909, 1925–1957 (dostop skozi portal <https://familysearch.org>, obiskano 6. 7. 2014)

Staatsarchiv Bremen

Bremer Passagierlisten, AIII15

USPA – United States Passport Applications, 1795–1925 (M1490)

Passport Applications, 2. 1. 1906–31. 3. 1925, zvitke 1801 (dostop skozi portal <https://familysearch.org>, obiskano 6. 7. 2014)

USSSA – United States Social Security Administration

Death Master File, database, Alexandria, Virginia: National Technical Information Service (dostop skozi portal <https://familysearch.org>, obiskano 6. 7. 2014)

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana

SI ZAL LJU/0340, Lazarinijeva genealoška zbirka, škatla VII (C–K), družina Kometer.

ELEKTRONSKI VIRI

Ellis Island, elektronska baza podatkov. (<http://www.ellisland.org/>)

Familysearch.org, spletni portal. (<https://familysearch.org>)

ČASOPISI

Cillier Zeitung, 1924.

Deutsche Wacht, 1914.

Deutsche Zeitung, 1930, 1932.

Domovina, 1925.

Glasilo K.S.K. jednote, 1932.

Jutro, 1925, 1932, 1936.

Marburger Zeitung, 1924, 1925, 1926, 1943.

Mariborer Zeitung, 1930, 1932, 1936, 1938.

Slovenec, 1932, 1936.

The Boston Daily Globe, 1883.

The New York Times, 1883.

OBJAVLJENI VIRI IN LITERATURA

Flis, Kaja: *Obuditev parka ob dvorcu Bukovje pri Dravogradu* (diplomsko delo). Ljubljana: Biotehniška fakulteta Univerze v Ljubljani, 2012.

Gober, Josef: Strassen und Gassen in Weissenbach, Fortsetzung. *Die Gemeindestube, Mitteilungsblatt der Marktgemeinde Weissenbach*, 30. 4. 2010, str. 16.

Gothaisches genealogisches Taschenbuch der Freiherrlichen Häuser 4. Gotha: Justus Perthes, 1854.

Gothaisches genealogisches Taschenbuch der Freiherrlichen Häuser 91. Gotha: Justus Perthes, 1941.

Horvat, Jasna: Dr. Josip Mal in njegov »trajen spomenik v Narodnem muzeju«. *Predmet kot reprezentanca: okus, ugled, moč* (ur. Maja Lozar Štancar). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2010.

Jakič, Ivan: *Vsi slovenski gradovi: leksikon slovenske grajske zapuščine*. Ljubljana: DZS, 1997.

Kemperl, Metoda: *Korpus poznobaročne sakralne arhitekture na slovenskem Stajerskem*. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2007.

Kolar-Dimitrijević, Mira: Društveno-ekonomski razvoj Siska 1919–1941. godine. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 27, 1994, str. 271–288.

Komelj, Ivan: Grad kot spomeniškovarstveni problem v času med obema vojnama. *Varstvo spomenikov*, XXV, 1983, str. 13–38.

Kometer, Franz Michael: Hat die Familie Kometer auf Seltenheim und auf Puchenstein Anspruch auf Prädikat und Wappen? *Monatsblatt der heraldischen Gesellschaft »Adler«*, IX/59, št. 539, november 1925, str. 309–315.

Kometer, Franz Michael: Richtigstellungen und Nachträge zum Artikel »Kometer« in Nr. 539. V: *Monatsblatt der heraldischen Gesellschaft »Adler«*, X/3–4, št. 543–544, marec–april 1926, str. 45–46.

Krajevni leksikon Dravske banovine. Ljubljana: Zveza za tujski promet za Slovenijo, 1937.

Mitteilungen der Kais. Königl. Geographischen Gesellschaft in Wien, XLIX/3–4, maj 1906.

Mlinarič, Jože: Gosposčina Puhenštajn pri Dravogradu do okoli leta 1600. *Kronika*, XXIII/3, 1975, str. 153–160.

Real estate record and builder's guide 86/2228. New York: F. W. Dodge Corp.

Stadler, Gerhard A.: *Das industrielle Erbe Niederösterreichs. Geschichte – Technik – Architektur*. Wien, Köln, Weimar: Bohlau, 2006.

Statistik der Volkswirtschaft in Nieder-Österreich 1855–1866, I. Wien: Handels- und Gewerbekammer in Wien, 1866.

Stopar, Ivan: *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji 4. Med Solčavskim in Kobanskim*. – Ljubljana: Viharnik, 1993.

Stridsberg, Gusti: *Mojih pet življenj*. Maribor: Založba Obzorja, 1983.

Trow's General Directory of the Boroughs of Manhattan and Bronx, City of New York, CXIX, 1906. New York: Trow Directory printing and bookbinding company.

Zenker, Joseph: *Pantheon: Adressbuch der Kunst- und Antiquitäten-Sammler und -Händler, Bibliotheken, Archive, Museen, Kunst-, Altertums- und Geschichtsvereine, Bücherliebhaber, Numismatiker*. Eßlingen a.N.: Paul Neff Verlag, 1914.

S U M M A R Y

The Pukštajn seigniory and the Kometer family: entrepreneurs, barons, patrons, collectors of antiquities

The Pukštajn (Puchenstein) Castle near Dravograd was, at least from the early 13th century, the centre of the homonymous seigniory on the Drava River. The medieval fortification remained the seigniorial seat until the devastating fire in 1706, when it was ultimately abandoned. Its function was assumed by the much more comfortable mansion in the valley that stood directly under the ruins of the old castle.

The last major chapter in the history of Pukštajn was written by the noble Kometer family, who presided over the area from 1817 until the death of the last male member of the family, Baron Hans Kometer, in 1925. Following the bankruptcy of Hans's heir Melita Feldmann the once thriving seigniory with its mansion and rich furnishings was fragmented in a whirlwind of auctions and protracted judicial proceedings that started in 1932.

Surprisingly little is known today about the baronial family of Kometer, and they have also been largely overlooked by Slovenian historiography, with

extremely few contemporary publications and encyclopaedic works conveying any information about the family. Recent research shows that the last masters of Pukštajn were in fact not the members of the then already extinct line of the Bavarian-Austrian baronial family Kometer zu Trübein. Their ancestors may only be traced back to Simon Kometer (1735–1793), a Carinthian weaver of humble social standing. His son Georg (1777–1836) continued the economic rise of the family as a successful steward and entrepreneur and in 1817 acquired the Pukštajn seigniory by way of a purchase and exchange contract.

Georg's sons felt the need to crown the increasingly reputable position of their family with a noble title. Especially successful in these endeavours was the firstborn Johann Baptist (1803–1880), who in 1848 – also by forging his documents – secured the family the title of state barons. After his father's death, he took control over Pukštajn, while his younger brother Georg Bartholomäus Joseph (*1805) took up residence at the Seltenheim mansion near Klagenfurt/Celovec and thus initiated a new family branch.

Johann Baptist was succeeded by his sons Hans Karl (1850–1925) and Georg Arthur (*1851). The younger Georg Arthur moved to the United States of America over the domestic dispute with his family, never to return to his home country again. Thus, the Pukštajn baronial line ended with Hans, a passionate antiquities collector and amateur historian. Towards the end of the 19th century, Hans successfully completed the thorough renaissance-baroque renovation of the Pukštajn Castle, where he arranged a private museum with one of the most valuable collections of antiquities and art works of his time. He was an especially esteemed for his collection and knowledge of old weapons.

After Hans's death, the estate was inherited by his niece Melita (1881–1957). She and her husband Eduard Feldmann moved to Pukštajn with ambitious plans. During the financial crisis of 1929, however, the new owners of the estate were soon compelled to file for bankruptcy. In 1932, the precious antiquities and movable furnishings of the mansion ended up in a major auction, where at least the most essential and valuable materials were bought by the National Museum Ljubljana. In 1935, following a long judicial proceeding, the museum finally managed to obtain the entire Kometer's collection of old weapons.

The Pukštajn estate never fully recovered. It exchanged a number of owners. After the Second World War, the castle building was converted into military barracks. Recently, the Pukštajn mansion underwent complete restoration that restored at least part of its former representative appearance.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 329.11/.12(497.4)"19"
27-774(497.4Sora)

Prejeto: 11. 6. 2014

Jurij Šilcdoc. dr., višji znanstveni sodelavec, C. Cirila Kosmača 51, SI-1211 Ljubljana-Šmartno
E-pošta: jurij.silc@siol.net

Spor med župnikom in škofom

Sorški župnik Anton Berce in čas kulturnega boja v začetku 20. stoletja

IZVLEČEK

Avtor predstavlja politične razmere v župniji Sora v začetku 20. stoletja, ki so privedle do spora, v katerega sta se zapletla škof Anton Bonaventura Jeglič in sorški župnik Anton Berce. Konec oktobra 1905 se je škof odločil, da Berceta premesti s Sore nazaj v Boštanj. Ko naj bi 30. oktobra Berce župnijo predal administratorju, so to župniku naklonjeni domačini hoteli preprečiti in prišlo je do krvavih dogodkov. Orožniki, ki so spremljali primopredajo, so namreč s silo nastopili proti zbrani množici, aretirali dva udeleženca protesta in enega od njiju hudo ranili. Oba sta bila po odmevnih sodnih procesih leta 1907 obsojena na zaporne kazni. Berce je bil po tem upokojen in je bil v letih 1907–1914 tajnik Družbe sv. Cirila in Metoda. V času volitev leta 1911 je javno nastopal za Narodno napredno stranko, za kar ga je škof suspendiral od vseh cerkvenih opravil. Suspenz je trajal do konca leta 1914, ko se je Berce škofu opravičil.

KLJUČNE BESEDE

Anton Berce (1860–1922), Anton Bonaventura Jeglič (1850–1937), klerikalizem, liberalizem, Sora, 20. stoletje

ABSTRACT

**THE DISPUTE BETWEEN THE PARISH PRIEST AND BISHOP
THE PARISH PRIEST OF SORA, ANTON BERCE, AND THE TIME OF CULTURAL STRUGGLE IN
THE EARLY 20TH CENTURY**

The author presents the political conditions in the parish of Sora in the early 20th century that led to the dispute between Bishop Anton Bonaventura Jeglič and the parish priest of Sora, Anton Berce. At the end of October 1905, the bishop decided to transfer Berce from Sora back to Boštanj. However, when on 30 October Berce was to pass the parish on to the administrator, the local population, loyal to the parish priest, tried to prevent the handover, sparking a series of bloody events. Armed police, who monitored the handover, attacked the gathered crowd, arresting two protesters and seriously injuring one of them. Both were sentenced to prison after controversial trials in 1907. Berce was retired after that and worked as the secretary of the St. Cyril and Methodius Society in the period 1907–1914. During the elections of 1911, he publicly supported the National Progressive Party, for which the bishop suspended him from all religious duties. The suspension lasted until Berce apologised to the bishop at the end of 1914.

KEY WORDS

Anton Berce (1860–1922), Anton Bonaventura Jeglič (1850–1937), clericalism, liberalism, Sora, 20th century

Uvod

»V Soro sem prišel dne 11. januarja 1889. Spremili so me moj gospod dekan moravški Tomaž Kajdiž, gospod župnik Valentin Bernik s Homca, moj prednik na Vrhpolju in moravški kapelan Josip Cegnar. Njim se je pridružilo 15 vrhpoljskih in moravških mož. Sprejem v sorski fari je bil silno lep.«¹ Tako je ob nastopu svoje službe v Sori v župnijsko kroniko zapisal Francišek Hiersche, dotedanji ekspozit v Vrhpolju pri Moravčah. Hiersche se je rodil 14. decembra 1866 v kraju Počátky na Moravskem in je bil posvečen v duhovnika v Ljubljani 21. julija 1889. V Sori je ostal do 30. novembra 1903, ko je z dovoljenjem pristojne oblasti zamenjal službo z Antonom Bercetom, župnikom v Boštanju.²

Ob Hierschejevem odhodu iz Sore ga je Občinski odbor občine Medvode 21. februarja 1904 razglasil za častnega občana, čeprav mu je liberalni Gorenjec očital, češ: »Kaj je vendar dobrega storil Hiersche?« in pristavil, da se je v njegovem času slabo skrbelo za podružnici na Jepci in na Osolniku, ki sta postali zapuščeni.³ Nasprotno je klerikalni list *Bogoljub* zapisal, da je v šestih letih službovanja v Sori »ustanovil Marijine družbe za vse štiri stanove, tretji red, češčenje sv. Rešnjega Telesa, malo branilnico itd.«⁴ Še bolj oster od Gorenjca je bil dopisnik *Slovenskega naroda*, ki je zapisal, da je bil 30. november 1903 »za nas Sorčane res krasen dan. Sicer je neprestano deževalo ali vendar se je malone cela fara radovala. Ta dan nas je namreč zapustil, oziroma moral zapustiti znani župnik Hiersche. Moral nas je zapustiti, ker so mu postala tla prevročja. Mož je pri nas divjal kakor kak turški paša. Mislil je pač, da se mu mora vse pokoravati. Ali tudi naši poni-

žnosti je bilo naposled konec. Celo njegovi lastni pristaši so mu pokazali zobe. Ko jih je neko noč skozi farovško okno prav po hribovsko opsoval, so mu namazali vrata z —. Na zadnje je tudi škof spoznal, da temu človeku ni več obstanka pri nas in spravil nam je to surovino izpred nog. In bil je vesel dan za nas, ko je Hiersche pobral šila in kopita in odrinil. Boštanjce pa resno svarimo, naj bodo pazljivi. Hiersche je ravno tako premeten, kakor hudoben in nasilen človek in če hočejo Boštanjci, da jih bo Hiersche respektiral, mu morajo koj v začetku stopiti na kurja očesa.«⁵

Na ostro pisanje *Slovenskega naroda* so v Slovincu odgovorili medvoški župan France Svolfšak, občinski svetovalci France Drešar, France Lušina in Janez Stare ter odborniki France Bernik, Anton in Janez Gaber, Anton Košenina, France Križaj, in France Mihovec: »Kar je pisal 'Slovenski Narod' minuli mesec o našem prejšnjem častitem gospodu župniku, Francišku Hierscheju, je vse zlagano ter žali tudi vse poštene župljane, ki so gosp. župnika obče spoštovali zaradi njegove delavnosti. Nesramnemu 'Narodovemu' dopisniku to seveda ni znano, ker ne hodi v cerkev. Gospod župnik Hiersche je mnogo delal v šoli in cerkvi, brez posebnih zbirk je plačal ves cerkveni dolg in oskrbel nove orglje. Zato vse odločno obsoja dopisnika, ki gotovo ni domačin, kar se pozna že po njegovih surovih besedah. Zato kličemo gospodu župniku Hierscheju: Odpustite mu, saj ne ve, kaj dela! Sprejmite pa naše obžalovanje vsled onega dopisa, ki ga vsi obsojamo kot izrodek hudobnega človeka.«⁶

Strasti se nikakor niso pomirile in *Slovenski narod* je po pismu medvoške občine napad na Hierscheja še stopnjeval: »Pretečeno leto se je župnik Hiersche pozno v noči vračal od nekod proti domu; srečala sta ga dva fanta, katerih imena so vam dobro znana, nekje v bližini Rakovnika. Župnik se je začel brez vzroka ž njima ruvati in suvati, a naposled je moral vendar le urnih pet pobrati proti župnišću. Ali je to lepo, da se dušni pastir pretepa s svojimi ovčicami ponoči na cesti? In nekaj podobnega se je dogodilo tudi pozneje na mostu pri tovarni, ko se je sprehajal Hiersche ponoči v spremstvu dveh Marijinih devic — in mu je nekdo, ki ga je zasačil na tem nočnem sprehodu, zaklical: 'Kakšni cigani pa se pode tod okrog.' In takih pikantnih stvari imamo še mnogo na razpolago! Ali hočete, da pridemo še s temi na dan? Razsodni ste, možje, ki ste se podpisali v 'Slovincu'. Ko je sklical župnik Hiersche shod v Sori, ste pritrdjevali Lampetu,⁷ ko je vezal otrobe o obstrukciji v deželnem zboru, v tamošnji kaplaniji, sedaj pa tožite, koliko škode vam dela reka Sora in da dežela ničesar ne stori, da bi to preprečila. Kdo pa je temu kriv, kakor klerikalna obstrukcija, katero ste na shodu odobraval? To ste možje, in pametni tudi! In taki ljudje sede v občinskem odboru! No, pri prihodnjih

Nočni pogled na Soro ok. 1899
(hrani Zmago Tančič, Ljubljana).

¹ ŽAS, Kronika sorske fare od leta 1881–1931, str. 87.

² Prim. *Slovenec*, 30. 11. 1903, str. 3. Francišek Hiersche je ostal v Boštanju do 30. oktobra 1905, potem pa je bil premeščen v Radeče pri Zidanem Mostu. Kot upokojeni župnik je umrl 14. decembra 1954 na Polzeli.

³ Prim. *Gorenjec*, 27. 2. 1904, str. 83.

⁴ *Bogoljub*, 1904, št. 1, str. 16.

⁵ *Slovenski narod*, 19. 12. 1903, str. 4.

⁶ *Slovenec*, 11. 1. 1904, str. 3.

⁷ Verjetno gre za ustanovni shod strokovnega društva papirnih delavcev, ki je bil v Preski 14. decembra 1902 in na katerem sta govorila dr. Evgen Lampe in Josip Gostinčar. Prim. *Slovenec*, 17. 12. 1902, str. 2.

volitvah bomo že poskrbeli, da pridejo v občinski zastop razsodnejši in razumnejši možje!»⁸

»Liberalce« Anton Berce pride v Soro

Kot smo uvodoma že omenili, je bil 30. novembra 1903 kanonično umeščen na župnijo Sora Anton Berce,⁹ rojen 20. maja 1860 v Mošnji pri Zg. Lipnici (današnji Ravnici) in posvečen v duhovnika v Ljubljani 7. julija 1883. Berce je pred tem služboval kot kaplan v Križah pri Trziču, Borovnici, Senožečah in v Sodražici, od leta 1887 kot župnik v Šentlambertu in od 1. avgusta 1895 kot župnik v Boštanju.

Tam je ob državnozborskih volitvah leta 1900 prišel v nemilost Katoliške narodne stranke oziroma klerikalnega časopisja. Zato ne preseneča, da so *Novice* zapisale: »Zadnji čas pa smo čakali zopet več novih slučajev, da je prav katoliško časopisje na kaj nelep način napadalo duhovnika, občespoštovanega in velezaslužnega župnika gospoda Berceta v Boštanju, da, celo na leci je bil napaden in to v Št. Lambertu, kjer je bil prej župnik.«¹⁰ S prižnice je namreč 30. decembra 1900 o »grehih« svojega predhodnika Berceta, »boštanskega generala«, kakor ga je imenoval, govoril šentlamberski župnik Janez Nemanjič (1863–1933).¹¹

Kaj se je pravzaprav zgodilo? Volivci kmečkih občin (IV. skupina) so volili 18. decembra 1900. Tako sta se v volilnem okraju Kočevje-Trebnje-Žu-

žemberk-Mokronog-Radeče pomerila France Povše, kandidat Katoliške narodne stranke (klerikalcev), in France Zupančič, kandidat Narodne stranke za Kranjsko (liberalcev). Čeprav je z 2198 glasovi proti 1649 zmagal Povše, je v občini Boštanj dobil Zupančič 116, Povše pa le 20 glasov. Po volitvah je *Gorenjec* zapisal, da župnik Berce »pri minulih volitvah ni hotel rabiti lece v agitacijo, kakor se je to dosti ostudno dogajalo po vsej ostali deželi.«¹²

Na napade na svojega župnika se je hitro odzval Občinski odbor občine Boštanj, ki je imel 31. decembra 1900 javno sejo, na kateri je sprejel izjavo, v kateri je med drugim zapisal: »Gospod župnik Berce je postopal ob volitvah povsem taktno in dostojno tako, da mu ne more nihče ničesar očitati, a ob enem je ohranil dostojanstvo duhovnika neomadeževano. Čast mu, občina ga spoštuje in mu zaupa.«¹³ Odzvala se je tudi sosednja občina Studenec, ki je izrekla »popolno priznanje, spoštovanje in zaupanje velečastitemu gospodu župniku Antonu Bercetu v Boštanju radi njegove požrtvovalnosti in delovanja v dušnem pastirstvu in v skrbi za izboljšanje toli zanemarjenega zemljišča župne nadarbine ter za njegovo ljubeznivo občevarje in pravično postopanje z župljani.«¹⁴ Občinski odbor občine Lancovo pri Radovljici pa je stopil svojemu rojaku v bran tako, da je imenoval Antona Berceta za častnega občana¹⁵ in mu ob obisku v Boštanju 5. marca 1901 tudi izročil posebno listino.¹⁶

Razglednica iz Goričan, oddana 7. julija 1903, s podpisom takrat še boštanskega župnika Antona Berceta in Jakoba Kolenca, najemnika delavske restavracije v papirnici Leykam-Josefsthal v Goričanah (brani Zmago Tančič, Ljubljana).

⁸ *Slovenski narod*, 23. 1. 1904, str. 2.

⁹ *Ljubljanski škofijski list*, 1903, št. 10, str. 108.

¹⁰ *Novice*, 4. 1. 1901, str. 8. Poleg Berceta sta bila takrat v nemilosti tudi župnik in dekan v Trnovem pri Ilirski Bistrici Ivan Vesel-Vesnin (1840–1900) in trnovski župnik Ivan Vrhovnik (1854–1935).

¹¹ Prim. *Slovenski narod*, 2. 1. 1901, str. 3.

¹² *Gorenjec*, 16. 2. 1901, str. 55.

¹³ *Slovenski narod*, 2. 1. 1901, str. 3; *Rodoljub*, 10. 1. 1901, str. 3.

¹⁴ Prim. *Slovenski narod*, 22. 1. 1901, str. 3; *Rodoljub*, 24. 1. 1901, str. 4; *Gorenjec*, 26. 1. 1901, str. 30.

¹⁵ Prim. *Gorenjec*, 9. 2. 1901, str. 49.

¹⁶ Prim. *Slovenski narod*, 9. 3. 1901, str. 2; *Gorenjec*, 16. 3. 1901, str. 92–93.

Škof Anton Bonaventura Jeglič (1850–1937) je 19. septembra 1903 zapisal v svoj dnevnik: »Križi imam z župnikom Bercetom, nima pravega duha, zato mu ne morem vsake župnije zaupati, v svoji župniji Boštanj je z vsemi v prepiru, zraven je na svojo roko precej dolga za beneficij naredil, da je uredil gospodarska poslopja in vinograde. Pravi, da je dolga 4.500 K, dovolilo se mu je pa 2.400 K, on je sedaj ves nervozen, moglo bi se mu zmešati: v pokoj noče, ker bi dobil samo 380 K pokojnine, s katero živeti ne more, v Boštanju se kar videti ne more. Naj pomaga Bog, zapustiti ga ne smem.«¹⁷ Škof je prevzel Bercetov dolg v znesku 3.000 kron, se z župnikom Hierschejem dogovoril, da gre v Boštanj in pisal Bercetu, »da mu je Sora sedaj na razpolago, toda pogoji so: a) ne sme delati zoper delavsko društvo, b) ne sme občevati z liberalnim učiteljem v Preski in z narodovcem Fran Jarcem, c) mora skrbeti za Marijino družbo.«¹⁸

S takšno popotnico je torej prišel župnik Berce 30. novembra 1903 v Soro, kjer se je že pred prihodom seznanil z liberalcem Jakobom Kolencem, najemnikom delavske restavracije v papirnici Leykam-Josefsthal v Goričanah. Jakob Kolenec se je rodil 11. junija 1864 v Čemšeniku. Novembra 1894 je prevzel v Ljubljani gostilno »Pri avstrijskem cesarju«, ki je bila na Sv. Petra cesti številka 5 (današnji Trubarjevi cesti). Poročen je bil z Marijo Narobe iz Tacna. Okoli leta 1900 je prevzel tovarniško restavracijo v papirnici Goričane.

Škof je dolžan podeljevati Soro Kranjčanom in Ljubljancem

Škof je že 17. februarja 1904 v svoj dnevnik zapisal, da mu dela župnik v Sori velike težave: »Dal sem mu župnijo, ker mi je obljubil, da bode postopal korektno in bode vsaj vzdrževal dosadašnjo organizacijo in da se ne bode družil z liberalci. Ker je začel zabajati v krčme in tam posedati in ker je vzel k sebi na hrano učiteljico ter se z njo okoli vozil, sem mu to prepovedal na temelju sinodalnih konstitucij. Na to je silno vzrožil, nespametno govoril, povsod moje besede raztrosil in začel razdirati organizacijo. Neka prav arogantna deputacija je prišla k meni, molil sem in zares Bog jo je osramotil: glavni govornik je sred govora obtičal: onda sem drugega mogel odločno zavrniti in šli so potepeno od mene, čujem, da jih je močno sram. Toda okoli gospoda župnika so se začeli zbirati slabši elementi, tudi družbi delavski preti, z liberalci tovarne se pajdaši. Moj Bog, da more eden toliko hudega storiti. Župljani so pa tepeni, ker so že z dvema dobrima župnikoma jako grdo postopali. Le žal mi je Marijine družbe in delavskega društva v Preski, ko bi mu ta nesrečnejš škodoval! Skušal ga bom iz fare

odpraviti: ko bi le hotel v pokoj! Bolehen je!«¹⁹ Omenjeno »deputacijo« je sestavljalo 19 mož iz župnije Sora, Bercetovih zagovornikov, ki jih je vodil Janez Luštrek, Starmanov iz Sore.

Ko so minili prvi trije meseci službe v Sori, je 5. februarja 1904 Berce dobil škofovo pismo, v katerem mu ta našteva grehe: »obiskuje krčme in sicer celo jako liberalne, ima učiteljico na hrani in pri mizi ter se je celo enkrat z njo peljal na pošto.«²⁰

Čez mesec dni, 5. marca 1904, je Slovenec objavil naslednji dopis iz Sore: »Odkar je šel gospod Hiersche od nas, se je tu mnogo izpremenilo, a žal, na slabše. Ljudje se spogledujejo in povprašujejo, kaj je to. Zdi se jim neverjetno, kar slišijo. Može, ki so bili vedno pametni, so se začeli nekoliko begati, a upamo, da kmalu izpregledajo in da začno ločiti med osebo in med naukom. Zadnja avdijenca pri presvetlem gospodu knezoškofu jih je precej poučila. Nekdo nagovori celo vrsto mož, da morajo iti nad knezoškofa, dokazovat mu, da je belo to, kar je črno. Večina ni vedela niti, zakaj da so šli. Čudno se jim je zdelo, da morajo odslej biti takih misli, kakor Kolenec, pa so vendar šli. No, vedeli so, da škof bolje vedo, kako je pri nas v Sori, nego so si mislili. Nihče več jih ne spravi še enkrat na tako pot! Kar molče in sram jih je, da so ubogali, ne da bi se poučili, za kaj se gre. Može, pamet! Sami premislite, če je prav, kar vam nekdo pripoveduje! Žalimo najiskrenejše, naj se poskrbi, da pride naša fara zopet v red, kakor je drugod!«²¹ Seveda se je takoj oglašila nasprotna stran, ki je v Slovenskem narodu zapisala: »Danes povemo 'Slovincu' in njegovemu ciganskemu dopisunu, da je zlagano vse od kraja do konca. Odgovor pa bode dala naša župnija tako, da bo 'Slovenec' in njegov tolovajski pristaš pomnil, kaj se pravi napadati brez povoda poštenega župnika. Lepa je ta, škofov list napada duhovnike! Župnija Sora pa kliče soglasno: Bog živi našega vse časti vrednega gospoda župnika Antona Berceta! Nasprotnikom: Fej!«²² Župan France Svoltšak in svetovalca Janez Stare ter France Mihovec so poslali Slovincu v objavo naslednjo izjavo: »Podpisani izjavljamo, da nismo pisali dopisa 'Iz Sore' v 'Slovincu' z dne 5. marca in tudi nismo z dopisnikom v nobeni zvezi. Pripravljeni smo plačati 100 K onim, ki nas dolže tega dopisa, ako nam dokažejo, da smo ž njim v kaki zvezi.«²³

V soboto, 12. marca 1904, ko je prišel škof Jeglič v Soro spovedovat in pridigat, je Bercetu predlagal, da zaprosi za upokojitev. V nedeljo popoldan, 20. marca, se je pred župniščem v Sori zbralo okoli 300 ljudi iz vse župnije, ki so soglasno obsodili pisanje Slovence o župniku Bercetu in menili, da gre za neresnico. »Župnija Sora je pokazala ta dan, kako hoče braniti moža, ki je vsega spoštovanja vreden, pokazala je, kako ga spoštuje, kako ga čisla. Ta dan smo stopili na

¹⁷ NŠAL, Zapuščina Anton Bonaventura Jeglič, Dnevnik, 19. 9. 1903.

¹⁸ Prav tam, 3. 11. 1903.

¹⁹ Prav tam, 17. 2. 1904.

²⁰ Rode, Škof proti župniku, str. 18.

²¹ Slovenec, 5. 3. 1904, str. 6.

²² Slovenski narod, 8. 3. 1904, str. 3.

²³ Slovenec, 12. 3. 1904, str. 5.

noge, ne da bi nas bil kdo nagovarjal.«²⁴ V župniji so pripravili naslednjo izjavo: »Podpisani župljani Sorski obsojamo z največjo ogorčenostjo nesramni napad na gospoda župnika Antona Berceta v 'Slovencu' z dne 5. marca tega leta številka 53 ter izjavljamo, da je dotični napad skrajno obrekljiv, zloben in od stavka do stavka lažniv, ter izjavljamo, da g. župnika Berceta spoštujemo in iz celega srca ljubimo. Njegovo delavnost v cerkvi, pri bolnikih, v šoli in v pisarni, njegovo pravičnost napram vsakemu, ter miroljubnost naravnost občudujemo, ker do sedaj tega nismo imeli.«²⁵ Podpisalo jo je 199 občanov od 219, ki jim je bila dana v podpis. K podpisovanju so jih prav gotovo spodbudile tudi govorice, da poskuša škof Berceta umakniti iz Sore. Slovenec je 21. marca 1904 zapisal: »Razpisana je župnija Sora do 9. aprila 1904, ker je resigniral častiti gospod Anton Berce vsled bolehnosti.«²⁶ Vendar deželni predsednik Viktor Hein (1850–1914) po pogovoru s predstavniki sorskih župljanov tej škofovi zahtevi ni ugodil.

Škof se je moral ukloniti in Berce je še naprej ostal v Sori, vendar so se o njem že poleti začeli ponovno polniti časopisni stolpci. Slovenec in Domoljub sta konec julija oziroma v začetku avgusta objavila naslednji dopis iz Sore: »Odkar je pri nas neki Janez Brce, imamo tožbo nad tožbo. Imenovani Janez Brce je eden najpridnejših klientov dr. Tavčarjevih. Zato je pa v 'Narodu' tudi tolikokrat pohvaljen. Pa ne le to: Imenovani Janez Brce je dopisnik tistega lista, ki tako grdo blati papeža in škofa ter dela za verski odpad. Mi imamo v rokah podatke o delovanju Janeza Brceta v Št. Lambertu in Boštanju. Enkrat mu bomo povedali brez ovinkov, kar mu gre, ako ne bo dal miru. Hvaležni smo mu le zato, da je s svojim delovanjem pokazal ljudstvu prav jasno, kaj je liberalizem in kaki so njegovi sadovi v vsakem stanu.«²⁷ Ta »neki Janez Brce« je bil seveda župnik Anton Berce in kot je zapisal Slovenski narod je njegova edina pregreha, »da noče v cerkvi nikake politike uganjati in da noče biti hlapec tistega težkega in zabitega hloda, ki pod imenom Svolsjak županuje v Medvodah. To je vse, in zagadatelj ta nečloveška gonja proti bolehnemu in itak nervoznemu možu, ki opravlja nehvaležen posol dušnega pastirstva v Sori.«²⁸

V nedeljo, 14. avgusta 1904, ko je bilo v Sori letno cerkveno žegnanje, t. i. »bob«, je prišlo tudi do poskusa fizičnega napada na župnika Berceta. Slovenški narod in Rodoljub sta napad videl takole: »Gospod župnik je mirno sedel ter se pogovarjal z nekim možem pred njegovo hišo. Kar prifrči z veliko silo kamen k mizi, potem še drugi in tretji. Sreča, da ni nobeden zadel. Dognalo se je, da so bili kamni namenjeni gospodu župniku. Zločinec, krepki kmetski mladenič, je, umeje se, pristaš škofove politike. Storišči to, je zbežal z vso silo, a so ga ujeli. Povedal je, da je imel še enega 'kompanjona' pri

svojem žalostnem poslu. Kdor pozna naša viharo političko življenje, ve, da je ta dogodek sad škofove politike na Kranjskem. Kamnje, s katerim se je hotelo potolči gospoda župnika Antona Berceta, je razstavljeno v sorskem župnišču na ogled. Domače in tuje občinstvo se vljudno vabi, naj si ga ogleda in pri tem kaj na korist družbe sv. Cirila in Metoda podari.«²⁹ Podobno sta o napadu s strani »klerikalcev« poročala tudi Gorenjec³⁰ in čikaški Glas svobode,³¹ medtem, ko je newyorški Glas naroda omenjal le tolovajski napad.³² Slovenčeva zgodba pa je drugačna: »Tolovajskega napada sploh bilo ni. Ampak Janez Brce je od nedelje na praznik Vnebovzetja zvečer pozno v noč bil v liberalni gostilni (ljudje so pa čakali na izpoved popoldne!), in ko je v temi kolovratil domov, je zašel med fantine. Če se mu je tu kaj primerilo, ne vemo, saj sam pravi, da je nepoškodovan. A fantini gotovo niso mogli vedeti, da bo Janez Brce ponoči med nje zašel.«³³

Škof Jeglič je o razmerah v Sori 27. septembra 1904 v svoj dnevnik zapisal: »Sora me kaj skrbi. Gospod župnik Berce je vse zmedel in zmešal. Pisal sem v Rim za pravico, da ga odstavim in nikamor več ne postavim, ko je v svoji nenormalnosti in hudobnosti že tri župnije pokvaril. Odgovorili so mi, naj izvedem sodniško preiskavo 'in forma oeconomica'. Sitno je, pa vendarle moram in hočem. Gotovega gradiiva sem že precej nabral. Bilo je pri meni šest mož in včeraj dve dekleti, še nekoliko pozvem, potem pa obtožnico napišem in proces izvedem. Molim vsaki dan za posebno pomoč od zgoraj, da bi se zadeva tako izpeljala, kakor je na čast božjo in zveličanje duš. Marija mora pomagati.«³⁴

Dne 3. oktobra 1904 je bil Berce poklican na zaslisanje k škofu v Gorici. Na škofovo trditev »Vi ste pravili, da ste liberalci, da je katoliška politična stranka hinavska in zaničljiva« je Berce odgovoril: »V politiko kranjsko se ne mešam. Rekel sem morda, da sem na glasu, da sem liberalen. Ne spominjam se, da bi bil zoper katoliško politično stranko tako govoril, pač pa so v stranki elementi, hinavski in sebični, kar morate dobro vedeti tudi Vi.«³⁵ 31. oktobra je škof Jeglič poslal Antonu Bercetu odlok, da je pravkar izvedel, da škof župnijo Sora oddaja svobodno, vendar je vezan na duhovnike, ki so doma iz Ljubljane ali Kranja in sicer tako, da je podelitev drugemu neveljavna. Zato ga je prisiljen imenovati za župnijskega upravitelja in javno razpisati mesto župnika v Sori. Berce je 3. novembra sporočil škofu, da se s tem ne strinja in se bo pritožil na pristojne oblasti, kar je tudi storil. Berce je odšel na Dunaj, kjer sta ga sprejela apostolski nuncij Genaro Granito Pignatelli di Belmonte (1851–1948) in

²⁴ Slovenski narod, 23. 3. 1904, str. 2.

²⁵ Slovenski narod, 2. 4. 1904, str. 3.

²⁶ Slovenec, 21. 3. 1904, str. 4.

²⁷ Slovenec, 25. 7. 1904, str. 4; Domoljub, 4. 8. 1904, str. 231.

²⁸ Slovenski narod, 27. 7. 1904, str. 3.

²⁹ Slovenski narod, 17. 8. 1904, str. 3; Rodoljub, 18. 8. 1904, str. 1.

³⁰ Prim. Gorenjec, 20. 8. 1904, str. 402.

³¹ Prim. Glas svobode, 9. 9. 1904, str. 3.

³² Prim. Glas naroda, 30. 8. 1904, str. 3.

³³ Slovenec, 18. 8. 1904, str. 4. Opomba: Slovenec je Antona Berceta velikokrat poimenoval kot »Janez Brce«.

³⁴ NŠAL, Zapuščina Anton Bonaventura Jeglič, Dnevnik, 27. 9. 1904.

³⁵ Rode, Škof proti župniku, str. 58.

minister za nauk in bogočastje dr. Wilhelm pl. Hartl (1839–1907), potem pa je vložil pritožbo v Vatikan in na Dunaj zoper škofov odlok. Škof Jeglič mu je 25. novembra ponovno predlagal, da se upokoji, a je Berce 30. novembra odgovoril: »*Ponudbe, da naj zapustim Soro prostovoljno proti odškodnini 1600 K, ne morem sprejeti.*«³⁶ Burno dopisovanje med škofom in Bercetom se je v letu 1904 končalo tako, da je bil na miklavževo v Soro poslan za kaplana Jožef Brajec.

Učitelj in gostilničar na eni ter župan in kaplan na drugi strani

Poleg že omenjenega gostilničarja Jakoba Kolenca sta sodila v krog pristašev Narodne napredne stranke, kot se je od 1905 imenovala Narodna stranka za Kranjsko, tudi zakonca Germek, ki sta jeseni 1905 začela poučevati na dvorazrednici v Sori. Anton Germek se je rodil 16. januarja 1877 v Ljubljani. Prvo učiteljsko službo je nastopil 1896 na novozgrajeni šoli v Sv. Lenartu pri Škofji Loki. Od tu je 1902 odšel na enorazrednico v bližnjo Bukovico in se tam tudi poročil z Antonijo Rakovec, rojeno 1882 v Struževem. Maja 1905 je bilo razpisano mesto učitelja-voditelja v Sori in 3. avgusta je bil Germek imenovan na to mesto. Ker se je šola v Sori takrat razširila v dvorazrednico, je bila kot učiteljica 21. oktobra 1905 tu nastavljena tudi njegova žena. Med »zagrizene« liberalce je sodil tudi France Jarc, veleposestnik iz Medvoda.

Na drugi strani je med najbolj goreče pristaše Katoliške narodne stranke (od 1905 imenovane Slovenska ljudska stranka) sodil medvoški župan France Svoljšak (1849–1916), po domače Smovec s Svetja, ki je bil za župana občine Medvode izvoljen 8. junija 1892³⁷ in je to funkcijo opravljal do 19. aprila 1906.³⁸ Županu Svoljšaku je bil v veliko oporo preški župnik Janez Brence, rojen 22. novembra 1851 v Hrašah pri Lescah na Gorenjskem in posvečen v duhovnika 22. septembra 1875. Kot kaplan je Brence 1875 nastopil službo v Čemšeniku, potem je bil kaplan na Brdu pri Lukovici, v Kamniku, v Šenčurju in v Starem trgu pri Ložu, kjer je deloma upravljal tudi župnijo Babno Polje. Avgusta 1886 je postal župnik pri Svetem Gregorju na Dolenjskem, kjer je ostal dobrih 12 let. Od božiča 1898 pa do svoje smrti 4. januarja 1927 je vodil župnijo Preska. 1906 je bil imenovan za duhovnega svetnika, septembra 1925 pa za častnega kanonika ljubljanskega stolnega kapitlja.³⁹ V klerikalnem taboru je imel pomembno vlogo tudi sorški kaplan Jožef Brajec, ki se je rodil 11. oktobra 1874 v zaselku Graben pri Zgornjih Gorjah in je bil 23. julija 1898 posvečen v duhovnika. Bil je kaplan v Mokronogu in

v Trnovem pri Ilirski Bistrici, od koder je 6. decembra 1904 prišel za kaplana v Soro, kjer je 28. oktobra 1905 postal župnijski upravitelj.

Incident ob prevzemu upraviteljstva župnije Sora

29. oktobra 1905 je bil Berce obveščen, da je iz Sore premeščen nazaj v Boštanj in da bo upraviteljstvo sorške župnije prevzel kaplan Jožef Brajec. Pri tem naj bi se škof ravnal po kanoničnem pravu,⁴⁰ saj mora pri umestitvi sorškega župnika upoštevati ustanovno pismo, ki zahteva, »da se morajo v prvi vrsti upoštevati ljubljanski rojaki, Berce ni mogel dobiti župnije, ako se ni upoštevala ta formalnost pri razpisu. Zato je neresnično, kar piše 'Narod', da je Berce kanonično inštaliran župnik v Sori.«⁴¹ Škofovo premestitev Berceta je podprl tudi novi deželni predsednik Kranjske Theodor Schwarz (1854–1932).

O dogajanjih v nedeljo, 29. oktobra 1905, je *Slovenski narod* zapisal naslednje: »V nedeljo popoldne se je po litanih obrnil kaplan Brajec, stoječ pred altarjem, nazaj in rekel: V naši župniji nastanejo v dušnem pastirstvu velike spremembe, a ne dajte se od ljudstva zapeljati! Ker ljudje niso razumeli teh besedi, šla sta po litanih dva moža vprašat Brajca, kaj je mislil z dotičnimi besedami; on jima ni pa ni hotel ničesar povedati, ampak le dejal, da kar ravna, ravna samo po škofovih navodilih. Ker se iz kaplana ni dalo več spraviti, šla sta moža k župniku, ki jima je pojasnil, da je dobil popoldne pismo od knezoškofijskega ordinarijata, ki ga obvešča, da je premeščen v Boštanj, kjer ga čaka izpraznjena fara; drugi dan tj. v ponedeljek pa pride v Soro kanonik Sušnik, in bo njemu odvzel faro in jo izročil kaplanu v Sori, Brajcu. Iz pisma je bilo razvidno, da čim preje gre župnik Berce iz Sore, toliko boljše. Ta novica je šla bliskoma po fari in je obudila največjo razburjenost med vsemi farani, ki čutijo gorko ljubezen in vdanost do svojega dobrega dušnega pastirja. Župnika nam hočejo s silo vzeti, tega ne pustimo! je šlo od ust do ust in razburjenost je naraščala.«⁴² O popoldanskem dogajanju v Sori sta kmalu izvedela tudi načelnik orožniške postaje v Medvodah Ivan Mack in župan France Svoljšak, ki sta še isti večer prosila ljubljansko okrajno glavarstvo za pomoč.

V ponedeljek zjutraj po sedmi maši so se na cesti pred šolo v Sori, kjer je zaradi obnove župnišča začasno stanoval župnik Berce, začeli zbirali ljudje. Nabrala se je 200 glava množica.⁴³ Ob pol 8. uri je

³⁶ Prav tam, str. 76.

³⁷ Prim. *Slovenec*, 8. 6. 1892, str. 3; *Slovenski narod*, 9. 6. 1892, str. 3; *Novice*, 10. 6. 1892, str. 195; *Domoljub*, 15. 6. 1892, str. 114.

³⁸ Prim. *Slovenec*, 20. 4. 1906, str. 4.

³⁹ Prim. *Slovenec*, 5. 1. 1927, str. 4.

⁴⁰ Dr. Janez Jakob Schilling (1664–1754), kanonik, generalni vikar in kranjski župnik, je 26. maja 1731 od stiškega samostana kupil župnijo Sora in jo najprej 5. junija 1748 ustno in potem 9. januarja 1752 v pisni oporoki odstopil ljubljanskemu škofu pod pogojem, da so on in njegovi nasledniki dolžni »sub poena nullitatis actus« župnijo prednostno podeljevati meščanskim sinovom, rojenim v Ljubljani ali Kranju.

⁴¹ *Slovenec*, 2. 11. 1905, str. 3.

⁴² *Slovenski narod*, 31. 10. 1905, str. 3.

⁴³ *Slovenski narod* je pisal o »kakih 500 faranih«, *Gorenjec* o »400 ljudi broječi množici«, *Slovenec* pa o »150 ljudeh, med njimi

prišel po cesti kaplan Brajec v družbi Stareta s Senice in Kopača iz Sore. Ko so ga ljudje zagledali, so ga začeli obmetavati s snežnimi kepami in nanj vpiti: »Proč z Brajcem, poberi se, mi te ne maramo še za kapelana ne več!«⁴⁴ Kmalu nato se z dvovprežno kočijo pripelje v Soro odposlanec škofa Jegliča, kanonik in dekan ljubljanske okolice Ivan Sušnik (1854–1942). Množica se je približala kočiji in lastnik tovarniške restavracije Jakob Kolenec je dekana pozdravil: »Dobro jutro!«, on pa je odgovoril: »Se ne sprejme!«⁴⁵ Ljudje so obrnili konje in pognali kočijo z dekanom Sušnikom vred iz Sore. Sušnik se je peljal nazaj do Rakovnika, kjer je izstopil v gostilni pri Pavlinu in tam spravil kočijo, potem pa se je peš podal nazaj v Soro.

Cez dobre četrte ure se je nekdo pripeljal z vozom in naznanil, da se bliža okrajni glavar dr. Henrik pl. Cron (1859–1919) s četo orožnikov, dekanom Sušnikom, kaplanom Brajcem in županom Svoljšakom. Ljudstvo se je zgrnilo pred šolo, nastala je tišina in nihče se ni ganil. Potem se zaslišijo glasovi: »Pred šolo in skupaj se postavimo!« Župnik Berce je bil v šoli, katere vrata so bila zaklenjena, ljudje pred šolo pa so kričali, da ne pustijo nikogar do župnika. Okrajni glavar je ljudem sporočil, da ima od škofije in vlade ukaz, da mora pomagati, da izpolni kanonik Sušnik škofov ukaz. Množica je protestirala, a vse prigovarjanje je bilo zaman. Okrajni glavar je potem rekel županu Svoljšaku naj poskrbi, da se vrata odpro. Župan je odšel po ključavničarja Trampuša v papirnico Leykam-Josefsthal v Goričane. Medtem so ljudje prosili Crona, naj ne uporabi sile in Bercetovo premestitev odloži vsaj za teden dni, da sami poiščejo pravico pri vladi. Ta pa je orožnikom ukazal, naj ljudi s silo razženejo.

Ko so zagledali vračajočega župana in ključavničarja so se ljudje spet nagnili pred šolska vrata, a so zopet stopili v akcijo orožniki in jih začeli razganjati ter trgati proč tiste, ki so držali kljuko šolskih vrat. Množico jim je uspelo razgnati, le Janezu Luštreku, po domače Starmanovemu iz Sore, Francetu Bukovcu, po domače Koštovemu iz Sore, in Barbari Kopač se je posrečilo ostati pri vratih. Prijeli so se za kljuko. »Orožniki so planili po teh treh in jih pričeli trgati od vrat. Najprej so odtrgali Franceta Bukovca in so ga med splošnim suvanjem vlekli proč, vrgli na tla in uklenili, da je imel vse višnjeve roke. Pri uklepanju so trije orožniki klečali na njem. Za Bukovcem so se polotili Ivana Luštreka, ki ni hotel pustiti vrat, trdeč: 'Povejte vzrok, zakaj hočete župnika proč, pa spustim kljuko!' Toda nič ni pomagalo. Slišal se je glas: 'Wir müssen durchsetzen' in nato so planili štirje na Luštreka. Dva sta mu vrgla verižice na vsako roko, eden ga je pograbil za vrat, eden

pa za pas in so ga vlekli štiri korake od vrat, kjer so ga pritiskali k tlom in v tem hipu ga je zabodel v levo nogo od zadaj stražmojster Mack iz Medvod. Sunil ga je pa dvakrat, da mu je po drugem sunku pogledal bajonet za en prst iz noge. Luštrek je zavpil: 'Zaboden sem!' Vse je zakričalo in zajokalo. Luštreku se je vlila kri curkoma iz noge. Planila je proti njemu sestra Ivana, kateri so takoj nastavili bajonet. Luštreku so slekli levi skorenj in ga vlekli vklenjenega in bosega po poti v daljavo nad 400 korakov. Vsa pot je bila rdeča od Luštrekove krvi. Prosili so orožnike, naj ga peljejo v bližnjo hišo, da bodo poslali po sani in zdravnika. Osojno so zapodili orožniki te ljudi proč in jim naslavljali bajonete na prsi. Luštreka so privlekli v hišo in ga sredi sobe vrgli na tla in tam je uklenjen padel v nezavest in je iz ust bljuval neko zeleno tekočino. Šele takorekoč umirajočega so odklenili. Potem pa je prišla sestra aretirane Bukovca s sanmi po Luštreka in Bukovca. 'Dobrosrčni' orožniki pa so v začetku dovolili samo Luštreku, da bi se peljal. Bukovec pa bi moral iti uklenjen zraven sani. Šele na odločno zahtevo sestre Mine Bukovec so ga vzeli na sani. Peljali so se potem v Škofjo Loko. Tu so pa orožniki izgubili ključe od verižic in Bukovec je imel s tem podaljšano trpljenje. Luštrek se je večkrat onesvestil, da so ga morali živiti. In to je bil čvrst mož, kateremu je bilo treba mnogo hudega storiti, da je omedlel.«⁴⁶

Ko je ključavničar odprl šolska vrata, »je sedel Berce v sobi in kadil cigarete. Župnik Berce je izjavil, da se umakne le bajonetom! Izročitev cerkvenega premoženja se je potem mirno izvršila.«⁴⁷ Dopisnik Slovenca je v svojem poročilu še pripomnil, »da ljudstvu ni toliko zameriti, tembolj pa onim, ki so ljudi nabujskali. Jako dvomljivo vlogo je igral pri tem pojavu znani učitelj Germek.« Ko so Cron, Sušnik in Brajec prišli iz šole je med ljudmi ponovno nastalo razburjenje. »Cron je šel med ljudi in jim svetoval, naj se pritožijo, če se jim godi kaka krivica. Seveda se nihče ni zmenil zanj. Vse srd se je obrnil proti Brajcu.«⁴⁸

Luštreka in Bukovca so pripeljali na okrajno sodišče v Škofjo Loko, kjer ju je zaslišal sodni adjunkt Oskar Deu. Luštreka, ki sta ga loška zdravnika dr. Anton Arko in dr. Karel Zakrajšek obvezala, so poslali v ljubljansko bolnico, kjer je bil do 15. novembra, Bukovca pa obdržali v zaporu, a so ga kmalu izpustili na prostost.

Se isti dan je preko Slovenskega naroda tudi širša javnost izvedela za ta dogodek: »Danes zjutraj se je zbralo kakih 500 faranov pred župnijskimi vratmi, da, če treba, s silo preprečijo odhod njih priljubljenega župnika Berceta. Na lice mesta je prišel okrajni glavar z dvanajstimi orožniki, kanonikom Sušnikom in kaplanom Brajcem. Ljudstva se je polastila silna razburjenost, kateri je dajalo ljutega duška; zlasti je grmelo proti škofu in proti deželnemu predsedniku Schwarzu. Ljudstvo je

40 do 50 možakov, drugi ženske in otroci«. Prim. Slovenski narod, 31. 10. 1905, str. 3–4; Gorenjec, 4. 11. 1905, str. 2–3; Slovenec, 31. 10. 1905, str. 3.

⁴⁴ Gorenjec, 4. 11. 1905, str. 2.

⁴⁵ Te besede je Sušnik na sodni obravnavi pozneje zanikal. Prim. Slovenec, 23. 6. 1906, str. 2.

⁴⁶ Gorenjec, 4. 11. 1905, str. 3.

⁴⁷ Slovenec, 31. 10. 1905, str. 3.

⁴⁸ Slovenski narod, 31. 10. 1905, str. 4.

zaklenilo vrata v župnišče in nikogar notri pustilo. Zdaj so orožniki z bajoneti napadli ljudstvo; prišlo je do po-boja; vpitje je bilo strašno in strašne so bile kletve, ki so letele na škofa. Orožniki so prebodli čilega in poštenega fanta Starmanovega Janeza in ga potem, dasi je večkrat preboden in težko ranjen, vklenili v verige. Razburjenje je grozna in bati se je strašnih nesreč.⁴⁹

Razmere v Sori so se v naslednjih dneh umirile, čeprav je Slovenski narod v poročilu zapisal: »Orožniki so patrolirali v ponedeljek in torek ves dan po vasi. Kaplanija je bila zastražena kakor trdnjava. V torek so kaplanovi maši asistirali orožniki z nasajenimi bajoneti. Ljudje so nekoliko odnehali od torka na sredo, ker je bil dan spomina vseh rajnih. Kaplanova maša, katere se je udeležilo le nekaj tercijsk, je bila tiba, maša župnika Berceta pa se je vršila s slovesnim pritrkavanjem, orglanjem in petjem. Kaplanu so odgovadali celo ministranti, da jih je moral dobiti skrivši iz sosedne župnije Rateče. V sredo so bili orožniki še vedno v Sori. Javno niso hodili po cesti, pač pa stražili cerkev in kaplanijo.«⁵⁰

Interpelacija proti deželnemu predsedniku in sorška resolucija

Na 2. seji kranjskega deželnega zbora, 3. novembra 1905 (ta je zasedal v stavbi Kranjskega deželnega dvorca, današnjemu sedežu ljubljanske univerze), je veliko pozornost »vzbudila sorška deputacija, ki so jo narodnonapredni poslanci predstavili deželnemu predsedniku Schwarzu in ki se je pritožila zaradi škofovega postopanja napram župniku Bercetu in zaradi postopanja okrajnega glavarja ljubljanskega, ki je šel z žandarji škofovemu inkvizitorju na pomoč. Po avdijenci je prišla vsa deputacija na galerijo in se zbrala okrog navzočega župnika Berceta.«⁵¹

Na tej seji je poslanec Narodno napredne stranke (liberalcev) dr. Ivan Tavčar interpeliral v zadevi »vmešavanja politične oblasti glede župnika v Sori« in na deželnega predsednika Theodorja Schwarza naslovili dvoje vprašanj. Prvo, kako opravičuje vmešavanje okrajnega glavarja v zadevo sorškega župnika, in kako opravičuje predvsem to, da je omenjeni vladni funkcionar z orožniško silo izvedel ukaze, izdane od cerkvene oblasti? In drugo, ali ima voljo, da v bodoče kaj takega prepove, v tem primeru pa ukaže ostro preiskavo proti okrajnemu glavarju, ki se je vtikal v zadeve, ki se ga nič ne tičejo, ter s tem zakrivil, da je v Sori tekla kri?⁵² Poleg Tavčarja so interpelacijo podpisali še Ivan Hribar, Peter Grasselli, dr. Danilo Majaron, Fran Arko, Ivan Božič, dr. Andrej Ferjančič, Ciril Pirc in Filip Jakob Supančič. Ob tem je Slovenec naslednji dan zapisal: »Interpelacija dr. Tavčarjeva je kaj klavern izdelek. Sama komedija. Iz vse interpelacije

se vidi, da dr. Tavčar sam ve, da bodo kaznovani oni, za katere interpelira. On se igra z njihovo svobodo in njihovim imetjem. Da ga bodo pozneje kleli, to mu je vse eno ...«⁵³

V soboto, 5. novembra 1905, je Narodna napredna stranka priredila shod v Starmanovi gostilni v Sori. »Dobrih 500 razsodnih mož in mladeničev, zavednih žena in deklet – otrok se načeloma ni puščalo na shod – je bilo zbranih na zborovališču«, je zapisal Slovenski narod, po mnenju Slovenčevega dopisnika pa je bilo poslušalcev kakih 200.⁵⁴ Zborovanje je vodil France Šušteršič, posestnik s Svetja, vlado pa je na shodu zastopal deželnovladni koncipist Sima. Najprej je govoril dr. Ivan Tavčar, ki je obsodil, po njegovem mnenju, pogubno in od škofa ukazano obstrukcijo poslancev Katoliške narodne stranke v deželnem zboru. Njegov nastop v Sori je Slovenec komentiral z besedami: »Katoliško-narodni govorniki svobodno govorijo po vsej slovenski zemlji, po mestih, trgih in vaseh, a narodno-napredni voditelj more nastopiti samo še kot mežnar kakega suspendiranega župnika.«⁵⁵

Nato je o političnem položaju na Kranjskem govoril dr. Konrad Vodusek, pri čemer je večino časa namenil »sorški aferi«. K besedi se je oglasil tudi donedavni domači župnik Anton Berce, ki je dejal, da je tega shoda vesel iz dveh razlogov. Prvič, ker se je dr.

Viktor baron Hein (r. 1850 v Opavi, u. 1914 na Dunaju), deželni predsednik Kranjske med letoma 1892 in 1905 (Dom in svet, 1895, št. 14, str. 441).

⁴⁹ Slovenski narod, 30. 10. 1905, str. 3.

⁵⁰ Slovenski narod, 3. 11. 1905, str. 2.

⁵¹ Slovenski narod.

⁵² Slovenski narod, 4. 11. 1905, str. 1.

⁵³ Slovenec, 4. 11. 1905, str. 5.

⁵⁴ Prim. Slovenski narod, 6. 11. 1905, str. 1; Slovenec, 6. 11. 1905, str. 3.

⁵⁵ Slovenec, 7. 11. 1905, str. 1.

Theodor baron Schwarz pl. Karsten (r. 1854 v Linzu, u. 1932 v Gradcu), deželni predsednik Kranjske med letoma 1905 in 1916 (Dom in svet, 1905, št. 11, str. 689).

Tavčar v svojem govoru dotaknil tudi gospodarskih vprašanj, ki se tičejo tudi Sore in obljubil, da bo z vsemi močmi pospeševal koristi tukajšnjih kmetov, in drugič, da je imel priložnost govoriti s svojimi župljani. Ob koncu zborovanje je dr. Konrad Vodušek prebral naslednjo resolucijo: »Na shodu v Sori zbrano slovensko ljudstvo obsoja postopanje ljubljanskega škofa dr. Antona Bonaventura Jegliča vobče, kakor zlasti z ozirom na njegovo ravnanje z župnikom Bercetom. Kar je škof storil našemu priljubljenemu in obče spoštovanemu župniku, to je krivica, ki kriči do neba. S tem, da ga je s c. kr. bajoneti iztrgal iz sredine njegovih župljanov, je zakrivil javno nasilstvo, ki je prepovedano po vseh cerkvenih in posvetnih avstrijskih zlasti kazenskih zakonih. Ljudstvo v Sori je z veseljem prelilo kri za svojega župnika in upa, da se bode župniku s strani cerkvene in posvetne oblasti storjena krivica maščevala na njegovih sovražnikih in preganjancih.«⁵⁶ Resolucija je bila soglasno sprejeta s »soglasnim viharnim odobravanjem« vseh prisotnih.

Na 4. seji deželnega zbora, 7. novembra 1905, je deželni predsednik Schwarz odgovarjal na interpelacijo, in med drugim dejal: »Priznavam, da ni bila v našem slučaju naloga politične oblasti prizadevati se za izvršitev knezoškofijskega ordinariata ukaza. Nikakor pa ne morem pritrditi trditvi, da je okrajni glavar zakrivil, da je v Sori kri tekla. Temu – kakor rečeno – vsega obžalovanja vrednemu dejstvu, je bila samo posebna trmoglavost Ivana Luštreka vzrok, kateri se je orožni-

kom tako ustavljal, da so morali po dotičnih predpisih z orožjem postopati. Končno sem v položaju zagotoviti, da ranjenec ni v nevarnosti in da bode bržkone kmalu okreval.«⁵⁷

Prostovoljno gasilno društvo v Sori in občinske volitve v Medvodah

V občini Medvode je bilo na pobudo sorškega župnika Frančiška Hierscheja že 16. julija 1899 ustanovljeno Katoliško delavsko društvo za Soro, Smlednik in Presko,⁵⁸ ki je imelo sedež v Preski. Delavstvo goričanske papirnice je 4. decembra 1902 ustanovilo Slovensko katoliško delavsko društvo Preska⁵⁹ in kmalu za tem, na pobudo preškega župnika Janeza Brenceta, tudi Slovensko katoliško izobraževalno društvo Preska. Na veliki slovesnosti 25. septembra 1904 je ob prisotnosti 2500 glave množice škof Jeglič blagoslovil zastavo obeh društev,⁶⁰ dve leti pozneje pa sta si društvi uredili tudi skupni Društveni dom. Ta je bil odprt 1. julija 1906 ob II. vseslovenskem delavskem shodu,⁶¹ ki je takrat potekal v Preski in se ga je udeležilo skoraj 6000 delavk in delavcev.⁶² Društveni dom je blagoslovil dr. Janez Evangelist Krek.

Kot protiutež »klerikalnemu« Slovensko katoliškemu izobraževalnemu društvu v Preski so »liberalci« pod vodstvom učitelja Antona Germeka 25. oktobra 1905 pred šolo zbrali nekaj moč ter sklenili, da se ustanovi prostovoljno gasilno društvo s sedežem v Sori. Še istega dne se je oglasilo 30 članov in spisali so društvena pravila, ki jih je županstvo občine Medvode potrdilo 17. decembra, deželna vlada pa 29. decembra 1905. »Za to društvo je veliko zanimanja in je bilo jako potrebno, da se je ustanovilo, ker od Pirniči do Škofje Loke ni nikjer nobenega gasilnega društva.«⁶³

V tem času se je učitelj Germek močno angažiral tudi kot tajnik Mlekarske zadruge na Svetju, ki naj bi začela z zbiranjem mleka že 18. decembra 1905, a se je začetek obratovanja zaradi težav z opremo premaknil na 10. junij 1906.⁶⁴ Načelnik zadruge je bil veleposestnik France Jarc iz Medvod, blagajnik pa France Šušteršič s Svetja.⁶⁵ V začetku februarja 1906 je Germek postal tudi tajnik Kmetijske podružnice v Sori.⁶⁶

Ustanovni občni zbor Prostovoljnega gasilnega društva v Sori je potekal 21. januarja 1906 v Starmanovi gostilni v Sori in se ga je udeležilo več kot

⁵⁷ *Slovenec*, 8. 11. 1905, str. 2.

⁵⁸ *Prim. Slovenec*, 18. 7. 1899, str. 1.

⁵⁹ *Prim. Slovenec*, 17. 12. 1902, str. 2.

⁶⁰ *Prim. Slovenec*, 26. 9. 1904, str. 1–2.

⁶¹ Prvi vseslovenski delavski shod je potekal 1905 pri Devici Mariji v Polju. *Prim. Slovenec*, 10. 7. 1905, str. 1–2; 11. 7. 1905, str. 1–2.

⁶² *Prim. Slovenec*, 26. 6. 1906, str. 2; 2. 7. 1906, str. 1–2.

⁶³ *Gorenjec*, 13. 1. 1906, str. 4.

⁶⁴ *Prim. Gorenjec*, 9. 6. 1906, str. 5.

⁶⁵ *Prim. Gorenjec*, 2. 12. 1905, str. 3.

⁶⁶ *Prim. Gorenjec*, 13. 1. 1906, str. 4.

⁵⁶ *Slovenski narod*, 6. 11. 1905, str. 4.

40 članov. Za načelnika so izvolili Janeza Luštreka iz Sore, tistega, ki ga je orožnik Mack 30. oktobra 1905 zabodel z bajonetom v nogo, za podnačelnika Florijana Šuštersiča s Svetja, za tajnika Antona Germeka, učitelja iz Sore in za blagajnika Janeza Čermana. Odborniki so postali France Dolinar iz Sore, Janko Kožuh z Ladje in Jožef Kušar iz Drage, njihova namestnika pa Janez Jenko iz Drage in Lovrenc Drešar s Svetja.⁶⁷ Dopisnik v *Domoljubu* se je strinjal, da je »požarna bramba gotovo jako koristno društvo«, glede načelnika in tajnika pa je menil, da nista vredna zaupanja »zakaj učitelj Grmek bo pod krinko požarne brambe razširjal svoj liberalizem, in ponujal 'Gorenjca' in 'Narod'. Starmanov Janez jih bo pa po dokončanih vajah vabil v gostilno svoje matere, da bodo ondi pri poslušanju Grmekovih čenč dali kaj skupiti. Čuden poveljnik bo Starmanov Janez. Pregovor pravi, da le tisti zna dobro komandirati, kdor se je popred naučil dobro ubogati. Starmanov Janez pa zna še le takrat ubogati, ko začuti bajonet v stegnu. Takemu društvu, kjer ima Grmek glavno besedo, ne moremo zaupati, tem manj ker so začeli pri zadnjem koncu, in si napravili uniforme, ko še nimajo gasilnega orodja.«⁶⁸ Seveda so sorški gasilci takrat že kupovali tudi brizgalno in gasilsko orodje, in to v vrednosti 3.850 kron. Za kritje stroškov so poleg prostovoljnih darov priredili tudi gasilsko veselico.

V vabilu nanjo je odbor zapisal: »Ustanovna slavnost in veselica prostovoljnega gasilnega društva v Sori se vrši dne 15. julija 1906 v prostorih Starmanove gostilne v Sori. Od 2. do 3. ure popoldne sprejem bratskih gasilnih društev, ki pridejo korporativno k slavnosti. Ob 3. uri začetek veselice. Spored: Godba, petje, srečanje, koriandoli, šaljiva pošta in ples. Zvečer se prižge umetalni ogenj. Koncertne točke izvaja slavna meščanska godba iz Kranja. Petje preskrbi domači pevski zbor iz Sore, ki bodo pol umetne in narodne pesmi. Plesna godba bode v posebni plesni sobi, kjer se vrši tudi ples. Vstopnina k veselici 40 vin., gasilci v uniformi prosti. Ker je čisti dobiček veselice namenjen v pokritje stroškov za gasilno orodje, se preplačila hvaležno sprejemajo.«⁶⁹ Dopisnik *Slovenca* iz Sore pa je le dva dni pred napovedano veselico v svojem dopisu pozival Okrajno glavarstvo v Ljubljani, oziroma deželno vlada naj »veselico Germekove požarne brambe v Sori dne 15. julija 1906 ali naravnost prepovedo, ali pa naj pošljejo v Soro zadosti orožnikov in vojakov, da bodo branili življenje in imetje mirnih državljanov.«⁷⁰

Iz poročila v *Gorenjcu* je razbrati, da se je »mlademu društvu ta prva veselica sijajno posrečila. Vas je bila okrašena z mnogimi mlaji in s hiš so vibrale zastave. Postavljeni so bili tudi slavoloki pred vasjo. Udeležba na veselici je bila velikanska, bilo je namreč do tisoč ljudi. Prihitela so v Soro sledeča gasilna društva: Spodnja Ši-

ška, Št. Vid, Dravljje, Vižmarje, Tacen, Pirniče, Šenčur pri Kranju, Škofja Loka in Stara Loka.«⁷¹ *Slovenca* pa je predvsem zmotila prisotnost nekdanjega župnika Berceta, tako da je zapisal: »Pri veselici je Berce govoril, in poudarjal, da treba dejanja. Upamo, da njegov govor ni dosti škodoval, ker ni imel več pazljivih poslušalcev.«⁷²

Le nekaj dni po gasilski veselici, 20. julija 1906 ob pol treh popoldan, so otroci med igro zažgali Tomčev kozolec v Dolu. Zaradi vetra se je ogenj brž razširil na sosednje hiše. »Gasilno društvo iz Sore je bilo hitro na licu požara in je začelo takoj braniti negoreče hiše. Zgorelo je pet hiš, štiri gospodarska poslopja, trije kozolci in čebelnjak. Rešili so sedem hiš in več gospodarskih poslopij.«⁷³ Dopisnik v *Gorenjcu* je ob tem še pristavil: »Vsi rešeni posestniki so danes iz dna srca hvaležni sorski ('Germekovi') požarni brambi.«

Ravno v času, ko se je ustanovilo Prostovoljno gasilno društvo v Sori, so bile skoraj z enoletno zamudo razpisane občinske volitve v Medvodah. Te so potekale v Preski od 20. do 24. februarja 1906. V ostri predvolilni kampanji je 3. februarja *Gorenjec* na prvih dveh straneh objavil sestavek, ki je bil podpisan z »volilci občine Medvode«. V njem so med drugim zapisali tudi: »Po občini gre občen glas: 'Smovca proč, Smovc ne sme biti več župan.' Tako pravijo po hribih ljudje in tudi po ravnem. Tega glasu so se tudi ustrašili Smovčevi tovariši in so začeli praviti, da ne bode več Smovc za župana, ampak Tome (g. Jožef Šuštersič iz Seničice). To je prav, da bi bil ta župan, samo verjeti ne sme nobeden poprej, kakor takrat, ko bode Tome že izvoljen.«⁷⁴ Najprej so tri dni volile posamezne podobčine, potem pa po en dan še vsi trije razredi. Slovenska ljudska stranka je zmagala v veliki večini podobčin in v vseh razredih, v III. s 66,7 %, v II. s 60,8 % in v I. s 66,7 %.⁷⁵ V četrtek po veliki noči, 19. aprila 1906, je bil za župana Medvod izvoljen Jožef Šuštersič iz Seničice, občinski svetovalci pa so postali Andrej Cvajner, Janez Stare, Janez Bergant, France Mihovec, Andrej Žirovnik, France Svolfšak, France Bizant in France Križaj, vsi pristaši Slovenske ljudske stranke.⁷⁶

Obtoženi hudodelstva javnega nasilstva na deželnem sodišču

30. januarja 1906 je bilo zaradi sorške afere na okrajnem sodišču v Škofji Loki zaslišanih 40 prič. Sredi maja so prejeli obtožnice Janez Luštrek, rojen 30. aprila 1877 v Rakovniku, samski posestnikov sin iz Sore, France Bukovec, rojen 27. oktobra 1875 na Osolniku, samski delavec v Sori, Vencelj Bukovec,

⁶⁷ Prim. *Slovenski narod*, 26. 1. 1906, str. 3; *Gorenjec*, 27. 1. 1906, str. 3–4.

⁶⁸ *Domoljub*, 22. 3. 1906, str. 183.

⁶⁹ *Gorenjec*, 7. 7. 1906, str. 6.

⁷⁰ *Slovenec*, 13. 7. 1906, str. 4.

⁷¹ *Gorenjec*, 21. 7. 1906, str. 5.

⁷² *Slovenec*, 16. 7. 1906, str. 3.

⁷³ *Gorenjec*, 28. 7. 1906, str. 4.

⁷⁴ *Gorenjec*, 3. 2. 1906, str. 1–2.

⁷⁵ Prim. *Slovenec*, 24. 2. 1906, str. 7; *Gorenjec*, 4. 3. 1906, str. 5.

⁷⁶ Prim. *Slovenec*, 20. 4. 1906, str. 4; *Gorenjec*, 21. 4. 1906, str. 3; *Domoljub*, 26. 4. 1906, str. 263.

Sorška afera na prvi strani Slovenca 25. maja 1906 (NUK Ljubljana).

rojen 11. septembra 1886 v Sori, samski posestnikov sin iz Sore, Marija Bukovec, rojena 16. septembra 1873 na Osolniku, samska posestnica v Sori, ki so bili obtoženi »hudodelstva javnega nasilstva« po § 81 kazenskega zakona, Janez Kavčič, rojen 25. decembra 1845 v Medvodah, samski posestnik v Medvodah, ki je bil obtožen »pregreške rabuke« po § 279 kazenskega zakona in Peter Peternel, rojen 11. septembra 1866 v Dragi, oženjen posestnik v Dragi, ki je bil obtožen »hudodelstva javnega nasilstva« po § 99 kazenskega zakona. Državno tožilstvo je predlagalo, da se obtoženci branijo s prostosti, glavna obravnava pa naj se vodi pred deželnim sodiščem v Ljubljani.

V petek, 22. junija 1906, se je na deželnem sodišču v Ljubljani začela glavna obravnava. Sodnemu senatu je predsedoval Julij Polec, tožilstvo je zastopal namestnik državnega tožilca dr. Anton Kremžar, zagovornik vseh obtožencev pa je bil dr. Konrad Vodusek, odvetnik iz Trsta. Časopisje je o tej obravnavi na široko poročalo.⁷⁷

Obtožnica pravi, da je 30. oktobra 1905 vodja orožnikov Ivan Mack aretiral Janeza Luštreka in ga želel z drugimi orožniki vklemiti, a se je ta upiral in odrival orožnika Jakoba Mraka in Martina Korošca ter slednjega sunil z roko v prsi. Podobno se je aretaciji upiral tudi France Bukovec, ki je opraskal orožnika Jožefa Prochazko in prijel za puško orožnika Jožefa Lipovca. Brat Vencelj in sestra Marija sta hotela preprečiti Francetovo aretacijo s tem, da sta ga prišla in s silo vlekla od orožnikov, ki so ga držali. Janez Kavčič je 30. oktobra 1905 v Sori nagovarjal 200 glavo množico ljudi naj se upre ljubljanskemu okrajnemu glavarju dr. Henriku Cronu in orožnikom, ki jih je privedel ta s seboj, da bi zaščitil škofovega odposlanca, dekana Ivana Sušnika. Obtoženi Peter Peternel pa je 16. novembra 1905 pisal medvoškemu županu Francetu Svolsčaku anonimno pismo, v katerem je njemu in župnijskemu upravitelju Jožefu Brajcu grozil s smrtjo. Vsi obtoženci se v svojem zagovoru izjasnijo, da se ne čutijo krive.

Sledile so izpovedi prič, ki jih je predlagal toži-

⁷⁷ Prim. *Slovenec*, 22. 6. 1906, str. 1–2; 23. 6. 1906, str. 2; 25. 9. 1906, str. 2–3; 26. 9. 1906, str. 2–3; 27. 9. 1906, str. 2; *Slovenski narod*, 22. 6. 1906, str. 3; 23. 6. 1906, str. 6; 25. 9. 1906, str. 4;

26. 9. 1906, str. 4; 27. 9. 1906, str. 3–4; *Domoljub*, 27. 6. 1906, str. 408.

lec: nekdanjega župana Svoljšaka, kanonika Sušnika, okrajnega glavarja Crona, župnijskega upravitelja Brajca in vodje orožniške postaje Macka in nekaterih orožnikov: Hribarja, Korošca, Lipovca, Mraka, Prochazke ter Škerlja. V zvezi z obtoženim Kavčičem je bil zaslišan posestnik France Križaj, sodna izvedenca grafologa Josipa Vesela in Ivana Frankeja pa sta podala mnenje o piscu grozilnega pisma.

Nato je zagovornik predlagal, da se zaslišijo nove, nepristranske priče, »ki bodo vso sedaj še vedno nejasno zadevo pojasnile natanko. Izpovedbe prič Sušnika, Crona, ter orožnikov Macka in Korošca in drugih se glede dogodkov pred šolo in zlasti glede Luštreka ne soglašajo, marveč si celo ostro nasprotujejo in ne ujemajo med seboj. Da se te prezanimive nejasnosti in ta nasprotja docela pojasnijo, naj se zasliši pred vsem župnik Berce, ki bo pojasnil zgodovino in vzroke rabuke. Če se je klicalo Sušnika pred sodnijo, naj se zasliši tudi župnika Berceta, ki pač sam najbolj pozna zgodovino vse te žalostne zadeve.«⁷⁸ Po daljšem posvetovanju je predsednik sodnega sveta Polec naznanil, da je razprava preložena in da se te priče najprej zaslišijo pred preiskovalnim sodnikom, potem pa se razpiše nova razprava. Berce se kot priča ne zasliši: »ker si sodni dvor lahko sam brez njega razjasni, kako in od kod je nastalo v fari razburjenje.«⁷⁹

Med 17. in 19. julijem 1906 je preiskovalni sodnik dr. Foerster prišel v Soro in na licu mesta zaslišal 63 prič, ki jih je predlagal zagovornik Vodušek.⁸⁰

Razprava, ki je bila prekinjena 23. junija, se je nadaljevala 25. septembra 1906 pred sodnim senatom, ki mu je ponovno predsedoval deželnosodni nadsvetnik Polec, votanti pa so bili deželnosodni svetniki Fran Andoljšek, Josip Hauffen in Fran Vedernjak. Tožilec in zagovornik sta bila Kremžar in Vodušek. Še enkrat so prebrali obtožnico in zaslišali obtožene, ki so tako kot pri prvi obravnavi trdili, da so nedolžni. Prav tako so bile ponovno zaslišane priče tožilstva: France Svoljšak, Ivan Sušnik, Henrik Cron, Jožef Brajec, Ivan Mack, orožniki Martin Korošec, Ivan Kotič (namesto Jerneja Hribarja, ki je bil zaslišan na prvi obravnavi), Jožef Lipovec, Jakob Mrak, Jožef Prochazka in Jakob Škerlj ter domačini Terezija Knific, France Križaj in Jernej Dolinar. Po tem zaslišanju se preberejo poročila sodnih izvedencev, ki so primerjali pisavo Peternela in pisca anonimnega pisma. Ugotovila sta, da je pisava podobna, le črka t je drugačna. Nadaljevanje razprava se je preložilo na naslednji dan, 26. septembra.

Zagovornik je predlagal, da se poleg navedenih razbremenilnih prič zasliši tudi neki Rudolf, ki je ravnokar prišel iz Königsberga in ga do sedaj ni mogel navesti za pričo. On je bil v neposredni bližini obtoženega Luštreka in orožnika Macka. Sodišče zagovornikovega predloga ni sprejelo in je najprej za-

slušalo le 19 prej navedenih prič, in sicer: Blaža Dolinarja, Marijo Erbežnik, Jakoba Gabra, Janeza Gabra, Marjano Gašperin, Janeza Hafnerja, Tomaža Hribnika, Franceta Jarca, ki je bil bolan in se je njegova izpoved prebrala, Franceta Jenka, Barbaro Kopač, Petra Košenino, Janeza Kreka, Martina Ločniškarja, Andreja Podviza, Janeza Potočnika, Jožeta Svoljšaka, Franceta Svoljšaka (Porenčevega), Jakoba Sodnikarja in Jakoba Trobca, ki je bil takrat v Ameriki in se je njegovo pričevanje prebralo. Zagovornik Vodušek je po zaslišanjih vztrajal, da pričata tudi Rudolf in France Šušteršič. Čeprav sta bila oba med razpravo v dvorani, se je tožilec vseeno strinjal s predlogom.

O Rudolfovem zaslišanju je *Slovenski narod* zapisal: »Priča Rudolf pripoveduje, kako je bil Luštrek zabit. Ves krvav bajonet je Mack obesil na ramo, potem mu ga je nekdo obrisal z robcem.«⁸¹ Slovenec se je o tem bolj razpisal. Ko so hoteli Rudolfa zapriseči, ga je sodnik vprašal, če je že bil kaznovan. Odgovoril je, da enkrat zaradi tepeža. Nato ga je sodnik vprašal: Zaradi krive prisega ne? Odgovoril je, da ne. Ko so prižgali sveče, da bi Rudolf zaprisegel, je državni tožilec ugotovil, da je bila priča že kaznovana tudi zaradi goljufije in obsojena na 13 mesecev zapora. Na sodnikovo vprašanje, zakaj je to zamolčal, je odgovoril, da je od tega že že davno in da je na to čisto pozabil. Dopisnik je zapisal, da je priča povedala same znane stvari, na tožilčevo vprašanje, če je videl, da se je Luštrek lovil po zraku, pa je dejal, da ni nič mahal. Tožilec je odgovoril, da to ne bo res, saj je Luštrek sam to priznal. »To pokaže, kako resnicoljuben mož ste vi.«⁸²

S tem je bilo dokazovanje končano. Namestnik državni tožilca Kremžar predlaga, »da se prvi štirje obtoženci primerno kaznujejo. Glede Kavčiča sodi, da bo oproščen, ker beseda 'upreti se' ima različne pomeni. Kar se tiče Peternela, sta zvedenca konstatirala, da je moral on pisati dotično grozilno pismo. Da je to pisal, ni treba imeti nobenega posebnega sovraštva do kake osebe. Grožnje v tem pismu so pripravne in sposobne pripraviti koga v strah in vsebujejo prestopke po § 99 kazenskega zakonika.«⁸³

V zaključnem govoru je zagovornik dr. Konrad Vodušek omenil, da se sodišče gotovo ne more izogniti vtisu, da je ta afera rezultat političnih razmer na Kranjskem. Žalostno pa je, da se morajo v političnih aferah zagovarjati ljudje, ki jim politika ni mar in ki so se potegnili le za svojega župnika, ki jim ga je hotela požreti škofova politika, kakor se je izrazil zagovornik. Po Voduškovem zagovoru se je sodni senat umaknil in po enournem posvetovanju je sodnik Polec izrekel naslednjo obsodbo: Janez Luštrek in France Bukovec sta kriva hudodelstva javnega nasilstva in se obsodi Janez Luštrek na 3 mesece zapora, poostrenega s postom in trdim ležiščem vsakih 14

⁷⁸ *Slovenski narod*, 23. 6. 1906, str. 6.

⁷⁹ *Slovenec*, 23. 6. 1906, str. 2.

⁸⁰ Prim. *Slovenski narod*, 17. 7. 1906, str. 3.

⁸¹ *Slovenski narod*, 26. 9. 1906, str. 4.

⁸² *Slovenec*, 27. 9. 1906, str. 2.

⁸³ *Slovenski narod*, 27. 9. 1906, str. 3.

dni, France Bukovec pa se obsodi na 10 tednov zapora, prav tako s postom in trdim ležiščem vsakih 14 dni. Dalje sta kriva Vencelj in Marija Bukovec, da sta se vmešavala v uradno dejanje orožnikov in se obsodi Vencelj na tri in Marija na dva dni zapora. Janez Kavčič in Peter Peternel se oprostita od obtožbe. Obsojenci morajo plačati vse stroške kazenskega postopanja. Zagovornik je takoj po izreku sodbe vložil v imenu obsojenih pritožbo ničnosti.

»Klerikalci« obtožuje učitelja, »liberalci« župnijskega upravitelja

Le nekaj dni po krvavih dogodkih v Sori je *Slovenec* zapisal: »Treba le pogledati podlo grde dopise v 'Narodu' iz Sore in Medvod, na brezvestno hujskanje, sramotne napade na g. župnika v Preski, na g. župana v Medvodah in na gospoda Brajca v Sori, pa se hitro zasedi, kdo je kriv vsega hrupa in nemira. Ti dopisniki, ki jih ni težko najti, so krivi.«⁸⁴ Mišljen je bil predvsem učitelj Anton Germek.

Bolj ko se je bližala obravnava na sodišču, več se je pisalo o domnevnih povzročiteljih sorške afere. 25. maja 1906 je Slovenec na prvi strani objavil sestavek z naslovom Sorška afera in v njem med drugi zapisal: »Okrajnemu šolskemu nadzorniku za ljubljansko okolico profesorju Vilibaldju Zupančiču je npr. znano, da je v nedeljo pred usodepolnim 30. oktobrom 1905, učitelj Germek ljudi javno pred cerkvijo nagovarjal, naj se pridejo upret za Berceta, če otrok ne morejo pustiti doma, naj jih seboj pripeljejo. Znano je šolski oblasti, da je Germek tisto dopoldne kar meni nič tebi nič pustil pouk, vključno temu, da je videl okrajnega glavarja v Sori, hodil med razburjeno tolpo sem in tja, ter jo še bolj hujskal. Znano je šolski oblasti, da so šolski otroci iz oken šolske sobe pljuvali na spodaj stoječega kapelana, njihovega kateheta, kateri je imel dolžnost, vztrajati na svojem mestu. Ko so se potem ljudje čudili, kako je mogoče, da so otroci kaj takega naredili svojemu veroučitelju, katerega so poprej radi imeli, so nekateri otroci rekli: 'Gospod učitelj nam je rekel, pojdite v šolo in na kapelana pljuvajte.' Ko so občinski možje bili radi Germeka pri deželnega šolskega sveta poročevalcu Oskarju vitezu Kaltenegger pl. Riedhorst, se je ta izjavil, da to ni 'nič posebnega'. Znano je šolski oblasti, da se je tudi Germekova žena udeležila rabuke, ter kričala: 'Ali imate kaj gnilih jajc, da bi jih na kapelana metali?' Znano je šolski oblasti, da so otroci pripovedovali doma, da je Germekova žena učiteljica Germek-Rakovec imela ključ od šolske sobe takrat, ko je moral glavar vrata dati s silo odpreti. Vse to je znano šolski oblasti in še več, toda šolski oblasti se ne mudi zoper Germeka preiskovati.«⁸⁵

Naslednji dan je *Slovenski narod* zapisal, da je tako rekoč v predvečer sodne obravnave *Slovenec* obrekljivo napadel državno tožilstvo, preiskovalnega sodnika, okrajnega šolskega nadzornika in deželnovladne-

ga šolskega referenta, ker ni tožen učitelj Germek. »Kadar bo obravnava končana, bomo to 'Slovenčevu' lopovstvo postavili v pravo luč.«⁸⁶

Slovenec je pritisk na učitelja Germeka in njegovo ženo stopnjeval, jima skušal dokazati krivdo in redno objavljati pričevanja o njuni vpletenosti v sorško afero:

»Dan pred rabuko dne 29. oktobra 1905 je prišel učitelj Germek pred cerkev v Soro, ter ondi začel ljudi nagovarjati, naj pridejo drugi dan, da se bodo uprli za Berceta. Rekel je: 'Pridite že ob sedmih! Tudi ženske naj pridejo! Če ne morejo otrok doma samih pustiti, jih pa seboj prinesite!' In še razne druge hujskajoče reči je govoril.«⁸⁷ Nato dopisnik navaja priče, ki to lahko potrjuje, in sicer: Jurija Omana iz Sore, Franceta Košnino in Franceta Mihovca s Sp. Senice, Franceta Trilerja iz Godešič, Janeza Jurmana z Zg. Senice, Janeza Jamnika z Govejka in Lovra Bukovca z Osojnika.

»Prizor iz Sore dne 30. oktobra 1906. Učitelj Germek stoji na cesti, ter govori možem, katere sta z Bercetom skupaj zbobnala: 'Možje sedaj je čas, uprite se za Berceta, ali ni on ravno tako božji namestnik kot drugi? Ali ni on dober?' Franc Bernik iz Rakovnika številka 9: 'Če je tako dober, zakaj je pa nam s tožbami toliko škode napravil?' Germek (proti ljudem obrnjen): 'Kdo pa je ta?' Nekdo iz množice: 'Pustotarjev France je.' Germek (ljudem): 'Možje, primite ga!' in res se na Germekovo besedo zažene tolpa proti Francu Berniku, da je moral hitro zbežati v gostilno Jožefa Knific. To zadevo je preiskal tudi c. kr. sodnijski adjunkt v Škofi Loki Oskar Deu.«⁸⁸

»Germekova žena učiteljica Germek-Rakovec se je udeležila rabuke v Sori na način, kakor se ne pričakuje od omikane dame. Ko so bili že glavar in orožniki v Sori, je pustila poduk, šla med ljudi ter hujskala: 'Ali imate kaj gnilih jajc, da bi jih na kapelana metali?' Priče tega so: Andrej Dolinar iz Sore številka 17, Jurij Oman iz Sore številka 18, Ignacij Nosan iz Rakovnika številka 5 in Franc Šifrer iz Rakovnika številka 5.«⁸⁹

»Dne 30. oktobra 1905 je učitelj Germek stal na cesti ter ljudi hujskal z besedami: 'Možje tje! le huje, le huje! Možje! le huje, če tudi kriva teče!' Besedo 'kriva' namesto 'kri' je Germek najbrže radi tega rabil, da bi se pozneje lažje izgovoril, če bi ga radi tega prijeli. Kakor je znano iz poznejšega dogodka, so ljudje Germeka razumeli. Kri je res tekla. Da je učitelj Germek te besede res govoril, lahko s prisego potrdi Andrej Dolinar iz Sore št. 17.«⁹⁰

Učitelj Anton Germek je v drugi polovici julija 1906 zaradi neresničnih in neutemeljenih očitanj glede sorške afere vložil tožbo proti dr. Ignaciju Žitniku, odgovornemu uredniku *Slovenca*.⁹¹ Zaradi razžalitve časti je Germek vložil tožbo tudi proti posestniku Andreju Dolinarju, po domače Kozini iz Sore,

⁸⁶ *Slovenski narod*, 26. 5. 1906, str. 3.

⁸⁷ *Slovenec*, 13. 6. 1906, str. 4.

⁸⁸ *Slovenec*, 11. 6. 1906, str. 2.

⁸⁹ *Slovenec*, 18. 6. 1906, str. 1.

⁹⁰ Prav tam.

⁹¹ Prim. *Slovenec*, 24. 7. 1906, str. 3; *Učiteljski tovariš*, 27. 7. 1906, str. 247.

⁸⁴ *Slovenec*, 2. 11. 1905, str. 3.

⁸⁵ *Slovenec*, 25. 5. 1906, str. 1.

Anton Germek (r. 1877 v Ljubljani, u. ok. 1940), učitelj v Sori med letoma 1905 in 1907 (Tedenske slike, 21. 1. 1937, str. 1).

h. št. 17, ki je izjavil, da je Germek rekel ob sorški aferi: »Prav se postavite, če tudi kri teče.« Učiteljica Antonija Germek-Rakovec pa je vložila tožbo proti Andrejevi hčeri, 15-letni Ani Dolinar iz Sore, h. št. 17, in posestniku Juriju Omanu, po domače Kopaču iz Sore, h. št. 18, ki sta izjavila, da je Grmekova rekla: »Ali imate kaj gnilih jajc, prinesite, da jih bom vrgla Brajcu v fris.«

Kot se je *Slovenec* loteval učitelja Antona Germeka, se je *Slovenski narod* znašal nad župnijskim upraviteljem Jožefom Brajcem.

»Brajčevi pristasi so nesramni lažniki, ki niso vredni, da jih nosi zemlja. Po 'Slovincu' so nagromadili vse polno laži proti učitelju Germeku in njegovi soprogi. Sedaj so pa pobirali podpise proti njima. Kakor povsod, tako so se tudi pri tem posluževali zvijač. Po nekaterih hišah so nosili s pretvezo: Al bodele podpisali, da ima učitelj res 'Narod'? Drugod pa: Podpišite se, da ga bomo proč spravili, ker šolske zamude naznanja, da smo kaznovani. Posebnim zabitežem so rekli: Kaj ne, da se podpišeš, da bode moral učitelj hoditi k maši. Zopet drugje: Kaplan so rekli, da se podpišite, da bodo učitelja prestavili, ker je liberelec. Našteli bi še lahko več taktih. Pri naprednjakih so rekli: Kaj ne, da se podpišeš za učitelja? Seveda so nekateri verjeli, da so podpisali za učitelja, čeravno so bili nasprotni podpisi. Tako lumparijo vodi kaplan Brajec, božji namestnik in škofov ljubljeneec. Dejanski položaj pa je, da v sorški županji 85 % ljudi kaplana zaničuje. Za pomoč ima kaplan tudi ljudi, ki ne spadajo pod Soro temveč pod Presko. Kakor se govori, se škof osebno peha za to, da bi učitelja Grmek prestavili. In ravno zato hočemo mi vso zadevo zasledovati do konca in naši poslanci bodo to farsko korupcijo na primernem mestu primerno osvetlili.«⁹²

⁹² *Slovenski narod*, 16. 10. 1906, str. 2.

Janez Brence (r. 1851 v Hrašah, u. 1927 v Preski), župnik v Preski med letoma 1898 in 1927 (Ilustrirani Slovenec, 23. 1. 1927, str. 31).

»V prvem hipu je bil vsega kriv župnik Berce, takoj nato pa učitelj Germek in njegova soproga. Zato pa so klerikalci navalili celo vrsto obdolžitev zadnje imenovanima. Stražmojster Mack je delal ovadbo na ovadbo, vsaka ovadba je pa bila takoj registrirana v 'Slovincu'. Kaplan Brajec je lovil priče in vsako malenkost zabeležil in sporočal 'Slovincu'. Začele so se resnične sodnijske preiskave. Zaslisavane so bile priče v Škofji Loki in v Ljubljani. Poudarjati moramo, da so se vršila zaslišavanja strogo in natančno, vendar niso priče izpovedale ničesar, kar bi bilo povod, obtožiti učitelja Germeka zaradi hujskanja. Sedaj pa so ljudje, ki so vso afero gnali naprej, začeli kuhati jezo nad preiskovalnimi sodniki in državnim pravdnikom. 'Slovenec' ni napadal samo Germeka, temveč pod nož je spravil sodnega pristava O. Deva in državnega pravdnika Trenzu. Tadvu sta bila sedaj vsega kriva, da nista Germek in njegova soproga v zaporu. Zvepljene grožnje je bilo čitati v 'Slovincu' proti gg. Devu in Trenzu. Častita ta gospoda pa ni ostala samo na papirju z grožnjami, temveč pokazala se je z dejanjem. Deputacija neomadeževanih mož: Oča Smovc [takratni župan France Svobljšak, op. p.] in dotična dva, ki sta bila v tork obsojena, tj. Andrej Dolinar in Jurij Oman, je šla v pisarno dr. Šustersiča. Dr. Šustersič pa je poslal dr. Leskovarja naravnost k predsedniku deželne sodnije denuncirat sodnega pristava O. Deva. Obdolžili so ga, da je on hotel vplivati na pričo Jurija Omana in Franca Bernika. Seveda je bilo celo denunciranje naravnost izmišljeno in mi smo se takrat čudili, ko smo v 'Slovincu' čitali dotične obdolžitve, da niso klerikalci obdolžili še pravosodnega ministra, da je tudi on vplival na pričo Jurija Omana in Franca Bernika. Sploh je 'Slovenec' tisti čas, ko je bila ta aferi na dnevnem redu tako

Sorska.	Dohet svet.
Škof naš, imenitni Tone, Sorska vas, je tebe krinil! Ker si nam postirja vzel, muk nebryj si nam nadel. Šofnik modri in olabni, v Soro gre po cesti ravni. In knig njega pišek roj, orožniki groda v boj. Pride v farová mož častiti, vse se moim mu vkloniti. Ko po šoli vse ovoča, slo let star račim zavola, in neumno ogleduje, ker tako mu vse je tuje. Prav počasi, prav "plano" vrne v belo se ljubljano. Škofu jih čisto: "O v Sori nas ne marajo!" Korinški.	Na duhovnika Berceta moče blato črna četa, to pa le v strupeni zlobi, ker v "Slovenec" rog ne trobi. No, pa to je stara stvar, nam je ne bi bilo mar, in širili se bolj nesramno: ko dovolj zmetali kamna nanj ljudje so ti zbesneli, pa se hudiča ta osmeli in beračit k njemu gre: "Daj denarja nam, Brece! Prosimo te prav prijazno, saj so nam za kaso prazna dobre tudi tvoje krone – o, Brece, ne reci: 'O ne!'" O Brece! poslušaj svet, ki da ti ga poet: ko "Slovenecovih" spet kak pride k tebi kuček tuk, da klobase te zaprosi in v zabsalo te grozi, daj tedaj mu, kar mu gre: brece ga, saj si Brece! Adrian Jelin.

V »sorsko afero« je posegel tudi politično-satirični list Osa (Osa, 2. 12. 1905, str. 14; 29. 12. 1906, str. 30).

pisal o justici, kakor bi bila cela sodnija sestavljena iz samih slabih ljudi. Pretil je z interpelacijo v državnem zboru in z vsemi represalijami, ki jih poznajo klerikalni teroristi. Nič manj kot teh gospodov od sodnije, privoščil si je okrajnega šolskega nadzornika g. Vilibalda Zupančiča. Temu je kar diktiral, kako naj prime Germeka 'za kravatelec' in ga naj vrže iz šole. Če bi bil 'Slovenec' pri tem izpustil šolskega referenta v deželnem šolskem svetu, viteza Kaltenegerja, bi se bil zgodil čudež. Zato je tudi tega v vseh mogočih prilogah vlačil po svojih umazanih predalih. V tem denuncijantovskem ognju je šel 'Slovenec' tako daleč, da je bilo včasih nadvse smešno. V uvodniku 12. julija je hujskal proti gasilnemu društvu v Sori in prišel do zaključka, da so vzrok, da je gasilno društvo v Sori, gospodje: državni pravdnik Trenz, podpredsednik Pajk, vladni svetnik Kalteneger in nadzornik Zupančič. Sedaj pa pridemo do vprašanja: Kdo so bili tisti, ki so uprizarjali vso to gonjo? Z mirno vestjo lahko rečemo: Kaplan Brajec, orožnik Mack in v ozadju dični naš – ljubljanski vladika.⁹³

Slovenec in Slovenski narod sta v svojih »duhovitostih« kar tekmovala. »Čujemo, da namerava župan Hribar Janeza Berceta [Anton Berce, op. p.], ki se je tako proslavil v Sori, v priznanje njegovih zaslug imenovati svojim dvornim župnikom. Pripravili mu bodo stanovanje na Gradu in bo nastavljen v kapelici sv. Jurija na Gradu. Priporočamo Hribarju še, da nastavi Kolenca za dvornega kuharja, Grmeka za profesorja na bodočem vseučilišču in Franca Jarca za svojega

ceremoniarja.⁹⁴ »Temu poročilu moramo še dostaviti, da bode potem prišel tudi g. Pomarančar iz Preske [župnika Janez Brence, op. p.] za dvornega norca in g. 'sorski kaplan' [sorski župnijski upravitelj Jožef Brajec, op. p.] za dvornega policaja.⁹⁵ Leto in pol pozneje je Slovenec v satiričnem podlistku z naslovom »Pismu Boltatuga Pepeta« to zadevo še vedno pogreval: »Slovenski Narod« je že sam nad saba in nad leberalcem scagu, zatu se je pa že mal bl na klerekalna plat vrgu in začeu namest škofa fajmeštre pu Krajnskem inštalirat. Una seбота je tou u Sor gespuda fajmeštra Berceta inštalirat, pa gespud Berce se mu kuja in neče jt več nazaj u Sora, ampak rajš na Grad pu sojm kumendera. Pusebn zdej ga nč na mika Grad zapestet, udkar mu je sam gespud Štefe ublubu, de mu u bodu na Grad u kapelka svetga Jurja na kor pet.⁹⁶

V napadnih na »klerikalni krog« ni za Slovenskim narodom prav nič zaostajal Gorenjec. Predvsem v letu 1906 je v rubriki »Novice iz medvodske in sorske okolice« redno napadal sorskega župnijskega upravitelja Jožefa Brajca, ki ga je imenoval kaplan Brajc, preškega župnika Janeza Berceta z imenom Pomarančar in medvoškega župna Franceta Svoljšaka, ki mu je nadel ime oča Smovc.

Večina dopisov v Slovenscu in Domoljubu je prišla izpod peresa sorskega župnijskega upravitelja Brajca, tisti v Slovenskem narodu in Gorenjcu pa sorskega učitelja Germeka.

⁹⁴ Slovenec, 28. 9. 1906, str. 3.

⁹⁵ Slovenski narod, 6. 10. 1906, str. 5.

⁹⁶ Slovenec, 14. 3. 1908, str. 3.

⁹³ Slovenski narod, 28. 11. 1906, str. 1.

Slovenski narod je 28. novembra 1906 bralcem ponudil svojo razlago sorske afere (NUK Ljubljana).

Obravnavanje proti »klerikalnim« obrekljivcem

Razprava o tožbi zakoncev Germek proti Andreju in Ani Dolinar ter Juriju Omanu je potekala 17. oktobra 1906 pred senatom ljubljanskega okrajnega sodišča, ki mu je predsedoval sodni tajnik Karel Zotman; tožilec je bil dr. Novak, zagovornik pa dr. Zabukovšek. Najprej je bil na vrsti obdolženec Andrej Dolinar. Sodnik je predlagal Germeku poravnavo, s katero se ta ni strinjal. Obdolženec je vztrajal pri svoji izjavi, priče France Burger, Janez Ferlec, Anton Gaber, Gašper Jamnik, Jakob Kolenc, Janez Krek, Anton Kuralt, Anton Svoljšak in France Suštersič, ki so 30. oktobra 1905 stale v bližini Germeka, pa učiteljevega inkriminirane stavka niso slišale. Tudi mladoletna Ana Dolinar je odločno vztrajala pri svoji izjavi. Tretji obdolženec Jurij Oman je povedal, kje je tistega dne stal župni upravitelj Brajcek. Sodnik je dopustil obtožencu »dokaz resnice« in sporočil, da se bo razprava nadaljevala v Sori, ker je potrebno opraviti sodni ogled na licu mesta in tam se bodo zaslišale tudi priče obrambe.⁹⁷

Ljubljansko okrajno sodišče je zadevo odstopilo škofjeloškemu sodnemu adjunktju Devu, ki je odklonil vsako posredovanje zastopnikov in strank. 25. oktobra je v Sori potekal ogled in zaslišanje prič.⁹⁸

V torek, 20. novembra 1906, je bila na okrajnem sodišču v Ljubljani končna obravnavanje. Ker je več kot 35 zaslišanih prič izpodbilo navedbe obtožencev, je sodišče spoznalo vse tri obdolženke krive »prestopka žaljenja časti« in jih je obsodilo: Jurija Omana na 10 dni, Ano Dolinar na 5 dni in Andreja Dolinarja na 10 dni zaporja in povrnitev sodnih stroškov.⁹⁹ Sodnik je utemeljil sodbo s tem, da se dokaz resnice ni posrečil, saj ne verjame pričam. Tokrat je bil zagovornik obtoženih dr. Schweitzer, ki je takoj po razsodbi najavil pritožbo na višjo instanco.¹⁰⁰

18. decembra 1906 je potekala na ljubljanskem deželnem sodišču razprava proti obsodbi okrajnega sodišča v zadevi Andreja Dolinarja, Jurija Omana in Ane Dolinar. Sodnemu senatu je predsedoval podpredsednik deželnega sodišča Pajk, votantje so bili

⁹⁷ Prim. *Slovenec*, 17. 10. 1906, str. 2–3; *Slovenski narod*, 17. 10. 1906, str. 3.

⁹⁸ Prim. *Slovenec*, 26. 10. 1906, str. 2.

⁹⁹ Prim. *Gorenjec*, 24. 11. 1906, str. 7.

¹⁰⁰ *Slovenec*, 21. 11. 1906, str. 3.

Petlec, Vedernjak in Travnar. Zagovornik obtoženih dr. Schweitzer je menil, da se je okrajno sodišče postavilo na stališče, »da morajo vsi obtoženci izvesti strikten dokaz resnice. To stališče je napačno, ker so ti trije obtoženci pred preiskovalnim komisarjem samim v disciplinarni preiskavi proti Grmekovima izgovorili besede, zaradi katerih so bili toženi. Ne more se reči, da so bile izjave javne. Reklo bi se, da bi jim ni bilo potrebno izpovedati. A to so kmečki ljudje, ki ne znajo ločiti med oblastmi. Bili so sami in zato zadostuje v tem slučaju dokaz 'bonae fidei'. In ta se jim je posrečil, posrečil pa tudi popolnoma dokaz resnice. Predlaga končno, naj se obtoženci oproste, ako se pa postavi vzklicno sodišče na stališče, da dokaz resnice ni doprinešen, prosi za znižanje kazni.«¹⁰¹ Sodnik Pakj je pritožbo zavrnil in obtožencem kazni tudi ni znižal.

Sorška afera pred najvišjim sodiščem in prošnja cesarja za pomilostitev

V četrtek, 3. januarja 1907, so se pri škofu Jegliču zbrali udeleženci sorške afere. »Pogajanj so se udeležili od vsake stranke po dva moža in tudi župnik Berce. Kakor čujemo, so pogajanja izpadla povoljno in med pogoji je tudi ta, da gre kaplan Brajec do Velike noči iz Sore.«¹⁰²

V začetku januarja 1907 je o sorški aferi odločalo vrhovno sodišče na Dunaju. To je zavrnilo pritožbo Janeza Luštreka, Franca, Venclja in Marije Bukovec iz Sore in potrdilo obsodbo ljubljanskega deželnega sodišča.¹⁰³ »Sodba najvišjega sodišča je zelo dolga. Ne vemo pa, če jo je sestavil v Ljubljani dobro znani gospod Ekl, ki je sedaj pri najvišjem sodišču. Na vsak način je obveljalo mnenje ljubljanskega senata, ki da na orožnike več kakor nego na vse druge priče, in naj se jih zbere cela vas.«¹⁰⁴

Obsojeni Janez Luštrek in drugi so nato naslovili na cesarja prošnjo za pomilostitev. Upajo, da se jim kazni vsaj zmanjša, kakor se je zgodilo obsojencem v Knežaku na Notranjskem. Konec septembra 1907 so obsojenci iz sorške afere, ki so prosili za pomilostitev, dobili cesarjev odlok. Pomiloščena sta bila Venclj Bukovec in Marija Bukovec, ki sta bila obsojena na tri, oziroma na dva dni zapor. Dalje sta pomiloščena Ana Dolinar in Jurij Oman, ki sta bila obsojena na pet, oziroma na deset dni. Za pomilostitev so prosili tudi Janez Luštrek, ki je bil obsojen na tri mesece, France Bukovec, ki je dobil 10 tednov in Andrej Dolinar, obsojen na deset dni, a ti niso bili pomiloščeni.¹⁰⁵ S tem se je po skoraj dveh letih končala sorška afera.

30. julija 1910 je imel škof Jeglič v Sori birmo. Škofovega sprejema se je udeležilo tudi Prostovoljno

gasilsko društvo Sora in njegov načelnik Janez Luštrek. »In pozdravil je onega škofa, ki je bil kolikor toliko vzrok njegovih bolečin in njegovega trpljenja, nekako z besedami. 'Kot načelnik prostovoljnega gasilnega društva vas najudaneje pozdravljam.' – S tem se je Janez Luštrek škofu najudaneje zahvalil za prestane bolečine in prestano trpljenje. – To je žalostna slika s kmetov. Nam naposled ni nič na tem, ali pozdravlja Starmanov Janez ljubljanskega škofa ali farovško kuharico. Svobodno mu. A pribiti moramo, da se Janez Luštrek jako moti, če misli, da je gasilno društvo zato tu, da bo škofu štafažo delalo. Kot načelnik bi bil moral vsaj vprašati, kaj mu je storiti, vprašati one faktorje, ki so za gasilno društvo več storili kakor on. Ako bo tako delal, kakor to pot, bo kmalu sam sebi načeloval. Saj vendar ve, da se niti polovica gasilcev ni udeležila škofovega sprejema, ker se ga večina gasilcev ni hotela udeležiti. On isti Luštrek, ki je pred kratkim škofa še vse prej kakor blagoslavljal, pa ga je sedaj v imenu naprednega društva najudaneje pozdravil. Škoda moža, res škoda, da se je tako prevrgel.«¹⁰⁶

Berce in »Mir« pred poroto

Po odhodu iz Sore je Anton Berce kot upokojeni župnik služboval v kapeli sv. Jurija na ljubljanskem gradu. 17. januarja 1907 je postal tudi začasni podtajnik Družbe sv. Cirila in Metoda. To je povzročilo v družbi velike spremembe, saj je tudi zaradi Bercetovega imenovanja na 179. seji vodstva 20. marca 1907 odstopil njen soustanovitelj in prvi predsednik Tomo Zupan (r. 1839, u. 1937). Dogodek je odmeval tudi v časopisju: »Ko je bil Berce pri 'Družbi sv. Cirila in Metoda' nameščen za začasnega podtajnika, je jel prvomestnik [Tomo Zupan, op. p.] od njega zahtevati, naj se gre poklonit škofu in ga prosit odpuščanja, to je, naj gre roko poljubit krivičniku, ki ga je z nasilnimi sredstvi primoral iti v pokoj.«¹⁰⁷ »Če je prvomestnik res to zahteval, mu je diktirala to zahtevo pač samo skrb za prospeh družbe, kajti to je vendar jasno, da Anton Berce, tak kot je zdaj, ni posebno priporočilo za družbo.«¹⁰⁸ Od prelomne 22. letne skupščine 6. avgusta 1907 v Bohinjski Bistrici, na kateri je bil za predsednika izvoljen Andrej Senekovič (r. 1848, u. 1926), je Berce prevzel tajniške posle v pisarni Družbe sv. Cirila in Metoda. To delo je Berce opravljal vse do 1914. V Bohinjski Bistrici je ob pomoči radikalnih študentov liberalna struja prevzela nekatere pomembne vodstvene funkcije. Po mnenju edinega koroškega slovenskega državnozbornega poslanca Franceta Grafenauerja (r. 1860, u. 1935) je bila to »tista radikalna struja, ki ne razume naših razmer in hoče vsled tega nemščino iz naših šol docela iztrebiti, kar pri nas ne gre.«¹⁰⁹ Takoj po skupščini v Bohinjski Bistrici, ki je dejansko po-

¹⁰¹ Slovenec, 18. 12. 1906, str. 3.

¹⁰² Gorenjec, 5. 1. 1907, str. 3.

¹⁰³ Prim. Domoljub, 17. 1. 1907, str. 38; Gorenjec, 19. 1. 1907, str. 4.

¹⁰⁴ Slovenski narod, 12. 1. 1907, str. 4.

¹⁰⁵ Prim. Slovenec, 23. 9. 1907, str. 3; Domoljub, 3. 10. 1907, str. 629.

¹⁰⁶ Slovenski narod, 27. 8. 1910, str. 4.

¹⁰⁷ Slovenski narod, 29. 3. 1907, str. 2.

¹⁰⁸ Slovenec, 30. 3. 1907, str. 6.

¹⁰⁹ Slovenec, 22. 12. 1910, str. 1.

menila konec »slogaštva«, je Berce odšel na Koroško študirat slovenske politične razmere.¹¹⁰

V nedeljo, 5. septembra 1909, je bila pri Razuju na Plešivcu/Plöschenberg pri Kotmarji vasi/Köttmannsdorf, kjer je gospodaril župan in narodnjak Matija Prosekar (1860–1927), velika ljudska veselica, ki jo je priporočal tudi *Mir*, celovško glasilo koroških Slovencev. »Izkazala se je pa kot prireditev ljubljanskih liberalcev, ki so na Kranjskem izgubili tla in jih iščejo zdaj pri nas. Na njej so govorili g. dr. Müller, ki so ga poslali ljubljanski liberalci na Koroško razdirat edinost, eksžupnik Berce – brez fajmoštrov liberalci itak nič ne opravijo – in živinozdravnik Ribnikar iz Ljubljane.«¹¹¹ Na opazko, da je »eksžupnik«, se je Berce odzval v Korošču, gospodarskem in političnem listu za koroške Slovence, ki je izhajal v Kranju, kjer je zapisal, da kaj takega ne bi pričakoval »ne kot slovenski narodnjak, ne kot duhovnik in ne kot zastopnik družbe sv. Cirila in Metoda«. Zahvalil se je domoljubu Prosekarju za lep dan na Plešivcu in ob koncu še pristavil: »Pridem še, ne da bi prosil v to dovoljenja celovških narodnih lenuhov in prodancev.«¹¹² Nekaj dni pozneje je Slovenski narod zapisal: »Nesramno je napadel celovski 'Mir' tajnika 'Družbe sv. Cirila in Metoda' g. župnika Berceta. Teh podlih napadov g. Berce ne bo zavračal v listih, nego si bo iskal zadoščenja za zlobne žalitve pred pristojnim sodiščem.«¹¹³ Sledil je pričakovan odgovor časopisa *Mir*: »Gospod Bercé kliče torej zoper nas nemške nacionalce za sodnike v slovenski zadevi. Tako izgleda narodno delo ob meji. Živio, gospod Bercé!«¹¹⁴ Še isti dan se je odzval Slovenski narod: »Ker župnik Berce ni mož, ki bi se dal mirno žaliti, je zagrozil gospodom okrog 'Mira' s tiskovno tožbo.«¹¹⁵ Sledilo je še nekaj dopisovanj v Korošču in *Miru*,¹¹⁶ potem pa je Berce zaradi razžalitve časti vložil tožbo proti Otmarju Mihaleku, odgovornemu uredniku časopisa *Mir*.¹¹⁷

Obravnava na celovškem sodišču je potekala 19. decembra 1910. Ob tem je Slovenec zapisal: »Česar se ni doživela prej mati Slovenija, se je zgodilo. Tajnik Družbe sv. Cirila in Metoda, najstarejšega slovenskega narodnoobrambnega društva, toži list, ki že skoro tri desetletja neustrašeno in z velikimi žrtvami brani narodno mejo, list, ki je glasilo najzatranejšega dela slovenskega naroda.«¹¹⁸ Obravnavo je vodil Hans Falke von Lilienstein (1862–1932), toženi *Mir* je zagovarjal dr. Janko Brejc (1869–1934), Berceta pa dr. Ivan Tavčar. Zaslišane so bile tri priče: Anton Erat, zasebni uradnik v Celovcu, poslanec France Grafenauer in Janez Glančnik s Tolstega Vrha. Odgovorni urednik,

ki se zaradi bolezni obravnave ni udeležil, je bil oproščen.¹¹⁹ Berce je moral plačati tudi stroške toženčevega zagovornika Brejca. Ta mu je poslal račun v višini 1436 kron in 61 vinarjev.¹²⁰ »Seveda se je župniku ta 'slovenski' račun malo previsok zdel in dal je vsled tega troške sodnijsko odmeriti. In sodnija je znižala dr. Brejčev račun na 706 K 11 v. Dr. Brejc je torej župniku Bercetu še enkrat toliko računal, kakor bi to sploh smel. Ta pa zna, ta 'jezični dohtar'!«¹²¹ »A ta dr. Brejc, ki je za obravnavo računal 730 K 50 v več, kakor bi smel, je bil pri obravnavi v Celovcu tako predrzen, da ja Bercetu očital umazanost in brezsrčnost za to, ker je zahteval za več ur dolgo pot k sodišču 4 krone, dočim mu je sodišče priznalo samo 3 krone.«¹²²

Zaplenjena knjiga »Škof proti župniku« in poravnava

Ker je po mnenju škofa Jegliča upokojeni župnik Berce v času predvolilne kampanje za občinske, deželno- in državnoborske volitve spomladi 1911 agitiral in javno nastopal za Narodno napredno stranko, ga je ta 3. junija 1911 suspendiral za čas od 4. do 18. junija.¹²³ Berce je škofov ukaz in svoj odgovor nanj objavil 6. junija v časopisu *Jutro*.¹²⁴ Naslednji dan, 7. junija, mu je škof Jeglič ponovno pisal: »Ker ste list knezoškofijskega ordinariata z dne 3. junija številka 2327 in svoj odgovor z dne 4. junija neposredno ali posredno objavili v listu 'Jutro' z dne 6. junija številka 456, torej v listu, ki je cerkveno pod grehom prepovedan, ki je že kar naravnost tajil božanstvo našega Zveličarja in ki razširja ne le mržnjo do cerkve in njenih naprav, ampak žali tudi krščansko nravnost: Se pozivljete, da do 12. junija incl. v istem listu to svojo neposredno ali posredno objavo obžalujete in dotično številko knezoškofijskemu ordinariatu pošljete. To se Vam nalaga sub poena suspensionis. Ako lista z zapovedanim obžalovanjem knezoškofijski ordinariat ne dobi do večera 12. junija tega leta se Vam bo zagrožena kazen naložila. Ta opomin velja enkrat za trikrat.«¹²⁵

Uredništvo *Jutra* je objavilo naslednje sporočilo naslovljeno na Antona Berceta in datirano z 10. junijem 1911: »Naznanjajoč Vam, da smo dobili od Vas neko 'izjavo', tičočo se Vaše afere z ljubljanskim škofom Antonom Bonaventuro Jegličem, Vam uljudno javljamo, da te Vaše 'izjave' ne moremo priobčiti. To pa zatagadelj, ker smo uverjeni, da ta Vaša 'izjava' ne izvira iz Vaše proste volje, temveč je z grožnjami od ljubljanskega škofa na Vas izsiljena. Želje in zahteve ljubljanskega škofa so pa za naš list veliko manj merodajne, nego predlanski sneg.

¹¹⁰ Prim. *Slovenec*, 10. 8. 1907, str. 5.

¹¹¹ *Mir*, 29. 9. 1909, str. 432.

¹¹² *Korošec*, 2. 10. 1909, str. 4.

¹¹³ *Slovenski narod*, 16. 10. 1909, str. 5.

¹¹⁴ *Mir*, 23. 10. 1909, str. 267.

¹¹⁵ *Slovenski narod*, 23. 10. 1909, str. 4.

¹¹⁶ Prim. *Korošec*, 13. 11. 1909, str. 3; *Mir*, 20. 11. 1909, str. 291.

¹¹⁷ Prim. *Slovenec*, 27. 11. 1909, str. 8.

¹¹⁸ *Slovenec*, 22. 12. 1910, str. 1.

¹¹⁹ Prim. *Mir*, 24. 12. 1910, str. 322–323.

¹²⁰ Prim. *Slovenski narod*, 29. 3. 1911, str. 3.

¹²¹ *Štajerc*, 16. 4. 1911, str. 6.

¹²² *Slovenski narod*, 5. 4. 1911, str. 2–3.

¹²³ Prim. *Slovenec*, 6. 6. 1911, str. 5; *Edinost*, 9. 6. 1911, str. 4; *Glas naroda*, 22. 6. 1911, str. 1.

¹²⁴ *Jutro*, 6. 6. 1911, str. 1.

¹²⁵ *Slovenski narod*, 8. 6. 1911, str. 5.

Jutro je 6. junija 1911 objavilo Bercetov odgovor škofu Jegliču (NUK Ljubljana).

*Toliko v vednost, da se ne boste čudili, da Vaše 'izjave' ni v našem listu.*¹²⁶

Ker torej do 12. junija v *Jutru* ni bilo objavljeno Bercetovo obžalovanje, mu je Jeglič 16. junija pisal tretjič: »Ker *Jutro* Vaše izjave ni hotelo sprejeti, se Vam naroči, da pošljete na knezoškofijski ordinariat dotično zahtevano izjavo, da obžalujete, ker ste škofijski odlok in svoj protivni list neposredno ali posredno priobčili v časopisu in posebno, ker ste ga priobčili v nemoralnem, cerkvi sovražnem, naravnost brezverskem in zato strogo prepovedanem listu *Jutru*. To izjavo morate doposlati vsaj do 24. junija incl. in sicer sub poena suspensionis. Ta opomin velja enkrat za trikrat. Končno se vam prepove sv. maša do 30. junija incl., ker ste ne le v *Jutru* smešili odredbo svojega cerkvenega poveljarja, ampak ste klub prepovedi še potem govorili na liberalnem shodu v gostilni zraven Gruberjevega kanala, ter tam grdili odlok in škofa samega.¹²⁷ Na to tretje škofovo pismo se je Berce odzval 22. junija z naslednjo izjavo: »Obžalujem, ker je dnevnik *Jutro* objavil v svoji 456. številki z dne 6. junija Vaš list z dne 3. junija, številka 2327,

in moj odgovor z dne 4. junija. Tako nekako se je glasila tudi moja izjava, katere *Jutro* ni hotelo priobčiti. S tem sem Vam torej zasvedočil svojo suženjsko pokorščino, po kateri sem si dal dekretirati celo čute, odvrnil pa sem od sebe strahovito kazen 'suspensionis perpetuae', katero ste mi zažugali, ako ne izjavim obžalovanja. Temu dekretnemu obžalovanju dostaviti bi mogel obžalovanje 'motu proprio' radi velikih krivic, ki so se mi storile na Sori in ki se še ponavljajo, dokler se ne popravijo. Obžalujoč mogel bi se pridružiti tužni domovini, obžalujoč, da se širi med Slovenci strup sovražstva, da vlada mesto ljubezni bojkot, mesto lepe vere grda politika, da se godi, o čemer toži Kristus: 'Moja hiša je hiša molitve, vi pa ste jo naredili v jamo razbojnikov.' Zatirana vera in preganjanja morala delata prostor sebičnosti, ki je v dosego grdih svojih namenov spremenila križ v meč. Takih in enakih težkih povodov mojemu obžalovanju je veliko število. In tu naj bi molčal?!¹²⁸

Pričakovano je sledil škofov odgovor: »Ker nisi ukazu z dne 16. junija tega leta čisto nič zadostil, marveč si s svojimi pismi z dne 22. junija tega leta, ki si jih priobčil tudi v listu, cerkvi in veri katoliški sovra-

¹²⁶ *Jutro*, 11. 6. 1911, str. 1.

¹²⁷ *Slovenski narod*, 17. 6. 1911, str. 4.

¹²⁸ *Slovenski narod*, 24. 6. 1911, str. 4.

Druga izdaja Svetlinove knjige »Škof proti župniku« je izšla pri Narodni založbi v Ljubljani 1914 (Slovanska knjižnica Ljubljana).

žnem in strogo prepovedanem, povzročil novo žalitev škofijskega ordinariata, izjavljamo, da si zapadel kazni suspenzije od vseh cerkvenih opravil, kakor si bil opominjan v pismu z dne 16. junija.»¹²⁹

V letih 1911 in 1912 je pri tedniku *Glas svobode* v Chicagu izhajal podlistek »Škof proti župniku«, ki ga je pod psevdonimom Pavel Svetlin pisal Matija Rode (r. 1879, u. 1961). Podlistek je leta 1913 tam izšel tudi kot 152 strani obsegajoča brošura podnaslovljena »Kako je preganjal ljubljanski škof dr. Anton Bonaventura Jeglič iz političnih ozirrov podrejenega župnika«, ki pa je bila pri nas zaplenjena. Takrat je *Ave Marija*, slovenski nabožni list za jugoslovanske izseljence v Ameriki pod naslov Naši »ta rdeči« zapisal: »Ali je za rešitev ameriškega socialnega vprašanja ta borba res tolike važnosti, da je izhajala več mesecev v listih tukaj, da so jo izdali kot posebno brošurico? Ako je ljubljanski škof suspendoval župnika, ki se ni hotel pokoriti postavni oblasti in je sejal prepir v svoji fari, da se je ljudstvo tožarilo in preganjalo, ki je moral zanj veli-

kanske dolgove plačati iz lastnega žepa, da je rešil čast dubovskega stanu, kakega pomena je to za naše slovensko delavstvo v Ameriki? Ali jim bo to povišalo plačo? Ali jim bo pripeljalo socialistiavska nebesa? Povejte odkrito, kaj je tega treba!?»¹³⁰

Po interpelaciji državnega poslanca Vladimirja Ravniharja (r. 1871, u. 1954) je 1914 pri Narodni založbi izšla njena druga, prirejena izdaja,¹³¹ ki je močno odmevala v slovenskem časopisju.¹³² Knjiga opisuje delovanje ljubljanskega škofa proti takratnemu sorškemu župniku Antonu Bercetu in dogodke 1905 v Sori, ki so povzročili veliko razburjenje po vsej Sloveniji.

Dne 23. novembra 1914 je Anton Berce napisal naslednjo izjavo, ki jo je objavil *Slovenec*: »Ker želim svoje vestne zadeve urediti pred Bogom, pred Cerkvijo in pred svetom, zato izjavljam: 1. V brošuri 'Škof proti župniku', ki se je razširjala povsod v Ameriki, pa tudi

¹²⁹ *Ave Marija*, 1913, št. 1, str. 6.

¹³¹ Prim. *Slovenec*, 20. 4. 1914, str. 2.

¹³² Prim. *Slovenski narod*, 23. 4. 1914, str. 4; 5. 5. 1914, str. 3; 14. 5. 1914, str. 4; 23. 5. 1914, str. 5; 6. 6. 1914, str. 5; 26. 6. 1914, str. 4; *Slovenec*, 9. 5. 1914, str. 6; *Dan*, 22. 5. 1914.

¹²⁹ *Slovenski narod*, 1. 7. 1911, str. 4; *Glas naroda*, 15. 7. 1911, str. 7; *Ljubljanski škofijski list*, 1911, št. 8, str. 104.

*doma, je mnogo trditev deloma neresničnih, deloma škofu po krivici podtaknjenih in zanj razžalljivo zasukanih, kar iz srca obžalujem. – 2. Obžalujem, da sem pisal razžalljivo zoper svojega škofa. – 3. Obžalujem, da sem se udeleževal raznih shodov in na njih govoril razžalljivo proti nekaterim duhovnikom in posebej razžalljivo zoper svoje cerkvene poglavarje. – 4. V bodoče si bom prizadeval, da se bom kot katoliški duhovnik korektno obnašal.*¹³³ O tej poravnavi so pisali tudi ostali časopisi.¹³⁴

Berce je 1915 postal beneficiat na Olševku, kjer je ostal do 1920. »Vsa fara ga je spoštovala. A Jegličovo sovražstvo ni zaspalo. Ukazal je Bercetu, naj osnuje 'Orla' in 'Kmečko zvezo'. Ko Berce ni ukaza izvršil, je škof starčka odstavil in ga vrgel na cesto.«¹³⁵ »Župnik Berce je brez strehe in ima samo 14 K dohodkov na dan.«¹³⁶ Časopis *Enakopravnost* iz Clevelanda, je še zapisal: »To je huda kazen za župnika, zakaj tudi župnik zlasti sedaj ne more živeti brez primerne zaslužke.«¹³⁷

V začetku junija 1920 je Anton Berce, kot župnik v pregnanstvu, objavil v *Slovenskem narodu* in v *Domovini* naslednjo prošnjo: »Star sem 60 let, duhovnik 37 let. Zopet se bližajo volitve, jaz pa voliti ne znam in ne znam agitirati za volitve. Vsled tega sem vržen na – cesto z dnevnimi dohodki 14 K. O tem se pač živeti ne da. Kopati ne znam, vbogajme prositi me je sram... Lisice imajo svoja dupla in ptice svoja gnezda, jaz pa nimam prostora, kamor bi položil svojo glavo. Dragi Jugoslovani! Kdo mi postreže z malim stanovanjem (2 sobi s kuhinjo)? Prosim! Nujno!«¹³⁸ Bercetu so priskočili na pomoč tudi t. i. Odbor za obrambo pravice, ki so ga sestavljali posestniki Andrej in Janez Brolih iz Hotemaž, Ivan Jekovec z Luž, Franc Rozman iz Olševka in Franc Stružnik z Visokega. 17. avgusta 1920 so se zbrali v Olševku in ugotovili, da je župnik Berce »s svojim javnim delovanjem, s svojo značajnostjo zaslužil posebno priznanje, katero naj se mu da z ozirom na njegovo pregnanstvo v obliki sredstva za življenje, ali z drugo besedo, nakloni naj se mu namesto cerkvene, slovenska bera. Ta bera naj bi bila v poljskih pridelkih, v vinu ali sadju, v denarju. V to bera naj prispevajo vsi prvi vrsti člani 'Samostojne kmetijske stranke', ker je zaradi nje zavrzel škof Berceta. V to bera naj prispevajo vsi oni, ki so za 'kancelparagraf',¹³⁹ vsi, ki hočejo, da so volitve svobodne. Vabimo prav iskreno še posebej naše zavedne Slovenke k temu plemenitemu delu, vsaj še niso pozabile marljivega tajnika družbe sv. Cirila in Metoda.«¹⁴⁰

Berce se je za pomoč zahvalil v *Jutru*. »Navajen sem bil dajati, sedaj se moram navaditi – jemati. To je križ! V svesti, da se ne spodobi duhovniku, vmešavati se v strupene strankarsko politične boje, služil sem vestno le svojemu stanovskemu poklicu, zato sem pa zaslužil – razrešitev iz duhovniške službe in s tem združeno stradanje, oziroma smrt od lakote... Nahajajo pa se še blaga srca, ki hočejo, da se ne spolnijo nakane naših nesrečnih brezdomovincev in med ta blaga srca so se uvrstili nekateri plemeniti Šenčurjani, ki so mi poslali s svojimi čestitkami tudi lepe novoletne darove. Hvala vam dobri rojaki! Bog povrni obilo!«¹⁴¹

Konec leta 1920 se je naselil na Visokem pri Šenčurju, kjer je preživel svoja zadnja leta in je umrl kot župnik v pokoju v Kranju 2. marca 1922.¹⁴² Ob njegovi smrti je *Slovenski narod* zapisal: »Pokojnik je bil odločno narodnega mišljenja, eden onih redkih svečnikov, ki se ni hotel udinjati klerikalizmu, za to je imel srdite boja s cerkveno oblastjo. Moral je predčasno stopiti v pokoj.«¹⁴³

Epilog

Kaj se je dogajalo z nekaterimi ostalimi udeleženci sorške afere? Jakob Kolenec je restavracijo papirnice Leykam-Josefsthal¹⁴⁴ v Goričanah vodil do konca leta 1905. Takrat je restavracijo prevzel pek in gostilničar Anton Kummer iz Kranja, Kolenc pa je 4. januarja 1906 v Ljubljani prevzel restavracijo »Rasberger« na Sv. Petra nasipu, h. št. 36 (današnjem Petkovškovem nabrežju), a je kmalu zgradil na Ladji svojo restavracijo. Kolenc je bil tudi prvi predsednik medvoške podružnice Družbe sv. Cirila in Metoda, ki je delovala le kratek čas med letoma 1912 in 1914. Umrl je 23. septembra 1927 in je pokopan v Preski.

Načelnik orožniške postaje v Medvodah Ivan Mack je bil decembra 1906 kot postajni poveljnik prestavljen najprej v Vodice, pozneje v Višnjo Goro in nato v Vevče. 1916 je prejel priznanje za posebno vestno službovanje v vojnem času.¹⁴⁵

Zakonca Germek sta bila 14. decembra 1907 premeščena v Komendo.¹⁴⁶ V Soro pa sta prišla učitelj Janko Pianeki in začasna učiteljica Ana Grebenc. »Nadučitelja Germeka so pognali sredi zime v najhujšem mrazu iz prijazne Sore v Komendo, kjer so mu že naprej uprizorili krščanski ljudje primerno ugodnost, da je mo-

¹³³ *Slovenec*, 26. 11. 1914, str. 4.

¹³⁴ Prim. Gorenjec, 27. 11. 1914, str. 3; *Učiteljski tovariš*, 4. 12. 1914, str. 3; *Amerikanski Slovenec*, 22. 12. 1914, str. 3; *Ave Marija*, 1915, št. 1, str. 20.

¹³⁵ *Domovina*, 7. 6. 1920, str. 2.

¹³⁶ *Nova doba*, 10. 6. 1920, str. 2.

¹³⁷ *Enakopravnost*, 27. 9. 1920, str. 3.

¹³⁸ *Slovenski narod*, 12. 6. 1920, str. 3; *Domovina*, 16. 6. 1920, str. 3.

¹³⁹ Določba, po kateri verski predstavniki svoje duhovne oblasti pri bogoslužju niso smeli uporabljati v strankarske namene.

¹⁴⁰ *Domovina*, 27. 8. 1920, str. 2.

¹⁴¹ *Jutro*, 14. 1. 1921, str. 3; *Kmetijski list*, 20. 1. 1921, str. 2.

¹⁴² Prim. *Jugoslavija*, 4. 3. 1922, str. 2; *Jutro*, 4. 3. 1922, str. 3; *Slovenski narod*, 4. 3. 1922, str. 3; *Slovenec*, 4. 3. 1922, str. 3; *Nova doba*, 7. 3. 1922, str. 3; *Domoljub*, 8. 3. 1922, str. 108; *Domovina*, 10. 3. 1922, str. 5; *Ljubljanski škofjski list*, 30. 2. 1922, str. 32; *Edinost*, 1. 4. 1922, str. 1; *Edinost*, 4. 4. 1922, str. 1.

¹⁴³ *Slovenski narod*, 4. 3. 1922, str. 3.

¹⁴⁴ Takoj po sorški aferi novembra 1905 je odšel v pokoj ravnatelj tovarn Goričane – Medvode Edmund pl. Kopfgartner, na njegovo mesto pa je bil imenovan vodja papirnice v Dolu Karl Kresting. Prim. Gorenjec, 11. 11. 1905, str. 6.

¹⁴⁵ Prim. *Slovenski narod*, 20. 7. 1916, str. 3.

¹⁴⁶ Prim. *Domoljub*, 19. 12. 1907, str. 805.

Kolenčeva restavracija v Goričanah na razglednici, oddani 4. maja 1911 (hrani Zmago Tančič, Ljubljana).

ral glasom dekreta tekom par dni oditi, a ni imel nikjer stanovanja v novem kraju v Komendi. Šele po posredovanju okrajnega glavarja se mu je dalo stanovanje in kakor kaže interpelacija dr. Lampeta v deželnem šolskem svetu, bodo ga v kratkem zopet pogнали iz Komende.¹⁴⁷ Anton je bil 1910 prestavljen v Krašnjo,¹⁴⁸ žena Antonija pa je pred odhodom v Krašnjo še nekaj časa ostala v Komendi. 1924 je postal Germek šolski upravitelj na Ježici, kjer se mu je 1928 iz Krašnje pridružila tudi žena. Med letoma 1926 in 1928 je bil Anton Germek predsednik Udruženja sreskih učiteljskih društev »Edinstvo«.¹⁴⁹ Vrsto let je bil šolski upravitelj, potem pa je bil degradiran, a je kot učitelj ostal na Ježici do upokojitve 1937. Tam je bil tudi starosta sokolskega društva in je umrl po letu 1940.

Nekdanji sorski kaplan Jožef Brajec je bil od 28. oktobra 1905 do 30. aprila 1908 župnijski upravitelj v Sori. Julija 1908 je bil kanonično umeščen za župnika v župnijo na Trati,¹⁵⁰ kjer je 31. maja 1935 tudi umrl.

S 1. majem 1908 je nastopil mesto župnika v Sori Fran Saleški Finžgar (1871–1962). »V Soro sem prišel 30. aprila zvečer. Ker je bil resnično slučaj – ali pa volja božja – da sem se oglasil kot prosivec za Soro, naj omenim za uvod zgodbo kompetence. Znano je, da imajo za Soro prednost oni prosivci, ki so sinovi ljubljanskih ali kranjskih meščanov, in sicer tako, da je akt imenovanja ničeven po Schillingovem testamentu. Ker je vedno nekaj

takih, se nisem brigal za Soro. Toliko manj sem se menil, ker je bilo skoro dognano dejanje, da gre trnovski župnik Vrhovnik v pokoj, in je bila meni ta župnija obljubljena od ljubljanskega magistrata. 19. 2. sem šel iz Želimelj na Breznico k bratu, ki si je nogo zlomil. Vračajoč se 20. 2. sem gledal skozi okno pri vlaku lepo sorsko cerkev. Kdo li utegne dobiti to faro? sem premišljeval. Ko sem prišel v Ljubljano, sem zvedel od prijateljev, da nihče Ljubljancinov noče prositi. V tem hipu se mi rodi misel: Prosi! Grem v škofijo – tajnik Dostal in kancelar Steska me prigovarjata: Prosi! Morda dobiš! – Grem po svet k knezoškofu dr. Antonu Bonaventuri Jegliču. Odgovor: Prosite! – Takoj se odpeljem v Soro pogledat cerkev in župnišče. Zvečer nazaj, spišem prošnjo – ker je bil zadnji dan, da je 21. 2. došla v pisarno. 23. 2. sem že dobil sledeče naznanilo: Edini prosivec – ergo! Komaj sem se dobro zavedel, kaj sem storil, sem bil že tudi zagotovljen, da dobim Soro. Ko je 'Slovenec' razglasil to novico, sem prejel mnogo pisem – med njimi pravzaprav le eno čestitajoče – vsa druga so me milovala, ker grem v to grozno gnezdo, ki je bilo po rabukah pod Berčetom in Brajcem tako silno razkričano. Nekateri so mi kar naravnost svetovali, naj se odpovem. Toda tega nisem hotel.«¹⁵¹

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

NŠAL — Nadškofjski arhiv Ljubljana
Zapuščina Anton Bonaventura Jeglič, Dnevnik

ŽAS — Župnijski arhiv Sora
Kronika sorske fare od leta 1881–1931, I.

¹⁴⁷ Slovenski narod, 31. 7. 1909, str. 1; Učiteljski tovariš, 6. 8. 1909, str. 2.

¹⁴⁸ Prim. Učiteljski tovariš, 15. 7. 1910, str. 4.

¹⁴⁹ Nasprotniki depolitizacije med učiteljstvom so 1926 ustanovili tudi časopis Edinstvo, ki je povezal ekstremno unitaristične predstavnike liberalizma in je izhajal do 1928.

¹⁵⁰ Prim. Slovenec, 26. 6. 1908, str. 2; 10. 7. 1908, str. 2; Gorenjec, 27. 6. 1908, str. 5; Domoljub, 2. 7. 1908, str. 424; 16. 7. 1908, str. 454; Bogoljub, 1908, št. 8, str. 246.

¹⁵¹ ŽAS, Kronika sorske fare od leta 1881–1931, str. 90–91.

ČASOPISI VIRI

- Amerikanski Slovenec. Katoliški list za slovenske delavce v Ameriki in glasilo K. S. K. Jednote*, Joliet, 1914.
- Ave Marija. Slovenski nabožni list za jugoslovanske izseljenike v Ameriki*, New York, 1913, 1915.
- Bogoljub. Cerkevni list za Slovence*, Ljubljana, 1904, 1908.
- Dan. Neodvisen političen dnevnik*, Ljubljana, 1914.
- Dom in svet. List s podobami za leposlovje in znanstvo*, Ljubljana, 1895, 1905.
- Domoljub. Slovenskemu ljudstvu v pouk in zabavo*, Ljubljana, 1892, 1904, 1906–1908, 1922.
- Domovina*, Ljubljana, 1920, 1922.
- Edinost. Glasilo političnega društva »Edinost« za Primorsko*, Trst, 1911.
- Edinost. List za slovenski narod + geslo + za resnico in pravico*, Chicago, 1922.
- Enakopravnost. Neodvisen dnevnik zastopajoč pravice slovenskega delavstva*, Cleveland, 1920.
- Glas naroda. List slovenskih delavcev v Ameriki*, New York, 1904, 1911.
- Glas svobode. Glasilo svobodomiselnih Slovencev v Ameriki*, Chicago, 1904.
- Gorenjec. Političen in gospodarski list*, Kranj, 1901, 1904–1908, 1914.
- Ilustrirani Slovenec. Tedenska priloga »Slovenca«*, Ljubljana, 1927.
- Jugoslavija*, Ljubljana 1922.
- Jutro. Neodvisen političen dnevnik*, Ljubljana, 1911.
- Jutro. Dnevnik za gospodarstvo, prosveto in politiko*, Ljubljana, 1921, 1922.
- Kmetijski list. Glasilo »Samostojne kmetijske stranke za Slovenijo«*, Ljubljana, 1921.
- Korošec. Gospodarski in političen list za koroške Slovence*, Kranj, 1909.
- Ljubljanski škofijski list*, Ljubljana, 1903, 1911, 1922.
- Mir. Glasilo koroških Slovencev*, Celovec, 1909, 1910.
- Nova doba*, Celje, 1920, 1922.
- Novice. Gospodarske, obrtniške in narodne*, Ljubljana, 1892, 1901.
- Osa. Politično-satirični tednik*, Ljubljana, 1905, 1906.
- Rodoljub*, Ljubljana, 1901, 1904.
- Slovenec. Političen list za slovenski narod*, Ljubljana, 1892, 1899, 1902–1911, 1914, 1922, 1927.
- Slovenski narod*, Ljubljana, 1892, 1901, 1903–1907, 1909–1911, 1914, 1916, 1920, 1922.
- Štajerc*, Ptuj, 1911.
- Tedenske slike. Priloga Domovini*, Ljubljana, 1937.
- Učiteljski tovariš. Glasilo avstrijskega jugoslovanskega učiteljstva*, Ljubljana, 1906, 1909, 1910, 1914.

LITERATURA

- Rode, Matija: *Škof proti župniku. Kako je preganjal ljubljanski škof dr. Anton Bonaventura Jeglič iz političnih ozirov podrejenega svojega župnika. Spisal na temelju resničnih dogodkov in aktov Pavel Svetlin*.

Chicago : Glas svobode, 1913. [2. prirejen natis: Rode, Matija: *Škof proti župniku. Kako je preganjal ljubljanski škof dr. Anton Bonaventura Jeglič iz političnih ozirov podrejenega župnika. Interpelacija poslanca dr. Ravniharja in tovarišev na ekselenco gospoda justičnega ministra glede v Ljubljani vladajoče konfiskacijske prakse, podana v 198. seji XXI. sezijske dne 22. januarja 1914 ... Spisal Pavel Svetlin*. Narodna založba: Ljubljana, 1914.]

S U M M A R Y

The dispute between the parish priest and bishop

The parish priest of Sora, Anton Berce, and the time of cultural struggle in the early 20th century

The first antagonism between the Bishop of Ljubljana, Anton Bonaventura Jeglič, and the parish priest of Boštanj, Anton Berce, arose during the parliamentary elections in 1900, when Berce refused to have any part in said event and publicly support the candidate of the Catholic National Party. While the election of Ivan Šusteršič was actively supported by almost entire clergy in Carniola, Berce merely read Jeglič's pastoral letter on the elections from the pulpit. For this reason, Jeglič grew less sympathetic to Berce, even after he became the parish priest of Sora in 1903.

The dispute between the bishop and Berce came to a head on 30 October 1905, when the bishop decided to transfer the parish priest from Sora back to Boštanj. On that day, Berce was to pass the parish of Sora on to Dean Sušnik and administrator Brajc; however, the local population, loyal to the parish priest, tried to prevent the handover, sparking a series of bloody events. Armed police led by the district governor Cron, which monitored the handover procedure, attacked the gathered crowd, seriously injuring Janez Luštrek, who was arrested together with France Bukovec. The events provoked a major furore among the public. Following controversial trials, both arrestees were sentenced to prison in 1907.

After his departure from Sora, Berce, now a retired parish priest, served in the chapel of St. George at the Ljubljana Castle. In the early 1907, he became the secretary of the St. Cyril and Methodius Society and after the assembly held in Bohinjska Bistrica that same year, which brought an end to the tactical political alliance between conservatives and liberals, known as 'slogaštvo' (i.e. concord), left for Carinthia to study the Slovenian political situation. In doing so, he found himself in a dispute with the responsi-

ble editor of the Klagenfurt-based newspaper *Mir*, which found its epilogue in court, with Berce losing his lawsuit. Since according to Bishop Jeglič, Berce agitated and publicly supported the National Progressive Party during the parliamentary election in the spring of 1911, he was suspended from all religious duties.

In 1911 and 1912, the feuilleton »Škof proti župniku« (»Bishop vs Parish Priest«) circulated in the Chicago weekly *Glas svobode*, which in the following year was also published in book form, subtitled »Kako je preganjal ljubljanski škof dr. Anton Bonaventura Jeglič iz političnih ozirrov podrejenega

župnika« (»How the Ljubljana Bishop Anton Bonaventura Jeglič persecuted the parish priest tried to press a parish priest into political submission«). The book was confiscated in the Slovenian territory, and it was only after the interpellation of the state deputy Ravnihar in 1914 that the Narodna založba publishing house finally released its second edition. When at the end of 1914 Berce admitted that there were many untrue assertions in the book, the bishop lifted the suspension against him, so that Berce spent his interwar years as a beneficiary in the settlement of Olševšek.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 314.12(497.4-89)"193"

Prejeto: 6. 8. 2014

Dunja Dobaja

dr. zgodovinskih znanosti, raziskovalka, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana
E-pošta: dunja.dobaja@inz.si

Rojstva, smrti in strah pred »belo kugo« v Dravski banovini v obdobju med obema svetovnima vojnama

IZVLEČEK

Prispevek se osredotoča na čas druge polovice tridesetih let, ko se je v Dravski banovini zaostroval idejni spor med katoliško usmerjeno Slovensko ljudsko stranko (SLS) in liberalnim taborom oziroma med tradicionalnimi vrednotami in po stališčih katoliškega tabora »svobodomiselnimi idejami«, ki naj bi povzročale propadanje »vzornih krščanskih družin« in prispevale tudi k nizki rodnosti v banovini. Avtorica predstavi stališča bana Marka Natlačena kot vodilnega moža SLS glede gibanja rojstev v banovini in vzrokov za padanje rojstev. V njegovih pogledih ga je podprl tudi ravnatelj Higienkega zavoda dr. Ivo Pirc, katerega stališča so prav tako predstavljena v prispevku. Avtorica omenjeno problematiko rojstev, smrtnosti otrok, nezakonskih rojstev in splava obravnava v kontekstu primerjave z ostalimi jugoslovanskimi banovinami in nekaterimi evropskimi državami.

KLJUČNE BESEDE

Dravska banovina, rojstva, splav, smrtnost, nezakonski otroci

ABSTRACT

BIRTHS, DEATHS AND FEAR OF THE »WHITE PLAGUE« IN THE DRAVA BANOVINA IN THE INTERWAR PERIOD

The contribution focuses on the period in the second half of the 1930s, when the ideational dispute in the Drava Banovina escalated over the Catholic-oriented Slovenian People's Party (SLS) and the liberal camp or, in other words, between the traditional values and what the Catholic camp considered "freethinking ideas" that were seen as the main culprits for the erosion of the "exemplary Christian families" and supposedly contributed to low birth rate in the banovina. The authoress presents the viewpoints of Ban Marko Natlačen, the leader of the SLS, on the birth-rate movements in the banovina and the reasons for the declining birth rate. His views were also supported by the headmaster of the Hygiene Institute, Dr. Ivo Pirc, whose points of view are presented in the contribution as well. The authoress discusses the said problem of births, infant deaths, illegitimate births, and abortion in the context of a comparison with other Yugoslav banovinas as well as some European states.

KEY WORDS

Drava Banovina, births, abortion, death rate, illegitimate children

Uvod

Druga polovica tridesetih let 20. stoletja je čas, ko je katoliško usmerjeno časopisje v Dravski banovini vedno bolj intenzivno opozarjalo na »pravo« bistvo ženske, to je, da se zaveda svojega poslanstva, ki ji ga nalaga krščanstvo. Časopisje poudarja, da so cilj družbe vzorne katoliške družine, in opozarja pred nevarnostjo propadanja družin. Glavno nevarnost vidi v »beli kugi«, to je v umetni prekinitvi nosečnosti.¹ Krivca za propadanje družin vidi po eni strani v »brezbožnem komunizmu«, ki naj bi razvrednotil pravo bistvo ženske, po drugi strani pa tudi v liberalizmu, ki naj bi zagovarjal svobodo tako na gospodarskem kot duhovnem področju.² Posledica takšnega stanja naj bi bila po stališču katoliškega tabora tudi nizka rodnost v banovini.

V Slovenski ljudski stranki (SLS) je bila konec tridesetih let prisotna izredna politizacija nizke rodnosti.³ Ker je SLS na političnem prizorišču veljala za predstavnicu interesov rimskokatoliške cerkve, je politično problematiziranje nizke rodnosti potekalo v tesni povezavi s katoliškimi vrednotami. Ban Marko Natlačen je v začetku leta 1940 v banskem svetu prebral poročilo o gibanju prebivalstva v Dravski banovini, ki je po njegovih trditvah kazalo žalostno podobo.⁴

Namreč tudi v obdobju gospodarske konjunktore je bil opazen padec rojstev v Dravski banovini. Ban Natlačen je ta pojav označil za »socialno bolezen«, ki je že okužila meščanstvo, se globoko ugneznila med delavstvom in segla v mnogih krajih tudi že po kmetu, ki je »do zadnjega ostal skoro nedotaknjen od nje«.⁵ Padanje rojstev pa je bila po banovih besedah tudi »moralna bolezen«, saj se je »bela kuga« vedno bolj širila po mestih in marsikje že prodrla na deželo.

Ban je obsodil tiste zdravnike, ki so svoje medicinsko znanje zlorabljali in »zaradi umazanih judeževih grošev naraščaj naroda more!«.⁷

Na banov ekspozice so se odzvali posamezni banski svetniki. Tako je na primer banski svetnik Peter Rozman v odgovoru na banov ekspozice o padanju rojstev opozoril na določen paradoks v družbi.⁸ Namreč delavci so bili v praksi marsikdaj »kaznovani« prav zaradi velikega števila otrok. Mnogi delodajalci so izhajali iz stališča, da so produktivnejši delavci ali delavke brez otrok. Opozoril je, da obstajajo podjetja, kjer je v kolektivni pogodbi navedeno, da ženska po porodu ne sme več nazaj na delo v tovarno. To je postavljalo žensko pred dilemo, ali se odreče materinstvu in ostane v službi ali se poroči, postane mati in »stori to, kar je njena višja in najsvetejša dolžnost, ter pride ob kruh«.⁹ Opozoril je tudi na dvoličnost nekaterega časopisja (ne pove, katero; op. avtorice), ki je na eni strani »strastno in navdušujoče« govorilo proti »beli kugi«, na drugi pa se je v oglasih iskal na primer viničar brez otrok. Skratka, v nasprotju s krščanskim naziranjem.¹⁰ Dalje je navedel, da mnoge delavke-matere puščajo bolne otroke same v že tako higiensko neprimernih stanovanjih (posledica tega je bil velik odstotek umrljivosti otrok v industrijskih krajih) in odidejo na delo, saj si ne morejo privoščiti varstva. Delodajalci pa v večini niso upoštevali določbe v zakonu o zaščiti delavcev, po kateri so bila posamezna večja podjetja dolžna zgraditi otroška zavetišča. Zato je Rozman pozval, da morajo biti številne družine zakonsko zaščitene, ne pa izpostavljene »zasmehovanju in stradanju«.¹¹

Poslopje državne bolnišnice za ženske bolezni v Ljubljani (Spominski zbornik Slovenije, str. 495).

¹ V drugi polovici tridesetih let je v dnevnem časopisju in javnem življenju Dravske banovine vse bolj prisoten izraz »bela kuga«, s čimer pojmujejo problem splava. O omenjenem problemu so pisali ne samo v katoliško usmerjenem časopisju, ampak zanimivo tudi v liberalno usmerjenem časopisju, o njem pa je ostro spregovoril tudi ban Marko Natlačen v svojem ekspoziceju o gibanju prebivalstva na seji banskega sveta 12. februarja 1940. O omenjeni problematiki so razpravljali tudi v drugih delih kraljevine. Tako je imel na primer docent zagrebske univerze dr. D. Tomašić na zagrebski Ljudski univerzi v letu 1936 predavanje o splavu s stališča sociologije. Njegovo predavanje naj bi privabilo množico poslušalcev iz vseh slojev. V letu 1935 je zdravniški kongres v Beogradu obravnaval tudi »pereč problem« splava, in sicer so bile na kongresu predstavljene metode in vzroki za omejevanje rojstev skozi zgodovino. *Mariborski Večernik Jutra*, 18. 2. 1936, str. 4. Podatka o tem, kdaj se je pojem »bela kuga« prvič pojavil v zgodovini in kdo je prvi uporabil ta pojem, mi ni uspelo pridobiti (op. avtorice).

² Dobaja, Podoba ženske, str. 361–365.

³ Ratej, Samoiztrebljenje naroda, str. 15.

⁴ Prav tam.

⁵ ARS, AS 77, f. 14, Stenografski zapisnik 1. seje XII. rednega zasedanja banskega sveta Dravske banovine v Ljubljani dne 12. 2. 1940, Gibanje prebivalstva.

⁶ Prav tam.

⁷ Prav tam.

⁸ ARS, AS 77, fasc. 14, Stenografski zapisnik 5. seje XII. rednega zasedanja banskega sveta Dravske banovine v Ljubljani dne 16. 2. 1940.

⁹ Prav tam.

¹⁰ Prav tam.

¹¹ Prav tam.

Gibanje rodnosti

Ban Natlačen, ki je opozarjal na padanje rojstev, je bil prepričan, da so »zaskrbljujoči« podatki o gibanju »slovenskega prebivalstva«¹² izraz slabitve slovenskega narodnega gospodarstva oziroma podoba padanja njegove socialne ravni in na drugem mestu odraz padanja njegovih moralnih moči.¹³ Ob vstopu v skupno jugoslovansko državo naj bi Slovenci imeli »zadovoljivo rodnost«. Rodnost in naravni prirastek naj bi znašala okrog 30 promilov letno, kar je bilo sicer manj kot pri Srbih in Hrvatih, kjer naj bi znašala okrog 37 promilov letno.¹⁴ Kljub počasnemu padanju je znašala po podatkih bana povprečna rodnost v Sloveniji v letih 1922–1932 še 28,4 promilov nasproti 34,5 promilov v ostali državi. Od leta 1933 dalje pa naj bi se dotedanje počasno padanje rodnosti zelo pospešilo in od tedaj konstantno padalo. Tako je leta 1932 znašala rodnost v Sloveniji še 27,1 promilov, leta 1933 25,2 promilov in leta 1939 okrog 21,5 promilov. V sedmih letih naj bi slovenska rodnost padla za skoraj 6 promilov.¹⁵ Rodnost se je po Natlačenovih besedah zmanjšala predvsem v času gospodarske krize, a se je njeno padanje nadaljevalo tudi po njej, ko je gospodarstvo doživljalo konjunkturo in rast. Res je, da se je zmanjšala tudi smrtnost, a je bilo to znižanje mnogo manjše od padca rodnosti. V letih 1922–1932 je znašala smrtnost v Sloveniji 17,4 promilov, v letih 1933–1938 pa 14,7 promilov in naj ne bi mogla nadomestiti izgube, povzročene po izpadu rojstev. Posledica tega je bila, da se je naravni prirastek v Sloveniji zmanjšal. Povprečno je znašal v letih 1922–1932 še 10,9 promilov letno, leta 1938 pa le še 7,5 promilov.¹⁶ Po Natlačenovih besedah je bilo slovensko prebivalstvo sestavljeno tako, da so bili letniki srednje starosti sorazmerno številčno močno zastopani, kar pomeni, da je bil tisti del slovenskega prebivalstva, ki je bil v rodni dobi, zelo močno zastopan. Ta velika množica rodne prebivalstva pa naj ne bi prispevala dovolj rojstev. Po ljudskem štetju iz leta 1931 je bilo v Ljubljani 25 let starih žensk 725 in 30 let starih žensk 573, medtem ko je znašalo povprečno število ženskih novorojenk iz istega prebivalstva v letih 1933 do 1935 le 328.¹⁷ Padanje rojstev naj bi prizadelo predvsem slovenska mesta, med podeželskimi okraji pa naj bi bila prizadeta predvsem Murska Sobotna, Logatec, Radovljica, Laško, Ljubljana – okolica in Celje – okolica. To naj bi pričalo o razširitvi »so-

cialne bolezni padanja rojstev« od meščanstva preko delavstva do v mnogih krajih tudi kmeta. Slovenski naravni prirastek naj bi bil leta 1930 s prirastkom v ostali državi v razmerju približno 1:14, leta 1937 pa le še v razmerju 1:20.¹⁸

Opozorila o »drastičnem« padanju rojstev v Dravski banovini so prihajala tudi od direktorja Higienkega zavoda dr. Iva Pirca.¹⁹ Podprl je stališča bana oziroma vladajoče SLS ter poudaril, da se po številu rojstev meri življenjska moč vsakega naroda, »Slovincem pa naj bi se rodilo premalo otrok«. Vzrok za takšno stanje je videl v nevarnosti »bele kuge«, ki naj bi se razširila iz Francije in nekdanje Nemčije, »ne iz Hitlerjeve«, tudi v Dravsko banovino.²⁰

Padanje števila rojstev od leta 1921 dalje je bilo konstantno; v omenjenih letih je petkrat padlo število rojstev za 1000 rojstev v primerjavi s prejšnjim letom in enkrat celo za 2000 v enem letu, medtem ko se je povečalo le trikrat in da je bil padec števila rojstev v zadnjih sedmih letih (1933–1939) izredno velik. Padec rojstev je bil zlasti opazen v okrajih Laško, Litija, Logatec, ljubljanska okolica, Maribor – dešni breg, celjska okolica, Gornji Grad, Dravograd, Črnomelj in Radovljica, pri čemer je potrebno upoštevati, da padec rojstev v podeželskih okrajih ni bil nič manjši kot v mestih oziroma v industrijskih okrajih.²¹

Omenjene lastnosti, to so konstantnost padanja rojstev, periodičnost večjih padcev in nagnjenje k večjemu padcu v zadnji periodi let, naj bi osvetljevale vso težo problema padanja rojstev v Sloveniji, to je v slovenskem delu jugoslovanske države. Sicer rodnost v Sloveniji, torej v delu, ki je sodil v Avstro-Ogrsko monarhijo, tudi v času pred prvo svetovno vojno ni bila v primerjavi z drugimi pokrajinami nikdar visoka, v letu 1901 je znašala 33,5 promila, vendar se je držala na primerni višini do leta 1925, ko se je padanje začelo.²² V letu 1930 je sicer moč zaznati dvig rodnosti, a je ta že naslednje leto padla. Rodnost je padla zlasti v letih gospodarske krize od leta 1931 dalje. Padec rojstev je v letih 1921–1930 znašal 1/19, v letih 1931–1935 pa že 1/5.²³

Sodobni raziskovalci²⁴ gibanja rodnosti in smrtnosti v Dravski banovini opozarjajo na pomanjkljivosti Pirčevih analiz rodnosti in smrtnosti. V *Sporbinskem zborniku Slovenije* je Pirc leta 1939 objavil podatke o nataliteti po okrajih v obdobju 1921–1938, v *Krajevem leksikonu Dravske banovine* pa povprečja za obdobje 1921–1931, pri čemer ni navedel vira osnovnih podatkov. Verjetno je uporabil podatke iz popisov prebivalstva 1921 in 1931 in uradne podatke

¹² Iz banovega ekspozija je moč razbrati, da ban Natlačen govori o gibanju (samo) slovenskega prebivalstva na območju Dravske banovine.

¹³ ARS, AS 77, fasc. 14, Banski svet, Stenografski zapisnik 1. seje XII. zasedanja Banskega sveta, 12. 2. 1940, Gibanje prebivalstva. Ban Natlačen ne pojasni izvora podatkov, ki jih navaja v ekspoziju o gibanju prebivalstva.

¹⁴ Prav tam.

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ Prav tam.

¹⁸ Prav tam.

¹⁹ Pirc, *Naroda rast*, str. 6–13.

²⁰ Prav tam, str. 12. Pirc govori o »beli kugi na Slovenskem«, pri čemer misli območje Dravske banovine.

²¹ Prav tam, str. 13–14.

²² Prav tam, str. 14.

²³ Pirc, *Zdravstveno stanje in demografski podatki*, str. 483.

²⁴ Šircelj, *Rodnost v Sloveniji od 18. do 21. stoletja*, str. 66.

o številu živorojenih. Zaradi tega naj bi bila analitična vrednost navedenih podatkov relativno majhna. Podatki se namreč nanašajo na vsakokratno teritorialno razdelitev na okraje, in sicer 21 okrajev do leta 1924, 24 do leta 1937, 25 do leta 1937 itd. Primerjava podatkov obeh omenjenih publikacij pa naj bi pokazala na velika neskladja, zato lahko na njihovi osnovi sklepamo le o smereh razvoja in regionalnih razlikah.²⁵

V obdobju med obema vojnoma je podatke o gibanju prebivalstva v Dravski banovini objavil tudi dr. Fran Zwitter.²⁶ Povzel je podatke Državnega higienskega zavoda v Ljubljani oziroma direktorja učiteljskega v Ljubljani N. Marolta. Podatke o gibanju rojstev in smrti je objavljala tudi *Statistični godišnjak*, a so bila določena odstopanja od podatkov Higienskega zavoda.²⁷

Relativne številke za Dravsko banovino po Zwitteru²⁸

leta	rojstva	smrti	naravni prirastek
1920–1924	29,6	20,0	9,6
1925–1929	28,0	17,2	10,8
1930–1934	26,3	15,9	10,4

Rojstva, smrti in naravni prirastek v Dravski banovini za leto 1929 in 1931 po Statističnem godišnjaku²⁹

leto	rojstva ³⁰	smrti	naravni prirast
1929	29,288	19,087	10,201

leto	rojstva	smrti	naravni prirast
1931	31,941	19,374	11,890

Upoštevajoč podatke, ki jih navaja Pirc, se je v Jugoslaviji gibala rodnost (na tisoč prebivalcev) po banovinah tako, kot prikazuje spodnja tabela (glej sosednji stolpec). Podatke je povzel po Splošni državni statistiki in opozoril na neznatne razlike v rodnosti za Dravsko banovino med podatki Splošne državne statistike in »našimi«, pri čemer je verjetno mislil na podatke Higienskega zavoda.

V letu 1931 je bila po vsej državi večja rodnost, v letu 1937 pa je bila slabša le v Dunavski banovini. Padec rodnosti od leta 1931 do 1937 pa je bil največji v Moravski banovini. V istem obdobju je bil padec rodnosti v vsej državi od 33,6 na 27,9 promila.³¹

Gibanje rodnosti v Jugoslaviji na tisoč prebivalcev

Banovina	1931	1937
Dunavska	28,1	20,3
Dravska	27,3	22,1
Moravska	35,1	24,96
Savska	31,2	25,1
Zetska	35,1	31,3
Drinska	40,0	32,85
Primorska	36,5	34,2
Vardarska	38,95	34,9
Vrbaska	40,45	40,0

Dravska banovina je bila po nizki stopnji rodnosti v Jugoslaviji takoj za dunavsko banovino (Pirc, *Narodna rast*, str. 15).

Naravni prirastek v Sloveniji je znašal komaj 3/4 ali celo 2/3 povprečnega naravnega prirastka za vso državo. Naravni prirastek v Savski banovini je bil približno enak našemu. Tam je bila sicer večja rodnost, a je bila tudi umrljivost večja. Najmanjša rodnost v državi je bila v Dunavski banovini. Zlasti njen severni del je slabo napredoval zaradi majhne rodnosti in visoke umrljivosti. Najvišjo rodnost so imele Vrbaska, Drinska in Vardarska banovina.³²

V mnogih evropskih državah se je pričelo konec tridesetih let število rojstev ponovno dvigovati, kar je bila predvsem posledica učinkovite propagande in novo vpeljanih ukrepov oblasti za povečanje števila rojstev. Pirc je opozoril, da je svojo rodnost zlasti popravila Hitlerjeva Nemčija.³³

V slovenskem delu Jugoslavije ni bilo moč opaziti postopnega dvigovanja rojstev, pač pa konstanten padec. V letu 1921 je bila rodnost 30,2, v letu 1938 pa je padla na 21,67 promila.³⁴

²⁵ Prav tam, str. 66. Več o neskladjih podatkov iz obeh omenjenih publikacij v Šircelj, *Determinanta*.

²⁶ Zwitter, *Prebivalstvo na Slovenskem*.

²⁷ Prav tam, str. 97.

²⁸ Prav tam. Zwitter je relativne številke opredelil kot aritmetično sredino rezultatov za posamezna leta, ki jih je preračunal direktor ljubljanskega učiteljskega Marolt.

²⁹ *Statistični godišnjak* za leto 1929 in 1931.

³⁰ Podatki so le za živorojene. *Statistični godišnjak*, 1929.

³¹ Pirc, *Narodna rast*, str. 15.

³² Pirc, *Zdravstveno stanje in demografski podatki*, str. 486.

³³ Pirc, *Narodna rast*, str. 16.

³⁴ Pirc, *Zdravstveno stanje in demografski podatki*, str. 483.

Vzroki padanja rojstev

S pojavom padca rojstev se je odprl tudi problem preprečevanja spočetja in porodov. Vzroke³⁵ za prostovoljno omejevanje otrok je Pirc videl v želji po udobnem življenju. Vedno večji materializem naj bi zatrl v človeku naravno željo po otrocih. Drugi razlog za omenjeni problem je bilo moč zaznati zlasti pri premožnejšem delu prebivalstva, v kolikor pri njih ni bil odločilen prvi nagib. Namreč po Pirčevem mnenju so premožnejši prvi pričeli z omejevanjem rojstev tako v Sloveniji kot tudi drugod, in sicer zato, ker naj bi se bali, da vsakemu od otrok ne bi mogli dati ali zapustiti dovolj. Na ta način naj bi se izognili prevelikemu razkosavanju premoženja. Tretji razlog naj bi bil prevladujoč v manj premožnih in siromašnih družinah, uradniških, maloobrtinskih, delavskih in kmečkih. Žene iz tovrstnih družin naj bi se zaradi pomanjkanja denarja bale nosečnosti, stroškov za porod in otroka, za stanovanje, za svojo službo itd. Odločilen moment naj bi bil pri tovrstnih slojih strah pred pomanjkanjem in ne toliko resnično pomanjkanje.

Tudi pri kmečkih ženah naj bi postajal tretji nagib vedno bolj pogost, a s to razliko, da naj bi prišel do izraza šele pri četrtem, petem ali kasnejšem otroku, pač odvisno od velikosti posesti in od razširjanja urbanizirane miselnosti.³⁶

Vpliv porok na gibanje rojstev

Po Pirčevih ugotovitvah število porok ni bistveno vplivalo na število rojstev, kar naj bi pojasnjevala tudi spodnja tabela.

*Število porok v slovenskem delu Jugoslavije na 1000 prebivalcev po posameznih letih.*³⁷

leto	število porok	leto	število porok
1921	10,3	1930	7,8
1922	8,5	1931	7,4
1923	7,9	1932	6,7
1924	7,7	1933	6,6
1925	7,1	1934	6,4
1926	7,3	1935	6,8
1927	7,3	1936	7,1
1928	7,3	1937	7,9
1929	7,8	1938	8,0

Upoštevajoč tabelo, je na število porok vplivala gospodarska kriza, kar je razvidno iz padca v letih 1932–1935. Če bi bilo zmanjšano število porok v tem obdobju krivo velikemu padcu rojstev v letu 1933, ko je padlo število rojstev za 2000 hkrati, bi morale tudi

kasnejšemu povečanju števila porok v letu 1937 in 1938 slediti povečano število rojstev, če ne še v letu 1938, pa vsaj v letu 1939, kar pa se ni zgodilo.³⁸

Da število porok v obravnavanih letih ni vplivalo na povečanje števila rojstev, naj bi potrjevala tudi primerjava s številom porok v drugih evropskih državah, kar prikazuje spodnja tabela.

*Število porok na 1000 prebivalcev.*³⁹

leto	Anglija	Nemčija	Italija	Švedska	Francija
1931	15,6	16,0	13,4	14,0	15,6
1932	15,3	15,7	12,8	13,5	15,1
1933	15,8	19,3	13,8	14,0	15,1
1934	16,8	22,4	14,7	15,5	14,2
1935	17,1	19,5	13,2	16,4	13,6

Kljub dejstvu, da je bilo v navedenih evropskih državah z izjemo Italije število porok dvakrat večje kot v slovenskem delu Jugoslavije, kar naj bi bil po trditvah Pirca vzrok v povečanem številu ločitev in povečanem številu ponovnih porok ločencev, je bila rodnost v omenjenih državah manjša kot v slovenskem delu Jugoslavije. Izjema je bila Italija, ki je imela med zgoraj omenjenimi državami največjo rodnost in najnižje število porok. Izhajajoč iz tega, je po Pirčevem mnenju zavržen izgovor, da pada število rojstev v slovenskem delu Jugoslavije, ker se zaradi gospodarske krize ljudje ne morejo poročiti.⁴⁰

K takšnemu stanju v slovenskem delu Jugoslavije (in tudi drugod; op. avtorice) je po mnenju takratne prevladujoče politične strukture v Sloveniji, to je SLS, prispevalo tudi slabše izpolnjevanje verskih dolžnosti, beg mladih ljudi z dežele v mesto, industrializacija podeželja, »tajna propaganda za preprečitev spočetja«, ki naj bi se širila od žene do žene, in uporaba kontracepcije ter olajšana možnost prekinitve nosečnosti (splav).⁴¹

»Bela kuga«

Po navedbah Iva Pirca se je število splavov povečevalo zaradi razvite tehnike opravljanja splavov, ki so jo lahko osvojili tudi laiki. Tudi nekateri zdravniki so za primeren honorar opravljali splave, a po trditvah Pirca v manjšem številu. Večinoma naj bi šlo za primere, ko so zdravniki le dokončali od laika začeti nasilni splav,⁴² kar je njihova dolžnost, saj so na ta način rešili ženo pred izkravitvijo ali drugimi zapleti

³⁸ Prav tam.

³⁹ Prav tam.

⁴⁰ Prav tam, str. 20.

⁴¹ Prav tam, str. 21–22.

⁴² Žena se je odločila za prekinitev nosečnosti in sama poskušala odpraviti plod ali pa je poiskala pomoč pri osebi, ki se je ilegalno ukvarjala z opravljanjem splavov. Marsikdaj so takšni nasilni posegi povzročili zaplete (npr. krvavitve).

³⁵ Narodna rast, str. 18.

³⁶ Prav tam.

³⁷ Prav tam, str. 19.

v zvezi s tem.⁴³ Po podatkih ljubljanske bolnišnice naj bi v letih 1925–1940 nasilno povzročeni splavi znašali 4/5 vseh splavov. Po besedah predstojnika dr. Alojzija Zalokarja naj bi se razmere slabšale, tako da se je manjšal odstotek, ki je padel na spontane splave.⁴⁴ Dr. Zalokar je ocenil, da smo imeli v Sloveniji v obravnavanem obdobju minimalno 24, maksimalno pa 40 splavov na 1000 porodov. V letu 1934 je bilo v bolnici za ženske bolezni v Ljubljani 506 splavov, medtem ko jih je bilo v letu 1920 153.⁴⁵ Upoštevati je potrebno, da so prišli v bolnico le težji primeri splavov, da so se lažji, ki jih je bilo mnogo več, zdravili pri splošnih zdravnikih ali pa brez zdravnika. Večje število splavov pa naj bi se končalo brez zapletov.⁴⁶

Splav je bil v Jugoslaviji do leta 1929 strogo prepovedan. Kazenski zakonik iz leta 1929 je nameren splav sicer še vedno prepovedoval in zanj določal kazen, vendar je prvič predvidel tudi dovoljeni splav. Na podlagi mnenja zdravstvene komisije so lahko napravili splav, če so z njim noseči ženski rešili življenje ali odstranili neizogibno nevarnost za njeno zdravje.⁴⁷ Ti zakonski predpisi so pri nas veljali do leta 1952.⁴⁸ Kazenski zakonik je glede namerne odprave plodu predvideval stroge kazni. Noseča žena, ki je sama odpravila plod ali pa je drugemu dopustila, da ji je to storil, je bila kaznovana z zaporom do treh let. V posebnih primerih je sodišče lahko omililo kazen. Nezakonska mati je bila lahko tudi oproščena in je ni doletela kazen.⁴⁹ S strogim zaporom je bil kaznovan tudi tisti, ki je opravil splav. Če je to storil zdravnik, farmacevt, babica ali kdo drug, ki je izvajal splave za nagrado, je bil kaznovan z zaporom do petih let. Zdravnik ali babica sta bila kaznovana z zaporom do enega leta, tudi če sta dokončala že začeto odpravo plodu ter o tem nista obvestila pristojne oblasti v treh dneh. Kdor je dal noseči ženi sredstvo za odpravo plodu ali ga je sam uporabil proti njej brez njene volje, je bil kaznovan z zaporom do pet let. Če je žena zaradi nasilno povzročene splava umrla, je bil storilec kaznovan z zaporom najmanj pet let. Kazen ni doletela tistega zdravnika, ki je opravil splav ob predhodni prijavi pristojni oblasti po zdravniškem

komisijskem mnenju, ali je odpravil plod zato, da je rešil življenje materi oziroma zaščitil njeno zdravje, če to na noben drug način ni bilo mogoče.⁵⁰

Oblastni referent dr. Anton Breclj je ob vladni predložitvi zakonskega osnutka o splavu leta 1926, ki naj bi ga večina odseka zakonodajnega odbora »mehanično – poslušno« sprejela, izrazil kritiko.⁵¹ Njegova kritika odraža stališče takrat v Sloveniji vladajoče SLS. V določbi, ki pravi »ne kaznuje se zdravnik, ki noseči ženski povzroči splav, da bi ji rešil življenje ali jo obvaroval velike nevarnosti za življenje«, je videl zakonito dovoljenje za poljubno splavljanje, saj naj bi dovoljevala mnogo več, kot je dopustila sovjetska vlada. V Sovjetski zvezi je bilo omejeno dovoljenje za splav na prve tri mesece in na državne bolnice ali porodnišnice, kjer je bilo navadno več zdravnikov in presoja, ali je splav upravičen ali ne, bolj stvarna. Po jugoslovanskem zakonskem osnutku pa je bilo opravljanje splava prepuščeno svobodni presoji in izvršitvi enega samega zdravnika. Breclj je v omenjeni določbi videl »vir gorja za ves naš narod«, izgubljanje pridobljenih kulturnih vrednot in samovoljo centralne politike. Poudaril je, da pri sestavi omenjenega zakonskega osnutka ni sodeloval noben hrvaški ali slovenski strokovnjak (pravnik ali zdravnik).⁵²

Na pobudo prof. dr. Metoda Dolenca so slovenski pravniki, zdravniki in bogoslovci izrazili svoje načelno stališče o splavu, toda v Beogradu niso bili upoštevani. Poudarili so sledeče:

1. Nihče nima pravice nerojenemu človeku krati ti življenja, tudi lastna mati ne. Družba pa ima dolžnost, da z vsemi zakonitimi sredstvi zavaruje življenje nerojenega človeka.
2. Nepriznavanje upravičenosti za umetni splav, tudi zdravstvenih razlogov ne, češ da je včasih potrebno žrtvovati življenje nerojenega otroka, da se ohrani materi po nosečnosti ogroženo zdravje ali življenje. Strokovnjaki naj bi zanikali vsako upravičenost za splav, ker se naj bi brez splava ohranilo materam zdravje in življenje lažje in bolj zagotovo kot s splavom.
3. Če zdravnik po temeljitem preudarku smatra, da se noseči ženski lahko ohrani življenje le z umetnim splavom, naj se posvetuje še z dvema izkušenima in zanesljivima zdravnikoma. Če so si edini, da je splav potreben, naj bi se le-ta izvršil v javni bolnišnici, v porodnišnici ali sanatoriju. Vsako drugačno izvajanje splava naj bi se smatralo kot umor.⁵³

Po podatkih Iva Pirca je v Sloveniji naraščalo tudi število nezakonskih otrok, zlasti na Koroškem in Štajerskem.⁵⁴ Na Štajerskem naj bi se odstotek nezakonskih rojstev gibal med 10 in 20%, največji

⁴³ Pirc na primer navaja podatke v zvezi z izvajanjem splava v Nemčiji in Franciji. V Berlinu je leta 1935 prišlo na 1000 rojstev 87 splavov, od katerih so bili 4/5 nasilni splavi. V Franciji naj bi število splavov preseglo 600.000 in doseglo letno število rojstev. Pirc, *Narodna rast*, str. 23–24.

⁴⁴ Pirc, *Narodna rast*, str. 23.

⁴⁵ Prav tam, str. 24.

⁴⁶ Prav tam.

⁴⁷ *Kazenski zakonik za Kraljevino SHS*, 1929, str. 64–65.

⁴⁸ Šircelj, *Rodnost v Sloveniji*, str. 174. V Jugoslaviji je bila medicinska indikacija za umetno prekinitev nosečnosti (dovoljeni splav) uzakonjena leta 1929. Leta 1952 so bile medicinskim indikacijam dodane še socialno-medicinske. Pri ginekoloških zavodih so bile ustanovljene zdravniške dvostopenjske komisije za dovolitev odprave plodu. Z ustavo SFRJ leta 1974 je postal splav pravica ženske. Ta pravica se je lahko omejila le iz zdravstvenih razlogov. Šircelj, *Rodnost v Sloveniji*, str. 174–175.

⁴⁹ *Kazenski zakonik za Kraljevino SHS*, 1929, str. 64–65.

⁵⁰ Prav tam.

⁵¹ Breclj, *Zakonita zaščita nerojenih*, str. 202.

⁵² Prav tam.

⁵³ Prav tam, str. 203.

⁵⁴ Pirc, *Narodna rast*, str. 25.

Otroci v jedilnici Banovinskega dečjega doma v Ljubljani. (*Socialno zdravstvo*, str. 51).

odstotek naj bi bil v slovenjgraškem in ljutomerskem okraju. Na Koroškem pa naj bi bilo čez 20% nezakonskih rojstev.⁵⁵ Pirc je videl dva razloga za takšno stanje: ljudje v teh krajih naj bi smatrali za manjše zlo nezakonskega otroka kakor pa preprečitev spočetja ali prekinitve nosečnosti s splavom in drugič naj bi bili ljudje na teh območjih še bolj primitivni in niso bili seznanjeni z metodami za preprečevanje oziroma prekinitve nosečnosti. Med vzroki naj bi izločili gospodarski moment, češ da zaradi obubožanja in siromaštva ne pride do poroke. Število porok v štajerskih in koroških okrajih ni bilo nič manjše kot drugod.⁵⁶ V Sloveniji naj bi se po podatkih Pirca rodilo letno 2500 nezakonskih otrok, od tega kar 2000 na Štajerskem in Koroškem, kar naj bi predstavljalo resen socialno-zdravstveni problem.⁵⁷

Umrljivost otrok

Po besedah Pirca je bilo negativno tudi dejstvo, da je število rojstev padalo hitreje, kot se je zmanjševalo število smrti.⁵⁸ Ta pojav naj bi pričal o tem, da Slovenci v obravnavanem obdobju še niso bili zreli za racionalizacijo rojstev, ker še niso bili ustvarjeni

pogoji za zmanjšanje števila smrti v istem razmerju. Pirc je videl nevarnost v tem, da se je Slovincem odprla pot k regulaciji rojstev in da so to regulacijo deloma že osvojili, niso pa obvladali v isti meri smrtnih primerov in jih tudi niso mogli preprečiti ter s tem znižati splošne umrljivosti, na primer z nego dojenčkov, s pravočasnim in strokovnim zdravljenjem bolezni in z ustrežno higieno. Največ umrljivosti je bilo v okrajih ptujska okolica, Dolnja Lendava, Maribor – levi breg, Ljutomer in Murska Sobota. To so bili pretežno viničarski okraj, kjer je vladala revščina, slabe higienske razmere in kulturna zaostalost.⁵⁹

Zaskrbljujoča v obravnavanem obdobju naj bi bila za slovenski narod tudi visoka umrljivost otrok. Letno je umrlo 4000 otrok do enega leta starosti, in sicer predvsem na podežlju. V vseh slovenskih mestih jih je umrlo letno približno 200.⁶⁰ Vzrok visoke umrljivosti dojenčkov na podežlju je bila slaba in nepravilna prehrana, nalezljive bolezni⁶¹ in pomanjkljivo znanje mater o negi dojenčkov in malih otrok. Umrljivost dojenčkov je bila visoka zlasti v severnih okrajih Slovenije, to so Dolnja Lendava, Murska Sobota, Maribor – levi in desni breg, Ljutomer, Ptuj – okolica, Konjice in Slovenj Gradec. V omenjenih okrajih naj bi bila umrljivost dojenčkov nad povprečjem. K zmanjšanju umrljivosti dojenčkov na podežlju naj bi po besedah Pirca prispeval pouk mater o negi in prehrani otroka, obiski zaščitne sestre na domu, ustanavljanje posvetovalnic za matere in dojenčke, pregledovanje in zdravljenje bolnih otrok v otroških dispanzerjih, potujoče higienske razstave in razdeljevanje pripomočkov za nego dojenčka in otrok revnim materam.⁶²

Primerjava Dravske banovine z drugimi deli države je pokazala ugodnejšo situacijo, saj je umrl pri nas šele vsak osmi oziroma deveti dojenček v prvem letu starosti, v Savski banovini pa je umrl vsak peti dojenček, kar je bila najslabša situacija v državi.⁶³ Vendar pa je bila v Dravski banovini umrljivost samo relativno majhna. Tu se je rodilo najmanj otrok v vsej državi, zato bi jih moralo kar največ ostati živih.

Medtem ko je umrljivost otrok v Dravski banovini na podežlju rastla, se je v mestih postopoma zmanjševala. Lep napredek postopnega zniževanja umrljivosti dojenčkov je doseglo mesto Ljubljana.⁶⁴ V Ljubljani je znašala umrljivost dojenčkov le še 5%, povprečna umrljivost v Sloveniji pa še vedno 12%. Glede umrljivosti dojenčkov so bili najslabše zasto-

⁵⁵ Prav tam.

⁵⁶ Prav tam. Različna pogostnost nezakonskih rojstev se je odražala tudi v odnosu prebivalstva do nezakonskih otrok in njihovih mater. Na Koroškem in verjetno tudi na Štajerskem so bili veliko strpnejši do njih kakor na Kranjskem. Pozne poroke in razširjenost celibata na Koroškem in deloma na Štajerskem so prispevale k temu, da so v 19. stoletju postala nezakonska rojstva nekaj vsakdanjega, če niso bila taka že v 18. stoletju. Zato je bila možnost poroke za nezakonsko mater s Koroške večja kot za nezakonsko mater z Dolenjske. Na Koroškem so se nezakonske matere v večini primerov poročile z očetimi svojimi otroki ali pa z drugim partnerjem, vendar šele, ko sta bila sposobna preživljati družino. Šircelj, *Rodnost v Sloveniji*, str. 84.

⁵⁷ Pirc, *Zdravstveno stanje in demografski podatki*, str. 487.

⁵⁸ Prav tam, str. 26.

⁵⁹ Prav tam.

⁶⁰ Prav tam, str. 27.

⁶¹ Nalezljive bolezni (davica, škrlatinka, koze itd.) so bile eden od glavnih vzrokov umrljivosti dojenčkov in otrok. Z uvedbo rednih cepljenj se je pričela postopoma zniževati tudi njihova umrljivost. Obvezno cepljenje je bilo najprej uvedeno proti kozam (leta 1921), škrlatinki (1932) in davici v tridesetih letih. Šircelj, *Rodnost v Sloveniji*, str. 99.

⁶² Pirc, *Narodna rast*, str. 28.

⁶³ Pirc, *Zdravstveno stanje in demografski podatki*, str. 487–488.

⁶⁴ *Socialno zdravstvo*, str. 11.

pani štajerski okraji, razen Celja in Gornjega Grada. Umrljivost dojenčkov v vseh drugih okrajih se je gibala okoli povprečja.⁶⁵

Tabela otroške umrljivosti v Ljubljani od 1918 do 1930⁶⁶

leto	živorojeni	do 1. leta umrli	od 2. do 15. leta umrli
1918	422	83	94
1919	587	95	129
1920	699	107	109
1921	741	135	115
1922	799	96	75
1923	850	102	79
1924	880	96	57
1925	830	63	96
1926	810	87	62
1927	661	72	51
1928	718	70	54
1929	726	62	25
1930	792	79	26

Tabela umrljivosti po starosti kaže, da je v obdobju od prve svetovne vojne dalje otroška umrljivost v Ljubljani postopoma padala, kar je bil znak izboljševanja socialno-higienskih razmer in uspešne zdravstvene propagande. Umrljivost dojenčkov do 1. leta je od leta 1918, ko je znašala 19,6% na 100 živih rojstev, stalno padala. V letu 1930 je bila sicer nekoliko višja ter je znašala 9,9%. Od vseh smrtnih primerov je umrlo v letu 1930 19,6% otrok do 15. leta starosti, kar je bilo razmeroma veliko.⁶⁷

Tabela umrljivosti dojenčkov do 1. meseca starosti v Ljubljani od 1918 do 1930⁶⁸

leto	V 1. mesecu umrli
1918	37
1919	63
1920	66
1921	57
1922	43
1923	41
1924	49
1925	33
1926	56
1927	43
1928	26
1929	34
1930	37

Število novorojenčkov, umrlih do 1. meseca življenjske dobe, je sicer upadalo, a po navedbah lju-

bljanskega mestnega fizika premalo. Vzroki so bili verjetno v še vedno preslabem skrbstvu za nosečnice oziroma v premajhni poučenosti bodočih mater o negi novorojenčka. Nezadostna skrb za nosečnice je bila verjetno tudi razlog za visok odstotek mrtvorojencev.

Odstotek mrtvorojenih v slovenskem delu Jugoslavije je bil razmeroma visok tako v razmerju z drugimi banovinami kot tudi z drugimi državami. Od petletja 1921–1925 do petletja 1931–1935 se je popravil samo od 0,1% na 2,3%. Med najslabšimi okraji v tem pogledu sta bila Brežice in Radovljica, nato Maribor – levi breg in Celje – okolica. Med srednje dobrimi okraji so bili Črnomelj, Novo mesto, Krško, Laško, Šmarje pri Jelšah in Slovenj Gradec.⁶⁹

Tabela mrtvorojenih v Ljubljani od 1918 do 1930⁷⁰

leto	število mrtvorojenih	na 1000 prebivalcev v ‰
1918	10	2,4
1919	19	3,2
1920	19	2,7
1921	27	3,6
1922	25	3,1
1923	27	3,2
1924	16	1,8
1925	32	3,9
1926	22	2,7
1927	30	4,5
1928	13	1,8
1929	20	2,8
1930	20	2,9

V Dravski banovini je bila v desetletju 1929–1939 stopnja mrtvorodnosti 21–25 promila. Več mrtvorojenih otrok je bilo med nezakonskimi rojstvi. Leta 1930 je bila stopnja mrtvorodnosti med nezakonskimi otroki za tretjino višja od mrtvorodnosti med zakonskimi otroki. Glede na povezanost med vrednostmi stopenj mrtvorodnosti in zakonskim stanom matere sklepamo, da je bila mrtvorodnost višja tam, kjer je bilo več nezakonskih otrok (Koroška, Štajerska) oziroma tam, kjer so bile socialne razmere slabše. Primerjava med stopnjama mrtvorodnosti v Črni na Koroškem in Dravski banovini v letih 1929–1939 pokaže, da je bila v Črni za tretjino večja od banovinskega povprečja. Del te razlike je gotovo povezan z visokim deležem nezakonskih otrok v Črni.⁷¹

Po besedah dr. Iva Pirca bi se moralo v Dravski banovini delo »za zdrav rod« gibati v dve smeri, in sicer je bilo potrebno na prvem mestu povečati število rojstev, saj naj bi padanje rodnosti ogrozilo temelje bodočnosti slovenskega naroda, in na drugem mestu znižati število smrti. Oboje naj bi dosegli s pospeše-

⁶⁵ Pirc, Zdravstveno stanje in demografski podatki, str. 488.

⁶⁶ Socialno zdravstvo, str. 11.

⁶⁷ Prav tam, str. 11–12.

⁶⁸ Prav tam, str. 13.

⁶⁹ Pirc, Zdravstveno stanje in demografski podatki, str. 487.

⁷⁰ Socialno zdravstvo, str. 14.

⁷¹ Šircelj, Rodnost v Sloveniji, str. 91–92.

Zavod za zdravstveno zaščito mater in dece v Ljubljani (Socialno zdravstvo, str. 48).

vanjem razvoja zdravstva, zlasti bolnišnic, socialno-medicinskih in higienskih ustanov ter s socialnopolitičnimi ukrepi.⁷²

V skupni jugoslovanski državi je, kot rečeno, glede smrtnosti dojenčkov prednjačila Savska banovina. Sodobni hrvaški zgodovinarji, ki se ukvarjajo z omejeno problematiko,⁷³ izpostavljajo problem »izjemno« visoke smrtnosti dojenčkov, zlasti na hrvaškem podeželju. Upoštevajoč statistične podatke Godišnjaka Banske vlasti Banovine Hrvatske, naj bi avgusta 1940 znašala smrtnost dojenčkov povprečno 150 promilov.⁷⁴ Do leta 1940 naj bi na območju današnje Hrvaške vsak peti živorojeni otrok umrl v prvem letu življenja.⁷⁵ Takšno stanje je bilo posledica slabih zdravstvenih razmer, veliko premajhnega števila zdravnikov in previsokih cen zdravstvenih storitev za siromašno podeželje.⁷⁶ Zaradi premajhne angažiranosti države pri reševanju zdravstvenih, higienskih in socialnih razmer se je sredi leta 1939 začela akcija uglednih strokovnjakov s področja zdravstvene zaščite in takrat najmočnejše prosvetno-kulturne organizacije na Hrvaškem, organizirane v okviru Hrvatske seljačke stranke, to je Seljačke sloge.⁷⁷ Vodstvo akcije je prevzel ugledni strokovnjak dr. Ernst Mayerhofer, ki je leta 1923 ustanovil »Kliniku za dječje bolezni Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu«. Bil je prvi profesor pediatrije na tej fakulteti. Mayerhofer je bil predstavnik tako imenovane »unitaristične pediatrije«, ki je združevala kurativno in preventivno medicino in smatrala socialno-medicinsko komponento za svojo glavno dejavnost. Pediatr je bil torej nosilec socialnega občutka in naziranja. Mayerhofer je izhajal iz stališča, da se morajo kmečke žene ak-

tivno vključiti v proces izboljšanja zdravstvenih razmer na podeželju. Njegova prizadevanja je podpirala Seljačka sloga, ki je storila veliko pri izobraževanju kmečkega prebivalstva in ohranjanju tradicionalne kulture. Do leta 1939, ko je začela sodelovati z Mayerhoferjem, je štela 45.000 članov v 865 podružnicah po vaseh.⁷⁸

Skupna akcija, katere cilj je bil zmanjšati visoko smrtnost otrok do prvega leta življenja, se je v začetku zdela sicer uspešna, a končni rezultati kljub temu niso bili od pričakovanih. Predvsem zato, ker se je akcija začela šele v letu 1939, se pravi v času, ko se je v Evropi že začela druga svetovna vojna. Čeprav je bila Hrvaška in s tem celotna Jugoslavija še leto in pol v relativnem miru, se je vojna že občutila na vseh področjih življenja. Poleg tega je vsaki takšni akciji tudi v idealnih razmerah potreben določen čas za širjenje in doseg polnega razmaha. Omenjena akcija, ki je potekala pod geslom »Majke za zdravlje djece«, tega časa ni imela. Poleg tega je potrebno poudariti, da je Seljačka sloga v bistvu več pozornosti posvečala drugim akcijam, ki jih je začela že prej in jih želela speljati do konca (na primer opismenjevanje, ustanavljanje kmečkih sodišč). Kljub temu da se ni povsem doseglo zastavljeno, so se žene (in tudi moški) seznanile z načeli moderne medicine in del njih je začel spreminjati tradicionalne navade in tradicijo. Začeta akcija se je sicer obračala predvsem na žene, a je hkrati z novimi idejami glede skrbi za otroke in na splošno glede zdravja in higiene seznanjala tudi moške in jih pozivala, da so opora spremembam in ne ovira.⁷⁹ To je bilo toliko bolj pomembno, saj je šlo za močna patriarhalna okolja.

Problem visoke smrtnosti otrok do prvega leta starosti ni bil zgolj slovenski in hrvaški problem, saj so o tej problematiki razpravljali tudi na prvem jugoslovanskem kongresu pediatrov v Ljubljani leta 1934. Glavna tema drugega jugoslovanskega kongresa za zaščito otrok leta 1938 pa je bila zaščita zdravja

Tabela umrljivosti do prvega leta starosti po banovinah za leta 1924–1937⁸⁰

Banovina	do 6. meseca	od 7. meseca do 1. leta
Dravska	2.471	559
Drinska	4.464	2.734
Dunavska	7.000	1.534
Moravska	2.688	1.064
Primorska	2.991	1.506
Savska	9.461	3.307
Vardarska	5.716	2.992
Vrbaska	3.721	3.053
Zetska	2.564	1.351
Beograd	362	106

⁷² Pirc, Zdravstveno stanje in demografski podatki, str. 486.

⁷³ Navajam izsledke raziskav Suzane Leček in Željka Dugaca v članku Majke za zdravlje djece: zdravstveno prosvetna kampanja Seljačke sloge (1939–1941), str. 983–1005.

⁷⁴ Prav tam, str. 983.

⁷⁵ Prav tam.

⁷⁶ Prav tam.

⁷⁷ Prav tam, str. 984.

⁷⁸ Prav tam.

⁷⁹ Prav tam, str. 1002–1003.

⁸⁰ Statistički godišnjak 1938–1939.

kmečkega otroka in vzgajanje strokovnega socialno-medicinskega osebja.⁸¹

Zaključek

Prispevek zaključujem z analizo rojstev na območju Krškega, opravljeno s pomočjo rojstnih matičnih knjig Upravne enote Krško. Pirc krškega okraja ni uvrščal med območja, kjer je zaznati občutno padanje rojstev. Tudi izračuni na podlagi rojstnih matičnih knjig za obdobje 1930–1939 to potrjujejo.

V letih 1930–1939 je bilo največ rojstev v župniji Leskovec, najmanj pa v župniji Zdole. V obdobju gospodarske krize je moč zaznati večji padec rojstev v župniji Leskovec in župniji Sv. Križ pri Kostanjevici, medtem ko v drugih župnijah ni bilo večjih padcev rojstev. V letu 1935, ko je gospodarstvo postopoma okrevalo, v župnijah ni bilo večjih dvigov rojstev, v večini župnij je prišlo do manjšega padca, razen v župniji Sv. Križ in Krško. Do dviga pa je prišlo v večini župnij že v letu 1936, najbolj v župniji Leskovec. V zaključnem letu analize, to je leto 1939, se je število rojstev v primerjavi z začetnim letom analize, to je letom 1930, dvignilo le v župniji Krško, medtem ko je v ostalih župnijah moč zaznati padec rojstev, najbolj v župniji Leskovec.

Območje Krškega je po izračunih, ki jih je posredoval Ivo Pirc v svojem delu Narodna rast – zdravje družin,⁸² sodilo med območja, kjer je bila stopnja nezakonskih rojstev med 5 in 10%, kar pomeni, da omenjeno območje ni sodilo med »kritična«, tako kot Koroška in nekateri deli Štajerske (na primer Maribor – levi breg, Ljutomer). Pirc ne daje nekega dokončnega odgovora o vzrokih velike razlike v številu nezakonskih rojstev v posameznih okrajih. Najmanj, to je pod 5%, se je rodilo nezakonskih otrok v okrajih Kočevje, Logatec, Ljubljana – okolica in Dolnja

Lendava. Po Pirčevih besedah je bila za okraj Ljubljana – okolica verjetna domneva, da se sorazmerno velik odstotek nezakonskih otrok ni rodil doma, ampak v mestni bolnišnici. Tako se je izločilo nekaj nezakonskih rojstev. Prav tako je potrebno upoštevati, da so bile v tem okraju preventivne metode za preprečitev spočetja oziroma prekinitev nosečnosti posebno pri izvenzakonskem spolnem občevanju poznane in uporabljene. Bližina velikega mesta je uporabo takšnih metod pospeševala. Okraja Logatec in Kočevje v tem pogledu naj ne bi bila dosti drugačna. Navzočnost okraja Dolnja Lendava je bila med temi okraji nepričakovana. Okraj je imel sorazmerno visoko število rojstev in kontracepcijske metode verjetno še niso bile tako razširjene. Vzrok majhnemu številu nezakonskih otrok naj bi ležal v tem, da je bilo izvenzakonsko spolno občevanje v primeri z drugimi bolj redko. Nejasna pa je ostajala razlika med Dolnjo Lendavo in Mursko Soboto. Murska Sobota je namreč sodila med področja z 10–15% stopnjo nezakonskih rojstev. Morda je bil vzrok različna sestava prebivalstva po narodnosti in veri.⁸⁴

Med nezakonske matere sem vključila tudi vdove glede na to, da v rojstnih matičnih knjigah ni navedeno ime očeta. Seveda pa je nezakonsko rojstvo pri vdovah potrebno vzeti z zadržkom. Rojstne matične knjige niso vir, ki bi navajal podatek, ali je oče otroka, ki ga je rodila vdova, pokojni mož ali nekdo drug, ki ga je imela vdova po moževi smrti. Po občem državljskem zakoniku iz leta 1811, ki je bil posodobljen še vedno v veljavi v obravnavanem obdobju, je bil nezakonski otrok tisti, ki ga je rodila sicer zakonska žena, toda pred dobo ali po dobi, ki je bila zakonito določena glede na sklenjeni ali razvezani zakon. Tisti otroci, ki jih je žena rodila po preteku 180 dni po sklenjenem zakonu in pred potekom 300 dni po moževi smrti ali po popolni razvezi zakona, so bili zakonske-

Tabela rojstev za obdobje 1930–1939 v sedmih župnijah na območju, ki ga danes zajema Upravna enota Krško⁸³

Letnice rojstev	Župnija Krško	Župnija Leskovec	Župnija Raka	Župnija Sv. Križ	Župnija Veliki Trn	Župnija Videm	Župnija Zdole	
1930	48	172	78	128	42	45	27	
1931	64	198	71	115	37	46	21	
1932	50	162	78	137	38	44	30	
1933	50	167	60	101	42	46	28	
1934	56	147	75	98	47	42	27	
1935	64	146	63	119	34	36	20	
1936	73	158	58	114	39	34	25	
1937	71	118	66	109	37	31	23	
1938	54	146	54	107	49	30	23	
1939	64	145	58	106	39	32	12	
SKUPAJ	594	1559	661	1134	404	386	236	Vseh rojstev 4974

⁸³ Podatki so vzeti iz rojstnih matičnih knjig posameznih župnij. Knjige hrani Upravna enota Krško. V analizo ni vzeta župnija Brestanica, kar pomeni, da je dejansko število rojstev večje.

⁸⁴ Pirc, Zdravje v Sloveniji I, str. 44 in Narodna rast, str. 25.

⁸¹ Prav tam, str. 987.

⁸² Pirc, Narodna rast, str. 25.

Tabela nezakonskih rojstev na območju Krškega 1930–1939⁸⁵

leto rojstva	župnija Krško	župnija Leskovec	župnija Raka	župnija Sv. Križ	župnija Veliki Trn	župnija Videm	župnija Zdole	
1930	5	14	13	2	3	6	2	
1931	3	6	12	2	3	6	1	
1932	8	14	7	2	3	5	3	
1933	7	10	2	1	3	2	0	
1934	9	11	5	2	3	1	1	
1935	8	7	7	7	2	2	0	
1936	12	9	3	4	4	4	2	
1937	8	3	6	2	0	2	1	
1938	6	7	2	2	0	2	2	
1939	6	5	5	1	2	0	1	
SKUPAJ	72	86	62	25	23	30	13	Vseh nezakonskih rojstev 311

ga rodu. Ostali otroci, ki niso bili rojeni v omenjeni zakoniti dobi, so se šteli za nezakonske. Nezakonski otroci niso imeli enakih pravic kot zakonski.⁸⁶

Največ nezakonskih rojstev je bilo v župniji Leskovec, najmanj pa v župniji Zdole. Na splošno v omenjenih letih ni bilo večjih nihanj v številu nezakonskih rojstev, tudi v obdobju gospodarske krize ne. Zanimiva je župnija Veliki Trn, kjer je bilo štiri leta zapored enako število nezakonskih rojstev in to ravno v obdobju gospodarske krize. Zanimivo je tudi leto 1935, ko je gospodarstvo počasi okrevalo. To leto je bilo v župnijah Leskovec, Raka in Sv. Križ enako število nezakonskih rojstev, to je 7, ter v župnijah Videm in Veliki Trn po 2 nezakonski rojstvi. V večini župnij se je to leto zmanjšalo število nezakonskih rojstev, najbolj v župniji Leskovec. Zadnje leto analize, to je leto 1939, se je v primerjavi z letom 1930 število nezakonskih rojstev v vseh župnijah znižalo, najbolj v župnijah Leskovec, Raka in Videm.

Med nezakonskimi materami so bile številčno najbolj zastopane samske kmečke hčere, služkinje, dninarice in hčere hišarjev. Okolje, ki je predmet analize, je bilo pretežno podeželsko, zato tako visoko število kmečkih nezakonskih mater. Hkrati se postavlja vprašanje, zakaj toliko nezakonskih rojstev med kmečkimi hčerami glede na to, da je bilo kmečko okolje že tradicionalno katoliško usmerjeno in zvesto strogim katoliškim pravilom glede izvenzakonskega spolnega občevarja. Morda si lahko odgovorimo na zastavljeno vprašanje z zgoraj omenjeno razlago Iva Pirca glede štajerskih in koroških območij.

Tabela socialne strukture nezakonskih mater območja Krškega za leta 1930–1939

socialni status	obdobje 1930–1939
dninarica	37
služkinja	46
kmečka delavka	12
kmetica	8
gospodinja	1
delavka	20
kmečka hči	72
hči hišarja	30
pletilja	2
brez poklica	9
hišarica	2
vdova	12
dekla	12
hči goslača	2
socialni status ni naveden	17
natakarica	1
hči viničarja	1
hči najemnika	1
hči zidarja	3
hči lončarja	1
hči mlinarja	2
hči tesarja	1
hči kovača	1
hči kočarja	1
delavska hči	1
kočarica	1
vajenka	2
odvetniška uradnica	1
šivilja	4

⁸⁵ Rojstne matične knjige župnij, Upravna enota Krško.

⁸⁶ Občni državljanski zakonik z dne 1. junija 1811 v besedilu treh delnih novel, slovenski prevod iz leta 1928, str. 37, 41–42. Zakonik ne omenja nezakonskih otrok, ki so jih rodile samske matere, torej žene, ki niso bile nikoli poročene ali razvezane. Navaja le, da se otroci, ki so bili rojeni izven zakona, a so se njihovi starši pozneje poročili, štejejo s svojim potomstvom vred za rojene v zakonu, vendar pa ne morejo izpodbijati lastnosti prvorojstva in drugih že pridobljenih pravic zakonskim otrokom, rojenim v zakonu. *Občni državljanski zakonik*, str. 44.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 77 – Banski svet Dravske banovine, 1930–1941, fasc. 14.

Upravna enota Krško
Rojstne matične knjige župnij.

LITERATURA IN OBJAVLJENI VIRI

- Bela kuga v zgodovini in danes. *Mariborski Večernik* »Jutra«, 18. 2. 1936, št. 40, str. 4.
- Brecelj, Anton: Zakonita zaščita nerojenih – pri nas odpravljena. *Socialna misel*, letnik V, št. 9, leto 1926, str. 202.
- Dobaja, Dunja: Podoba ženske v slovenskem katoliškem časopisju med drugo svetovno vojno. *Ženske skozi zgodovino: zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev*, Celje, 2004, str. 361–365.
- Kazenski zakonik za Kraljevino SHS, 1929.
- Leček, Suzana in Željko Dugac: Majke za zdravlje djece: zdravstveno prosvjetna kampanja Seljačke sloge (1939–1941). *Časopis za suvremenu povijest*, No. 3, siječanj 2007, str. 983–1005.
- Občni državljanski zakonik z dne 1. junija 1811 v besedilu treh delnih novel, slovenski prevod iz leta 1928.
- Pirc, Ivo: *Naroda rast – zdravje družin*. Ljubljana: Prosvetna zveza v Ljubljani, 1940.
- Pirc, Ivo: Zdravstveno stanje in demografski podatki. *Spominski zbornik Slovenije*. Ljubljana: Jubilej, 1939, str. 483.
- Ratej, Mateja: Samoiztrebljenje naroda. *Dnevnik (Objektiv)*, 3. 1. 2009, str. 15.
- Socialno zdravstvo avtonomnega mesta Ljubljane v letu 1930*. Ljubljana: Mestno načelstvo ljubljansko, 1931.
- Statistički godišnjak za leto 1929 in 1931*.
- Šircelj, Milivoja: *Determinanta rodnosti v Sloveniji*. Doktorsko delo. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 1991.
- Šircelj, Milivoja: *Rodnost v Sloveniji od 18. do 21. stoletja*. Ljubljana: Statistični urad RS, 2006.
- Zwitter, Fran: *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni*. Ljubljana: Znanstveno društvo v Ljubljani, 1936.

S U M M A R Y

Births, deaths, and fear of the »white plague« in the Drava banovina in the interwar period

At the end of the 1930s, the leading Slovenian political party, the Slovenian People's Party (SLS) was pervaded by the extreme politicisation of low birth rate. In the early 1940, Ban Marko Natlačen read what he deemed a deplorable report on the de-

mographic movement in the Drava Banovina. The decreasing birth rate was noticeable even during the period of economic expansion. The ban and the SLS identified the reasons for such a state in the free-thought, which spread across the middle and working classes, and in many places also reached the peasants. Attention to the »drastic« decline in birth rate in the Drava Banovina was also drawn by Dr. Ivo Pirc, the director of the Hygiene Institute. He recognised the reasons for such a state in the spread of the »white plague« (i.e. abortion), and in the pursuit of a more comfortable, care-free life. Modern researchers of birth and death rate movements, however, point to some deficiencies in Pirc's analyses.

Another negative fact was that the number of deaths declined at a slower rate than the number of births. This phenomenon was seen as evidence that the Slovenes in the period under discussion were not ready for the rationalisation of births, as the conditions for the reduction in the number of deaths in the same ratio had not yet been met. Dr. Pirc recognised the danger in that the Slovenes had opened the road towards birth regulation, which they partly embraced, without managing and preventing death cases in an equal measure to thus lower the general death rate, for instance, through infant care, timely and professional treatment of diseases, and adequate hygiene.

A comparison with other parts of the state revealed a more favourable situation, with only every eighth or ninth infant dying in the first year in the Drava Banovina and every fifth infant in the Sava Banovina, which was the highest infant mortality rate in the state. Nevertheless, the death rate in the Drava Banovina was low only in relative terms. Given that the province had the lowest number of births in the state, the highest number of them should remain alive.

According to Dr. Pirc, the endeavours towards a »healthy generation« should move in two directions: to increase the number of births, as the decline in the birth rate would threaten the bases of the future of the Slovenian nation, and to lower the number of deaths. Both goals were to be achieved by promoting the development in health care, especially hospitals, socio-medicine and hygiene institutions, and by socio-political measures.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 27-772-46(497.4Maribor)"1929/1941"

Prejeto: 16. 9. 2014

Dejan Pacekprofesor zgodovine in teologije, Malo Mraševo 37, SI-8312 Podbočje
E-pošta: dejan.filo@gmail.com

Katoliška akcija v lavantinski škofiji

IZVLEČEK

Razprava obravnava delovanje Katoliške akcije, cerkvene organizacije laiškega apostolata, v lavantinski škofiji med letoma 1929 in 1941. Škofjski Katoliški akciji sta najgloblji pečat dala lavantinska škofa Andrej Karlin (1923–1933) in Ivan Jožef Tomažič (1933–1949). Obema je Katoliška akcija predstavljala poglavitno sredstvo za organiziranje vernikov in verski prepород škofije. Katoliška akcija se je v ljubljanski in lavantinski škofiji razvijala enotno, o čemer v prvi vrsti pričuje dvakratno uspešno usklajevanje njenih pravil na najvišji škofjski ravni, vendar je med vodstvi obeh škofjskih Katoliških akcij prišlo do sporov zaradi vprašanja avtoritete nad njenimi lastnimi organizacijami. Kljub konceptualni nedorečenosti in počasnejši organizacijski rasti v primerjavi s Katoliško akcijo v ljubljanski škofiji je v lavantinski škofiji Katoliška akcija spodbudila vključevanje laikov v apostolat Cerkve in prenovno cerkvene pastore.

KLJUČNE BESEDE

Katoliška akcija, lavantinska škofija, Andrej Karlin, Ivan Jožef Tomažič, Gregorij Rožman

ABSTRACT

THE CATHOLIC ACTION IN THE DIOCESE OF LAVANT

The discussion focuses on the operations of the Catholic Action, a church organisation of the lay apostolate, in the Diocese of Lavant between 1929 and 1941. The diocesan Catholic Action was most profoundly marked by the bishops of Lavant Andrej Karlin (1923–1933) and Ivan Jožef Tomažič (1933–1949). Both deemed the Catholic Action as the main instrument for organising the believers and the religious rebirth of the diocese. The Catholic Action in the dioceses of Ljubljana and Lavant developed in a uniform manner, testifying to which is, first and foremost, the two-time successful coordination of its regulations at the highest diocesan level. Nonetheless, there were also disputes between the leaderships of both diocesan Catholic Actions that arose with regard to the question of authority over CA organisations. Despite the conceptual inconsistency and sluggish organisational growth compared to the Catholic Action in the Diocese in Ljubljana, the Catholic Action in the Diocese of Lavant nevertheless encouraged the inclusion of laypeople into the Church apostolate and promoted the restoration of the Church apostolate.

KEY WORDS

Catholic Action, Diocese of Lavant, Andrej Karlin, Ivan Jožef Tomažič, Gregorij Rožman

Ideja Katoliške akcije in njen razvoj na Slovenskem

Katoliška akcija (KA), cerkvena organizacija laiškega apostolata, je bila osnovana z namenom, da bi laike pod vodstvom cerkvene hierarhije pritegnila in usposobila za dejavno sodelovanje pri apostolatu Katoliške Cerkve (v nadaljevanju Cerkve). S pomočjo organiziranega sodelovanja laikov pri hierarhičnem apostolatu bi Cerkev dosegla prevlado katoliških načel na vseh področjih zasebnega in javnega življenja. Papež Pij XI. (1922–1939) je to idejo predstavil v svoji prvi okrožnici *Ubi Arcano Dei Consilio*, objavljeni 23. decembra 1922, ki predstavlja neformalni začetek KA.¹

V času pontifikata Pija XI. so se vedno večje množice oddaljevale od Cerkve, po drugi strani pa so v katoliškem občestvu vzniknili prenovitvena gibanja (biblično, patristično, katehetsko, liturgično, misijonsko in ekumensko gibanje), ki so poudarjala vlogo laikov v življenju Cerkve.² Papež KA, kakor so poimenovali Pija XI., je prepoznal znamenja časov in s KA v prizadevanje Cerkve za pokristjanjenje modernega sveta vključil laike. KA naj bi bila po papeževi zamisli nepolitična organizacija Cerkvi predanih in versko izobraženih laikov, ki bi svoje katoliško prepričanje branili v javnosti, hkrati pa druge pridobivali za življenje po meri evangelija. Člani KA bi to nalogo uresničili z zglednim verskim življenjem ter s karitativno in misijonsko dejavnostjo v svojem bivanjskem in poklicnem okolju.³

V slovenskem delu Kraljevine Jugoslavije je bila KA ustanovljena, da bi vzgajala zavedne in načelne vernike, jih dejavno vključila v apostolat Cerkve ter prispevala k socialni obnovi na osnovi ideje korporativizma. Razvoj slovenske KA bi, z naslonitvijo na dr. Franca Ambrožiča, razdelili na tri obdobja:

1. obdobje v letih 1923–1928, ki se začne s petim katoliškim shodom (doba iskanja za slovenske razmere primerne oblike KA);

2. obdobje v letih 1929–1936, katerega začetek predstavlja izid *Pravil Katoliške akcije v Sloveniji* (KA kot povezovanje in poenotenje že obstoječih katoliških organizacij);

3. obdobje v letih 1936–1945, ki ima začetek v izidu *Pravil Slovenske Katoliške akcije* (KA dobi lastne organizacije, vse ostale katoliške organizacije pa postanejo njene pomožne sile).⁴

Po črki pravil iz leta 1929,⁵ pri snovanju katerih je imel glavno besedo ljubljanski škof dr. Anton Bo-

naventura Jeglič (1898–1930), je bila KA v Sloveniji organizirana ločeno v ljubljanski in lavantinski škofiji. Vodstvo KA je predstavljal škofijski svet in njemu podrejeni župnijski sveti KA (čl. 3). Župnijski sveti KA so dobili nalogo ustanavljati katoliške organizacije, ki so bile v določenem kraju potrebne (čl. 15). Delo KA se je vršilo deloma preko lastnih organov, deloma po včlanjenih organizacijah (čl. 11). Katoliška organizacija, ki se je včlanila v KA, je obdržala svojo avtonomijo, svoje vodstvo in lasten delokrog (čl. 12). KA se je, posnemajoč zgled iz nemško govorečega prostora, organizirala v okviru obstoječih katoliških društev in ni ustanovila lastnih organizacij. Delokrog KA, ki naj bi predstavljal novost pri delovanju slovenskih katoličanov, je bil tako posledično skrčen na usklajevanje dela katoliških organizacij. Pri tem je bilo še mnogo nejasnosti glede KA, ki se je med drugim kazala bolj v obliki gibanja, kot pa organizacije, zato v obravnavanem obdobju na Slovenskem ni imela uspeha. Dr. Ambrožič je v zvezi s tem podal sledečo sodbo: »*Celih sedem let se je delalo in poizkušalo po tej uredbi oživit katoliško akcijo v okviru dosedanjega katoliškega gibanja in njegovih organizacij, dokler se slednjič niso jele uveljavljati nove težnje in novi pogledi na to papeževo zamisel. Vsa prizadevanja niso mogla spraviti v tek to, v začetku leta 1929 s takim upanjem in pričakovanjem razglašeno uredbo o Katoliški akciji za Slovenijo.*«⁶

Mnogi duhovniki in laiki so si močno prizadevali, da bi ideja KA zaživela. Ko so začeli iskati vzrok, ker delo ni napredovalo, so menili, da je težava na strani duhovnikov; dejansko pa je bil vzrok neuspeha v organizacijskem sistemu. Pravila iz leta 1929 so se izkazala za premalo dodelana, saj niso določila jasne meje med katoliškimi društvi in KA.⁷ Na nastalo situacijo sta ljubljanski škof dr. Gregorij Rožman (1930–1959) in lavantinski škof dr. Ivan Jožef Tomažič (1933–1949) odgovorila s potrditvijo novih pravil KA, ki so posnemala italijanski vzor organiziranja KA, po katerih je KA postala samostojna cerkvena pravna oseba z lastnimi organizacijami in pridruženimi pomožnimi silami iz vrst obstoječih katoliških društev.⁸

Leta 1936 so bila v obeh škofijskih glasilih objavljena *Pravila Slovenske Katoliške akcije* (SKA).⁹ Ta so prinesla vrsto novosti v primerjavi s pravili iz leta 1929. SKA je bila opredeljena kot cerkvena organizacija in enotna ustanova za obe slovenski škofiji (čl. 1). Bila je razglašena za nepolitično organizacijo, ki je neposredno podrejena cerkveni hierarhiji (čl. 2). Za njeno najpomembnejšo nalogo je bila opredeljena vzgoja jedrnih skupin (čl. 8). SKA je predstavljal v župniji župnijski odbor, v dekaniji dekanijski, v ško-

¹ *Ljubljanski škofijski list (LŠL)*, 60, 1923, št. 1, str. 1–10; *LŠL*, 60, 1923, št. 2, str. 33–46; Dolinar, Ušeničnik, str. 145.

² Pirc, *Cerkveni in duhovni tokovi*, str. 122.

³ Dolinar, Ušeničnik, str. 147.

⁴ Ambrožič, *Desetletna rast*, str. 50–62, 277–281, 74–90, 133–148; Mesec, *Teološki in duhovni temelji*, str. 21.

⁵ *LŠL*, 66, 1929, št. 3, str. 47–50; *Oglasnik lavantinske škofije (OLŠ)*, 70, 1929, št. 4, str. 29–32.

⁶ Ambrožič, *Desetletna rast*, str. 133.

⁷ Mesec, *Teološki in duhovni temelji*, str. 28.

⁸ Pacek, *Katoliška akcija*, str. 7.

⁹ *LŠL*, 73, 1936, št. 8–9, str. 110–115; *OLŠ*, 77, 1936, št. 9, str. 108–112.

fiji škofijski in za obe škofiji osrednji Narodni odbor Katoliške akcije (NOKA) (čl. 10). Opredeljeno je bilo, da SKA vrši apostolat po lastnih organizacijah, ločenih po spolu, starosti in poklicnih okoljih, ter po pomožnih silah (čl. 9). Po lastnih organizacijah je opravljala osnovno poslanstvo laiškega apostolata, pridruženim katoliškim organizacijam pa je zaradi koordinacije dela dodelila status pomožnih sil. Te je sprejel NOKA izmed verskih, kulturnih, dobrodelnih in tudi športnih društev ter ustanov s katoliško versko-nravno vzgojo (čl. 19). Organizacije, ki so postale pomožne sile SKA, so ohranile samostojnost in bile SKA podrejene, v kolikor jim je ta zaupala določeno nalogo (čl. 20). Lastne organizacije so se delile na škofijske podzveze (čl. 11). Vsaka lastna organizacija je imela svojega duhovnika, ki je prevzel mesto cerkvenega asistenta. Ta je bil imenovan s strani krajevnega škofa in je bil njegov zastopnik v organizaciji (čl. 13). Tako zastavljena organizacijska struktura SKA je ostala v veljavi do konca njenega delovanja v letu 1945.

Katoliška akcija v lavantinski škofiji

Razvoj KA pri nas je potrebno preučevati v okviru celotnega slovenskega dela Kraljevine Jugoslavije, saj se ga ne da omejiti na eno škofijo ali posameznega škofa. Gotovo je, da je bilo težišče razvoja KA v Ljubljani. Lavantinska škofija ni prispevala k njenemu razvoju toliko z organizacijskimi spodbudami kot preko svojih predstavnikov.¹⁰

Razvoj KA na Slovenskem lahko v splošnem razdelimo na prej predstavljena tri obdobja. Za lavantinsko škofijo bi se dalo razvoj KA s treh skržiti na dve obdobji:

1. KA v času škofa dr. Andreja Karlina (1923–1933);
2. KA v času škofa dr. Ivana Jožefa Tomažiča (1933–1949).

Leto 1923 je zaznamoval izid okrožnice Pija XI. *Ubi Arcano Dei Consilio*, ki predstavlja neformalni začetek KA, peti katoliški shod v Ljubljani, sklican pod geslom versko-nravne obnove slovenskega naroda, in začetek Karlinovega škofovanja v Mariboru. Prva leta njegovega škofovanja so sovpadala z vrsto pobud in razprav o inkulturaciji papeževe ideje o KA v slovenski prostor. Leta 1929 sta oba takratna slovenska ordinarija, Jeglič in Karlin, postavila temelje prvi obliki KA na Slovenskem. V Ljubljani je leta 1930 škofa Jegliča nasledil pomožni škof Rožman, podobno pa je v Mariboru leta 1933 za Karlinom postal škof ordinarij pomožni škof Tomažič. Škofa Rožman in Tomažič sta zavzeto podpirala KA, kar je najbolj razvidno iz tega, da je v času njunega škofovanja KA postala samostojna organizacija, v obeh slovenskih

škofijah pa so bile ustanovljene številne lastne organizacije KA.¹¹ Preslikava obeh obdobj škofovanja Karlina in Tomažiča na razvoj KA v lavantinski škofiji se tako izkaže kot najbolj smiselna in pregledna.

Katoliška akcija v času škofa Karlina

Lavantinska škofija je bila po smrti škofa dr. Mihaela Napotnika (1889–1922), 29. julija 1923, izročena v roke iz Trsta pregnanemu škofu Andreju Karlinu, ki se je odločil škofijo versko prenoviti. Za ta podvigu je potreboval dobre pastoralne sodelavce, zato je posebno skrb posvečal vzgoji duhovnikov in njihovi celostni formaciji.¹² V sedmem letu škofovanja »Lavantincem« je bila z uvedbo kraljeve diktature postavljena na preizkušnjo zvestoba izbranemu škofovskemu geslu, ko je za psalmistom ponovil: »*In te, Domine, speravi*«. Ko je 6. januarja 1929 vodstvo jugoslovanske države prevzel samoderžni kralj Aleksander I. Karađorđević, sta na moči pridobila državni centralizem in jugoslovanski unitarizem. V razmerah kraljeve diktature je bilo politično življenje strogo nadzorovano, izražanje narodnih in verskih čustev pa je bilo preganjano. V Dravski banovini je Prosvetna zveza preživela prvi val likvidacij organizacij, ki po svoji naravi in delokrogu niso bile usklajene z namerami kraljeve vlade, in sprejela pod svoje varstvo fantovske odseke in dekliške krožke ukinjene Slovenske orlovske ter Slovenske orliške zveze. Ko pa je banska oblast leta 1933 razpustila tudi Prosvetno zvezo in njena društva, so se začeli po župnijah, kot edina alternativa katoliškega društvenega delovanja, ustanavljati različni odseki KA.¹³

Potem ko je škof Jeglič decembra 1928 dokončal *Načrt ustroja »katoliške akcije« za ljubljansko škofijo*, ga je poslal v pregled dr. Matiju Slaviču, vplivnemu sodelavcu pri organizaciji KA, da ga po potrebi dodela in hkrati uskladi z lavantinsko škofijo. V predgovoru k *Načrtu* je škof Jeglič pojasnil, da je le-ta namenjen ljubljanski škofiji, v primeru, če bi ga sprejela tudi lavantinska škofija, pa bi lahko oblikovali »*vrhovni svet za skupno akcijo v obeh škofijah*«. ¹⁴ Jegličeva pobuda je sprožila večkratno posvetovanje z zastopniki obeh škofij, pri čemer je dr. Franc Cukala¹⁵ zastopal lavan-

¹¹ Prav tam.

¹² Kralj, *Versko in cerkveno življenje*, str. 190.

¹³ Škafar, *Oris*, str. 38.

¹⁴ Petrič, *Slovenska katoliška akcija*, str. 63–64.

¹⁵ Franc Cukala, duhovnik. Rojen 1. decembra 1878 na Gomilskem, umrl 7. oktobra 1965 v Mariboru. Gimnazijo je obiskoval v Celju, nato je leta 1899 vstopil v celovško bogoslovje. Leta 1902 je bil v celovski stolnici posvečen za duhovnika. Teološki študij je nadaljeval na univerzi v Gradcu, kjer je bil leta 1907 promoviran za doktorja bogoslovja. Po promociji je bil pet let prefekt v dijaškem semenišču v Celovcu in stolni pridigar, ob tem je nekaj časa nadomeščal profesorja moralne teologije na celovškem bogoslovju. Po koroškem plebiscitu je moral zaradi nemške šovinistične nestrpnosti zapustiti celovško škofijo. Lavantinski škof Karlin pa ga je postavil za župnika v Guštanju, kjer je ostal do leta 1926. Tega leta ga je

¹⁰ Štuhec, *Dileme*, str. 227. Pri snovanju slovenske KA sta se izredno angažirala dva duhovnika lavantinske škofije: dr. Matija Slavič in dr. Franc Cukala. Gl. prav tam.

tinsko, dr. Slavič pa ljubljansko škofijo. Škof Karlin je pravila pregledal in se z njimi strinjal,¹⁶ obenem pa je z namenom, da se duhovniki lavantinske škofije seznanijo z idejo KA in pripravijo na njeno ustanovitev v škofiji, odredil naj se vprašanje KA obravnava na dekanijskih pastoralnih konferencah pod naslovom Katoliška akcija pri nas in drugod. Napovedano je bilo, da bo vsebina omenjenih konferenc: bistvo KA, naloge in razmerje KA do preostalih katoliških organizacij, odnos KA do političnih društev in odnos duhovnika do KA.¹⁷ V enem izmed konferenčnih referatov je neimenovani avtor zapisal, da je KA v Sloveniji »kakor brsteče drevo, ki obeta mnogo cvetja in sadja. Našemu prevzvišenemu škofu dr. Ivanu Tomažiču, ki je bil letos marca v Rimu, so rekli sv. oče, da jim bo v veliko radost, če bo tudi pri nas Katoliška akcija dobro napredovala«.¹⁸ Že v mesecu, ki je sledil avdienci

pomožnega lavantinskega škofa Tomažiča pri papežu Piju XI., je prišlo do željnega napredka pri organiziranju KA v Sloveniji.

Dne 3. aprila 1929 sta ljubljanski škof Jeglič in lavantinski škof Karlin usklajeno potrdila *Pravila Katoliške akcije v Sloveniji*, ki so bila objavljena v obeh škofijskih uradnih listih. K pravilom KA je škof Karlin pripisal: »Čutim nujno potrebo, da se tudi v tej zadevi postopa sporazumno z Ljubljansko škofijo. Zato sem odredil, da se udeleži konference dekanov in arhidiekanov Ljubljanske škofije, ki se vrši dne 23. maja 1929 v ljubljanskem škofijskem domu pooblaščen zastopnik lavantinske škofije.«¹⁹

Škofov zastopnik je bil dr. Cukala, ki je na omenjeni seji predstavil referat z naslovom *Katoliška akcija v Sloveniji*, katerega je nato objavil *Ljubljanski škofijski list*.²⁰ Referat je pomemben za razumevanje delovanja KA v lavantinski škofiji, saj je stališče dr. Cukale določalo smer in vsebino razvoja škofijske KA. Ta je na začetku referata zatrdil, da je potrebno za KA najprej navdušiti ljudstvo, mu predstaviti nujnost verske obnove in nastopiti proti vsaki brezbriznosti: »K.A. mora namreč prešiniti današnji milijonsko Cerkev z istim apostolskim duhom, v katerem se je oblikovala prva Cerkev! [...] K.A. hoče torej izvesti obnovo verskega življenja s pomočjo laiškega apostolata. Bistvo K.A. je namreč po besedah Pija XI. »udeležba laikov pri pravem misijonskem delu cerkve, je posebna oblika sodelovanja laikov pri misijonskem delu duhovnikov«.²¹ V nadaljevanju referata je predstavil prednosti KA. Njen delež med številnimi katoliškimi organizacijami naj bi bila vzpostavitev večje enotnosti in vzajemnosti pri delu katoliških organizacij, uveljavitev aktivnega laiškega apostolata in pritegnitev vseh, tudi še neorganiziranih, v KA. Slednja ni nova organizacija, ampak »pospešuje med katoličani sveže katoliško gibanje ter vodi to gibanje na ta način, da skrbi za sklad vseh katoliških zvez, društev in ustanov in za njih podreditev osrednjemu vodstvu, ki pa se opira po ustavnem redu Cerkve na škofije in župnije«. Posebej je poudaril, da KA »ni ne politična ne kakršnakoli strankarska ustanova«, »ona le vzgaja člane in jih tako usposablja, da imajo prava socialna in politična načela, ki jih potem kot udje družbe in kot državljanji znajo uporabljati v konkretnih slučajih po pravih katoliških nazorih«. Kot predpogoj za uspeh KA je opredelil pridobitev duhovnikov za idejo KA. Načrt uvedbe KA naj bi se na župnijski ravni začel z duhovno pripravo in šele potem bi sledila ustanovitev župnijskega sveta KA. V župniji, ki ima raznovrstne katoliške organizacije, bi župnijski svet zasedli njihovi zastopniki, v župnijah brez katoliških organizacij pa bi župnik izbral v župnijski svet KA odlične predstavnike vseh stanov. Člani župnijskega sveta KA naj bi odlikovali z iskreno pobožnostjo, primernim nastopom in socialnim čutom ter naj ne bi bili

Dr. Franc Cukala (Zbirka upodobitev znanih Slovencev NUK).

škof Karlin imenoval za mariborskega stolnega kanonika in hkrati za ravnatelja bogoslovnega semenišča. Od leta 1929 je bil kot škofijski referent odgovoren za delovanje KA v lavantinski škofiji. Letu 1933 je postal škofijski zastopnik za KA, leta 1936 pa cerkveni asistent v KA za obe slovenski škofiji. Drugo svetovno vojno je preživel v Zagrebu, kjer je bil neuradni zastopnik izseljenih duhovnikov lavantinske škofije pri nadškofijskem ordinariatu v Zagrebu. Od konca vojne do leta 1949 je bil generalni vikar škofa Tomažiča. Gl. ao, Dr. Franc Ksaver Cukala, str. 88.

¹⁶ Petrič, *Slovenska katoliška akcija*, str. 60.

¹⁷ OLŠ, 70, 1929, št. 1, str. 11.

¹⁸ NŠAM, Pastoralne konference, fasc. 21, Pastoralna konferenca 1929.

¹⁹ OLŠ, 70, 1929, št. 4, str. 32.

²⁰ LŠL, 66, 1929, št. 4–5, str. 57–64.

politično izpostavljeni ljudje. Prva naloga župnijske katoliške akcije je bila ne toliko v apostolskem delovanju kot v poglobitvi verskega življenja članov že delujočih organizacij. Šele potem bi si le-ti razdelili naloge za praktično delovanje med ostalimi župljani ter tako skušali dvigniti versko življenje v župniji. Dr. Cukala je predlagal način, kako pridobiti (politične) nasprotnike Cerkve. Bil je prepričan, da »dokler ne bodo ti slednji imeli vidnih dokazov, da je K.A. nepolitična, bo težko uspeti pri teh župljanih. A navzlic temu bo zopet in zopet treba poudarjati in pojasnjevati, da je K.A. nepolitično in strogo cerkveno gibanje. Njej gre le za uvajanje in udeleževanje katoliških načel v zasebnem, družinskem in družabnem življenju. Navsezadnje bo treba na vsak način stike s temi župljani ter nanje vplivati ali neposredno ali posredno po laičnem apostolstvu [...] po načelih Dobrega pastirja.« V zadnji točki je dr. Cukala spregovoril o usposabljanju laikov za apostolat. Pri tem je poudaril potrebo po njihovem stalnem izobraževanju in obiskovanju duhovnih vaj. Za to bi bila potrebna določena sredstva, vendar je prav na koncu referata je brez odgovora izzvenelo vprašanje, od kod jih vzeti?

Ustanovitev KA je dobila mesto v programu duhovnih vaj za duhovnike lavantinske škofije v letu 1929. Poziv k udeležbi na duhovne vaje v uradnem škofijskem glasilu dopolnilo razmišljanje o KA izpod peresa neznanega duhovnika: »Kako tuje je dolgo zvenelo ime Katoliška akcija nam katoliškim Slovincem. Mnogoteri sobratje kar niso vedeli, kaj bi s KA in kako naj po KA prešinejo svoje vernike z novim duhom za udeleževanje, za širjenje in za obrambo katoliških načel v zasebnem, družinskem in družabnem življenju. Letošnje pastoralne konference pa bodo častitim sobratom vzele strah pred KA ter pokazale, da KA ni nikako novo društvo, ni nova organizacija ampak le novo gibanje (actio) za staro veliko idejo krščanstva: »instaurare omnia in Christo« [...]. To gibanje mora zajeti vernike po vseh župnijah ter jih vneti za živo, aktivno krščansko življenje, ki se naj javlja v cerkvi, v soli, v družtvih, v družinah in socialnem življenju. [...] Zato so si letošnje duhovne vaje stavile za svoj cilj: ogreti duhovništvo za velike ideje KA ter razpravljati o vprašanjih, ki so že dolgo mnogim sobratom na jeziku, kot: Kaj prinaša KA katoliški Sloveniji? Ali smemo verovati v napovedane plodove KA? Kako naj ogrejemo svoje vernike za KA? Kako naj duhovnik pride do večje iniciative v verskem in dušnopastirskem življenju? Kaj bo treba v župniji najprej prenoviti? itd.«²¹ Izpostavljena vprašanja, za katere je bilo napovedano, da se bodo reševala in pojasnjevala v tihoti duhovnih vaj, nam posredno razodenejo, kateri pomisleki so se glede KA oglašali v vrstah škofijske duhovščine. Na dvom, odpor in vprašanja duhovnikov in vernikov je vodstvo lavantinske škofije odgovorilo z aktivnim propagandnim delom za idejo KA.

Po sprejetju prvih pravil se je nadaljevalo delo za vzpostavitev KA. Leta 1930 so bili ustanovljeni posebni odbori, ki so prevzeli organizacijo dela. V Ljubljani in Mariboru sta bila ustanovljena škofijski svet in škofijski odbor KA, ki naj bi poleg vsega drugega skrbela za to, da bi bilo delovanje obeh škofijskih KA karseda usklajeno. V Mariboru je bil izvoljen škofijski svet KA, ki je štel dvaintrideset članov in katerega predsednik je postal finančnik Franc Jerebič. Prav tako je bil izvoljen škofijski odbor lavantinske KA; v vlogi škofovega zastopnika je bil vanj imenovan kanonik dr. Cukala.²² S tem so bili položeni temelji delovanja KA v lavantinski škofiji. Po župnijah lavantinske škofije so začeli ustanavljati župnijske svete in odbore KA. Načrtovano je bilo, da bodo za idejo KA poskušali navdušiti ljudi ali preko duhovnih vaj, ki naj bi bile organizirane za vsak stan posebej, ali z ljudskim misijonom. V župnijah s katoliškimi organizacijami bi KA tvorili predstavniki le-teh, v župnijah, kjer ni katoliških organizacij pa bi člane KA izbral župnik. Dano je bilo navodilo, da naj bi to bile zlasti »osebe odločno katoliškega mišljenja, ki doslej niso bile politično izpostavljene, to pa iz vseh slojev«.²³

Škofijski odbor KA je v delovni načrt za leto 1931 sprejel »gojitev intenzivnega čaščenja presvete evharistije kot sredstvo za versko poglobitev in obnovitev« in se na ta način vključil v evharistično prenovu lavantinske škofije.²⁴ O vpeljevanju KA po župnijah lavantinske škofije je redno poročal *Duhovni vestnik*. Na njegovih straneh je bila podana sodba, da so v prvih letih po objavi pravil KA še vedno iskali »času najbolj primerne oblike katoliške akcije«. Zato je škofijski odbor KA »smatral kot najboljšo pot, da skuša združiti vse cerkvene in prosvetne organizacije, vnesti v nje več smotrnosti in času primerne programa in graditi vse na delu župnijskih odborov katoliške akcije«. Tako kot v ljubljanski nadškofiji naj bi prevladovala karitativna usmeritev, za njen uspeh pa bi v prvi vrsti jamčili župnijski odbori KA. Škofijski odbor KA se je lotil osveščanja duhovnikov in v letu 1931 »na štirinajstih dekanjskih konferencah oziroma sestankih, na katere je bil povabljen, da pošlje zastopnika, iskal stike z duhovniki z namenom, da pojasni bistvo katoliške akcije in spozna mnenja duhovnikov o njej«. Trud škofijskega odbora je bil poplačan s tem, da so nato mnoge župnije ustanovile župnijske odbore in svete KA.²⁵

Leta 1932 je škofijski svet KA sprejel odločitev, da postane verski tednik *Nedelja* glasilo KA v lavantinski škofiji. Uredništvo tednika je napovedalo, da bo ta sklep uresničen v začetku leta 1933 in da bo *Nedelja* urejevana tako, da bo »bolj sistematično vodila k notranji poglobitvi«. Zadeve KA »najdejo v njej poseben prostor. Obravnavala se bodo načela K.A., navodila,

²² Prav tam, str. 73.

²³ OLŠ, 71, 1930, št. 2, str. 78.

²⁴ OLŠ, 72, 1931, št. 1, str. 3.

²⁵ *Duhovni vestnik*, 9, 1932, št. 1, str. 19.

²¹ OLŠ, 70, 1929, št. 5, str. 38–39.

Lavantinski škof dr. Andrej Karlin in pomožni škof dr. Ivan Jožef Tomažič (Arhiv družine Karlin, Stara Loka).

kako se lahko vsak udejstvuje kot apostol, ter zgledi, ki bodo vzpodbujali h katoliškemu delu». ²⁶ Versko glasilo *Nedelja* je v naslednjih letih uspešno vršilo svoje novo poslanstvo, saj so prispevki o KA so pripomogli k širjenju ideje KA med verniki in seznanjenju javnosti z delovanjem KA na škofijski ravni.

Škof Tomažič je leta 1933 v *Oglasniku lavantinske škofije* objavil pravila za fantovske, dekliške in ženske odseke KA. V uvodu je zapisal, da je v smislu pravil KA v Sloveniji iz leta 1929, ki govorijo o pomenu tega, »da se mladina oklene katoliških načel in neustrahovano zastopa in širi povsod ta načela«, »priredil škofijski odbor Lavant.[inske] KA v sporazumu z Ljubljanskim škof.[ijskim] odborom KA posebna pravila [podčrtano v originalu, op. a.] za fantovske, dekliške in ženske odseke Katoliške akcije«. Namen objavljenih pravil je bil zlasti v tem, »da se dušni pastirji z apostolsko pripravljenostjo zavzamejo v posameznih župnijah za ustanovitve navedenih odsekov«. Pravila so za vse tri odse-

ke bila sestavljena po enaki shemi, v organizacijskem pogledu pa so ti imeli piramidalno zgradbo: župnijski, dekanjski in škofijski. Namen odseka je bil »vzgajati svoje člane v duhu verskih načel, usposabljanje jih za praktično izvajanje verskega apostolata v družbi«. Poudarjalo se je pogosto prejetje zakramentov, gojenje lastne »duhovne čednosti« in pridobivanje drugih zanjo. Pravila so predpisala redne sestanke, na katerih naj se »obpravljajo vprašanja verske in splošno kulturne vsebine, se daje načelna stanovska izobrazba, se razpravlja o smernicah in naloga KA, sporočenih od vrhovnega vodstva in župnijskega odbora KA, se delajo ukrepi za dejansko izvajanje nalog KA v lastnem okraju. Sodeluje naj se pri javnih prireditvah«. ²⁷

KA je v lavantinski škofiji po štiriletnem delovanju imela delni uspeh. Leta 1933 je bilo vsega skupaj ustanovljenih 75 župnijskih svetov in odborov KA; 3 dekanije so bile po merilih KA v celoti organizirane, preostalih 9 dekanij pa je bilo brez kakršnekoli orga-

²⁶ OLŠ, 73, 1932, št. 7, str. 86.

²⁷ OLŠ, 74 1933, št. 8, str. 71–75.

nizacije KA.²⁸ Nastali položaj je klical k še bolj zavzetemu delu za KA. Tega bi mogel spodbuditi škof, ki je dober organizator, pripravljen na iskanje sporazumov s sodelavci in obenem odločen ter mu gre za verski in nramni prepoved naroda. Škof Karlin je imel od leta 1928 pri vodenju obširne škofije²⁹ pomočnika v pomožnem škofu Tomažiču. Ta je bil za to nalogo dobro pripravljen, saj je na mariborskem škofijskem ordinariatu služboval že od leta 1905. Škofa Karlin in Tomažič sta si delila prepričanje, da v razmerah kraljeve diktature KA, kot strogo cerkvena organizacija, predstavlja edino možnost za versko organiziranje škofljanov. Vendar se je izkazalo, da je škof Tomažič svojega predhodnika prekosil v zavzetosti za uveljavitev KA. Zato je pravilna sodba dr. Josipa Jeraja, da se je v lavantinski škofiji z nastopom škofa Tomažiča v vlogi ordinarija začela »doba Katoliške akcije«.³⁰

Katoliška akcija v času škofa Tomažiča

Pomožni škof Tomažič je prevzel polno odgovornost za vodenje lavantinske škofije 15. avgusta 1933, ko je bil po smrti škofa Karlina ustoličen za lavantinskega ordinarija in apostolskega administratorja delov krške, sekovske in sombotelske škofije v okviru Kraljevine Jugoslavije. Zanj značilno ukoreninjenost v duhovnem življenju je izrazil s škofovskim geslom: »Non ego, sed Deus«. Čas, v katerem je prevzel skrb za Slomškovo dediščino, je bil zahteven in nepredvidljiv, saj trideseta leta predstavljajo obdobje velikih duhovnih, družbenih in političnih sprememb. Potem ko je postal ordinarij, je večkrat izrazil zahtevo po razvoju KA, ki bi vključevala tako duhovnike kot laike in bi predstavljala učinkovit odgovor Cerkve na duhovne in idejne nevarnosti časa.³¹ V KA je prepoznal dragoceno sredstvo za obnovev in poglobitev verskega življenja, zato je pridobila osrednje mesto v njegovem razmišljanju in pastoralnem delu. V *Koledarju Družbe sv. Mohorja za leto 1936* je bilo glede škofa Tomažiča zapisano: »Prvo in največjo pozornost posveča obnovi verskega življenja v duhu in po načelih katoliške akcije.«³² Spričo tega so ga že njegovi sodobniki, enako kot škofa Rožmana, označili za škofa KA.

Prikazali smo že, da se je KA v slovenskem delu Kraljevine Jugoslavije od začetka razvijala enotno. Temu je botrovala usklajena pastoralna dejavnost v

obeh slovenskih škofijah, o čemer pričuje zapis v Jerajevi *Cerkveni zgodovini*: »Lepo pa deluje za Tomažiča in Rožmana Katoliška akcija, ki se je začela razvijati tudi pri nas po navodilih sedanjega papeža Pija XI. Ustanovila sta škofijske odbore K.A., po župnijah se pod njunim vodstvom snujejo župnijske K.A. Tomažič in Rožman sta tako škofa Kat.[oliške] akcije, to je notranje poglobitve. Številni euharistični kongresi, duhovne vaje in posvečevanja družin presv.[etemu] Srcu Jezusovem pričajo o tem novem poglobitvenemu gibanju. Ko smo se v prejšnji dobi intenzivno udeleževali na prosvetnem, kulturnem, gospodarskem in celo političnem polju, smo se morda nehoti premalo versko izpopolnjevali. Sedaj gre gibanje na globino, ker se razvija čisto versko gibanje.«³³

Da je bilo v očeh škofa Tomažiča delovanje KA v najtesnejši zvezi z verskim življenjem, nam razodeva njegov pripis avgusta 1933 objavljenim pravilom za fantovske in dekliške odseke KA ter pravilom KA za žene.³⁴ Tako je zapisal: »Škofijstvo veliko pričakuje od zgoraj omenjenih odsekov za poživitev verskega življenja. Pripominja pa, da bodo pri izbiri in pri vodstvu članstva mladinskih odsekov KA temeljni pogoj in cilj: božje življenje v dušah posameznih članov vzbuditi, ohraniti, braniti in množiti! Od tega temelja navzgor treba graditi. Katoliška akcija, ki ne izhaja od tabernaklja, ki ni zgrajena na skrbi za življenje v milosti božji, nima uspeha ne blagoslova od Boga.«³⁵

Govor, ki ga je imel novi mariborski ordinarij 28. decembra 1933 v kapeli bogoslovja ob začetku tečaja za duhovnike, voditelje fantovskih odsekov KA, je bil po svojem značaju programski: »Zakaj se priredi poseben duhovniški tečaj za vodstvo fantovskih odsekov? Prvič: Ker se nasprotniki Boga in vere dandanes bolj kot kedaj prej sistematično trudijo, da bi kolikor mogoče ljudi, zlasti mladino odvrgli od Boga in pridobili za sebe. [...] Drugič: Ker sveti Oče, naš od Boga nam dani vodnik na zemlji, izrecno želi in naroča naj se sovražnim silam postavi naproti odločno katoliško delo Katoliška akcija, ki naj pritegne vse sloje vernikov, torej ne le duhovnike, ki sami ne zmorejo vsega dela, ampak tudi laike k skupni obrambi nadnaravnih svetinj in k borbi za dobro stvar. Tretjič, ker so pred vsemi duhovniki poklicani, da v edinstvi s papežem in s škofi vodijo Katoliško akcijo. [...] Kaj je bistvo Katoliške akcije? Bistvo KA obstoji [...]: 1. V delu za lastno izpopolnjevanje in posvečenje, in to pri vsakem katoličanu, duhovniku in laiku, 2. V apostolatu laikov, to je, lajiki naj z besedo in dejanjem in zgledom uveljavljajo katoliška načela med somišljeniki in med nasprotniki [...], 3. Obstoji bistvo KA v podrejenosti vsega dela pod auctoriteto katoliških škofov. Delo, ki bi se hotelo odtegniti nadzorstvom in vodstvom pristojne cerkvene oblasti, ni Katoliška akcija. III. Katere lastnosti ima Katoliška akcija? Sveti Oče označi KA takole: 1. [...] ne gre za telesno vzgojo, za parado – ampak za

²⁸ OLŠ, 74, 1933, št. 10, str. 100.

²⁹ Lavantinska škofija se je po koncu prve svetovne vojne oze-meljsko povečala na račun razdelitve Štajerske in Koroške ter priključitve Prekmurja h Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev. Leta 1923 je lavantinski škof postal apostolski administrator tistih delov sosednjih škofij, ki so z novo razmejitvijo pripadli jugoslovanski državi: 27. septembra 4 župnij sekovske škofije, 1. decembra 13 župnij krške škofije in istega dne 20 župnij sombotelske škofije. Gl. Kralj, Versko in cerkveno življenje, str. 189; Slovenski zgodovinski atlas, str. 178.

³⁰ Jeraj, *Cerkvena zgodovina*, str. 26.

³¹ Montanar, Škof Tomažič, str. 167, 171.

³² Škof dr. Ivan Jožef Tomažič, str. 105.

³³ Jeraj, *Cerkvena zgodovina*, str. 261–262.

³⁴ OLŠ, 74, 1933, št. 8, str. 71–75.

³⁵ Prav tam, str. 72.

prešinjene duha in srca s katoliškimi načeli, 2. [...] ne zemeljske, ampak nebeške zadeve, vprašanja zveličanja, so predmet K.A., 3. [...] K.A. ne išče politične nadvlade ene stranke nad drugo, ampak obramba vere in širjenje kraljestva božjega na zemlji je njena naloga. 4. [...] ker ravno s tem, da skrbi za širjenje božjega kraljestva skrbi tudi najbolje za častni blagor državljanom. [...] IV. Kaj bo delo duhovnikov v fantovskih odsekih? Treba bo! Pridobivati in navduševati mladeniče za intenzivno versko in cerkveno življenje. Molitev, služba božja, prejem svetih zakramentov, izpolnjevanje božjih in cerkvenih zapovedi, gojitev čednosti – ponižnosti, skromnosti, krotkosti, strpljivosti [...] v zvezi s temi navodili in s splošnimi pravili K.A. bi pripomnil: 1) iz fantovskih odsekov Katoliške akcije mora biti izločena politika. Čim bi se delo v teh mladinskih odsekih začelo umešavati v viseče ali tekoče politične probleme, bi za te odseke ne bilo več mesta pod firmo Katoliške akcije. [...] Treba bo 2) v fantih buditi in gojiti apostolskega duha. Kakor apostoli naj fantje, ne izzivalno, pač pa pogumno kažejo in zastopajo v zasebnem in javnem življenju, doma in z doma, v družbi somišljenikov in nasprotnikov svoje verske prepričanje, svoje cerkveno mišljenje, svojo katoliško zavest – pripravljeno, za te ideale [...] žrtvovati udobnost, časne koristi, če treba, življenje. [...] KA eno hoče in mora doseči: da katoliškemu ljudstvu voditelje, ki povsod tam, kjer se kultura, gospodarstvo in politika dotikajo verskega in moralnega polja, stojijo jasno in varno na tleh katoliškega svetovnega nazora.«³⁶ Iz predstavljenega govora je dr. Ilaria Montanar izluščila vidike, ki jih je škof Tomažič pri KA še posebej cenil: katoliška načelnost; zvestoba Cerкви, njeni veri, učenju in voditeljem; prednost vsemu, kar vodi k večnemu zveličanju; osebna verska in značajska formacija; izrecna nepolitičnost in nevmešavanje v politiko, kar pa ne pomeni opustitev zanimanja za skupno dobro.³⁷

Z nastopom novega ordinarija se je delo za uveljavitev KA v lavantinski škofiji pospešeno nadaljevalo. V januarju, februarju in marcu 1934 so se pod vodstvom škofijskega odbora KA po vsej škofiji vršili dekanjski tečaji KA. Namen teh tečajev je bil dvojen: 1. navezati ožje stike z duhovščino in sotrudniki KA iz vrst vernikov; 2. podati smernice za katoliško delo po župnijah in poživiti zanimanje za KA. Tečaji so razmeroma dobro uspeli, saj se jih je udeležilo nad 210 duhovnikov in 3400 vernikov.³⁸

Jeseni 1934 je škofijski Oglasnik objavil, da namestila škofijski odbor KA organizirati župnijske tečaje KA, v okviru katerih bi se v vsaki župniji priredil »dan KA«. Na ta dan bi bil sklican sestanek župnijskega sveta; kjer tega še ni, pa bi se ob tej priložnosti osnoval. Za ta dogodek je bil zastavljen okvirni sporred: najprej bi bila ob primerni uri sv. maša s pridigo o KA, ki bi jo imel zastopnik škofijskega odbora KA,

tež pa bi sledil sestanek, na katerem bi zastopnik poročal o stanju KA v škofiji in podal smernice za nadaljnje delo. Organizator je upošteval, da se v škofiji s pretežno podeželskimi župnijami dnevi KA lahko priredijo le v zimskem času. Ker pa vse župnije tekom ene zime niso mogle priti na vrsto, je bil objavljen seznam dekanij, v katerih bi poskus populariziranja KA med prvimi prišel na vrsto. Na koncu obvestila je bil objavljen še pripis, podkrepjen s škofovo avtoriteto: »Delo, ki ga je začel škof.[ijski] odbor KA s prirejanjem »dneva KA«, je veliko in nad vse važno; želja kn[ezo]-šk[ofijskega] ordinariata je, da bi našlo povsod popolno razumevanje in podporo župnijskih uradov.«³⁹ Glasilo KA Nedelja je v letu 1935 večkrat poročalo o tovrstnih prireditvah v rubriki Dan KA. Vzorčno poročilo je Nedelja objavila januarja 1935: »Pretekli teden se je vršil »dan KA« s pridigo in predavanjem o KA v sledečih župnijah: Sv. Rupert nad Laškim (udeležba: v cerkvi 500 poslušalcev, na sestanku 250), Laško (v cerkvi nad 500, na sestanku 300), Sv. Lenart nad Laškim (v cerkvi 200, na sestanku 80), Jurklošter (v cerkvi 200), Razbor (v cerkvi 200, na sestanku 50), Loka pri Zidanem mostu (pri pridigi polna cerkev, na sestanku 45). Pridigal in predaval je povsod Fr[anc] Kolenč, tajnik KA iz Maribora. Ob tej priliki se je osnovalo župnijsko vodstvo KA v župnijah: Sv. Rupert, Razbor in Loka. V ostalih je bila KA že prej osnovana. – »Dan KA« po župnijah se bo vršil tekom vseh zimskih mesecev. Škofijski odbor ga prireja in ga bo prirejal po vseh župnijah z namenom, da pride potom svojega zastopnika v čim ožji stik z dušnimi pastirji in verniki ter zanese misel KA z živo besedo v vse kraje škofije.«⁴⁰

Na začetku leta 1935 je škofijska KA v Nedelji predstavila letni delovni načrt. Delo KA je bilo razdeljeno na aktivnosti v Mariboru in aktivnosti v preostalem delu škofije. Določeno je bilo, da se bo delo v Mariboru prepustilo tako župnijskim vodstvom KA v stolni, mestni in frančiškanski župniji kakor tudi drugim katoliškim organizacijam. Poleg organiziranja društva za varstvo deklet in vzpostavitve skupne karitativne organizacije, bi se skrb posvečala sledečim zadevam: 1. Dan KA po župnijah (napovedano je bilo, da bo zastopnik škofijskega odbora v treh do štirih letih »prehodil vso škofijo in bo z živo besedo budil smisel za KA«); 2. Stalni stik z župnijskimi uradi in vodstvi župnijske KA (škofijski odbor naj bi se vsak mesec obrnil na župnijska vodstva KA s posebno okrožnico, ki bi posredovala navodila za mesečno delo); 3. Posamezni meseci bi bili posvečeni različnim nalogam: januar – delo za katoliški tisk, februar – delo zoper preklinjanje in protiverske govore, marec – delo proti nevarnim veselcam, april – delo za velikonočni prejem sv. zakramentov, maj – delo za poživitev Marijinih družb, junij – delo za treznost, julij – delo za posvečevanje praznikov, avgust – delo za duhovne

³⁶ NŠAM, Škof Tomažič, fasc. 19, KA 1933–34.

³⁷ Montanar, Škof Tomažič, str. 171.

³⁸ OLŠ, 75, 1934, št. 9, str. 80.

³⁹ Prav tam.

⁴⁰ Nedelja, 7, 1935, št. 4, str. 52.

reveže, september – posvečen vzgoji, oktober – delo z izseljenci, november – posvečen dobroti, skrbi za revne otroke, december – delo za katoliški tisk; 4. Slomškova nedelja (v okviru le-te bi se vršila verska obnova in propaganda za KA); 5. Priprava na vsedr-žavni evharistični kongres v Ljubljani; 6. Obravnava stanovskih govorov z evharističnega kongresa v Mariboru (v vseh župnijah in za vsak stan bi se določil določen mesec); 7. Prizadevanje za ustanovitev novih župnij v Mariboru.⁴¹

Kot je bilo napovedano v delovnem načrtu KA za leto 1935, je bil januar posvečen delu za katoliški tisk. *Nedelja* je posredovala navodila za organizacijo dela. V začetku le-teh je bil citiran papež Pij XI.: »Razširjanje katoliškega tiska je najboljše apostolsko delo, ki ga moremo vršiti!« Škofijska KA je to delo začela v zavesti, da je nujno potrebno ustvariti pogoje za posredovanje Cerkvi in veri naklonjenih informacij: »Mi rabimo eno edino orožje, a to orožje je vsemogočno [...]. Tisk je vse. Ako imamo v rokah tisk, imamo tudi vse drugo.« Papeževe besede bi »moral upoštevati vsak katoličan«. Škofijska KA je sporočila župnijskim odborom KA, da je glede katoliškega tiska v lavantinski škofiji posebno skrb potrebno nameniti *Nedelji*, ki je »edini slovenski verski tednik in glasilo lavantinskega škofijskega odbora KA«.⁴² Delo za versko obnovo škofije, utrditev katoliške zavesti in spodbuditev dejavnega apostolata laikov se je v podobni obliki, toda z različnimi vsebinami, nadaljevalo tekom celega leta 1935. Poročanje o tem je v celoti prevzel »glas« KA, verski tednik *Nedelja*.

Škofijski *Oglasnik* je v novembru 1935 objavil napoved tečaja o KA za duhovnike lavantinske škofije. Obvestilo se začne z razlago, da KA, »dasi sama na sebi laični apostolat, ne more niti nastati niti uspevati brez duhovščine. Kajti laične apostole je treba poiskati, izbrati, vzgojiti in izšolati za apostolsko delo in modro voditi. In to more le dušni pastir sam. V ta namen pa se mora najprej sam dobro seznaniti z bistvom, namenom in metodo Katoliške akcije. Po besedah sv. očeta namreč za to »novo službo Katoliške akcije ne zadostuje več pastoralno bogoslovje od nekdaj« [...]. To dejansko pomeni: potrebni so posebni pastoralni tečaji o Katoliški akciji«. Pastoralni tečaj je škofijska KA priredila med 8. in 9. januarjem 1936 v dijaškem semenišču v Mariboru. Po mnenju organizatorjev je bil namen tečaja »ravno v tem, da bo dušne pastirje sistematično uvedel v vprašanje Katoliške akcije, razložil njeno bistvo in namen, njeno notranjo nastrojenost in zunanjo obliko ter končno praktično metodo izvajanja, upoštevajoč pri slednjem, kolikor je nujno, naše domače razmere«.⁴³ Na tečaju je sodeloval škof Tomažič, ki je imel uvodno mašo in sklepni govor. Poročilo o obravnavanem tečaju je objavil škofijski *Oglasnik* več kot tri leta kasneje. Tako

izvemo, da se ga je udeležilo »blizu 100« duhovnikov lavantinske škofije, ki so »izrazili željo, da bi se slični tečaji večkrat priredili«. Izkazalo se je, da so bili duhovniki primorani čakati na ponovitev tečaja o KA do leta 1939, ko so spet poskušali »razjasniti ta in druga vprašanja, ki so v zvezi s K.A.«.⁴⁴

Škof Tomažič je kmalu po prvem tečaju o KA za duhovnike tem posredoval navodila za praktično izvedbo KA v škofiji. V njih je izrazil prepričanje, da je za uspeh KA nujno sodelovanje med duhovniki in laiki. Kot temeljni pogoj za uspeh KA je opredelil: krepostne in izobražene duhovnike, nujnost izobrazbe in vzgoje laičnih apostolov ter aktivni apostolat za to usposobljenih članov KA. Smernicam je dodal določila za pravičen razvoj KA in obenem napovedal preureditev splošnih pravil KA, na kar so se takrat pripravljali tako v Ljubljani kot v Mariboru.⁴⁵

Leta 1936 je škof Tomažič odredil začetek dekanijskih pastoralnih konferenc, na katerih so med drugimi obravnavali konferenčno vprašanje *Kako čim bolj praktično združiti Katoliško akcijo z delom v krščanskih organizacijah?*⁴⁶ Iskanje tovrstnih odgovorov na relaciji med Ljubljano in Mariborom je potekalo že vsaj od konca septembra 1934, ko je škof Rožman pisal škofu Tomažiču sledeče pismo: »Od leta 1929, ko si bila objavljena skupno za obe škofiji pravila Katoliške akcije, so se razmere zelo spremenile, tudi so si škofijski odbori tekom teh petih let pridobili marsikatero dragoceno izkušnjo; povrh pa so nekatere določbe pravil (n. pr. glede volitve odborov § 4, 5, 9) nejasne in celo neveljavne [neveljavne, op. a.]. Iz teh razlogov nameravam pravila Katoliške akcije primerno spremeniti in na novo objaviti. Dobro bi bilo, ako se to sporazumno za obe škofiji zgodi. Radi tega prosim naslov, naj blagovolijo sporočiti svoje mnenje in staviti eventuelne spreminjalne predloge. Ako bo treba, se morejo zastopniki obeh škofij med seboj posvetovati, da se v morebitnih diferecah sporazumejo.«⁴⁷ Škof Tomažič se je z Rožmanovim predlogom strinjal in mu v odgovoru predlagal, da bi na novo podali »pravilen in enoten pojem, kaj je in kaj hoče KA«, določili »odnos obstoječih kat.[olič]skih organizacij (verskih, kulturnih in karitativnih) do KA«, opredelili, katera društva »smejo na podlagi § 13. pravil KA poslati svoje zastopnike v škof.[ijski] oziroma žup.[nijski] svet KA«, profesionalizirati »šolanje in odgojitev laičnih apostolov, ker brez njih ostane KA nedovršena« in začrtati, kakšna je v KA naloga duhovnika. Na koncu je predlagal srečanje zastopnikov obeh škofij, da pridejo skupaj do cilja in se doseže enotnost.⁴⁸ Dve leti zatem so se v Celju pooblašeni zastopniki ljubljanske in lavantinske škofije zedinili glede novih pravil SKA. Najprej jih je 26. septembra 1936 potrdil škof Rožman, štirinajst dni kasneje,

⁴¹ *Nedelja*, 7, 1935, št. 2, str. 20.

⁴² *Nedelja*, 7, 1935, št. 1, str. 4.

⁴³ *OLŠ*, 76, 1935, št. 11, str. 103.

⁴⁴ *OLŠ*, 80, 1939, št. 11, str. 105.

⁴⁵ *OLŠ*, 77, 1936, št. 1, str. 1–3.

⁴⁶ *OLŠ*, 78, 1937, št. 3, str. 37.

⁴⁷ Petrič, *Slovenska katoliška akcija*, str. 98.

⁴⁸ Prav tam, str. 98–99.

10. oktobra 1936, pa tudi škof Tomažič.⁴⁹ Naslednje leto so se v škofijskem *Oglasniku* vrstile objave pravih lastnih organizacij SKA: avgusta Zveze katoliških dijakov in Zveze mladih katoliških delavcev⁵⁰ ter oktobra Zveze katoliških dijakinj, Zveze katoliških nameščenk in Zveze mladih katoliških delavk.⁵¹ Tem so se oktobra 1938 pridružila pravila Zveze katoliških kmečkih mladcev in Zveze katoliških kmečkih mladenk.⁵² Vsa navedena pravila sta usklajeno potrdila škofa Rožman in Tomažič.

Kot dopolnitev pravil SKA je škof Tomažič leta 1937 objavil *Smernice za duhovnikovo društveno oziroma prosvetno delo*. V njih je naročil, da duhovnikovo društveno delo ne sme ovirati njegovega duhovnega življenja ne duhovnikovega dušnopastirskega poslanstva, temveč mu mora biti v oporo. Poudaril je, da bi bilo nesmiselno pričakovati, da bo KA uspela, če bi duhovnik »bodi z besedo, bodi s slabim zgledom ali celo s pohujšanjem podiral, kar drugi glede vere in verskega

življenja gradijo«. V zvezi s tem je duhovnikom podal vodilo: »Sami moramo biti, kar hočemo dati drugim.« Prva skrb mora pri duhovniku brezpogojno veljati ohranitvi in izpolnitvi lastnega duhovnega življenja, njegova prva dolžnost pa je pri oltarju. To trditev je podkrepil s sklicevanjem na cerkveno pravo: »*Staviti na prvo mesto društveno delo, bistveno dušnopastirsko udejstvovanje pa na drugo mesto, ni v skladu s cerkvenimi določili.*«⁵³

V uradnem listu lavantinske škofije, *Oglasniku lavantinske škofije*, je bilo objavljenih več poročil z vsebino o KA. Skoraj nobenega vpogleda pa nam škofijski *Oglasnik* ne omogoča v društveno delo lastnih organizacij SKA ali njenih pomožnih sil na območju lavantinske škofije. Nobenega tovrstnega poročila ni objavila niti *Nedelja*, uradno glasilo škofijskega odbora KA. Spričo tega ne moremo dobiti celovitega vpogleda v to, kako uspešne so bile lastne organizacije KA, koliko ljudi so zajele s svojim delovanjem in kakšen je bil njihov doprinos okolju, v katerem so vršile svoj apostolat. Edino znano poročilo o delovanju lastne organizacije KA je objavil škofijski *Oglasnik* leta 1938. Poročilo o preteklem delu in napoved prihodnjih aktivnosti je objavilo škofijsko vodstvo KA za dekleta.⁵⁴ Avtor Drago Oberžan⁵⁵ je v poročilu opisal način dela v omenjeni organizaciji: »Po par deklet štejejo naše jedrne skupine. Redno shajanje k 14 dnevnim, oz. mesečnim sestankom, je bila zanje šola za apostolat v smislu Slomškovega rekla: Kdor hoče druge vneti, mora sam goreti. Trojne duhovne vaje in dva liturgična tečaja, različne tridnevnice po župnijah in krajše duhovne obnove – to bi naj budilo v dekletih smisel in veselje do notranjega življenja. [...] Navodila za ta apostolat so dobivala dekleta v okrožnici, poleg tega pa na tečajih, sestankih in zborovanjih.«⁵⁶ Posebej je omenjen »apostolat božične in velikonočne akcije« in »Dekliški dan«. Božična akcija je bila v poročilu ocenjena kot najprimernejša za apostolsko pridobivanje. Za božič 1937 so tako članice KA za dekleta opravila

Drago Oberžan (Arhiv župnije Sv. Rešnjega telesa v Mariboru).

⁴⁹ LŠL, 73, 1936, št. 8–9, str. 110–115; OLŠ, 77, 1936, št. 9, str. 108–112.

⁵⁰ OLŠ, 78, 1937, št. 7, str. 129–132.

⁵¹ OLŠ, 78, 1937, št. 10, str. 160–164.

⁵² OLŠ, 79, 1938, št. 10, str. 83–86.

⁵³ OLŠ, 78, 1937, št. 4, str. 59–60.

⁵⁴ OLŠ, 79, 1938, št. 9, str. 1–4.

⁵⁵ Drago Oberžan, duhovnik. Rojen 21. oktobra 1900 v Loki pri Zidanem Mostu, umrl 23. septembra 1983 v Mariboru. Posvečen je bil leta 1924 v Mariboru. Pet let je bil kaplan na Cankovi, kjer se je odločil za delo med izseljenci v Belgiji in na Nizozemskem. Tam je preživel šest let. Po vrnitvi je postal kaplan pri sv. Petru v Mariboru, kjer je ustanovil center za vzgojo katehistinj na Betnavi in postal leta 1938 duhovni voditelj družbe katehistinj evharističnega križarstva. V času vojnega pregnanstva je služboval v Zagrebu. Po vojni je moral za pet let v zapor. Ko je prišel na prostost, je postal župnik novoustanovljene župnije Sv. Rešnjega telesa v Mariboru. V šestdesetih letih se je vključil v liturgično gibanje v mariborski škofiji in se posvetil katehetskemu delu, ki je preraslo v medškofijsko prizadevanje. Po koncilu je sodeloval pri ustanovitvi škofijske pastoralne službe. Zadnjih deset let svojega delovanja je posvetil pastoralni prenovi mariborske škofije in Cerkve na Slovenskem. Za svoje delo na področju pastoralne prenovne je prejel častni doktorat ljubljanske Teološke fakultete. Gl. *Sporočila slovenskih škofij*, 2, 1983, št. 10, str. 147.

⁵⁶ OLŠ, 79, 1938, št. 9, str. 1.

preko 130 »božičnih hišnih obiskov«. Velikonočna akcija je imela duhovni cilj: dekleta so pridobivala ljudi za velikonočno spoved. V letu, ki ga obravnava poročilo, in v letu pred njim naj bi župnije pokazale veliko zanimanje za »*Dekliški dan*«. Glede na poročilo naj bi nad 2500 deklet prišlo vsakokrat na Betnavo,⁵⁷ da bi tam doživele »čisto deklišтво, svojo vero in da bi z močjo Kristusa v sebi postavile svojemu življenju praktično–nadnaravne smernice«. V načrtu prihodnjega dela je bila oznanjena največja ambicija KA za dekleta, tj. da bi se ideja KA »razširila tudi med maso«. Spričo navedenega moremo ugotoviti, da tako obravnavano poročilo kot osebnost Draga Oberžana dokazujeta, da se je ob podpori škofa Tomažiča KA v lavantinski škofiji tvorno vključila v pastoralno delo in po svojih voditeljih cerkvene strukture usposabljala za učinkovitejši apostolat.

Škofjski Oglasnik je novembra leta 1939 vabil duhovnike na tečaj o KA v mariborskem dijaškem semenišču, ki je bil napovedan v času med 28. in 29. decembrom tega leta.⁶⁰ V okviru napovedi škofijskega tečaja o KA je bila orisana pot, ki jo je KA na Slovenskem prehodila v preteklih letih. Glede položaja KA v lavantinski škofiji je bilo zapisano, da so se ponekod »začele lastne organizacije K.A. že lepo razvijati, drugod ne vedo, kako začeti. Tudi se postavlja

vprašanje: kam s Kat.[oliško] akcijo poleg raznih stanovskih Marijinih družb, Fantovskih odsekov in Dekliških krožkov, ki se zadnje čase vedno bolj gibljejo«. Ta zapis nam potrjuje, da KA v lavantinski škofiji konec leta 1939 še ni preseгла dileme iz leta poprej, ko je Drago Oberžan v poročilu škofijskega vodstva KA za dekleta presodil, da »še vedno ni popolne jasnosti o tem, kakšna naj bo K.A. v naših okoliščinah in je zato težko zadeti pravo«. Navedena dilema je škofijskemu vodstvu KA narekovala, da se je zopet odločilo prirediti za duhovnike tečaj o KA, ki »bo skušal razjasniti ta in druga vprašanja, ki so v zvezi s K.A., to pa z vidika dušnega pastirja v župniji«. Napovedano je bilo, da bo tečaj vseboval le štiri predavanja, »da bo potem več časa za razgovore«. Da je bilo vodstvo škofijske KA pripravljeno prisluhniti pripombam in predlogom duhovnikov, dokazuje poziv, naj ti pošljejo »obenem s prijavo na tečaj tudi konkretne predloge za razgovor, da se more tečaj bolje pripraviti«. Omenjeni poziv pričuje, da vodstvo škofijske KA ni nameravalo razreševati organizacijskih dilem samovoljno, marveč v dialogu s škofijskimi duhovniki.

Iskanje primerne oblike KA za škofijo ob Dravi je prekinil razmah druge svetovne vojne. Z nemško okupacijo slovenske Štajerske aprila 1941 niso bila le onemogočena, temveč tudi ukinjena vsa slovenska društva, organizacije in združenja, tako posvetna kot cerkvena, med drugim škofijska KA. Uničenje razvejane mreže katoliških in cerkvenih organizacij je pomenila za lavantinsko škofijo in škofa Tomažiča izredno veliko izgubo, za katero pa povojni čas ni prinesel pravega zadoščenja.⁶³

O odnosu škofa Tomažiča do KA je dr. Montanar presodila, da mu je bilo širjenje KA zelo pri srcu. Po škofovem prepričanju je bil uspeh KA pogojen z osebno in versko formacijo, nepolitičnostjo organizacije, zvestobo Cerkv in graditvijo globokega razumevanja ter sodelovanja med duhovniki in laiki. Za glavni cilj si je zastavil, da bi KA udeležila duhovno, človeško in krščansko formacijo posameznika. Pri graditvi škofijske KA je želel doseči temeljni namen KA: širjenje Božjega kraljestva in poglobitev verskega življenja kar največjega števila ljudi.⁶⁴ Zato je škof Tomažič KA vztrajno »priporočal, pospeševal in zagovarjal«. Tudi sicer so bili škofovi pastoralni prijem »sodobni, usklajeni z zahtevami časa in okoliščin, izvedeni s pravo modrostjo, odločnostjo, pa tudi širino in potrpežljivostjo, vselej pa v duhu Cerkve, njenega izročila in njenih smernic«. Pred drugo svetovno vojno je KA v lavantinski škofiji – kljub konceptualni nedorečenosti in počasnejši organizacijski rasti v primerjavi s KA v ljubljanski škofiji – pripravljala tla za

⁵⁷ Na Betnavi, letni rezidenci lavantinskih škofov, so pred drugo svetovno vojno ustanovili center za vzgojo katehistinj. Tam naj bi se vzgajale katehistinje kot prve laične pomočnice v pastoralni zgodovini naših škofij. O delu s katehistinjami na Betnavi je spregovoril Drago Oberžan leta 1983 v intervjuju za verski tednik Družina: »Ko sem leta 1935 prišel nazaj [iz Nizozemske, op. a.], sem prinesel s seboj širše poglede na pastoralno delo. Tam sem namreč precej bral in tako sem uvidel, da se je tudi v Cerkv marsikaj spremenilo. Holandija me je zelo obogatila, saj mi je marsikaj dala. [...] Prinesel sem neke nove naglase: duhovnik ni samo Cerkev, ampak je z njim laik. Laiki so apostoli, sodelavci. Tega gledanja so me naučili nekateri veliki ljudje iz vrst žosistov – to je bil apostolat delavske mladine, ki ga je vodil Cardijn. Vzporedna veja Cardijnovem gibanju pa so bile katehistinje evharističnega krizarstva, ki jih je vodil Di Poppe. To je bila laiška družba, organizirana za apostolat laikov, in te sestre so še danes v Holandiji. Ti dve ideji, ki sta obe poudarjali, da nisem jaz vodja, ampak mi vsi, sta mi največ dali. [...] Tako sem v Mariboru na noge postavil gibanje katehistinj. V tem vidim božjo previdnost. Ko me je leta 1934 v Holandiji obiskal takratni mariborski škof Tomažič, je tam lahko videl laiški apostolat. In jaz sem hotel, da bi bil on meni doma pri tem delu opora. V družbi so bile takrat že tudi nekatere Slovenke. Škof je to stvar spoznal malo pogloblje in bil je zelo odprt za to, tako da je na široko odprl vrata tem prizadevanjem v škofiji. Na voljo nam je dal grad Betnavo [...] Tja so že 36. leta prišle štiri naše in dve holandski sestre. Začele so apostolat za mladino. Na Betnavo smo torej vabili mladino iz vse škofije; začeli smo s pripravami na zakon, ki smo jih imenovali resnica o zakonu. To je bilo sicer samo za dekleta, toda prizadevali smo si predstaviti jim zakon tako, kakor naj bi v resnici tek. [...] To je bilo gotovo nekaj novega in svežega v Cerkv pri nas! Bilo je seveda čisto nekaj novega za tisti čas. Ampak moram povedati, da so imeli nekaj podobnega tudi v Celju in Ljubljani. Seveda je bilo pri nas lažje delati, ker smo imeli oporo in pomoč škofa, saj je on to omogočil. Tega dela se rad spominjam, ker je obrodilo sadove.« Gl. Družina, 31, 1983, št. 1, str. 8–9.

⁵⁸ OLŠ, 79, 1938, št. 9, str. 2.

⁵⁹ Prav tam.

⁶⁰ OLŠ, 80, 1939, št. 11, str. 105–106.

⁶¹ OLŠ, 79, 1938, št. 9, str. 1.

⁶² OLŠ, 80, 1939, št. 11, str. 105.

⁶³ Potočnik, Škof Tomažič, str. 195.

⁶⁴ Montanar, Škof Tomažič, str. 181.

⁶⁵ OLŠ, 77, 1936, št. 6, str. 70.

⁶⁶ Montanar, Življenjska pot, str. 18.

udomačitev nauka drugega vatikanskega koncila o soodgovornosti in sodelovanju laikov in duhovnikov v Cerkvi.⁶⁷

Odnos med škofoma Tomažičem in Rožmanom

Cerkev je bila po letu 1929 na evropski celini soočena s propadom liberalne politične in gospodarske ureditve zaradi svetovne gospodarske krize in posledičnim vzponom diktatorskih in totalitarnih režimov. Zaostritev političnih, gospodarskih in mednarodnih razmer v Kraljevini Jugoslaviji v tridesetih letih 20. stoletja je zaznamovala tako delovanje lavantinskega škofa Tomažiča kot ljubljanskega škofa Rožmana. Omenjena škofa sta za rešitev socialnega vprašanja in proti razkristjanjenju ter komunistični ideji nastopila v skladu z naukom Cerkve. V slovenski prostor sta zvesto in zavzeto presajala ideje in pobude, ki so jih posredovale papeževe okrožnice: *Ubi Arcano Dei Consilio* (1922) o verski obnovi na osnovi organiziranega sodelovanja laikov s cerkveno hierarhijo, *Quadragesimo Anno* (1931) o vzpostavitvi stanovske družbe in *Divini Redemptoris* (1937) o brezbožnem komunizmu.

V predvojnem času so izpričani intenzivni stiki in tvorno sodelovanje med lavantinsko in ljubljansko škofijo, kar ni presenetljivo spričo dejstva, da sta bila škofa Tomažič in Rožman ne samo stanovska kolega, ampak tudi velika osebna prijatelja. Ob drugih področjih se je tesno sodelovanje med obema slovenskima škofijama razvilo pri uveljavitvi KA.⁶⁸ Pri tem je škof Tomažič ostal vseskozi zdravo kritičen do KA, saj se je zavedal, da so v lavantinski škofiji razmere drugačne kot v ljubljanski škofiji.⁶⁹

Enotnost med škofoma Tomažičem in Rožmanom se je najbolj izrazila pri poenotenju pravil SKA leta 1936. Ta so do tedaj popolnoma samostojni škofijski KA preoblikovala v enotno organizacijo KA za lavantinsko in ljubljansko škofijo. V posvetovanje o skupnem pastoralnem programu so bili enakovredno vključeni duhovniki obeh škofij, ob tem, da so pri oblikovanju pravil SKA duhovniki lavantinske škofije celo prednjačili. Snovanje pastoralnih dokumentov, podobnim *Pastoralnim inštrukcijam za ljubljansko škofijo* iz leta 1940, pa je v lavantinski škofiji prekinila druga svetovna vojna.⁷⁰

Ceprav sta škofa Rožman in Tomažič bila pri delu usklajena, je v njunem primeru razlike pri opravljanju škofovske službe pogojeval geografski položaj ljubljanske in lavantinske škofije ter razlike med italijanskim in nemškim okupacijskim sistemom v času druge svetovne vojne. Dr. Janez Juhant je tako opredelil oba škofa: »Rožman je deloval v središču Sloveni-

je, v Ljubljani, kjer so se pletle glavne slovenske politične niti. Tomažič je deloval v bolj odprtem svetu Štajerske in se je srečeval z drugimi težavami. Če je bil Rožman (preveč) okupiran s politiki, je imel Tomažič okrog sebe ljudi, ki jih je moral pri njihovem delovanju v nove tokove bolj omejevati kot spodbujati. Oba pa sta imela pred seboj katoliško občestvo in sta delovala za slovenski narod, ki sta ga imela še vedno za pretežno katoliški narod, zato sta skupaj z vesoljno Cerkvijo uveljavljala načela okrožnic *Quadragesimo anno* in *Divini Redemptoris*, v katerih je bilo za oba škofa nedvoumno predstavljena potreba opredelitve katoličanov do komunizma. Rožman je v tem oziru imel težjo nalogo, ker so duhovniki in laiki, ki so obvladovali katoliško gibanje, bili pogosto med seboj v sporu.«⁷¹

Če povzamemo: lavantinski škof Tomažič in ljubljanski škof Rožman sta si pomagala nositi bremena zahtevne škofovske službe s tem, da sta načrtovala in delovala usklajeno. Enotnost med obema škofoma se je na pomenljiv način manifestirala s sprejetjem *Pravil Slovenske Katoliške akcije* leta 1936.

Odnos med škofijskima vodstvoma Katoliške akcije

V primerjavi s škofoma Tomažičem in Rožmanom sta bili pri delovanju vodstvi obeh škofijskih KA bistveno manj usklajeni; pravzaprav je med škofijskim odborom SKA v lavantinski škofiji in vodstvom NOKA iz Ljubljane zaradi vprašanja avtoritete nad lastnimi organizacijami KA prišlo do precejšnjih razhajanj.⁷² NOKA je bil edini organ, ki je družil obe škofijski KA. Njegove kompetence so bile relativno majhne, ker je bil glede KA vsak škof popolnoma avtonomen, škofa pa sta imenovala tudi vse člane NOKA. Ker pa je bila KA v ljubljanski škofiji organizacijsko in številčno daleč pred KA v lavantinski škofiji, je imela ljubljanska KA v NOKA prevladujoč vpliv.⁷³

O nesoglasjih znotraj SKA nam podrobno poroča *Birokratizem mladčevskega poslovnika*.⁷⁴ Komentar preurejenih pravil Zveze katoliških dijakov (ZKD), ki ga je leta 1940 spisal dr. Lambert Ehrlich na vrhuncu spora med mladci in stražarji⁷⁵ ter ga naslovil

⁷¹ Juhant, Idejna vloga, str. 410.

⁷² Ožinger, Ivan Jožef Tomažič, str. 81–82.

⁷³ ARS, AS 2065, Zapuščina Frančka Sajeta, fasc. 4, Elaborat o Slovenski Katoliški akciji, str. 16; Kocmur, Dobrih deset, str. 124.

⁷⁴ NŠAM, Zapuščine škofov, Tomažič, fasc. 19, Birokratizem mladčevskega poslovnika.

⁷⁵ Ernest Tomec in dr. Lambert Ehrlich sta jeseni 1931 spričo idejne zmede v vrstah slovenskega katoliškega tabora in vse očitnejšega delovanja komunistov začela skoraj hkrati, toda vsak zase, zbirati mlade: Tomec skupino dijakov, ki si je nadel ime mladci, dr. Ehrlich študente (akademike), ki so postali znani kot stražarji. Škof Rožman je leta 1933 mladce priznal za dijaško KA, medtem ko je Ehrlichovo skupino določil za organiziranje KA med študenti. Vendar je leta 1935 mladcem poveril nalogo organizirati KA tako za študente kot za dijake, s čimer so stražarji izgubili status akademske KA. V KA je na

⁶⁷ Nežič, Pastoralno delo, str. 57.

⁶⁸ Dolinar, Odnos, str. 294.

⁶⁹ Škafar, Oris, str. 42.

⁷⁰ Dolinar, Odnos, str. 294–295.

Dr. Lambert Ehrlich (NŠAL)

na škofa Rožmana, je dejansko kritika dela in idej Ernesta Tomca, spretno podana v obliki obsodbe domnevne neprimernosti novega poslovnika omenjene organizacije. Med drugim nam obravnavani dokument posreduje informacije o sporih med lavantinsko škofijsko KA in NOKA oz. vodstvom ZKD, ki jih je povzročilo prizadevanje NOKA za čim večjo centralizacijo odločanja v lastnih organizacijah KA. Iz dokumenta se da razbrati, da je dr. Ehrlichu informacije o dogajanju v Mariboru posredoval jezuitski

P. Jakob Laura (Arhiv Provincialata Družbe Jezusove).

pater Jakob Laura.⁷⁶ Ta je bil v času nastanka obravnavanega dokumenta cerkveni asistent pri ZKD v lavantinski škofiji in si je z avtorjem protimladčevskega spisa delil nasprotovanje Tomčevi oblasti in delovnim metodam, ki jih je uveljavil v ZKD. Teme, ki jih vsebuje Ehrlichovo poročilo, lahko uredimo v štiri sklope: 1. Tajnost, 2. Centralizem, 3. Vloga Ernesta Tomca, 4. Odnos NOKA – Tomažič.

1. Tajnost: Dr. Ehrlich je tajnost, ki je veljala pri delovanja mladčevske organizacije, presojal kot anomalijo. Zaradi načela popolne tajnosti, ki jo je zahteval Tomec, naj bi se po mnenju dr. Ehrlicha ZKD

ta način formalno prišlo do enotnega vodstva in vzgojnega sistema. Mladci so leta 1937 postali lastna organizacija SKA z imenom Zveza katoliških dijakov, stražarski organizaciji pa je bil dodeljen status pomožne sile. Zaradi tega so stražarji izstopili iz obstoječih katoliških akademskih društev in ustanovili lasten akademski klub Straža. Če je bilo na eni strani stražarsko gibanje opredeljeno zgolj kot pomožna sila KA, je na drugi strani predstavljalo konkurenčno gibanje KA, ki je prišla pod popoln Tomčev vpliv. Ta dvojnost je bila vir stalnih napetosti, ki jo je skušala KA preseči s popolno podreditvijo stražarjev, slednji pa z zavrnitvijo poslušnosti vodstvu SKA. Tako mladci kot stražarji so si prizadevali delovati v duhu KA in doseči isti cilj: poglobitev in prenovitev verskega življenja, uveljavitev katoliških načel v javnem in zasebnem življenju, idejno soočenje s protikrščanskimi ideologijami ter uresničitev nauk in navodil iz papeških okrožnic. Razlika med njimi ni bila toliko v vsebini, kot v taktiki, saj so se mladci v svoji dejavnosti načeloma omejevala na kulturno-versko področje, v nasprotju s stražarji, ki so se udeleževali tudi na socialno-kulturnem in političnem področju. Kaže, da je na odnos med mladci in stražarji v veliki meri vplivalo osebno razmerje med Tomcem in dr. Ehrlichom, saj sta si bila po značaju zelo različna. Gl. Pacek, *Katoliška akcija*, str. 36–55.

⁷⁶ Jakob Laura, jezuit. Rojen 25. julija 1906 v župniji sv. Marjete niže Ptuja, umrl 25. julija 1984 v Mariboru. V duhovnika je bil posvečen leta 1938 v Mariboru. Nato je bil tri leta cerkveni asistent KA pri mariborski dijaški mladini (ZKD). Med drugo svetovno vojno je bil z drugimi duhovniki in redovniki pregnan na Hrvaško. V Zagrebu je bil dve leti ekonom in voditelj Marijine kongregacije (1941–1943), nato pa je šest let opravljal isto službo v Ljubljani (1943–1949). Leta 1949 je bil obsojen na tri leta zapora, nato se je vrnil v Maribor. Postal je jezuitski superior in bil devetindvajset let dušni pastir mariborskega mesta na desnem bregu Drave. Tam je v soglasju s škofom Maksimiljanom Držečnikom ustanovil pet novih župnij: v Brezju, Radvanju, pri sv. Miklavžu, na Težnem in Pobrežju. Vse svoje moči in sposobnosti je posvetil pastoralnemu delu. Skrbel je za izobrazbo in duhovno oblikovanje katehistinj, vodil je številne duhovne vaje, kot ljudski misijonar je prehodil skorajda vse župnije mariborske škofije ter se trudil v duhu drugega vatikanskega cerkvenega zbora za ustanovitev župnijskih svetov. Zaradi obsežnega pastoralnega dela je dobil naziv »apostol Maribora«. Gl. *Družina*, 32, 1984, št. 32, str. 4.

Ernest Tomec (Zbirka upodobitev znanih Slovencev NUK).

popolnoma odtujila nadzoru cerkvenih asistentov in s tem obeh škofov. To stališče je podkrepil s primerom iz Maribora: »Načelo tajnosti sestankov, sej, akcij, članov Zveze katoliških dijakov, je tako strogo izvedeno, da niti profesorji verouka nimajo vpogleda ne v članstvo ne v delo, ki se vrši v tej KA. Poudarja se, da je molk, tajnost skrivnost uspeha. [...] Ta tajnost gre tako daleč, da smemo to organizacijo imenovati tajno društvo v pravem pomenu besede. Saj niti cerkveni asistent p. Laura ni dobil vpogleda v tajno poslovanje med vojem mariborske katoliške akcije in med centralo. Semenščeniki v Mariboru so se čutili tako vezane po tej tajnosti, da niti svojemu lastnemu spiritualu niso hoteli povedati, kaj so slišali na mesečnem tečaju v Grobljah. Semenščenik je lastnemu spiritualu razlagal, da ga veže secretum promissum [zaobljubljena molčečnost, op. a.].«⁷⁷ Dr. Ehrlich je škofu Rožmanu poročal, da pri mladcih načelo tajnost zavezuje prav vse, od centrale ZKD v Ljubljani do vsakega člana jate, tj. skupine šestih mladcev, ki jo vodi voj. V to zaprto komunikacijsko vertikalno ni imel vpogleda niti s strani škofa delegirani cerkveni asistent. V tej vlogi naj bi bil p. Laura deležen obtožbe, da je kršil zapoved tajnosti, ki je veljala v mladčevski organizaciji: »Istočasno se poudarja, da navzgor ni tajnosti, vendar pa v hierarhični lestvici od voja do centrale duhovnika ni,

tako da so šla tajna poročila iz Maribora od dijakov neposredno na centralo, v katerih poročilih so dijaki zatožili svojega lastnega asistenta p. Lauro, da je baje on kršil tajnost, ker je v navzočnosti enega ali drugega dijaka omenil ali imenoval voja ali drugega člana kot takega. Zdi se, da so tajna neposredna poročila, v katerih naj bi ne imel nikdo, niti duhovnik, vpogleda, važna poteza naše dijaške KA.«⁷⁸ V poročilo je dr. Ehrlich vključil odlomek iz dopisa, v katerem je ljubljanski odbor ZKD skupini mariborskih mladcev naročil, da »naj se trudijo, da se ne bo o njih vedelo, da so mladci.«⁷⁹

2. Centralizem: Mariborsko vodstvo KA je bilo soočeno s centralizmom, ki ga je v delovanju organizacije želelo uveljaviti vodstvo ZKD. V zvezi s tem je dr. Ehrlich poročal: »Ko je p. Laura hotel glede razlage tekstov sv. pisma, ki se predpisujejo od centrale za jatne sestanke, dijakom iti na roko, je dobil opomin, da se naj v to ne vmešava«. Navedel je tudi primer, ko pred kritiko in podukom vodstva NOKA ni bil varen niti škof Tomažič. Vodstvo KA iz Ljubljane je zahtevalo popolno enotnost pri delu in gledanju na KA. 22. marca 1939 je NOKA pisal lavantinskemu škofu: »Organizacijske in delovne metode naše dijaške KA so se izbrale in utrdile po mnogem študiju in tudi po skušanju [...] da se more delo dijaške KA na tej podlagi nemoteno nadaljevati in razvijati je neobhodno potrebno, da imajo vsi člani vodstva v lavantinski in ljubljanski škofiji enako gledanje na celotno delo dijaške KA ter da so vsi enako prepričani o pravilnosti tega dela.« Dr. Ehrlich je zatrdil, da obravnavanega pisma NOKA cerkveni asistent za obe škofiji dr. Cukala ni podpisal. Ko mu je škof Tomažič dal pismo v vpogled, da izrazi svoje mnenje, naj bi ga označil kot »zadolženo neokusnost proti mariborskemu škofu.«⁸⁰ K zgoraj navedenemu je dr. Ehrlich pripomnil: »Poslovnik in druga tajna ali manj tajna navodila centrale, ki predstavljajo bistvo organizacijske in delovne metode naše dijaške KA, niso potrjena v nobenih službenih izjavah svete stolice, niti nimajo uradnega odobrenja od pristojnega ordinariata, saj je g. profesor Tomec izjavil p. Lauri, ki je zahteval, da se poslovnik odobri od cerkvene oblasti, da je ta poslovnik samo za pokušnjo, praktično pa se vendarle urgira kot predpis.«⁸¹

3. Vloga Ernesta Tomca: Glede nje je dr. Ehrlich zapisal: »Brez dvoma se sme reči, da je usoda dijaške KA v rokah prof. Tomca, ne pa cerkvenih asistentov. P. Laura mi je dejal, da je pri raznih skušnjah in tudi razgovorih s prof. Tomcem ugotovil, da prof. Tomc absolutno obvlada dijaško KA. Prof. Tomec je v Zveznem vodstvu za dijake in tudi v Narodnem odboru, tako, da je dijaški referat, čeprav bi bile pritožbe proti njemu, vedno v njegovih rokah. Cerkevni asistent dr. Cukala je označil to dvojno vlogo kot korupcijo.«⁸² P. Laura je dr. Ehrlic-

⁷⁷ NŠAM, Zapuščine škofov, Tomažič, fasc. 19, Birokratizem mladčevskega poslovnika, str. 6.

⁷⁸ Prav tam, str. 7.

⁷⁹ Prav tam, str. 8.

⁸⁰ Prav tam, str. 9–10.

⁸¹ Prav tam, str. 11.

⁸² Prav tam, str. 13.

hu razkril Tomčevo vlogo v mladčevski organizaciji: »Verjetno je, česar pa pozitivno ne vem, da programe za jatne sestanke izdeluje ali določa ali vsaj usmerja, prof. Tomc. Vsi mladci, pa tudi vsi duhovniki in učitelji, ki imajo z dijaštvom opravka, so mi hote ali nehoti, potrdili, da je prof. Tomc daleko višja avtoriteta za mladce in za njihovo gibanje, kot katerikoli duhovni asistent. Tomc sam je v debati izjavil p. Lauri: »Mislite, da bodo duhovniki rešili KA?« On sam, kakor je dejal, ve toliko, kolikor katerikoli teolog, ki je absolvirал teološko fakulteto v Ljubljani.«⁸³

4. Odnos NOKA – Tomažič: 3. marca 1940 sta prišla v Maribor zastopnika NOKA, dr. Odar in Tomec. Sledilo je neprijetno srečanje s škofom Tomažičem, ki je dr. Ehrlichu zaupal podrobnosti s sestanka: »Prevz[višeni] gosp[od] škof dr. Tomažič mi je osebno povedal, da si je prof. Tomc ni pustil zlahka kaj dopovedati in da jima je moral mariborski škof reči: Maribor ni podružnica Ljubljane.«⁸⁴

Na tečaju SKA v Kranju, ki je potekal od 15. do 19. avgusta 1940 in kamor sta bila kot predavatelja povabljeni oba slovenska škofa, je bila osrednja tema edinost med slovenskimi katoličani. Škof Tomažič je imel zaključni referat in ker je prav v času obravnavanega tečaja spor med mladci in stražarji dosegel vrh in največjo javno odmevnost, nam referat odkriva njegov pogled na ta spor in razodeva, v čem je videl rešitev zanj. Glede potrebe po edinosti je pozval katoliško inteligenco, »naj se ne cepi v struje in stranke, naj bo edina, a ne na škodo načel [...]«. Ugotavljam v prvo, kar nihče ne more usporavati, da je edinost med katoličani nujna, brezpogojno nujno potrebna za uspeh versko-obnovitvenega dela, in v daljnem poteku za uspeh Katoliške akcije [...]. Dejstvo je; poskusi, ustvariti potrebno edinost, doslej niso uspeli, čeprav zastopniki posameznih struj poudarjajo, da so jim bistveni elementi katoliškega krščanstva, dogma, morala, Cerkve, papeštvo, sveti in nedotakljivi. [...] Zdi se, da javna, mnogokrat osebna polemika v časopisju [...] bo duhove vedno bolj razdvojevala in razburjala. Enako ne bo mogoče priti do edinstva, do enotnega dela, ako bo vsak voditelj ene ali druge skupine neizprosno vztrajal na svojem stališču in zabteval za edinstvo, naj se vsi drugi njemu vdajo in pridružijo. Za zedinjenje je potrebno [...] da je vsak pripravljen, popustiti v nebistvenih stvareh in se drugače mislečemu približati.«⁸⁵

O težavnem iskanju skupnega stališča med mariborskim in ljubljanskim škofijskim vodstvom KA pričuje pisemska korespondenca iz oktobra 1940, v katero so bili vpleteni škofa Rožman in Tomažič, dr. Franc Cukala in Drago Oberžan. Dopisovanje je sprožil škof Rožman, ki je 17. oktobra 1940 škofu Tomažiču pismeno predstavil svoje načrte glede

ravnanja v sporu med mladci in stražarji: »Trebalo bi narediti konec tej stvari. Jaz sem govoril sicer z obema taboroma. V obeh duševno zelo trpijo, pa je kakor začarano, da ni mogoče odpraviti trenj. [...] Mislim pa, da bi bilo [...] treba akademsko podzvezo ZKD [akademski klub Straža, op. a.] izvzeti iz jurisdikcije NOKA. Zato Vas prosim, da izjavite svojo soglasnost [...] in NOKA sporočim, da se začasno suspendira njegova oblast nad akademskim delom ZKD. Z božjo pomočjo bo morda šlo – saj se vsi zavedajo nevarnosti, v katerih živimo. Semkaj prihajajo od južnega sosedu vesti [...] da stoji nevarnost zasedbe naše zemlje kar že pred durmi!«⁸⁶ Škof Tomažič je iskal dodatna mnenja, na osnovi katerih bi se opredelil do Rožmanove pobude. Za nasvet se je obrnil na najpomembnejša sodelavca pri verski in pastoralni prenovi lavantinske škofije, Oberžana in dr. Cukala. Prvi je v odgovoru škofa Tomažiča spomnil, da »nam Lavantincem, ko gre za razčiščenje ljubljanskih zadev, ni treba izjavljati svojega mnenja.«⁸⁷ Dr. Cukala je škofu Tomažiču odgovoril na podoben način: »O namenih Ljubljanskega Ordinarija glede duhovnih asistentov pri akad[emskih] društvih, se ne izjavljam, ker je to zadeva krajevnega Ordinarija.«⁸⁸ Razvidno je, da sta tako Oberžan kot dr. Cukala podprla predlog ljubljanskega škofa, toda s precejšno rezervno. Obe ma je bilo skupno nezaupanje do NOKA in mnenje, da se predstavnikom lavantinske škofije ni potrebno opredeljevati do »ljubljanskih zadev«, saj sta bila sta prepričana, da sta slovenska škofa pri reševanju težav v svoji škofiji samostojna. Da je škof Tomažič s svojima svetovalcema delil mnenje o obravnavani temi, je razvidno iz pisma, s katerim je 26. oktobra 1940 odgovoril škofu Rožmanu. V njem je zavrnil njegov predlog, da bi zastavil avtoriteto lavantinskega škofa za reševanje spora med mladci in stražarji, ki je imel središče v Ljubljani: »Po vsestranskem predarku delim z Vami dvom, bodo li razgovori vodili k iskrenemu sodelovanju. [...] V stvari bi si dovolil pripomniti le to le: obe strani se sklicujeta na Sveto Stolicu. Ni mi znano je li ona dala kakšno avtoritarno izjavo. Dokler te ni, mislim, da je vsak krajevni Ordinarij kompetenten, dati katoliškim organizacijam svoje škofije obvezna navodila. [...] V kolikor ima Maribor besedo glede NOKA, Vas, Prevzvišeni, prosim, blagovoliti Vi, v smislu zgoraj navedenega, Vam bolj znani položaj presoditi ter po svoji odločbi ukreniti, kar se Vam za dosego cilja zdi potrebno. [...] Ker so v ljubljanskih akademskih organizacijah zastopani tudi tukajšnji visokošolci, zato tembolj prosim Boga, naj bi Vaši ukrepi bili v korist katoliški stvari v obeh škofijah.«⁸⁹

⁸⁶ NŠAM, Zapuščine škofov, Tomažič, fasc. 19, Pismo dr. G. Rožmana škofu Tomažiču, Ljubljana 17. 10. 1940.

⁸⁷ NŠAM, Zapuščine škofov, Tomažič, fasc. 19, KA 1940, Pismo Oberžana Tomažiču, 23. 10. 1940.

⁸⁸ NŠAM, Zapuščine škofov, Tomažič, fasc. 19, KA 1940, Franc Cukala: Pripombe k pismu Prevzvišenega ljubljanskega z dne 17. oktobra 1940.

⁸⁹ NŠAM, Zapuščine škofov, Tomažič, fasc. 19, Pismo škofu

⁸³ Prav tam.

⁸⁴ Prav tam, str. 14.

⁸⁵ NŠAM, Zapuščine škofov, Tomažič, fasc. 19, Predavanje Quid faciendum, predavanje v Kranju 18. 8. 1940.

V primeru nesoglasij med mladci in stražarji je prišla do izraza Tomažičeva sposobnost »iskati v navzkrižnih mnenjih sporazum«.⁹⁰ Vztrajno si je prizadeval za enotno organizacijsko delovanje katoličanov, ki so izničevali lastno učinkovitost s problematiziranjem medsebojnih razlik, vendar je bil pri tem pozoren, da ni prekoračil pooblastil, ki jih je imel kot voditelj krajeвне Cerkve – med drugim zato, ker so mu njegovi sodelavci odsvetovali poseganje v cerkvene zadeve, ki so imele središče onstran Trojan. Če je po eni strani bil škof Tomažič priča nesoglasjem med vodstvom obeh škofijskih KA, mu je po drugi strani bil v Mariboru prihranjen velik del sporov, ki so se v Ljubljani vneli med mladci in stražarji. Predvojna štajerska prestolnica namreč ni gostila univerze in s tem tudi ne rivalstva med konkurenčnimi akademskimi klubi.

Sklep

Težišče razvoja slovenske KA, ki je laike usposabljala za sodelovanje pri hierarhičnem apostolatu Cerkve, je bilo v ljubljanski škofiji, ob tem, da lavantinska škofija k njenem razvoju ni prispevala toliko z organizacijskimi pobudami kot preko svojih predstavnikov. KA se je sicer v obeh slovenskih škofijah od vsega začetka razvijala enotno, vendar z določenimi lokalnimi poudarki, kar pa ni bilo v nasprotju z izvirno idejo KA.

Lavantinska škofa Karlin in Tomažič sta si delila prepričanje, da v razmerah kraljeve diktature, ki je bila v Kraljevini Jugoslaviji vzpostavljena leta 1929, KA predstavlja edino možnost za organizirano delovanje vernikov. Škof Tomažič je v zavzetosti za organiziranje KA svojega predhodnika prekosil, zato so ga že njegovi sodobniki, enako kot ljubljanskega škofa Rožmana, označili za škofa KA. V škofijski KA je škof Tomažič prepoznal poglavitno sredstvo za obnovo in poglobitev verskega življenja v škofiji. V tej luči je pri škofijski KA želel doseči sledeče: katoliško načelnost; zvestobo Cerkvi, njeni veri, učenju in voditeljem; usmerjenost v duhovno življenje; osebno versko in značajsko formacijo ter izrecno nepolitičnost, kar pa ni pomenilo opustitve zanimanja za skupno dobro. Ob njegovi podpori se je v lavantinski škofiji KA tvorno vključila v pastoralno delo in po svojih voditeljih cerkvene strukture usposabljala za učinkovitejši apostolat. Vendar je bilo iskanje primerne oblike KA za škofijo ob Dravi prekinjeno z začetkom nemške okupacije aprila 1941.

Iz obdobja škofovanja Tomažiča in Rožmana so izpričani intenzivni stiki in vsestransko sodelovanje med lavantinsko in ljubljansko škofijo. Tesno sodelovanje se je razvilo zlasti na področju mladinske pastoralne in organizirane KA. Enotnost med obema

škofoma se je na pomenljiv način manifestirala leta 1936 s preureditvijo obeh škofijskih KA v enotno organizacijo za lavantinsko in ljubljansko škofijo po imenu Slovenska katoliška akcija.

Bistveno manj sta bili v delovanju, v primerjavi s škofoma Tomažičem in Rožmanom, usklajeni vodstvi obeh škofijskih KA. Med vodstvom KA v lavantinski škofiji in Narodnim odborom KA iz Ljubljane, glavnim organom Slovenske katoliške akcije, v katerem je imela ljubljanska KA prevladujoč vpliv, je zaradi vprašanja avtoritete nad lastnimi organizacijami KA prišlo do precejšnjih razhajanj. To je bila posledica prizadevanja Narodnega odbora KA za čim večjo centralizacijo odločanja v lastnih organizacijah KA. Škof Tomažič sicer ni bil vpleten v spore, ki so se v Ljubljani vneli med katoliško radikalnimi mladci in stražarji. Vzrok temu je bila škofova sposobnost iskanja skupnih stališč, njegova zadržanost do poseganja v zadeve ljubljanske škofije ter dejstvo, da predvojni Maribor ni gostil univerze in s tem rivalstva med ideološko konkurenčnimi študentskimi klubi.

Gledano v celoti, je KA v lavantinski škofiji, kljub konceptualni nedorečenosti in počasnejši organizacijski rasti v primerjavi s KA v ljubljanski škofiji, prispevala k prenovi cerkvene pastoralne in oralne ledino na področju laiškega apostolata ter na ta način pripravljala pot uveljavitvi nauka drugega vatikanskega koncila o dejavnem sodelovanju laikov pri apostolskem poslanstvu Cerkve.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

Arhiv družine Karlin, Stara Loka

Fotografija lavantinskega škofa dr. Andreja Karlina in pomožnega škofa dr. Ivana Jožefa Tomažiča

Arhiv Provincialata Družbe Jezusove

Fotografija p. Jakoba Laure

Arhiv župnije Sv. Rešnjega telesa v Mariboru

Fotografija Draga Oberžana

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 2065, Zapuščina Frančka Sajeta, fasc. 4, Elaborat o Slovenski Katoliški akciji.

NŠAL – Nadškofijski arhiv v Ljubljani

Fotografija dr. Lamberta Ehrlicha

NŠAM – Nadškofijski arhiv Maribor

Pastoralne konference, fasc. 21, Pastoralna konferenca 1929.

Zapuščine škofov, Tomažič, fasc. 19, KA 1933–34; Birokratizem mladčevskega poslovnika; Predavanje Quid faciendum, predavanje v Kranju 18.

⁹⁰ Rožmanu, 26. 10. 1940.

⁹⁰ Kralj, Versko in cerkveno življenje, str. 190.

8. 1940; Franc Cukala: Pripombe k pismu Prezvzvišenega ljubljanskega z dne 17. oktobra 1940; Pismo dr. G. Rožmana škofu Tomažiču, Ljubljana 17. 10. 1940; Tomažičevo pismo Oberžanu, 21. 10. 1940; Pismo Oberžana Tomažiču, 23. 10. 1940; KA 1940, Pismo škofu Rožmanu, 26. 10. 1940.

Zbirka upodobitev znanih Slovencev NUK
Fotografija Ernesta Tomca
Fotografija dr. Franca Cukala

ČASOPISNI VIRI

Družina, 1983, 1984.
Duhovni vestnik, 1932.
Ljubljanski škofijski list, 1923, 1929, 1936.
Nedelja, 1935.
Oglasnik lavantinske škofije, 1929, 1931–1939.
Sporočila slovenskih škofij, 1983.

LITERATURA

- Ambrožič, Franc: Desetletna rast slovenske Katoliške akcije. *Bogoslovni vestnik*, 17, 1937, št. 1, str. 50–62; 1937, št. 4, str. 277–281; 18, 1938, št. 1–2, str. 74–90; 20, 1940, št. 1–2, str. 133–148.
- ao: Dr. Franc Ksaver Cukala. *Koledar Mohorjeve družbe v Celju za leto 1965*. Celje: Mohorjeva družba, 1965), str. 88–89.
- Dolar, France M.: Odnos med Lavantinskim škofom Ivanom J. Tomažičem in ljubljanskim škofom Gregorijem Rožmanom. *Tomažičev simpozij v Rimu* (ur. Edo Škulj). Celje: Mohorjeva družba, 2008, str. 293–299.
- Dolar, France M.: Ušeničnik in Katoliška akcija. *Aleš Ušeničnik: čas in ideje 1868–1952: zbornik razprav s simpozija SAZU ob 50. obletnici smrti* (ur. Matija Ogrin in Janez Juhant). Celje: Ljubljana: Mohorjeva družba, 2004, str. 145–154.
- Grmič, Vekoslav: Zvesto pričevanje za evangelij in narod lavantinskega škofa dr. Ivana Tomažiča. *Znamenje: revija za teološka, družbena in kulturna vprašanja*, 26, 1996, št. 3–4, str. 1–17.
- Jeraj, Josip: *Cerkvena zgodovina: oris z domorodnega vidika*. Maribor: samozaložba, 1935.
- Juhant, Janez: Idejna vloga škofov Rožmana in Tomažiča v življenju našega naroda v obdobju med vojnami. *Bogoslovni vestnik*, 55, 1995, št. 4, str. 397–412.
- Kocmur, Sebastijan: Dobrih deset let Tomčevega dela. *Profesor Ernest Tomec: zbornik člankov in pričevanj ob 50-letnici njegove smrti* (ur. s. n.). Buenos Aires: Slovenska kulturna akcija, 1991, str. 113–126.
- Kralj, Franc: Versko in cerkveno življenje v dobi dozorevanja slovenskega naroda: zgodovinski oris. *Zgodovina Cerkve na Slovenskem* (ur. Metod Benedik). Celje: Mohorjeva družba, 1991, str. 173–194.
- Mesec, Janez: *Teološki in duhovni temelji katoliške akcije: diplomsko delo*. Ljubljana: Teološka fakulteta Univerze v Ljubljani, 1994.
- Montanar, Ilaria: Škof Tomažič in Katoliška akcija. *Tomažičev simpozij v Rimu* (ur. Edo Škulj). Celje: Mohorjeva družba, 2008, str. 167–182.
- Montanar, Ilaria: Življenjska pot škofa Tomažiča. *Tomažičev simpozij v Rimu* (ur. Edo Škulj). Celje: Mohorjeva družba, 2008, str. 11–25.
- Nežič, Julka: Pastoralno delo Mariborske škofije. *Zgodovina Cerkve na Slovenskem* (ur. Metod Benedik). Celje: Mohorjeva družba, 1991, str. 41–60.
- Ožinger, Anton: Ivan Jožef Tomažič, lavantinski škof v Mariboru (1933–1949). *Znamenje: revija za teološka, družbena in kulturna vprašanja*, 27, 1997, št. 1–2, str. 78–84.
- Pacek, Dejan: *Katoliška akcija v ljubljanski, lavantinski in gorški (nad)škofiji: diplomsko delo*. Ljubljana: Filozofska fakulteta in Teološka fakulteta Univerze v Ljubljani, 2011.
- Petrič, Iztok: *Slovenska katoliška akcija: magistrsko delo*. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2010.
- Pirc, Jožko: Cerkveni in duhovni tokovi: Slovenski katoličan v labirintu preroštva in okostenelosti, utopičnosti in svetništva. *Slovenska trideseta leta: simpozij 1995* (ur. Peter Vodopivec in Joža Mahnič). Ljubljana: Slovenska matica, 1997.
- Potočnik, Vinko: Škof Tomažič in cerkvena združenja. *Tomažičev simpozij v Rimu* (ur. Edo Škulj). Celje: Mohorjeva družba, 2008, str. 183–197.
- Slovenski zgodovinski atlas* (ur. Drago Bajt in Marko Vidic). Ljubljana: Nova revija, 2011.
- Škafar, Vinko: Oris pastoralnega dela škofa Tomažiča. *Škof Ivan Jožef Tomažič (1876–1949): ob 120-letnici rojstva* (ur. Stanko Janežič). Maribor: Slomškova založba, 1996, str. 19–53.
- Škof dr. Ivan Jožef Tomažič, pokrovitelj Mohorjeve družbe za Jugoslavijo. *Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1936*. Celje: Družba sv. Mohorja, 1936, str. 105.
- Štuhec, Ivan: Dileme o Katoliški akciji v času Karlinovega škofovanja. *Karlinov simpozij v Rimu* (ur. Edo Škulj). Celje: Mohorjeva družba, 1996, str. 227–238.

S U M M A R Y

The Catholic Action in the Diocese of Lavant

The discussion at hand focuses on the operations of the Catholic Action (CA), a church organisation of the lay apostolate, in the Diocese of Lavant between 1929 and 1941. The development of the Slovenian CA, which trained laypeople to take part in the Church's hierarchical apostolate, was centred in the Diocese of Ljubljana, whereas the Diocese of Lavant contributed to its development not so much through organisational initiatives as through its representatives. We have demonstrated that the CA had, since the very beginning, developed uniformly in both Slovenian dioceses, albeit with certain local emphases, which were in no way incongruent with the original idea of the CA.

The development of the CA in the Diocese of Lavant was temporally and substantially divided into the periods of Bishop Andrej Karlin (1923–1933) and Bishop Ivan Jožef Tomažič (1933–1949). Karlin and Tomažič shared the belief that under royal dictatorship, established in the Kingdom of Yugoslavia in 1929, the CA afforded the believers the only possibility of an organised action. Bishop Tomažič proved a more passionate promoter of the CA than his predecessor and was, just as the Bishop of Ljubljana, Gregorij Rožman, labelled the Bishop of the Catholic Action already by his contemporaries. Bishop Tomažič recognised the diocesan CA as the principal instrument for the restoration and deepening of religious life in the diocese. In this light, he aimed to achieve the following in the diocesan CA: observance of Catholic principles; loyalty to the Church, its faith, teachings, and leaders; turning towards spiritual life; personal religious and character formation as well as explicit non-political stance, which did not, however, imply lesser interest in the common good. With his support, the CA became actively involved in the pastoral work of the Diocese of Lavant and trained, through its leaders, the church

structures for a more effective apostolate. However, the search for an appropriate form of the CA for the diocese on the Drava River was cut short by the German occupation in April 1941. Our presentation focused on the relationship between Tomažič and Rožman, since the period of their service as bishops contains many records testifying to their intense contacts and overall cooperation between the dioceses of Lavant and Ljubljana. Close cooperation developed especially in the area of youth pastoral and organisation of the CA. The unity between the two bishops was meaningfully manifested in 1936, with the reorganisation of both diocesan CAs into one single organisation for the dioceses of Lavant and Ljubljana under the name Slovenian Catholic Action.

The operations of the leaderships of both diocesan CAs were much less synchronised than those of the bishops Tomažič and Rožman. We have established that there were many dissensions between the leadership of the CA in the Diocese of Lavant and the National CA Committee in Ljubljana, the highest body of the Slovenian Catholic Action, in which the Ljubljana-based CA had the predominant influence, regarding the question of authority over CA organisations. The disputes arose as a consequence of the efforts made by the National CA Committee to achieve the greatest possible centralisation of decision-making in CA organisations. Bishop Tomažič had no part in the confrontations which erupted in Ljubljana between the radical Catholic youth and armed police. The reason for that was in the bishop's ability to seek common grounds, his restraint from meddling with the affairs of the Ljubljana Diocese, as well as the fact that the prewar Maribor was not a university city and hence could not host the rivalry between ideologically contesting student clubs.

Considered as a whole, despite its conceptual inconsistency and sluggish organisational growth compared to the CA in the Diocese in Ljubljana, the CA in the Diocese of Lavant contributed to the restoration of the church pastoral, broke ground in the field of lay apostolate and thus paved the way towards the establishment of the teachings of the Second Vatican Council on the active participation of lay people in the life of the Church.

1.01 Izvirni znanstveni članek

UDK 351.746.1(497.1+450.36)"1947/1954"

Prejeto: 16. 12. 2014

Jernej Vidmarmag. zgodovine, Soška cesta 32, SI-5250 Solkan
E-pošta: jernej.vidmar3@guest.arnes.si

Nadzor in represija na meji med Jugoslavijo (FLRJ) in Italijo v letih 1947–1954

IZVLEČEK

Prispevek obravnava dogajanje ob meji med Jugoslavijo in Italijo v obdobju od leta 1947 do leta 1954. Osredotoča se na nadzor in represijo, ki ju je izvajal jugoslovanski režim na obmejnem ozemlju severne Primorske. Analizira delovanje takratnih represivnih organov v povezavi z mejo, in sicer jugoslovanske politične policije UDV oziroma UDBE, KNOJA, milice in sodišč. Obravnava pa tudi izseljevanje prebivalcev pred priključitvijo k FLRJ 15. septembra 1947, pobege domačinov po priključitvi in uboje na meji.

KLJUČNE BESEDE

meja, nadzor, severna Primorska, UDV – UDBA, KNOJ, sodišča, pobezi, uboji, zaplembe

ABSTRACT

*SURVEILLANCE AND REPRESSION ON THE BORDER BETWEEN THE FEDERAL PEOPLE'S
REPUBLIC OF YUGOSLAVIA AND ITALY IN THE PERIOD 1947–1954*

The contribution discusses the developments that took place along the border between Yugoslavia and Italy in the period 1947–1954. Primary focus is on surveillance and repression that the Yugoslav regime exercised in the border area of northern Primorska. The contribution analyses the operations of the then repressive bodies in relation to the border, i.e. the Yugoslav political police UDV–UDBA, KNOJ, militia, and courts. It also describes emigration that took place before Primorska was annexed to the Federal People's Republic of Yugoslavia on 15 September 1947, local inhabitants fleeing after the annexation, and killings along the border.

KEY WORDS

border, surveillance, northern Primorska, UDV–UDBA, KNOJ, courts, escape attempts, killings, confiscations

V članku se osredotočam na ozemlje severne Primorske, ki je po 15. septembru 1947 mejilo na Italijo. Obravnavano ozemlje je bilo od priključitve septembra 1947 do leta 1955 upravno razdeljeno med goriški in tolminski okraj. Ozemlje obeh okrajev je na zahodu pokrivalo celotno takratno državno mejo med FLRJ in Italijo. V nekaterih poglavjih bolj primerjalno posežem še na mejo s Svobodnim tržaškim ozemljem (STO), s katerim pa je mejil sežanski okraj.

Meja med Federativno ljudsko republiko Jugoslavijo (FLRJ) in republiko Italijo, ki je bila postavljena z razmejitvijo leta 1947, ni bila le navadna razmejitev ozemlja med dvema državama, ampak je bila tudi meja med komunističnim in zahodnim, kapitalističnim, demokratičnim svetom v smislu takrat že porajajoče se hladne vojne, konfrontacije dveh ideologij vzhoda in zahoda. Ta, vse do leta 1954 povsem zaprta in strogo vojaško zavarovana meja je temeljito zaznamovala obmejno prebivalstvo. Na Goriškem in Tolminskem je razdelila do takrat enoten gospodarski in kulturni prostor ter večinoma ruralno zaledje ločila od njegovih urbanih središč. Zlasti jugoslovanska stran je mejo strogo nadzirala.¹ Cilj Komunistične partije Jugoslavije (KPJ) je bil popoln nadzor družbe in v tem kontekstu tudi meje. Žične ovire so bile povsod, kjer je bilo mejo lahko prekoračiti, na primer na Šempetrskem polju, na železniški postaji v Novi Gorici, ob mejnih prehodih itd.² Postavili so opazovalne stolpe, na primer v Vrtojbi, Mirnu³ in Medani (Plešivu). Meja je razdelila celo mirensko pokopališče in posamezna kmečka gospodarska poslopja. Bila je strogo varovana, da ljudje ne bi bežali na zahod. Bežali so domačini iz severne Primorske, ljudje iz notranjosti Slovenije, iz drugih jugoslovanskih republik in tudi iz vzhodnoevropskih držav. Varovana pa je bila tudi zato, da iz tujine ne bi v Jugoslavijo skrivaj prihajale oborožene osebe, povezane z jugoslovansko protikomunistično vojaško emigracijo, o katerih bo govora v nadaljevanju članka. Nadzor meje se je še okrepil po sporu z informbirojem leta 1948.

Nadzor meje (UDV – UDBA, KNOJ, milica)

Glavni nadzor mejnega področja (obveščevalna dejavnost, nadzor, aretacije, preiskave ljudi) je imela Uprava državne varnosti (UDV) oziroma bolj poznana kot Uprava državne bezbednosti (UDBA), ki je delovala v skladu s takratno politiko in navodili KPJ oziroma KPS. Poleg nadzora meje se je konec štiridesetih in v začetku petdesetih let na Primorskem ukvarjala predvsem z nadzorom in pregonom domnevnih političnih nasprotnikov, zlasti primorskih duhovnikov, s ciljem, da med njimi ustvari razdor, nezaupanje in strah. Poleg tega je komunistični

Zemljevid prikazuje upravno razdelitev Primorske na okraje in državno mejo z Italijo in STO do leta 1954 (Zbornik Primorske – 50 let, Primorske novice, Koper 1997, str. 36).

partiji (KP) pomagala uresničevati socializacijo vasi, kar je privedlo do preganjanja številnih primorskih kmetov, zlasti večjih, ki jih je KP imela za »vške kapitaliste«. Imela je tudi močno gospodarsko vlogo, vodila je ilegalno trgovino s tujino. S svojo mrežo uslužbencev in sodelavcev je nadzirala celotno primorsko družbo. Sodelavce pa je imela tudi čez mejo v Gorici ter v drugih središčih v Italiji in na Svobodnem tržaškem ozemlju (STO). Vojaško so mejo nadzirale oziroma stražile enote Korpusa narodne obrambe Jugoslavije (KNOJ) in milica. Pomembno vlogo v obmejni problematiki so imela tudi takratna civilna sodišča, Okrožno sodišče v Gorici s sedežem v Postojni in okrajna sodišča.

Na meji je veljal strog režim. Ob meji sta bila dva obmejna pasova, ožji in širši. Ožji se je imenoval državni mejni pas in je segal 100 metrov v notranjost jugoslovanske države. Vanj so smeli prihajati le vojaki obmejnih enot, t. i. knojevci, miličniki, stalno naseljeni ljudje, lastniki zemljišč s posebno dovolilnico in ljudski poslanci. Drugi, širši pas se je imenoval obmejni pas in je segal 15 kilometrov v notranjost. Tam so lahko bivali le stalno naseljeni državljani s posebnimi izkaznicami za prebivalce v obmejnem

¹ Marušič, Muzej Spomni se name, str. 381–385.

² Malnič, Topografija, str. 331–346.

³ Marušič, Muzej Stražarski stolp na meji, str. 377–380.

pasu. Obiskovalci so lahko od zveznega notranjega ministrstva (kasneje od republiškega ministrstva) dobili dovolilnico, ki je trajala 30 dni, izjema je bila le Nova Gorica, ki so jo začeli graditi jeseni 1947 in kamor so lahko prihajali vsi. Dne 21. aprila 1954 je državni podsekretar Ministrstva za notranje zadeve LR Slovenije podpisal okrožnico o ukinitvi obmejnega pasu,⁴ vendar te ukinitve niso nikjer objavili. To je oblastem omogočilo, da so lahko v primeru potrebe ponovno uveljavile zahtevo, da morajo imeti obiskovalci teh krajev dovoljenje za obmejni pas.⁵ To je bil namreč čas napetosti zaradi tržaške krize.

Mejo so vse do leta 1953 varovale oziroma nadzirale enote KNOJ-a. V pravilih za opravljanje službe knojcevcev, ki jih je leta 1945 izdal Odsek za varnost slovenske divizije KNOJ-a, je glede meje pisalo, da je treba »na tiste osebe, ki se v državnem obmejnem pasu (100 m) na prvi in edini poziv ne ustavijo, takoj streljati«. Za varovanje meje z Italijo in dela meje proti Avstriji je bil odgovoren 1. mejni odsek KNOJ-a s sedanjem v Kranju. Leta 1949 so obmejne enote KNOJ-a neposredno podredili poveljstvu korpusa v Beogradu. Istega leta je bilo na meji z Italijo 51 mejnih stražnic, kjer je bilo razporejenih 672 vojakov, na meji s STO pa 34 mejnih stražnic in 514 mož. KNOJ so 31. marca 1953 ukinili. Nadzor kopenske meje z Italijo so prevzele mejne enote Jugoslovanske ljudske armade (JLA). V širšem obmejnem pasu so imeli nadzor miličniki, ki so sodelovali z enotami KNOJ-a, v skladu z navodili Uprave državne varnosti (UDV – UDBA).⁶ UDV je tudi na Severnem Primorskem vzpostavila gostoto mrežo sodelavcev, ki so ovajali sokrajane. Pridobila jih je z »vrbovanjem«. Imela jih je tako rekoč povsod. Med sodelavci je bilo veliko avtobusnih sprevodnikov, ki so nadzirali potnike. Sprevodniki so dobili navodila, da morajo biti budni in opazovati potnike, ki prihajajo v Novo Gorico. Posebne pozornosti so bili deležni potniki, ki so prihajali iz Postojne in Ljubljane.⁸ V Šempasu je v vsak avtobus, ki je prihajal iz Postojne, vstopil miličnik in med vožnjo proti Novi Gorici legitimiral sumljive potnike. Enako je bilo tudi na vlakih, ki so prihajali v Novo Gorico. Nekateri sprevodniki so bili zelo vestni in so miličnika že pred vstopom v avtobus opozorili na sumljive potnike.⁹ Sodelavce UDV najdemo na gradbiščih v času gradnje Nove Gorice, med zaposlenimi v tovarnah, uradih in trgovinah ter med učitelji osnovnih

šol.¹⁰ Najdemo jih tudi med dijaki na srednjih šolah. Takšen primer je bil na učiteljski v Tolminu, kjer je leta 1948 dijak tretjega letnika podpisal, da bo pod ilegalnim imenom »Kavšek Ciril« agentom UDV poročal o dijakih in profesorjih učiteljskega, zlasti o eni sošolki.¹¹ V kasnejših letih je kot »učitelj partijec« napredoval in je dolga leta služboval kot ravnatelj na eni od osnovnih šol na Goriškem.¹² Sodelavci UDV so bili tudi med kmečkim prebivalstvom v vsaki vasi, med pevci v cerkvenih zborih, verniki, da so poročali o mašnih pridigah duhovnikov, ter med aretiranimi na državni meji, ki so se s pristankom na sodelovanje z UDV izognili sodnemu preganjanju. Sodelavce dobimo tudi v zamejstvu, zlasti v Gorici; ti so imeli nalogo poročati UDV o ostalih emigrantih.¹³

UDV je ljudi »vrbovala« na različne načine. Nekaj jih je pridobila na prostovoljni – »patriotični bazi« in na osnovi oportunitizma, veliko večino pa z ustrahovanjem, raznovrstnimi podtikanji, aretacijami, iskanjem obremenilnih stvari iz intimnega zasebnega življenja in grožnjo, da bodo vse razkrili v časopisih, z grožnjo zaporne kazni in zablembe premoženja, z mučenjem, v nekaterih primerih tudi z grožnjo s smrtjo ali izselitvijo iz kraja bivanja. Žrtev, ki je prišla v primež UDV, se je iz njega težko rešila. Sodelavci UDV so morali lastnoročno podpisati, da o sodelovanju ne bodo nikomur govorili, kršitev te obljube je bila razumljena kot državno izdajstvo, ki bi mu sledila huda kazen. Ob »vrbovanju« so sodelavci dobili ilegalno ime. Med njimi so bili tudi nekateri duhovniki in redovniki. Tako je bil leta 1950 z UDV prisiljen sodelovati takratni 75-letni predstojnik frančiškanskega samostana na Kostanjevici (Kapeli) nad Novo Gorico. Ko je bil »vrbovan« z ilegalnim imenom »Ščepc Miha«, se je moral obvezati, da bo poročal o ilegalnih prebegih čez mejo, ker je bil samostan tik ob meji, in o redovnikih v samostanu, ter da bo postal član Ciril-Metodove družbe (CMD). Za sodelovanje so ga pridobili tako, da so mu nastavili mlajšo žensko (sodelavko UDV), ki ga je najprej obiskovala v samostanu na Kostanjevici, nato pa ga je po navodilih UDV zvalila v neko stanovanje v Ljubljani. Tam so ju naskrivaj fotografirali v intimnih odnosih. Takoj zatem so ga v omenjenem stanovanju agenti UDV aretirali in zasliševali v Ljubljani.¹⁴ Izsiljevali so ga, da bodo v primeru njegovega nesodelovanja z njegovim počtetjem seznanili vernike. Za UDV je bila »vrbovka« (pridobitev za sodelovanje) pomembna »z ozirom na važnost postojanke na Kostanjevici in rezi-

⁴ Čelik, *Stražarji*, str. 178–200.

⁵ ARS, AS 1931, MNZ, t. e. 1486, meja 1947–1970.

⁶ Čelik, *Stražarji*, str. 178–200.

⁷ Izpeljano iz srbske besede vrbovanje. V slovenskem prevodu pomeni rekrutiranje, novačenje. V tem kontekstu pomeni postopek, s katerim je UDV največkrat na podlagi obremenilnega gradiva ali z grožnjami in ustrahovanjem pridobivala nove sodelavce.

⁸ ARS, AS 1931, mikrofilm UDV, serija: GC (Gorica), film no. 001.

⁹ Pričevanje Andreja Černeta.

¹⁰ ARS, AS 1931, mikrofilm UDV, serija: GC (Gorica), film no. 001: na primer Gc 0000018.

¹¹ ARS, AS 1931, mikrofilm UDV, serija: GC (Gorica), film no. 001: Gc 0000721.

¹² PANG 485, Okrajni komite zveze komunistov Slovenije 1947–1962, leto 1950, t. e. 29.

¹³ ARS, AS 1931, mikrofilm UDV, serija: GC (Gorica), film no. 001, Gc 0000467, Gc 0000473 in Gc 0000474.

¹⁴ ARS, AS 1931, mikrofilm UDV, serija: GC (Gorica), film no. 002: Gc 0002230, Gc 0002239, Gc 0002240, Gc 0002241.

dence dr. Mihaela Toroša». Po poročanju UDV se je predstojnik izkazal kot slab sodelavec, ki ni veliko poročal.¹⁵ Omenimo še primer fanta, sina gostilničarja iz Vipavske doline. Čeprav je imel hude zdravstvene težave, je bil na skrivaj aretiran in odpeljan na sedež UDV v Solkanu, kjer so ga prisilili k sodelovanju. Dobil je nalogo, naj ovaja prijatelje in druge sokrajane. Zagrozili so mu, da ga bodo v primeru razkritja sodelovanja z UDV ustrelili, starše pa izselili in jim zaplenili premoženje.¹⁶

Pooblaščenstvo UDV za Gorico je bilo v Solkanu v Žabjem kraju (Vila Bartolomei).¹⁷ Vodilni poklicni kadri pri UDV na Goriškem so bili večinoma iz notranjosti Slovenije. Med letoma 1947 in 1948 je bil pooblaščenec okraja Gorica predvojni krojaški pomočnik Dušan Rozman – Orlov iz Bohinjske Bistrice. Leta 1949 je postal šef II. odseka oddelka UDV za Goriško oblast in dobil čin kapetana.¹⁸ Načeloval mu je Kamilo Hilbert. Prav tako leta 1949 je postal pooblaščenec okraja Gorica predvojni mehanik Jožef Lovše iz Martinje vasi pri Trebnjem, ki ga leta 1947 najdemo kot pooblaščenca za okraj Ajdovščina.¹⁹ Aktivni udbovec je bil tudi Stane Bajuk. Rozmanova, Lovšetova in Bajukova poročila zasledimo pri številnih vrbovkah v zvezi z mejo, pri nadzoru, zasliševanju in ustrahovanju primorskih duhovnikov in drugih oseb. Tudi tolminski okraj je imel svoje pooblaščenstvo UDV. Med udbovskimi zasliševalci oziroma preiskovalci v tolminskem okraju zasledimo v letih 1948–1950 med drugim poročnika Franca Marolta, poročnika Mirka Lasiča, Silva Zornika, Pavla Korelca, zastavnika Alojza Hribarja, šefa pooblaščenstva UDB Tolmin Staneta Kovača, Žarka Žbogarja itd.²⁰

Vzroki izseljevanja prebivalstva iz cone A Julijske krajine do priključitve 15. septembra 1947 in bežanje ljudi iz FLRJ v Italijo

Po koncu druge svetovne vojne je množično preseljevanje prebivalstva zajelo velik del Evrope. Prevladovalo je predvsem izseljevanje z vzhoda na zahod. Preseljevanje je zajelo tudi Julijsko krajino, vse tri tamkajšnje narode. S tega ozemlja so se izseljevali Italijani, Hrvati in Slovenci. Z območja Julijske krajine, ki je bilo po pariški mirovni pogodbi, podpisani 10.

februarja 1947, priključeno Jugoslaviji, so zlasti zaradi komunizma pred razmejitvijo leta 1947, pa tudi kasneje, odhajali Slovenci in Hrvati, tja pa so zaradi komunizma prihajali italijanski delavci.²¹ Tudi iz severnoprimorskih krajev, zlasti tistih, ki so spadali pod cono A Julijske krajine, se je izselilo (oziroma zbežalo) precejšnje število Slovencev v Italijo. Zanimiv primer so Goriška brda, od koder je do priključitve 15. septembra 1947 v Italijo pobegnilo več kot 300 oseb.²² Če tej številki prištejemo tiste, ki so zbežali oziroma se izselili po razmejitvi (po 15. septembru 1947), je po ugotovitvah zgodovinarja Petra Stresa slovenski del Goriških brd izgubil nekaj več kot 592 ljudi, torej kar 11 % prebivalstva slovenskih Brd.²³ Izselili pa so se tudi prebivalci drugih krajev Goriške in Vipavske, zlasti iz vasi na Kobariškem in Tolminskem.

Vzroke za izseljevanje iz severne Primorske v obdobju pred priključitvijo k FLRJ lahko iščemo predvsem v strahu pred bližajočim se komunizmom. Nekateri so odhajali tudi zaradi gospodarske navezanosti na Gorico, ki je bila po sklepih mirovne pogodbe dodeljena Italiji.²⁴ Vedeli so, da bo meja prekinila trgovske poti s središči v Furlaniji, s katerimi so bili severnoprimorski kraji vedno ekonomsko povezani. Strah pred komunizmom je bil pri nekaterih povezan tudi z dogajanjem med drugo svetovno vojno in v prvih dveh letih po njej. S Tolminskega in Bovškega je takoj po kapitulaciji Italije septembra 1943 zbežala večina italijanskih predvojnih uradnikov, policistov, podjetnikov in trgovcev, ki so se na Tolminsko naselili v času fašistične Italije. Nekateri so bili v fašistični stranki in so imeli privilegiran položaj, drugi pa so bežali iz strahu, ker so jih imeli za nacionalne in razredne sovražnike. Nekaterim podjetnikom so partizani že med vojno požgali industrijske obrate. Med letoma 1945 in 1947 so se izselili slovenski domačini, povezani z domobranstvom, pa tudi mnogi slovenski posestniki, kmetje, trgovci in izobraženci, ki so v času vojne poleg okupatorskega – nemškega in italijanskega – nasilja spoznali tudi partizansko oziroma komunistično nasilje, ki se je ponekod izvajalo v obliki ropanj in likvidacij. Na podlagi seznamov med vojno pobitih po dekanijah na severnem Primorskem, ki so shranjeni v osebni arhivu Borisa Kraigherja in v arhivu o povojnih sodnih zaplembah, ki so jih izvajala okrajna sodišča, se da ugotoviti, da so partizani od leta 1942 do jeseni 1944 na Tolminskem in Bovškem likvidirali vsaj 68 ljudi (64 civilistov, 2 partizana, 1 karabinjerja, 1 domobranca).²⁵ To niso bile žrtve bo-

¹⁵ ARS, AS 1931, mikrofilm UDV, serija: GC (Gorica), film no. 002: Gc 0002242, Gc 0002243, Gc 0002244, Gc 0002245, Gc 0002246, Gc 0002255, Gc 0002257, Gc 0002258, Gc 0002262.

¹⁶ ARS, AS 1931, mikrofilm UDV, serija: GC (Gorica), film no. 002: Gc 0002433, Gc 0002434.

¹⁷ Pučnik, *Iz arhivov*, str. 244–245.

¹⁸ Rozman je bil član KP od maja 1943. Tega leta se je vključil v NOV, kjer je bil načelnik obveščevalnega centra in nato pri OZNI.

¹⁹ Pučnik, *Iz arhivov*, str. 128.

²⁰ ARS, AS 1931, mikrofilm UDV, serija: Tm, film no. 001: 0000062, 0000065, 0000069, 0000160, 0000482, 0000537, 0000591, 0000599.

²¹ Troha, *Preselitve*, str. 225–268.

²² ARS, AS 1589, Centralni komite zveze komunistov Slovenije, t. e. 1503, leto 1947, Zapisnik seje okrajnega komiteja KPS za Gorico, 23. 9. 1947.

²³ Stres, *Izseljevanje*, str. 211–215.

²⁴ Troha, *Preselitve*, str. 255–268.

²⁵ ARS, AS 1529 Osebna zbirka Boris Kraigher, t. e. 1. Seznam žrtev, ki so jih povzročili partizani v letih 1942–1944: Seznam je tu prikazan takšen, kot je v izvirniku. Ocene, kdo so krivi ali nedolžni, niso ocene avtorja, temveč medvojnega neiden-

tificiranega sestavljalca vira. Bovec: Soldat, Anton, kmet, ubit 1943 doma, proti OF, mučen; Rozbah, Anton, mizar, odpe-ljan in ustreljen 1943, nedolžen, proti OF; Ostan, Izidor, ve-letrgovec in posestnik, ustreljen 1944 doma, nedolžen, proti OF; Klavora, Rudolf, mizar, ustreljen 1944 v Brdih, partizan in kradel; Mihelič, Jožef, čevljar, ubit 1943 po nesreči; Kra-vanja, Stanko, ubit 1943, partizanski hudi terenec; Plužna: Mlekuž, Karel, kmet, ustreljen 1942 doma, nedolžen; Dvor: Mrakič, Ivan, kmet, ustreljen 1942 doma, nedolžen; Čezso-ča: Šuber, Ana, stara 75 let, ubita 1943, nedolžna; njen sin Šuber, Pavel, 40 let, ubit 1943, proti OF; Klavora, Štefan, oče 4 otrok, ubit 1943, nedolžen; Abuja, Marija, poročena, ubita 1943, »se vlačila z Italijani«, nedolžna; Brginc, Jožefa, 63 let, ubita 1943, proti OF; Hrovat, Hedvika, 45 let, ubita 1943, nedolžna; Bukovo: Eržen, Alojz, delavec, ubit 1944 Cerkno, skrivač, prej partizan; Čelik, Anton, gostilničar, ubit 1943 v Cerknem, fašist – ustreljen; Borjana: Ubili so 1 osebo; Sužid: Korencič, Janez, kmet, ubit 1944, odpeljali, nedolžen; Idrijsko: Volarič, Emilija, ustreljena 1944, doma, nedolžna, proti OF; Kred: Ubili so 2 osebi; Libušnje: Ubili so 5 oseb; Livek: Ubili so 2 osebi; Logje: Ubili so 1 dekle; Sedlo: Ubili so 1 osebo; Trnovo: Ubili so 1 osebo; Ponikve: Kobal, Ivan, kmet, zaklali so ga 1943 v Čepovanu, popolnoma nedolžen; Roče: Šuligoj, Ivan, delavec, ustreljen 1943 v Cerknem, osumljen belogardizma; Vončina, Ivan, kmet, ubit 1944 v Cerknem, dober; Slap: Gosiv, Karol, trgovec, ubit 1943 doma, dober; Bača: Leban, Valerij, delavec, ustreljen 1942 doma, nedolžen; Podgornik, Peter, kmet, ustreljen 1943 v Lokavcu, skrivač, nedolžen; La-pajne, bajt., ustreljen 1944 doma, »neznačajen«; Drobočnik: Kenda, Hanzl, brivec, pobili 1943, hin.; Modrej: Brešček, Ma-rija, kmetica, ustreljena 1944 v Senici, neznačaj; Stulc, Milče, kmet, ustreljen 1944 v bližini doma, karabinjer; Mikelina, Alojz, geometer, ustreljen 1944 v Praprotnem, »neznačajen«; Srednje: Brtinov Roman, kmet, nedolžen, ustreljen 1944; de-kanija Št. Vidska gora (vasi: Vrh, Polje, Doler, Stopnik): Vrh: Čarf, Ludvik, delavec, ubit z nožem 1944 doma, nedolžen; Štenkler, Franc, kmet, pobit s kopitom 1944 doma, nedolžen, dober; Grahel, kmet, ustreljen 1943; Polje: Božič, Andrej, ko-vač, ustreljen 1944, nedolžen, dober; Doler: Čeferin, Franc, delavec, ustreljen 1944 v Cerknem, nedolžen, dober; Stopnik: Podobnik, Jakob, kmet, ustreljen 1944 na Vojskem, nedolžen; Tolmin: Kavčič, Andrej, trgovec, ustreljen 1942 v Ljublinju, fašist; Rutar, Roman, delavec, odpeljali in ustrelili 1943, ne-znač. OR.; Jelenčič, Jožef, delavec, ustreljen 1942, nezanesljiv za OF; Zatolmin: Palubčeva, dijakinja, ubita 1944 v gozdu, nemška prijateljica; Žabče: Leban, Marija, gostilničarka, ustreljena 1942 v Žabčah, proti OF; Leban, Pavla, gostilničar-ka, ustreljena 1942 v Žabčah, proti OF; Benečani: Podreščak, Andrej, delavec, ustreljen 1943, OR., nezanesljiv za OF; So-dor, Jurij, gostilničar, ustreljen 1943, fašist; Batistič, uradnik, odpeljali 1943, nezanesljiv za OF; Brešan, Marija, delavka, ubita 1943 doma, Nemka, proti OF; Volče: Manfreda, Ed-ward, gostilničar, ustreljen 1944 v Čadrgu, osebno maščevanje; Jug, France, kmet, ujet domobranec, mučili in ubili 1944. Par-tizanske žrtve na Vipavskem in Krasu, ki v literaturi še niso bile omenjene: Ravne blizu Černič: Franciška in Jožefa Slejko, ubiti 1944; Žablje: Emilija Durnik, ubita 1943 zaradi izdaj-sstva (resnično); Planja: Novak, Ignac, domnevno likvidiran 1944; Gorenja vas: Poljšak, Anton, kmet, ubit 1943, osebno maščevanje; Ustje: Černelj, Slavko, kmet, ustreljen 1944, proti OF; Vrhpolje: Razpor, Ivan, kmet, ustreljen 1944, proti OF, nedolžen; Lavrenčič, Jernej, kmet, ubit 1944, proti OF, nedol-žen; Vojsčica: Zavadlav, Mirko, pek, ustreljen 1942, osebno maščevanje; Pirc, Leopold, kmet, ustreljen 1943 v Gabrovici; Muraro, Roman, dijak, ustreljen 1944 v Temnici kot izdajalec. PANG, PANG 245, Občinsko sodišče Tolmin, Zaplembe 1948, t. e. 136 a. Med vojno od partizanov usmrčeni, ki jim je bilo leta 1948 zaplenjeno premoženje: sestra lesnega trgo-va Valente, Marija iz Bovca; kmet Škočir, Anton iz Vrsne-ga, likvidiran 1944; posestnik Grahelj, Valentin iz Ponikve, obsojen in usmrčen; posestnica Brešan, Terezija iz Tolmina, obsojena in usmrčena; kmečka posestnika oče in sin Mišič, Andrej in Anton iz Kreda, ustreljena leta 1944.

jev. Po nacionalni pripadnosti je bilo med likvidirani-mi 66 Slovencev, 1 Italijanka in 1 Nemka. Po socialni strukturi so bili med likvidiranimi 1 veletrgovec, 3 tr-govci, 5 obrtnikov, 5 gostilničarjev, 1 geometer, 1 ura-dnik, 2 posestnika, 41 kmetov, 7 delavcev in 1 dijaki-nja. Večino so ustrelili, nekatere pa pobili s hladnim orožjem. Če k številu usmrčenih na Tolminskem prištejemo še 366 žrtev partizanskega revolucionar-nega nasilja na Goriškem in Vipavskem, ki ga v svoji študiji navaja zgodovinar Renato Podbersič,²⁶ in mu prištejemo še najmanj 11 na novo ugotovljenih žr-tev partizanskega nasilja na Goriškem, Vipavskem in Krasu, ki jih Podbersič ne omenja, dobimo nepopol-no število najmanj 445 žrtev. Premoženje med vojno usmrčenih in njihovim po vojni pobeglim dedičem je bilo v letih 1948–1949 po takratni zakonodaji za-plnjeno.²⁷ Vse to je nekaterim, ki se niso strinjali z OF ali pa so bili proti komunizmu, vlivalo strah. Poleg medvojne dogajanja so mnogim ljudem na Primorskem dodaten strah povzročile aretacije in likvidacije, ki jih je maja 1945 izvajala OZNA. Takrat so v kraških breznih na Goriškem in Trža-skem likvidirali okrog 1500 ljudi.²⁸ V coni B Julijske krajine se je represija nadaljevala tudi v poletnih in jesenskih mesecih, ko so bili pred vojaškimi sodišči obsojeni na smrt ali dolgoletne zaporne kazni (ro-bijo) in zaplembo premoženja nekateri pripadniki bivših domobranskih formacij in nekateri civilisti.²⁹ K strahu je pripomoglo tudi delovanje OZNE oziro-ma UDV (UDBE), ki je tudi po 12. juniju 1945, ko se je Jugoslovanska ljudska armada umaknila iz cone A Julijske krajine, ostala na tem območju in aktiv-no delovala. V coni A je izvajala ugrabitve in umore nekaterih političnih nasprotnikov, največ slovenskih

PANG, PANG 245, Občinsko sodišče Tolmin, I, Zaplembe 1949–1951, I 13/49, t. e. 137. Leta 1944 so partizani v vasi Logje obsodili na smrt (p. sodišče) in usmrtili tri člane dru-žine Lavrenčič, Jožeta Lavrenčiča, ženo in sina. Po vojni so jim zaplenili premoženje. Družina je pomagala partizanom, zbiralala hrano. Partizani so jih začeli sumiti, ker so Nemci pri njih odkrili zaloge hrane. Obtožili so jih, da delajo za Nemce in domobrancelje.

²⁶ Podbersič, *Revolucionarno nasilje*, str. 160–163.

²⁷ Uradni list FLRJ, št. 86/1946. Osnova zaplembam je bil Za-kon o odvzemu državljanstva oficirjem in podoficirjem bivše jugoslovanske vojske, ki se nočejo vrniti v domovino, pripad-nikom vojaških formacij, ki so služili okupatorju in po osvo-boditvi pobegnili v inozemstvo, iz 25. 10. 1946.

²⁸ Troha, Fojbe, str. 253–295.

²⁹ ARS, AS 1851, t. e. 161. Glavni štab Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije: Sodni senat pri ko-mandi mesta Tolmin je junija in julija obsodil na smrt šest mlajših pripadnikov domobranskih formacij: Jožef Leban, Dušan Leskovic, Alojz Rakar, Ivan Novak, Ludvik Eržen in Franc Žgavec. Drugostopenjsko Vojaško sodišče IV. Vojne oblasti je kazni 20-letne robije za Janeza Lukana spremenilo v smrtno kazni.

PANG, PANG 245, Občinsko sodišče Tolmin 1948, Za-plembe 1948, fsc. 136a: Kot je mogoče razbrati iz virov, je bil pred vojaškim sodiščem v Tolminu 7. julija 1945 na smrt ob-sojen tudi trgovec Avgust Neumann iz Soče (nemškega rodu iz Češke). Njegovo premoženje je bilo zaplenjeno.

političnih emigrantov, ki so se iz osrednje Slovenije zatekli v cono A. Ugrabljen je vozila v cono B in Jugoslavijo ter nekatere kasneje likvidirala.³⁰ Med prebivalstvom sta bila precej odmevna uboj duhovnika Izidorja Zavadlava leta 1946 pri Gorenjem polju in ugrabitev urednika *Demokracije* Andreja Uršiča leta 1947 pri Kobaridu.³¹ Te dejavnosti so vznemirile tudi Zavezniško vojaško upravo (ZVU). Generalštab (GŠ) ZVU v svojih poročilih omenja približno 30 primerov umorov in ugrabitev s političnim ozadjem. V večini primerov so bile žrtve Slovenci. V poročilu GŠ ZVU za julij 1946 piše: »Dve obliki političnih zločinov zaslužita posebno pozornost, in sicer poškodovanje hiš idr. z ročnimi bombami in drugimi eksplozivi ter aktivnost jugoslovanskih elementov, ki ugrabljajo ljudi, navadno Jugoslovane, in jih odpeljejo v cono B. Ti primeri ugrabitev niso izmišljotine, temveč so zelo resnični mračni dogodki, ki povzročajo skrb mnogim ljudem in so spravili protititovske (anti-Tito) Jugoslovane v stanje stalnega strahu.«³² Da se je med prebivalstvom nekaterih vasi na Kobariskem, ki so bile v coni A, širil strah pred Titovim režimom, so pripomogle tudi vesti o represiji in slabšem življenjskem standardu v coni B, ki so jih širili predvsem pribežniki od tam, in grožnje tamkajšnjih aktivistov. Leta 1946 je Okrajni komite KPJ za Kobarisko Okrožnemu komiteju za Goriško zaskrbljeno poročal: »V vaseh levega brega Soče se politični položaj slabša, posebno Libušnje in Vrsno. V teh vaseh so naši v popolni defenzivi in še več. Na Libušnjah in Vrsnem naši nasprotniki razobešajo belogardistične zastave ... Tudi v vaseh Gabrije in Volarje je ljudstvo mrtvo in nima zaupanja v našo demokracijo. Krivda temu je, ker te vasi mejijo s cono B. Iz one strani prihajajo razni hujskači in prinašajo panične vesti, da je v coni B teror, diktatura in ne ljudska oblast. Kakor v vseh drugih vaseh našega okraja so tudi v teh krajevni aktivisti vlili bojazen ljudstvu s tem, da so še pred nedavnim grozili 'belim in ne belim' čes: 'Boš že videl, ko se ponovno vrnejo partizani k nam, takrat te bomo obesili' in podobno. Ta strah je zajel tudi naše manj trdne ljudi, da si ravno ne vidijo in ne slišijo dejstev.«³³ Obdobje pred priključitvijo je bilo torej za marsikoga vznemirjajoče in tesnobno. Ljudje niso vedeli, kaj bo v Jugoslaviji. Tisti, ki niso podpirali Slovensko-italijanske antifašistične unije (SIAU), so bili šteti za sovražnike, ker so bili drugačnega političnega prepričanja. Proti nekaterim so aktivisti izvajali pravo kampanjo. Nekje so si ljudje drug drugemu grozili z jamami, uboji in požigi.³⁴ Med bogatejšimi je bil prisoten strah pred socialnimi spremembami in izgubo premoženja. Slovenski izobraženi krogi so bili sezna-

njeni z boljševizmom v SZ in so spremljali dogajanje v coni B. Vse to je spodbudilo mnoge narodno zavedne Slovence, ki niso bili komunisti, so pa med vojno sodelovali v OF, da so se odločili za izselitev oziroma pobeg. Primeri v Brdih nam prikažejo stisko, v kateri so se znašli posamezniki. V Brdih je bilo takrat precej mržnje proti premožnejšim Bricem. Med izseljenimi Brici je bila večina srednjega in premožnejšega sloja. Zanimiv primer je Ivan Kocjančič iz Neblega. Bil je dobro stoječ napreden kmet, imel je že traktor in novejšo hišo. Po vojni v času ZVU je nekdo streljal v okno njegove hiše. Sumil je nekega revnejšega sovaščana, ki je bil komunistično usmerjen. Kocjančič se je čutil ogroženega, bal se je komunizma in revolucije. Zato se je že 10. februarja 1947 izselil na italijansko stran. S seboj je odpeljal traktor in kmečki voz, od pohištva pa le spalnico. V njegovi hiši je bil kasneje nekaj let krajevni urad.³⁵

Posamezniki so se bali komunizma, ker so ga izkusili v Rusiji. Takšen je bil primer Andreja Sirk iz Višnjevika. V prvi svetovni vojni je kot avstrijski vojak prišel v rusko ujetništvo ter tam doživel boljševiško revolucijo in komunizem. Domov v Višnjevik se je vrnil šele čez nekaj let. Vaščanom je pripovedoval o življenju v komunistični Rusiji. Ko se je po pariški mirovni konferenci 1947 vedelo, da bodo Brda prišla pod Jugoslavijo, je govoril: »Vse bodo vzeli, zemljo, trgovino, kuhali boste v enem kotlu, nič ne bo privatnega.«³⁶ Vse to je povzročilo, da so se iz Višnjevika izselile tri družine (Erzetič, Marinič, Sirk). Med njimi je bil Jožef Sirk z družino, ki je bil med vojno član OF ter brat znanega partizana in aktivista Ivana Sirk (partizansko ime Hrast). Sirkovi so imeli v Višnjeviku trgovino, gostilno in licenco za prodajo tobaka. Nekaj dni pred priključitvijo so se izselili v bližino Krmina, kjer so najprej živeli v neki lopi. Hišni inventar in pohištvo so odpeljali z najetim kamionom.³⁷ Na Dobrovem je pod ZVU prišlo do napada na protifašista in liberalno usmerjenega narodnjaka, politika in odvetnika dr. Avgusta Sfiligoja in njegovo družino. Revolucionarno navdušena množica je Sfiligoje obtožila, da so reakcionarji. Tudi zaradi teh groženj so se umaknili v Gorico.³⁸ V italijanski Krmin se je 13. septembra 1947 izselil tudi Avgustov brat, narodnjak, prav tako zaprt pod fašizmom, Viljem Sfiligoj z družino. Izselili so se tudi njihovi sorodniki iz Medane, družina Perin, ki je bila prav tako liberalno in protikomunistično usmerjena.³⁹ Iz strahu se je izselil tudi učitelj Ljubo Toroš, ki ga je ZVU imenovala za učitelja na osnovni

³⁰ Vidmar, *Zadnja*, str. 157–160.

³¹ Rutar in Jevnikar, *Rudolf Uršič*, str. 33–35.

³² Vidmar, *Zadnja*, str. 157–159.

³³ PANG, PANG 781, Okrožni komitei KPS za Goriško, leto 1946–1947, t. e. 2, Poročilo Okrajnega komiteja KPJ za Kobarisko Okrožnemu komiteju KPJ za Goriško 10. 7. 1946.

³⁴ Troha, *Preselitve*, str. 255–268.

³⁵ Ustni vir: Roman Kocjančič, rojen leta 1926, nečak Ivana Kocjančiča.

³⁶ Ustni vir: Ivan Sirk, rojen 1929, sovaščan in nečak Jožefa Sirk ter sin Ivana Sirk (Hrast). Z Andrejem Sirkom ni v sorodu, le sovaščan.

³⁷ Ustni vir: Miloš Sirk, rojen 1929, sovaščan in nečak Jožefa Sirk ter sin Ivana Sirk (Hrast).

³⁸ Stres, *Izseljevanje*, str. 211–215.

³⁹ Ustni vir: Bogdan Sfiligoj, rojen 1932, sin Viljema Sfiligoja.

šoli v Medani. Leta 1947 je v Medani ušel poskus likvidacije s strani aktivistov. Bil je hudo ranjen v nogi, da so mu jo morali v bolnišnici v Krminu amputirati.⁴⁰ Septembra 1947 sta se iz strahu izselili tudi učiteljici, ki sta prav tako učili na medanski osnovni šoli, Olga Kraševc in Antonija Toroš.⁴¹ Izseliti se je nameraval tudi veleposestnik Anton Zucchini iz Medane (Plešivo). Septembra 1947 je v Italijo odpeljal že nekaj kmetijskega orodja in je imel že ogledano hišo za preselitev v Krminu. K njemu so prišli vodilni člani krajevnega odbora in ga prosili: »Ne odhajajte, bo sramota za vas Medano, se vam ne bo nič zgodilo, bo tako kot prej itd.« Zato si je premislil in ostal.⁴² Nekateri zaselki v gornjih Brdih v bližini Livka in ob reki Idrijci so se povsem spraznili. Od tam pa so se ljudje selili pretežno iz ekonomskih razlogov, ker jim je meja prekinila vse poti s Furlanijo, kamor so prodajali pridelke in imeli tam občasne zaslužke.

Na italijansko ozemlje so se iz primorskih krajev izselili tudi nekateri duhovniki. Tako so pobegnili duhovniki iz Bukovice, Bilj, Zapotoka, Brestavice in Št. Petra, pa tudi dva patra iz samostana na Kostanjevici nad Gorico. Večina severnoprimorskega prebivalstva pa je ostala. Preprosti ljudje niso imeli informacij o dogajanju v komunistični Jugoslaviji, nekateri so si želeli pravičnejših socialnih sprememb. Med Primorci je bila močna narodna zavest. Za njimi so bila težka leta fašizma in vojne. Močna pa je bila tudi propaganda za priključitev k FLRJ, ki je preglasila kritične novice iz cone B in osrednje Slovenije, ki je pod FLRJ že gradila socializem.

Pobegi domačinov tolminskega in goriškega okraja v Italijo v prvih letih po priključitvi leta 1947 do srede leta 1951 in vzroki zanje

Ljudi so poleg represije jugoslovanskega režima čez mejo pognale predvsem težke ekonomsko-socialne razmere v povojni Jugoslaviji, ki je le počasi okrevala od posledic vojne. Meja je severnoprimorske kraje odrezala od mestnih središč Gorice in Čedad ter drugih delov Furlanije. Ljudje so bežali tudi zaradi dela/sluzbe ter k sorodnikom v Gorico in druge kraje v Italiji. Gospodarsko krizo je še poglobila gospodarska blokada SZ zaradi spora z informbrirojem leta 1948. Ekonomsko-socialne stiske so bile tudi posledica politično-ideoloških ukrepov jugoslovanske oblasti v letih 1948–1953, zlasti na področju kmetijske politike, ki so prizadeli veliko število kmetov (agrarna reforma, obvezni odkupi, obvezna oddaja, kolektivizacija). Od začetka petdesetih let pa so bežale tudi generacije fantov, da bi se izognili služenju vojaškega roka v jugoslovanski vojski itd.

Glede števila pobeglih iz tolminskega in goriškega okraja imamo za prva leta po priključitvi določene podatke, ki pa niso povsem natančni. Iz zapisnika okrajne partijske konference izvemo, da je iz okraja Tolmin do 5. decembra 1948 zbežalo 1200 ljudi.⁴³ Pri tej številki moramo biti sicer previdni, ker ni povsem jasno, ali so to zgolj pobegli čez mejo po priključitvi, torej po 15. septembru 1947, ali so v to številko vštete tudi osebe, ki so se s tega ozemlja izselile oziroma pobegnile pred tem datumom. Zaradi množičnih izselitev prebivalstva s Kobarškega, zlasti tik pred priključitvijo 15. septembra 1947, so oblasti zaprle nekatere pripadnike tamkajšnjega ljudskega odbora in jih obdolžile, »da niso znali preprečiti paničnega bega ljudstva pred prihodom komunističnega režima«.⁴⁴ Okrajni komite KPS Tolmin je za pobege ljudi v mesecih pred priključitvijo krivil tudi duhovnike, ki naj bi ljudi nagovarjali k odhodu: »Posledice je rodilo tudi zavajanje množic od strani duhovščine, kot na pr. v Breginjskem kotu, kjer so duhovniki ostro nastopali proti Jugoslaviji in sodobnim ureditvam ter neprenehoma strašili ljudi, češ, kaj bo, ko bo prišla Jugoslavija. Vsled tega strašenja se je dober del ljudi izselil v Italijo, ki so po svojem socialnem sestavu zdravi, ker so bili povprečno mali kmetje. Bil pa je med njimi tudi del trgovcev in špekulantov.«⁴⁵

Pobegi so se nadaljevali tudi v naslednjih letih. Zlasti vasi na Kobarškem so se precej izpraznile. UDV je v svojem tajnem poročilu zapisala, da je 12. julija 1949 iz Robidišča zbežalo 16 ljudi. To je bil že tretji množični pobeg iz te vasi. Od skupno 253 prebivalcev Robidišča jih je do omenjenega datuma v Italijo zbežalo 89, 24 pa so jih oblasti zaprle.⁴⁶ Bežali so po skupinah in cele družine. Iz tajnega poročila UDV za marec 1950 izvemo: »V noči od 15. na 16. t.m. je pobegnilo preko meje v Italijo iz vasi Podbela in Borjana v Breginjskem kotu 20 oseb – domačinov, skupno z oboroženim dezertirjem KNOJA Nesirovič Besinom. Med pobeglimi je tudi sekretar tamkajšnje mladinske organizacije. Vzroki pobege so v slabem ekonomskem stanju tega obmejnega sektorja, sovražne propagande in povezovanje sovražnih elementov z vojsko KNOJA. Ugotovilo se je, da se samo na tem sektorju nahaja cca 900 oseb brez življskih nakaznic, kar sovražna propaganda spretno izkorišča.«⁴⁷

Iz zapisnikov okrajnih partijskih konferenc izvemo, da se je leta 1951 število pobegov povečevalo:

⁴³ ARS, AS 1589, Centralni komite zveze komunistov Slovenije, t. e. (škatla) 1512, Zapisnik Okrajne partijske konference 5. 12. 1948.

⁴⁴ *Demokracija*, 3. 10. 1947, št. 24, str. 4.

⁴⁵ ARS, AS 1589-IV, Centralni komite zveze komunistov Slovenije t. e. 1503, leto 1947, Okrajni komite KPS Tolmin, Letno poročilo za leto 1947 iz 3. 1. 1948.

⁴⁶ ARS, AS 1931, Bilten 1949, A-22-6 (339). Podobne podatke o tem dogodku prinaša tudi *Demokracija*, 22. 7. 1949, št. 32, str. 4.

⁴⁷ ARS, AS 1931, RSNZ SRS, A-22-1_0202, Poročilo št. 3/50, od 1. 3. do 31. 3. 1950.

⁴⁰ Ustni vir: Aleš Zucchini, rojen 1936.

⁴¹ Ustni vir: Aleš Zucchini, rojen 1936.

⁴² Ustni vir: Aleš Zucchini, rojen 1936, nečak Antona Zuchijaja.

»Ne moremo mimo pobegov, ki se v zadnjem času zopet večajo in to predvsem od mladine.«⁴⁸ Bežali so ljudje iz Kobarida, Drežnice, Trnovega, Čiginja, Volč, Poljubinja, Kozaršč in Planote.⁴⁹ Okrajni komite KPS Tolmin je za povečanje števila pobegov iskal krivce: »Analiziralo se je in prediskutiralo polit. situacijo v posameznih sektorjih okraja ter vzroke pobegov preko meje v Italijo. Diskusija je pokazala, da se vrši akcija pobegov preko meje povezano z iredentistično kampanijo v Italiji, da izkorišča italijanska reakcija v te namene narodne izdajalce, ki so pobegnili v Italijo, da povezujejo stike s posamezniki in jih snubijo n.pr. Dr. Vogrič preko nekaterih duhovnikov in njihovih podreptnikov in drugi pobegli izdajalski elementi preko svojih sorodnikov in prijateljev.«⁵⁰ Konkretnega števila pobegov za leto 1951 okrajni komite KPS Tolmin ni navajal.

Da je bil to pereč problem, ki je obremenjeval oblasti obeh okrajnih komitejev, nam pove že dejstvo, da je bila zaradi tega 6. julija 1951 sklicana izredna seja biroja okrajnega komiteja Gorica, namenjena problematiki meje. Iz poročila okrajnega referenta Dušana Mraka lahko ugotovimo, da je iz goriškega okraja od priključitve leta 1947 do 6. julija 1951 zbežalo skupaj 2694 ljudi.⁵¹ Od tega je bilo 277 družin. Največ ljudi je zbežalo do konca leta 1947, in sicer 1814,⁵² leta 1948 jih je zbežalo 182, leta 1949 261, leta 1950 130 in do 6. julija 1951 232. Referent je vzroke za bežanje tolikšnega števila ljudi videl v »zapeljivosti, precejšnje število pa tudi zaradi strahu pred oblastjo zaradi sodelovanja z okupatorjem oz. ker se kot razredni sovražniki niso strinjali z ljudsko oblastjo.«⁵³ Oblasti so se bale, da bi sorodniki pobeglih, ki so ostali v FLRJ, začeli sovražno delovati proti državi: »Ostali so sorodniki emigrantov, na katere je treba zelo

paziti, da ne bi vodili kakšno tajno obveščevalno službo. Zato morajo biti naše partijske organizacije budne, stalno v borbi proti nasprotnikom pa bodisi v katerokoli obliki ...»⁵⁴ Leta 1951 se je v primerjavi s prejšnjimi leti število pobegov povečalo na celotnem kanalskem in banjškem območju, posebej v Ravnici in Grgarju. Iz Kanala je leta 1951 pobegnilo 17 ljudi, iz Kambreškega 10, iz Liga 13, iz Avč 4, iz Levpe 7, iz Deskel 24 in iz Plav 4. Med pobeglimi je bilo 90 % delavcev, kmečkih sinov in vajencev. To so bili večinoma mladi, 70 % jih je bilo rojenih med letoma 1929 in 1934. Večinoma so bili moški, nekaj pa je bilo tudi žensk v starosti med 18 in 25 let. Okrajni referent je glavne vzroke bežanja videl predvsem v »močni propagandi, katera najde posebno ugodna tla pri mladini, katera bi morala iti na odsluženje vojaškega roka. Mladino mamijo največ s propagando, da v inozemstvu ne bo treba služiti vojske, da je v Jugoslaviji zelo slabo v vojski, da bodo v inozemstvu takoj dobili zaposlitev, dobro plačo in da bodo dobro živeli in bolje kot pa v Jugoslaviji.«⁵⁵ Važen vzrok pobegov na sektorju Lig Kambreško naj bi bil tudi ta, da so bili prebivalci tega območja pred razmejitvijo gospodarsko in kulturno vezani na Furlansko nižino, kjer so bila pomembna gospodarska središča in kjer so imeli veliko sorodnikov. Okrajni referent je bil kritičen tudi do oblastne politike, saj je ugotavljal, da je vzroke tolikšnega bežanja ljudi treba iskati delno tudi v strahu prebivalstva pred oblastjo, v gospodarskih težavah Jugoslavije in nepravilnostih krajevnih ljudskih odborov. Ugotavljal je, da so kraji Lig, Kožbana in Kambreško že po svoji naravni legi, ker so manj dostopni, prikladni za prehode čez mejo, za ilegalne kanale in sploh spravljanje ljudi iz notranjosti države čez mejo. Ljudje teh krajev se niso čutili povezane z okrajem. Bili so brez prevoznih sredstev in kakršnegakoli kulturnega življenja. Vse to naj bi izrabljal »sovražnik« in ljudi pozival k begu v Italijo.

Leta 1951 pa je število pobegov v Goriških brdih upadlo, bilo jih je le 7, medtem ko je še leta 1950 z območja Brd ušlo 24 ljudi, večinoma iz Kožbane. Po mnenju referenta »so bili ostanki tihotapske skupine in njihovi sodelavci«. V teh krajih je bilo še precej živo in se je še oživljalo tihotapstvo, ki naj bi segalo še v čas Avstro-Ogrske. Ljudje naj bi se s tem množično ukvarjali in to naj bi tudi delno vplivalo na prebege iz strahu pred preganjanjem.

Banjšice: Leta 1949 je bilo 15 pobegov, leta 1950 jih je bilo 8, leta 1951 pa nobenega. Grgar: 1949 je bilo 8 pobegov, leta 1950 ni bilo nobenega, leta 1951 so bili 3 pobegi. Ravne: leta 1949 10 pobegov, leta 1950 11 in leta 1951 5. Trnovo: leta 1949 je bilo 7 pobegov, 1950 1 pobeg, 1951 pa 2. Ravnica: leta 1949 sta bila 2 pobega, leta 1950 1, leta 1951 ni bilo pobe-

⁴⁸ ARS, AS 1589-IV, Centralni komite zveze komunistov Slovenije t. e. 1546, leto 1951, Zapisnik IV. Redne partijske konference OK KPS Tolmin 5. 8. 1951.

⁴⁹ ARS, AS 1589-IV, Centralni komite zveze komunistov Slovenije t. e. 1546, leto 1951, Zapisnik IV. Redne partijske konference OK KPS Tolmin 5. 8. 1951.

⁵⁰ ARS, AS 1589-IV, Centralni komite zveze komunistov Slovenije t. e. 1546, leto 1951, Zapisnik I. redne seje biroja okrajnega komiteja KPS Tolmin 9. 8. 1951; ARS, AS 1931, mikrofilm UDV, serija: Tm, film no. 001: 0000041, Po poročilih UDV Tolmin je bil: »Dr. Vogrič Alojzij, bivši advokat in organizator DMB v Tolminu, kateri je ob priključitvi pobegnil v Italijo.« Leta 1948 naj bi živel v Rimu, kjer se je poročil in imel tovarno testenin.

⁵¹ ARS, AS 1589, Centralni komite zveze komunistov Slovenije, t. e. 1539, 6389-51, Zapisnik izredne seje biroja okrajnega komiteja Gorica, 6. 7. 1951. Okrajni referent Dušan Mrak je v svojem poročilu glede pobeglih sicer navajal višjo številko, 2694, ko pa seštejemo število pobeglih za vsako leto posebej, dobimo skupno nižje število, tj. 2619. Verjetno se je referent zmotil pri seštevanju.

⁵² Tudi pri tej številki moramo biti previdni, ker so v njej verjetno vključeni tudi tisti, ki so se izselili oziroma zbežali pred septembrsko razmejitvijo, torej po 10. februarju 1947 oz. po pariški mirovni pogodbi pa vse do konca leta 1947.

⁵³ ARS, AS 1589, Centralni komite zveze komunistov Slovenije, t. e. 1539, 6389-51, Zapisnik izredne seje biroja okrajnega komiteja Gorica, 6. 7. 1951.

⁵⁴ ARS, AS 1589, Centralni komite zveze komunistov Slovenije, t. e. 1539, 6389-51, Zapisnik izredne seje biroja okrajnega komiteja Gorica, 6. 7. 1951.

⁵⁵ Prav tam.

gov. Ljudje so imeli veliko pisnih stikov s tujino, prek katerih se je po mnenju referenta »širila močna propaganda za pobege«. Poleg drugih vzrokov »je botroval tudi močan gospodarski pritisk, precejšnje število sodno kaznovanih in še večje število upravno kaznovanih«. ⁵⁶

Število pobegov se je leta 1951 močno povečalo zlasti v Zgornji Vipavski dolini. Leta 1950 je bilo v vsej Zgornji Vipavski dolini 7 pobegov, medtem ko jih je bilo leta 1951 samo do začetka julija že 24. Tudi tu so bili prebežniki mlajši, stari od 20 do 25 let. Večinoma so bili to fantje, ki bi morali na služenje vojaškega roka. Med navedenimi je bilo tudi 5 žensk v starosti 20 let. Vseh 24 ljudi iz Vipavske doline je zbežalo v Trst. Večina je imela v tujini sorodnike, ki so čez mejo pobegnili že prej. Oblasti so ugotavljale, da je v Zgornji Vipavski dolini zelo močna propaganda iz tujine, češ »da zakaj naj bi v Jugoslaviji jedli črni kruh, ko imajo v Argentini, Avstraliji, Kanadi in Ameriki dovolj belega kruha, katerega se lažje zasluži kot v Jugoslaviji«. ⁵⁷ Oblasti so menile, da vzrok pobegov ni slabo socialno stanje, ker da sta med pobeglimi tudi dva sinova iz zelo premožnih kmečkih družin, ki sta bila vojaška obveznika.

Referent je poročal, da se je število pobegov povečalo tudi v Solkanu, kjer je v prvi polovici leta 1951 pobegnilo 7 ljudi, iz Renč 5, Ozeljana 5, Mirna 5, Dornberka 11, Prvačine 3, Cola 4 in Otlice 3. Vzroki prebegov iz teh krajev naj bi bili isti kot v »kanalskem sektorju« in Zgornji Vipavski dolini. Oblasti so ugotavljale, da so prebegi zelo redko individualni. Ljudje so večinoma bežali v skupinah, po starih kanalih in po zvezah. ⁵⁸

Okrajne oblasti so v želji, da bi v bodoče preprečile pobege, zlasti mladine, sklenile, da bo treba pregledati politični kader v nastavnih centrih, ker so ugotavljale, da vlada »popolna pasivnost naših partijskih organizacij, katere teh stvari ne jemljejo dovolj resno in se proti tej propagandi ne borijo dovolj prepričljivo. Nuditi več pozornosti obmejnemu kraju, nuditi več pomoči mladinskemu komiteju. Izvesti revizijo političnega in vojaškega ustanovnega kadra. Urediti, da se postavi postajo Ljudske milice na Ligu. Bolj skrbeti za vajence v podjetjih«. ⁵⁹

Iz poročil UDV pa zasledimo tudi zanimive podatke, da so prva leta po vojni italijanski delavci ilegalno prehajali iz Italije v Jugoslavijo. Vzroke za to je treba iskati predvsem v povojnem navdušenju zlasti tržaškega delavstva nad FLRJ, na katero so mnogi gledali kot na najbližjo državo komunističnega raja. Najvidnejša je bila povojna migracija italijanskega delavstva iz Tržiča (Monfalcona), ko se je 1294 italijanskih delavcev preselilo v Jugoslavijo, zlasti na Reko, da bi živeli v socialistični državi. Delavcem je

sledilo še 76 družin. Mnogi so se hitro vrnili, dokler se po resoluciji informbiroja niso vrnili skoraj vsi. ⁶⁰

Delovanje ilegalnih protikomunističnih skupin

Po koncu druge svetovne vojne so se monopolni oblasti Titovega komunističnega režima v Jugoslaviji upirali predstavniki jugoslovanske vojaške emigracije, ki so začasno bivali v begunskih centrih po Avstriji in Italiji. Aktivna je bila hrvaška emigracija, zlasti ustaši, ki so imeli svoje begunske centre predvsem v Rimu, ⁶¹ srbska kraljeva četniška emigracija in slovenska emigracija, zlasti pripadniki predvojnih meščanskih strank in različnih medvojnih vojaških formacij. Nekaj odpora pa je bilo tudi med kmeti v Sloveniji, ki so nasprotovali ukrepom na področju kmetijstva. Ena od oblik odpora je bilo delovanje različnih ilegalnih skupin, ki so, podobno kot v drugih jugoslovanskih republikah, ilegalno delovale tudi na nekaterih območjih Slovenije ali iz sosednjih držav, predvsem iz Avstrije in Italije. Z njimi se je spopadala predvsem UDV. Ilegalne skupine so na področju Ljudske republike Slovenije delovale od leta 1945 do 1952. UDV je organizacijo in delovanje teh skupin povezovala z dvema pomembnima organizacijama jugoslovanskih (in slovenskih) emigrantov, ki sta nastali kmalu po vojni v Avstriji. Prva je bila Nacionalni komite Kraljevine Jugoslavije (NKKJ), ustanovljen maja/junija 1945 v Salzburgu. Zavezniški svet za Avstrijo ga je potrdil kot organ, ki je moral skrbeti predvsem za izboljšanje socialnega položaja jugoslovanskih beguncev v Avstriji. Pri NKKJ je bil oktobra 1945 ustanovljen tudi Glavni obveščevalni center (GOC) s sedežem v begunskem taborišču St. Johann v Pongauu pri Salzburgu. Glavna naloga GOC-a je bila organizirati mrežo obveščevalnih centrov v begunskih taboriščih v Avstriji, zbirati podatke o stanju v Jugoslaviji in poskrbeti za povezovanje oboroženih ilegalnih skupin, ki so delovale v domovini, s ciljem zrušitve takratnega komunističnega sistema. Glavni vodja GOC-a je bil Slovenec, četniški podpolkovnik Andrej Glušič. Obveščevalni centri so bili organizirani tudi v drugih begunskih taboriščih, na primer v Celovcu, Lipnici, Gradcu, Gorici in Trstu. Delovali so z vednostjo britanskih in ameriških okupacijskih oblasti v Avstriji. ⁶² Zlasti Trst je bil pomemben bližnji center številnih tajnih služb. ⁶³ Za delovanje ilegalnih skupin v Sloveniji se v dokumentih UDV najpogosteje uporablja naziv Matjažovo gibanje. Temeljni cilj gibanja je bil poskus rušenja komunizma na ozemlju Slovenije, tudi z oboroženimi akcijami. Največ ilegalnih skupin je delovalo na Štajerskem in v Prekmurju. Po sporu med SZ in Jugoslavijo leta

⁵⁶ Prav tam.

⁵⁷ Prav tam.

⁵⁸ Prav tam.

⁵⁹ Prav tam.

⁶⁰ Gombač, »Controesodo«, str. 371–386.

⁶¹ Adriano in Cingolani, *La via*, str. 380–381.

⁶² Čoh, »Za svobodo, kralja in domovino«, str. 5.

⁶³ Malnič, Topografija, str. 331–346.

1948 se je odnos Zahoda do Titove Jugoslavije počasi spremenil. Zaradi teh sprememb so britanske in ameriške okupacijske oblasti v Avstriji prepovedale kakršnokoli delovanje proti Jugoslaviji in konec leta 1949 tudi Matjažovo gibanje.⁶⁴

Za delovanje ilegalnih skupin (*»band«*, kot jih je poimenovala UDV) na Primorskem je bilo značilno, da so jih večinoma sestavljali domačini, ki so dobro poznali obmejne kraje in so iz različnih vzrokov odšli v Italijo ali v cono A STO ter nato ilegalno prehajali mejo s FLRJ. Njihovo delovanje je temeljilo na protikomunistični propagandi, obveščevalni dejavnosti, na ilegalnem spravljaju ljudi, ki so bežali iz FLRJ, čez mejo in na tihotapljenju blaga. Za te skupine je bilo značilno, da so izvajale manj oboroženih akcij kot ilegalne skupine drugod po Sloveniji, predvsem na Štajerskem in v Prekmurju. Kljub temu je bilo na Primorskem v spopadih z UDV in knojevci ubitih veliko ilegalcev.⁶⁵ Največ jih je bilo ubitih na meji s STO. Premalo je podatkov, ki bi nakazovali, da so imele ilegalne skupine na Primorskem povezave z obveščevalnim centrom v Trstu in drugimi centri. To zanika celo poročilo UDV o bandah za leto 1950, ki pravi: *»Kot v preteklih letih, tako so prihajale tudi v letu 1950 na sektor Slov. Primorja razne skupice banditov iz STO-ja in Italije, ki so se v glavnem zadrževale v okraju Ilirska Bistrica in Postojna, dočim je bil sektor okraja Sežana v večini primerov le prehodni center. Karakter te bande je bil vsekakor organiziran, ni pa imel nobene zveze z obveščevalnimi centri jugoslovanske emigracije v STO-ju, Italiji ali Avstriji.«*⁶⁶

UDV je za leto 1950 o ubitih *»banditih«* poročala naslednje: *»V tem letu je bilo na sektorju Slov. Primorja zajetih ali ubitih več vodilnih banditov, kateri so prihajali v FLRJ/»Kaporalo«, Cucek, Petelin-Semolič, Oblak itd.«*⁶⁷ Nekateri od njih so bili nato še istega leta pred Okrožnim sodiščem v Gorici s sedežem v Postojni obsojeni na smrt, in sicer Jožef Cucek in Milan Oblak. 28-letni Milan Oblak je bil na smrt obsojen novembra 1950. Obtožen je bil, *»da je v juliju 1949 potem, ko je navezal stike s članom bande iz fabrike pri Hraščah v bližini Komna prekorajčil državno mejo. V taborišču beguncev v Trstu se vključil v skupino oboroženih banditov. Dvakrat vpadel na ozemlje FLRJ zaradi prevajanja beguncev. 25. 8. 1950 ob povratku nudil državnim organom oborožen odpor.«* Smrtna kazen je bila izvršena 22. februarja 1951. Ostalih deset članov Oblakove skupine je bilo obsojenih na dolgoletne zaporne kazni s prisilnim delom od 3 do 10 let, sedem od njih pa na zaplembo celotnega premoženja.⁶⁸

Ze leta 1949 so bili pred goriškim okrožnim so-

diščem obsojeni na smrt z ustrelitvijo Franc Gojak, Ivan Slavec in Jordan Palčič, z obtožbo, da so bili vodje oboroženih ilegalnih skupin, ki so vpadale iz STO.

UDV je o bandah poročala naslednje: *»Te banditske skupine predstavljajo politični, a še bolj kriminalni delinkventi, kakor tudi osebe, ki so pobegnile iz FLRJ in se umaknile odsluženju vojaškega roka, dalje dezertjerji J.A. in LM. V glavnem so vsi ti ljudje iz vrst naših kmetov-polproletarcev.«*⁶⁹ Avgusta 1950 je UDV poročala, da je na sektorju Solkana poskušala prečkati mejo skupina treh oboroženih ljudi, ki je ob tej priložnosti streljala na stražarje KNOJ-a, vendar se ji prehod meje ni posrečil.⁷⁰ Kljub temu lahko ugotovimo, da večina ilegalnih skupin ni delovala v goriškem in tolminskem okraju, torej ne na meji z Italijo, temveč bolj v okrajih Ilirska Bistrica, Postojna in Sežana, torej na meji s STO. Na Primorskem (brez Koprškega) je po ugotovitvah zgodovinarke Mateje Čoh, ki temeljijo pretežno na arhivih UDV, med letoma 1948 in 1950 delovalo 8 večjih ilegalnih protikomunističnih skupin. Treba pa je pripomniti, da severna Primorska glede te tematike ni še povsem raziskana.

Vloga sodišč pri nadzoru meje med letoma 1948 in 1951

Pomembno vlogo v obmejni represiji je imelo tudi sodstvo, ki ga je v Sloveniji po letu 1945 oziroma na Primorskem po priključitvi leta 1947 vzpostavila komunistična oblast. Imelo je nalogo, da utrjuje in brani jugoslovanski komunistični režim. To je izvajalo s pomočjo političnih sodnih procesov, ki so bili večkrat zrežirani. Glavno vlogo v kazenskem postopku so imeli javni tožilci, ki so v preiskovalnem postopku tesno sodelovali z UDV in pod njenim vplivom oblikovali obtožnice, ki so jih sodniki v sodbah povzemali in skoraj dobesedno prepisovali.⁷¹ Iz mesečnih in letnih poročil, ki so jih sestavljala primorska sodišča, je razvidno, da je bilo delo sodišč pri utrjevanju socializma na Primorskem ciljno usklajeno s partijskimi okrajnimi in krajevnimi odbori ter z organi uprave. Usklajevanja med vsemi naštetimi organi so potekala prek koordinacijskih konferenc, ki so na okrajni ravni potekale enkrat tedensko. Obvezno sodelovanje okrajnih sodišč s partijskimi in upravnimi organi oblasti je predpisovalo ministrstvo za pravosodje.⁷² Političnim obtožencem so sodili po t. i. revolucionarnih zakonih, ki so bili leta 1945 sprejeti po vzoru sovjetskih. Zlasti izrazita sta bila Zakon o pobijanju nedovoljene špekulacije in gospodarske

⁶⁴ Čoh, *»Za svobodo, kralja in domovino«*, str. 5–9.

⁶⁵ Prav tam, str. 214.

⁶⁶ ARS, AS 1931, RSNZ SRS, II. oddelek – letno poročilo, A-10-6_0017.

⁶⁷ Prav tam.

⁶⁸ PANG, PANG 974, Okrožno sodišče v Gorici, Kazenski vpisnik 1950, K 92/50.

⁶⁹ ARS, AS 1931, RSNZ SRS, II. oddelek – letno poročilo, A-10-6_0017.

⁷⁰ ARS, AS 1931, RSNZ SRS, BILTEN UPRAVE DV-1950, A-22-1_0397 (086019).

⁷¹ Mikola, *Rdeče nasilje*, str. 237–239.

⁷² ARS, AS 227, I/049, 855/49; AS 227, t. e. I/051, Predsedništvo okrožnega sodišča Gorica; PANG, PANG 544, Okrajno sodišče Nova Gorica, leto 1949, Su-spisi, t. e. 6 itd.

sabotaže, ki se je od leta 1946 imenoval Zakon o zatiranju nedovoljene trgovine, nedovoljene špekulacije in gospodarske sabotaže (ZTŠS), ter Zakon o kaznivih dejanjih zoper ljudstvo in državo (ZKLD).⁷³ V letih 1948–1951 je bilo zlasti na goriškem okrožnem sodišču več kot 60 % obsodb političnih po ZKLD. Ljudje, obsojeni po ZKLD, so bili obtoženi, da so širili protidržavno propagando, tisk iz zamejstva, vzdrževali nedovoljene pisemske zveze s tujino, sovražno delovali proti FLRJ in socialistični ureditvi, nekatere obsodbe so se nanašale še na medvojne dogodke in iz obdobja cone A oziroma ZVU itd. Med obsojenci, ki jih je Okrožno sodišče v Gorici s sedežem v Postojni med letoma 1948 in 1951 obsodilo po ZKLD, so prevladovali ljudje, obsojeni zaradi ilegalnega prehoda državne meje. Tudi ilegalno prekoračenje meje so primorska civilna sodišča kvalificirala kot politična kazniva dejanja, pa čeprav je bil v veljavi Zakon o gibanju na meji iz leta 1947. Ilegalni prehod meje je bil po zgoraj omenjenem Zakonu o gibanju na meji kvalificiran le kot prekršek, ki je bil kaznovan z odvzgom prostosti do treh mesecev, poglobljivalnim delom ali denarno kaznijo. Prvi člen Zakona o gibanju na meji iz leta 1947 je namreč določal, da se sme državno mejo prestopiti samo na določenih mejnih prehodih in z veljavno potno listino. Deveti člen Kazenske določbe Zakona o gibanju na meji pa je določal, da »za prekršek določb tega zakona in predpisov, ki jih izda minister za notranje zadeve FLRJ na podlagi tega zakona in mednarodnih pogodb, se storilec kaznuje z odvzgom prostosti ali poglobljivalnim delom do treh mesecev ali z denarno kaznijo do 3000 dinarjev, kolikor ni dejanje kaznivo po kazenskem zakonu«. ⁷⁴ Vendar je 9. člen tudi določal, da dejanje velja za mejni prekršek, če ni kaznivo po kazenskem zakonu. Takratna tožilstva oziroma sodišča so izkoriščala prav ta člen in vsem ujetim prebežnikom na meji sodila po ZKLD. To pa so dosegla tako, da so večino ilegalnih prestopnikov meje obtožila, da so se hoteli v Italijo ali STO-ju priključiti v obtožbah neidentificiranim sovražnim emigrantom, tolпам ali zahodnim obveščevalnim službam, da bi z njimi sodelovali ter jim posredovali informacije o vojaškem in gospodarskem stanju v Jugoslaviji, vse to s ciljem, da bi škodovali državi in njeni družbeni ureditvi. Takšnih primerov je v obtožbah in po njih sestavljenih sodbah veliko. S temi obtožbami je obmejni prekršek dobil drugačne razsežnosti, postal je sovražno politično kaznivo dejanje, pregonljivo po ZKLD. Tako je bila velika večina ilegalnih prestopnikov meje obsojena kaznivega dejanja po 8. točki 3. člena Zakona o kaznivih dejanjih zoper narod in državo, ki se glasi: »Kdor v državi ali zunaj nje organizira društvo, ki mu je cilj vršiti zločine iz 2. člena tega zakona, ali društvo s fašističnimi cilji zoper ustavni red v Federativni ljudski republiki

Jugoslaviji ali kdor postane član takega društva ali ga na kakršen koli način podpira.«⁷⁵ Na tak način so sodišča vse tiste ljudi, ki so ilegalno bežali iz FLRJ oziroma ilegalno prehajali mejo, preganjala kot politične kriminalce, ki naj bi delovali proti državi, čeprav si je večina skušala le reševati ali izboljšati življenje in ni imela s politiko nič. Za poskus ilegalnega prehoda državne meje so bili ljudje lahko obsojeni na dolgoten odvzem prostosti s prisilnim delom, odvzem državljskih pravic in izgon iz kraja prebivališča, v kar nekaj primerih na zaplembo celotnega premoženja, nekateri vodje ilegalnih skupin pa na smrt z ustrelitvijo. Iz obtožb in sodb lahko ugotovimo, da dejanja, ki naj bi jih politični obsojenci zagrešili in zaradi katerih so bili obsojeni, v večini primerov niso bila konkretizirana. Velikokrat ni bil ugotovljen niti čas storitve kaznivega dejanja. Da so bile sodbe večinoma politični konstrukti, nam govori tudi dejstvo, da so sodišča v samostojni državi Sloveniji veliko večino teh sodb, za katere so bivši obsojenci ali njihovi dediči vložili prošnje za revizijo, razveljavila in obsojence rehabilitirala. Obstajale so nekatere ilegalne skupine, ki so iz političnih vzrokov delovale proti FLRJ in izvajale oborožene akcije ter imele podpornike, niso pa bile takšnih razsežnosti, kot so prikazovala takratna sodišča.

Za ponazoritev, kaj se je zgodilo, če si bil ujet na meji pri poskusu pobega, omenimo primer treh kmečkih družin Pahor, Marušič in Cikovič iz Nove vasi blizu Mirna. Leta 1949 so se člani teh družin dogovarjali o pripravah za skupen pobeg. Bili so odkriti in šest ljudi je bilo obsojenih. Jožef Pahor je bil obsojen na 4 leta odvzema prostosti s prisilnim delom, 2 leti izgube državljskih pravic in zaplembo celotnega premoženja, Karl Pahor, srednji kmet, pa na 8 let odvzema prostosti s prisilnim delom, 3 leta izgube državljskih pravic in zaplembo celotnega premoženja. Karolina Marušič (gospodinja) je bila obsojena na 4 leta odvzema prostosti s prisilnim delom, 2 leti izgube državljskih pravic in zaplembo celotnega premoženja. Ostali trije so dobili: Marija Pahor 6 let, Lado Pahor 5 let in Ida Cikovič 3 leta odvzema prostosti s prisilnim delom.⁷⁶ Poleg ujetih pri poskusu pobega čez mejo so bili po ZKLD obsojeni tudi ljudje, ki so vedeli, da njihovi sorodniki ali znanci nameravajo pobegniti, a tega niso javili oblastem. Obsojeni so bili nekateri predstavniki že omenjenih protikomunističnih oboroženih ilegalnih skupin, ki so vpadale na ozemlje FLRJ. Precej je bilo obsojenih tudi posameznih domačinov ali skupin domačinov, ki so iz solidarnosti, večkrat pa tudi zaradi obljube denarne nagrade pomagali beguncem iz notranjosti Slovenije in tudi iz drugih jugoslovanskih

⁷³ Ferjančič in Šturm, *Brezpravje*, str. 26–36.

⁷⁴ Uradni list FLRJ, št. 101/1947.

⁷⁵ Zakon o potrditvi, spremembah in dopolnitvah Zakona o kaznivih dejanjih zoper narod in državo z dne 15. 8. 1945 v: Uradni list FLRJ, št. 59/1946.

⁷⁶ PANG, PANG 974, Okrožno sodišče Nova Gorica, Kazenski vpisnik 1949, K 92/49.

republik prečkati mejo, ker so dobro poznali ozemlje. Nekateri izmed njih so poleg vodenja ljudi čez mejo tudi tihotapili blago. Med obsojenci najdemo tudi ljudi, ki so si dopisovali s sorodniki in prijatelji v inozemstvu in jih je UDV, ki je nadzirala pošto, aretirala ter obtožila, da so v pismih pisali proti FLRJ in njeni ureditvi itd. Nekateri so bili obsojeni zaradi obmejne propagande. Tako je bil domačin iz Goriških brd 17. junija 1948 pred Okrožnim sodiščem v Postojni obtožen, »da je dne 21. 3. 1948 v Golem brdu po noči vpil po vasi: 'Dol s Titom, živel Čerčil! Stalin ima lep smehljaj, nima pa riža, nima koruze, nima kruha, nima ničesar, Amerikanci imajo vsega, pridite Italijani in nas rešite, jaz imam amerikkansko srajco ne pa jugoslovanske! itd.« S podobnim obnašanjem je nadaljeval tudi naslednji dan. Po ZKLD (čl. 9, odst. 1) je bil obsojen na 2 leti in 6 mesecev odvzema prostosti s prisilnim delom.⁷⁷ Med politične procese, povezane z nadzorom obmejne družbe, lahko štejemo tudi nekatere obsodbe ljudi zaradi posedovanja nedovoljenih časopisov iz zamejstva. Tak primer je bil proces proti učiteljici, sestri duhovnika, Mariji Klinkon iz Tolmina, ki je potekal po prijavi pooblaščenstva UDV za okraj Tolmin. Ustna razprava je bila na okrožnem sodišču 27. julija 1948. Marija je bila obsojena, »da je v Libušnjah, okraj Tolmin, v letu 1947 delno ob času ZVU in delno pozneje po priključitvi tega ozemlja k Jugoslaviji, dobavljala na skrivaj v Gorici izhajajoče zoper novo Jugoslavijo in njeno družbeno ureditev napeljavane časopisje 'Demokracijo' in 'Slovenski Primorec' ter to časopisje razširjala dalje in obenem nabirala naročnike, s čimer je vršila propagando in agitacijo, ki vsebuje poziv na nasilno porušenje obstoječe državne ureditve. S tem je zakrivila kaznivo dejanje po čl. 9, odst. 1. zakona o kaznivih dejanjih zoper ljudstvo in državo«. Obsojena je bila na 3 leta odvzema prostosti s prisilnim delom in na povračilo stroškov kazenskega postopanja.⁷⁸

Na goriškem okrožnem sodišču je bilo med leta 1949 in 1951 13 ljudi obsojenih na smrt z ustrelitvijo. Od teh je bilo 11 političnih obsojencev, torej obsojenih po ZKLD, in sicer 9 leta 1949, 2 pa leta 1950. Med njimi je bila obsojena 1 ženska in 10 moških. Izmed 11 obsojenih po ZKLD je bilo 5 povezanih z mejo, in sicer vodje ilegalnih skupin, ki so večinoma vpadale iz STO, o katerih je govora že v poglavju o ilegalnih protikomunističnih skupinah. 2 moška, obsojena leta 1951, nista bila politična obsojenca, temveč obsojena zoper življenje in telo (smrtna kazen jima je bila nato spremenjena v zaporno, kasneje sta bila pomiloščena).⁷⁹ Od devetih obsojenih na smrt po ZKLD leta 1949 so bili ustreljeni štirje (od teh 2 zaradi meje-ilegalna skupina), petim pa je

bila v letih 1953–1954 smrtna kazen spremenjena v večletne zaporne kazni. Večino so izpustili v letih 1955 in 1956. Oba na smrt obsojena po ZKLD leta 1950 (zaradi meje-ilegalna skupina) sta bila ustreljena.⁸⁰ Ni znano, kje so bili ustreljeni pokopani.⁸¹

Spremembe v kazenski zakonodaji v začetku petdesetih let

Politična sprostitvev po prelomu s stalinizmom je prinesla tudi novo, liberalnejšo kazensko zakonodajo. Julija 1951 je stopil v veljavo kazenski zakonik, ki je v splošnem delu omejil samovoljo in nezakonitosti. V nasprotju s starim kazenskim zakonom je obsegal tudi posebni del oziroma seznam prepovedanih dejanj in kazni zanje. Ukinil je kazni izgube državljanstva, odvzema prostosti s prisilnim delom itd. Zvezna skupščina je leta 1953 sprejela novi zakonik o kazenskem postopku, katerega novosti so bile, omejitev vse-mogočnosti javnih tožilcev v preiskovalnem postopku in prenos preiskave v roke sodišč, razširitev pravice obtoženca do obrambe, omejitev trajanja pripora itd. Z načelno prepovedjo vmešavanja lokalnih oblasti v delo sodišč je bil storjen korak k njihovi neodvisnosti, vendar o pravi samostojnosti še ne moremo govoriti, saj so morala sodišča še vedno odločati v skladu s partijsko politiko. Ilegalnih prehodov državne meje sodišča niso več obravnavala kot dejanja zoper ljudstvo in državo, torej kot politične delikte,⁸² razen če ni bil kdo obsojen po 110. in 111. členu kazenskega zakonika iz leta 1951, ki sta za kaznivo dejanje zoper ljudstvo in državo določala: »110. člen Beg z namenom sovražnega delovanja, 111. Organiziranje in spravljanje oboroženih skupin, posameznikov in materiala v Federativno ljudsko republiko Jugoslavijo«. Na goriškem okrožnem sodišču najdemo tudi leta 1954 primere obsojenih zaradi meje po zgoraj omenjenih členih, ki so pravno dvomljivi in jih lahko štejemo za politične procese.⁸⁴ Na splošno pa lahko ugotovimo, da je med

⁸⁰ ARS, AS 1931, Spisek obsojenih oseb, nad katerimi je bila izvršena smrtna kazen v času od 1945 do 31. 12. 1952. Seznam šestih ustreljenih, ki so bili v letih 1949 in 1950 na goriškem okrožnem sodišču s sedežem v Postojni po ZKLD obsojeni na smrt z ustrelitvijo: Jože Cucek, delavec, rojen 20. 3. 1919 v Košani, kazen izvršena 16. 12. 1950 (zaradi meje-ilegalna skupina); Marija Kobal, gospodinja, kmetica, gostilničarka, rojena 22. 3. 1909 v Colu, živela v Vrhpolju pri Vipavi, sodba izvršena 1. 9. 1949 v Ljubljani; Milan Oblak, kmečki delavec, rojen 5. 10. 1922 v Studencu-Postojna, kazen izvršena 22. 2. 1951 v Ljubljani (zaradi meje-ilegalna skupina); Jordan Palčič, delavec, rojen 10. 9. 1925 v Sokoličih-Sežana, kazen izvršena 15. 6. 1950 v Ljubljani (zaradi meje-ilegalna skupina); Ivan Slavec, mesar, rojen 24. 6. 1925 v Knežaku, kazen izvršena 9. 2. 1950 v Ljubljani (zaradi meje-ilegalna skupina); Darko Toroš, kmet, rojen 13. 12. 1921 v Medani, kazen izvršena 16. 3. 1950.

⁸¹ PANG 974, Okrožno sodišče Nova Gorica, Kazenski vpisniki 1949, 1950, 1951.

⁸² Režek, Med resničnostjo in iluzijo, str. 68–74.

⁸³ Uradni list FLRJ, št. 13/1951.

⁸⁴ PANG Kazenski vpisnik 1954, primer K 80/1954.

⁷⁷ PANG 974, Okrožno sodišče Nova Gorica 1946–1949, Sodbe 1946–49, kz – spisi 1948–49, t. e. 38, K 64/48.

⁷⁸ PANG 974, Okrožno sodišče Nova Gorica, FSC. 38, Sodbe 1946–1949, t. e. 38, K 69/48.

⁷⁹ PANG 974, Okrožno sodišče Nova Gorica, Kazenski vpisniki 1949, 1950, 1951.

Razmerje obsojenih po ZKLD glede na ostale obsojence pri Okrožnem sodišču Gorica. V tretjem stolpcu je naveden delež obsojenih zaradi prehoda meje glede na vse obsodbe po ZKLD.⁸⁵

LETO	ZKLD Vsi obsojeni %	ZKLD MEJA % Od vseh ob. po ZKLD	ZTŠS	ZKUD ZOPER URADNO DOLŽNOST	KAZEN ZOPER VARNOST JAVNEGA PROMETA	UMOR	TATVINA	OSTALO	SKUPAJ
1948	64 42%	23 62%	29	14	33	5	6		151
1949	218 83%	182 83%	1		40		2	2	262
1950	141 68%	131 92%		11	41	7	5	2	207
1951	121 64%	110 91%	1	9 (od teh trije tudi po ZTŠS)	11	3	43		188

letoma 1952 in 1955 število političnih procesov pri goriškem okrožnem sodišču precej upadlo. Povečevalo se je število klasičnih deliktov. Med obsojenci, ki jih lahko štejemo za politične, najdemo v tem obdobju največ obsojenih zaradi sovražne propagande po 118. členu kazenskega zakonika.⁸⁶

Ubiti na meji

O številu ubitih na celotni takratni meji med letoma 1947 in 1954 nimamo točnih podatkov. Za nekaj let obstaja mesečna statistika, ki jo je vodila UDV. Po njenem poročanju je bilo leta 1947 na vsej meji ubitih 47 ljudi, leta 1948 54 in leta 1949 201 (od teh 6 na meji z Madžarsko).⁸⁷ Za čas med aprilom 1949 in januarjem 1950 nam podatke o ujetih in ubitih prinaša tudi »Bilten graničnih enot za Slovenijo 1950«. Iz poročila ugotovimo, da je bilo v omenjenem obdobju na vsej meji z Zahodom (z Italijo, STO, Avstrijo) ujetih 2592 in ubitih 192 ljudi. Od tega jih je bilo na meji z Italijo ujetih 1646, ubitih 26, na meji s STO ujetih 296, ubitih 70, na meji z Avstrijo pa ujetih 650 in ubitih 96 ljudi. Ubiti naj bi bili različni »sovražni elementi, diverzanti, tibotapci in oboroženi banditi«. Po poročanju UDV za leto 1950 so bili na meji z Italijo ubiti 4 ljudje, na meji s STO 20, na meji z Avstrijo 18, na meji z Madžarsko 4, skupaj 46.⁸⁹ Leta 1952 je bilo na vsej meji ubitih 20 ljudi,⁹⁰ leta 1953 5 in leta 1955 5 ljudi.⁹¹

Jugoslovanski graničar na straži na Kostanjevici (Na kapeli, 143 m) opazuje dogajanje v Gorici (hrani Goriški muzej).

Glede postopanja s trupli ustreljenih na meji so veljale določene odredbe, ki pa so se z leti spreminjale. Odredba iz leta 1950 je določala slačenje delov obleke in obutve usmrčenega. Vsekakor pa so bila vsaj od leta 1952 enotam na meji dana konkretnjša navodila glede postopanja pri usmrtni. Tako je ministrstvo za notranje zadeve FLRJ v skladu s komando KNOJ-a pod št. IV-9838 18. junija 1952 izdalo pisno navodilo, ki se je glasilo: »Komanda čete KNOJ-a, na katere območju se je usmrtitev dogodila, bo obvestila o tem oddelek za notranje zadeve LO okraja pristojnega po kraju incidenta. Na podlagi tega poročila bo moral pristojni državni matičar izvršiti vpis smrti v mrliško matično knjigo oziroma opraviti postopek, ki ga predpisuje zakon o državnih matičnih knjigah, zlasti členi 39, 40, 41 in 43 cit. zakona. Po končanem ogledu na kraju dogodka bo določena komisija (javni tožilec, oficir KNOJ-a, organ UDV in zdravnik) dala truplo ubitega našega ali tujega državljanca na razpolago tistemu občinskemu ljudskemu odboru, na katerega območju se je smrt dogodila. Občinski LO je dolžan, da opravi pokop trupla na najbližjem pokopališču, razen v primeru, če bi bila izdana odločba o

⁸⁵ Podatke v tabeli sem pridobil z analizo kazenskih vpisnikov Okrožnega sodišča Gorica za leta 1948, 1949, 1950 in 1951, ki so v PANG. Med obsojenimi po ZKLD zaradi meje je všteti tudi 13 ljudi, ki so bili med letoma 1948 in 1950 obsojeni po dveh zakonih, ZKLD in ZTŠS.

⁸⁶ PANG Kazenski vpisniki 1952–1954.

⁸⁷ Čelik, *Stražarji*, str. 224.

⁸⁸ NUK, Na straži socializma, Bilten graničnih enot za Slovenijo 1950.

⁸⁹ ARŠ, AS 1931, RSNZ SRS, BILTEN UPRAVE DV-1950, A-22-1, letno poročilo UDV.

⁹⁰ ARŠ, AS 1931, RSNZ SRS, BILTEN UPRAVE DV-1952, A-22-3, letno poročilo UDV.

⁹¹ Čelik, *Stražarji*, str. 224.

predaji trupla družini ubitega. Pokop trupla izven pokopališča ni dovoljen. O smrti civilne osebe kakor tudi kraju pokopa oddelek za notranje zadeve ne obvesti direktno družine ubitega, temveč to uredi preko oddelka za notranje zadeve tistega LO, na katerega območju živi družina umrlega. Obvestilo o smrti mora biti družini priobčeno ustno. Za truplo ubite vojaške osebe poskrbijo vojaške oblasti po posebnih navodilih.»⁹²

Nekaj primerov obmejnih ubojev lahko zasledimo že med letoma 1945 in 1947, ko je bilo primorsko ozemlje razdeljeno na cono A in cono B Julijske krajine. Zgodili so se na mejnih ozemljih cone B in Jugoslavije ter na Morganovi liniji, ki je delila cono A in B.⁹³ O ubojih na Morganovi liniji je pisal tudi goriški časopis *Demokracija*. V njem zasledimo novico, da je 28. junija 1947 Narodna zaščita na Banjšicah streljala na skupino domačinov, ki so že prečkali Morganovo linijo in so bili namenjeni v Gorico, da bi v mestu prodali nekaj pridelkov in z izkupiškomo nabavili nujne stvari, ki jih v coni B ni bilo. Pri tem naj bi Narodna zaščita ubila tri moške in dve ženski.⁹⁴ Je pa to novico časopis v naslednji številki takoj popravil, ker je dopisnik kasneje sporočil, da je bila pri streljanju ubita le ena oseba. Do pomote je prišlo, ker so bile ostale osebe ujetе in poslane v zapore v Ajdovščini, prvotno pa se je mislilo, da so bile ubite.⁹⁵

Za razumevanje takratnih skrajnih razmer, v katerih je živel prebivalstvo ob meji, je pretresljiv tudi uboj Jožefa Sitarja, domačina iz Goriških brd. Z ženo Marico in dvema otrokoma je živel v vasi Belo pri Kožbani. Bil je zaveden Slovenec, med vojno je bil vključen v NOB. Uboj se je zgodil februarja 1950, ko se je Jožef na poti proti domu v Belo ustavil v Hlevniku v hiši družine Miklavčič, da bi se odpočil in pogrel. V hiši so bili trije člani družine Miklavčič: gospodinja Slavka, sestra Jožefove žene, gospodar Vladimir Miklavčič in njun 12-letni sin Renato. Med tem časom se je v hiši pojavil tudi knojevec iz bližnje karavle na Vrhovljah. S konjem je prišel po mleko, za pasom je imel pištolo. Knojevec in Jožef sta se besedno sprla. Knojevec je začel groziti in ga priganjati, da mora z njim. Repetiral je pištolo, Jožef se je upiral. Čez čas je le vstal in šel pred njim iz hiše. Knojevec ga je odgnal po cesti proti karavli.⁹⁶ Tudi Jožefova hčerka Olga, poročena Blažič, se spominja večera, ko je knojevec ubil njenega očeta. Bilo je zvečer, ko so z mamo in bratom čakali očeta. Zaslišali so več zaporednih strelav, čez čas pa še enega. Knojevec je Jožefa ustrelil na cesti, ki pelje na karavlo. Mama je zaman čakala, da se oče vrne. Hotela je iti poizvedovat na karavlo, a so ji knojevci prepovedali. Kasneje ji je nekdo svetoval, naj se pozanima pri miličnikih. Tam so ji rekli, da je mož morda zaprt v zaporu v Solkanu

pri Bartolomeju, kjer je bil sedež UDBE. Ker ni ime-la denarja, se je v zapore v Solkan odpravila peš. Tako je tja večkrat nesla kak priboljšek, misleč, da bo za moža.⁹⁷ Miličnik Zalko Erzetič se je tega spominjal. Žena se mu je smilila, saj je kot Bric Sitarja poznal in je vedel, da so ga ubili, a so morali biti miličniki tihi. Hrano, namenjeno Sitarju, so si razdelili pazniki.⁹⁸ Po približno dveh mesecih so ji na UDBI končno povedali, da moža ne bo videla nikoli več, ker so ga ustrelili na meji. Družina Miklavčič je hodila skoraj vsak dan na karavlo po pomije, da so z njimi hranili prašiče. Kak dan po Jožefovem uboju je Slavka s sinom na poti proti karavli srečala omenjenega knojevca in ga vprašala, kje je njen svak. Ta ji je rekel: »Poslao sam ga svome Bogu.« Komandir karavle pa jo je ustrahoval, da ne sme o tem nikomur povedati, tako da sestri o uboju moža ni nič povedala.⁹⁹ Pričevanje o uboju potrjuje tudi kratek zapis v zaupnem poročilu UDV: »Na sektorju Hlevnika v Brdih je šel vojak KNOJA na dom Sitar Jožeta, ga odpeljal iz hiše proti meji, kjer ga je s sedmimi strelji iz pištole ubil. Tudi ta vojak je bil aretiran.«¹⁰⁰ Oblasti so vojaka le aretirale, kaj se je nato z njim zgodilo, ne vemo. Sitarjeva žena je morala sama skrbeti za dva otroka in delo na kmetiji. Priznavalnine ji kot borčevski vdovi niso odobrili, češ da mu manjka en mesec sodelovanja v NOB. Sorodniki še danes ne vedo, kje ležijo posmrtni ostan-ki Jožefa Sitarja. Po osamosvojitvi Slovenije 1991 je komandir karavle Miloš Šestović nečaku umorjenega Jožefa Zmagu Sitarju priznal, da je dobil od nadrejenih navodilo, da o umoru oziroma njegovem poteku ne sme ničesar povedati. Komandir je sorodnikom tudi pomagal iskati Jožefov grob. Opravili so že več sondiranj terena, a žal brez uspeha.¹⁰¹

O pobegih iz FLRJ in ubojih na meji je poročalo tudi lokalno časopisje, zlasti glasilo Slovenske demokratske zveze (SDŽ) *Demokracija*, ki je začela izhajati konec aprila 1947 v Gorici (Italija), nekaj pa tudi glasilo odbora osvobodilne fronte Goriške oblasti, *Nova Gorica*, ki je od jeseni 1947 izhajala v Novi Gorici in je bila predhodnik današnjih *Primorskih novic*. Pri pisanju teh dveh časopisov je bila seveda velika razlika. *Nova Gorica*, ki je bila režimski časopis, vesti o prebegih in streljanju razen redkih izjem skoraj ni prinašala. Če pa je že poročala, je poročala nekritično in je delovanje obmejnih vojaških organov opravičevala. Največ podatkov o jugoslovanski represiji na meji prinaša *Demokracija*, ki je bila protikomunistično usmerjena. Ta časopis je redno in kritično poročal o represiji Titovega režima na Primorskem ter o dogajanju na meji. Denarne prispevke za *De-*

⁹² ARS, AS 1931, MNZ, Meja 1947–1970, t. e. 1486.

⁹³ Čelik, *Stražarji*, str. 185–186.

⁹⁴ *Demokracija*, 4. 7. 1947, št. 11, str. 4.

⁹⁵ *Demokracija*, 11. 7. 1947, št. 12, str. 4.

⁹⁶ Ustni vir: Slavka Miklavčič.

⁹⁷ Ustni vir: Olga Sitar, poročena Blažič.

⁹⁸ Ustni vir: Zalko Erzetič.

⁹⁹ Ustni vir: Slavka Miklavčič.

¹⁰⁰ ARS, AS 1931, Poročilo UDV št. 2/50 od 1. februarja do 28. februarja 1950, Ministrstvo za notranje zadeve FLRJ, A-22-1_01.

¹⁰¹ Ustni vir: Zmagu Sitar.

mokracijo so anonimno prispevali tudi mnogi begunci, ki so v italijansko Gorico pribežali iz primorskih krajev FLRJ. Uredništvo je bralce večkrat obveščalo, da v Gorici na Riva Piazzuta 18 deluje »dobrodelna pisarna« za pomoč beguncem iz FLRJ, ki jo je vodil viden član SDZ, odvetnik Avgust Sfiligoj.¹⁰² Pisanje Demokracije je dragoceno, ker nam precej slikovito poroča o primerih ustreljenih na meji. Tako je 21. novembra 1947 v članku z naslovom »Nov obmejni zločin« poročala, da so jugoslovanski obmejni vojaki z »mitrami«¹⁰³ v prvih treh tednih novembra na meji ubili tri primorske domačine. Najprej so s strelom v tilnik pokončali dva fanta, ki sta skušala zbežati v Italijo. Proti polnoči 17. novembra 1947 pa je bilo na državni meji v bližini Števerjana slišati streljanje in človeško vzdihovanje. Drugo jutro so okrog 30 metrov od žice našli krvavo truplo 48-letnega kmeta Jožeta Koršiča s Huma pri Kojskem. Ta je hotel na skrivaj obiskati ženo, ki je »pred komunističnim nasiljem zbežala na italijansko stran«.¹⁰⁴ Konec novembra 1947 je obmejna straža ubila tudi Albina Hrasta iz Stanovišča pri Breginju, ki je hotel pobegniti, kot se je izrazila Demokracija o komunistični Jugoslaviji, »iz tako imenovanega obljubljenega raja«. Ustrelili so ga ob reki Nadiži med Breginjem in Plastiščami. Pokopali so ga na domačem pokopališču.¹⁰⁵

V časopisu je bil odmeven uboj 25-letnega Karla Ferfolje iz Štandreža, ki je nekaj časa delal v Jugoslaviji in je hotel v nedeljo, 15. februarja 1948, ob 3. uri zjutraj med Mirnom in Rupo ilegalno priti na italijansko stran k svoji družini po očetu v Štandrež. Obmejni stražar ga je opazil in ustrelil. Nova Gorica je v članku z naslovom »Obmejne predpise je treba spoštovati« fantov uboj opravičevala. Sklicevala se je na površnost in predrznost mnogih, zlasti pa mladine, ki ne upošteva obmejnih predpisov. »Mnogo ljudi, posebno mladina, preveč površno jemlje ukrepe v zvezi z državno mejo. Že nešteto krat smo opominjali, da se je treba pri prehodu preko državne meje držati predpisov, ki so jih sporazumno sprejele jugoslovanske in italijanske oblasti. Prehodi so dovoljeni samo s prepustnico na določenih cestnih blokih in to samo podnevi. Vsaka druga pot je združena z nevarnostjo. Če koga doleti pri takem nedovoljenem prehodu večja ali manjša neugodnost ali pa še huje, da riskira celo življenje, niso tega krivi obmejni organi, ki so postavljeni, da vestno po navodilih stražijo mejo, pač pa so krivi ljudje sami, ki ne upoštevajo predpisov. Zlasti neresno jemlje vso stvar mladina iz obmejnih vasi, ki se rada izpostavlja neugodnostim, včasih morda samo, da vidi svoje stare znance ali kaj podobnega.«¹⁰⁶ Nova Gorica je nadalje pisala, da je bil ubiti mladenič Ferfolja vinjen, ko je skušal nekaj pred 3. uro zjutraj prečkati mejo; da ga je jugoslovanska

obmejna straža, ko ga je opazila, večkrat pozvala, naj se ustavi, Ferfolja pa naj bi po opozorilu še bolj pospešil korak. Straža naj bi najprej streljala v zrak, ko pa se mladenič kljub opozorilnemu strelu ni hotel ustaviti, je streljala vanj in ga ranila v roko. Ranjen se je spustil v beg. Straža je nato ponovno streljala in ga smrtno zadela. Zjutraj je prišla komisija, ki je ugotovila vse okoliščine in predala truplo krajevemu odboru v Mirnu za pokop. Pogreb je bil dan kasneje na mirenskem pokopališču. Članek v Novi Gorici se je zaključil s ponovnim opozorilom: »Ta dogodek, ki ga je na vsak način treba obžalovati, naj bo v opomin vsem lahkomiselnim, ki nočejo razumeti, da je treba obmejne predpise upoštevati, ker so straže zato postavljene, da izvršujejo svojo dolžnost.«¹⁰⁷

Demokracija je v članku z naslovom »Meja smrti« uboj Karla Ferfolje v celoti obsodila. V članku ni omenjeno, da je ubitega Ferfoljo straža opozorila, naj se ustavi, preden je streljala vanj, ter da je bil ob bežanju vinjen. »Težko nam je, ko moramo zopet beležiti žalosten dogodek na meji in javnosti sporočiti, da je zopet padlo mlado življenje slovenskega fanta, zadeto od krogle Titovih vojakov ... V zadnjih štirinajstih dneh beležimo že tretji tak slučaj, v sv. Antonu pri Koprju, v Opatjem selu in sedaj v Mirnu ...« Nadalje je Demokracija pisala: »Primorski dnevnik od 18. t. m. se opravičuje, češ 'obmejne predpise je treba spoštovati'. Prav! Toda spoštovati je treba tudi človeške pravice do prostega in svobodnega kretanja, ne pa s terorističnim in policijskim režimom prisiliti lastne brate, da morajo skrivaj bežati po stranpoteh in tvegati življenje za dosego rešilnega cilja, kot pa nadaljevati življenje sužnjev. Ali živimo med divjaki ali med ljudmi?«¹⁰⁸

Poročanje o žrtvah na meji se je v Demokraciji nadaljevalo. Februarja 1948 so Titovi obmejni vojaki

Bodeča žica na državni meji med Republiko Italijo in Federativno ljudsko republiko Jugoslavijo (FLRJ) ob železniški postaji v Novi Gorici na razglednici, poslani iz Gorice 3. decembra 1954 (hrani Goriški muzej).

¹⁰² Demokracija, 11. 6. 1948, št. 24, str. 4.

¹⁰³ Mitra je brzostrelka.

¹⁰⁴ Demokracija, 21. 11. 1947, št. 31, str. 4.

¹⁰⁵ Demokracija, 5. 12. 1947, št. 34, str. 4.

¹⁰⁶ Nova Gorica, 28. 2. 1948, št. 5, str. 2.

¹⁰⁷ Prav tam.

¹⁰⁸ Demokracija, 20. 2. 1948, št. 1, str. 1.

med Vipolžami in Cerovim ustrelili žensko, ki je hotela zbežati v Italijo. Truplo so skrili. V Britofu pod Marijinim Celjem so Titovi vojaki prijeli moškega, ki je tudi hotel zbežati v Italijo. Pretepli so ga tako neusmiljeno, da je ganilo vse, ki so slišali njegovo vpitje. Nato so ga ustrelili. Nekaj mesecev pred tem so vojaki v Pomiščeku na meji Benečije ustrelili 9-letno deklico, ko je tekla za mamo, ki je nesla kosilo sinovoma v gozd. 19. marca 1948 je *Demokracija* o smrtnih žrtvah v Šempetru pri Novi Gorici zapisala: »V noči na torek 16. 3. sta dva moška hotela v Italijo na meji blizu Šempetru pri Gorici. Titova straža ju je zapazila in sprožila mitro. Eden je obležal mrtev, drugemu je uspelo prekoračiti mejo. Pač smrt na begu iz sužnosti v življenje.«¹⁰⁹

Tudi za leto 1949 je bilo v *Demokraciji* precej poročil o ubojih na meji. V noči na petek, 11. marca, sta v bližini nove bolnišnice na šempetrski strani pri Gorici neki moški in ženska hotela prekoračiti mejo. Jugoslovanske straže so ju opazile in ju »pokosile z mitro«.¹¹⁰

Konec maja 1949 je *Demokracija* poročala o ubojih na meji v okolici Nove Gorice: »Titove straže na meji okoli Gorice so v zadnjih desetih dneh pobile tri osebe, ki so hotele bežati v Italijo.«¹¹¹ Konec junija 1949 je pisala o uboju pri novogoriški železniški postaji: »29. junija ob dveh zjutraj je mitra Titovega miličnika, stražnika na severni postaji v Gorici, podrla neznanega moškega pet metrov proč od meje.«¹¹²

22. julija 1950 je na meji v Gorici okoli 22. ure iz Jugoslavije v Italijo hotelo pribežati šest civilistov. Obmejni stražarji so jih opazili in začeli nanje streljati z »mitrami«, pri tem so tri ubili, tri pa zajeli.¹¹³

Nekateri vidnejši uspeli prebegi iz poročanja *Demokracije*

Demokracija je precej poročala tudi o uspehih prebegih v Italijo in posamezne primere tudi podrobneje opisovala (tu so navedeni samo najbolj sporočilni). Konec maja 1948 je v prispevku »Novi pribežniki« poročala: »Iz Titovega raja prihajajo vsak dan novi pribežniki, eni posamič, drugi v skupinah. Tako je v tem tednu pribežalo v Italijo nekaj družin iz Markič pri Marijinem Celju, vsega skupaj 12 oseb z živino in blagom. Vsi pribežniki pripovedujejo o neznosnosti političnega pritiska, žuganju od strani zaupnikov OZNE, vsiljevanju komunističnih lažnivcev in splošnem pomanjkanju.«¹¹⁴ 22. aprila 1949 je bil v *Demokraciji* objavljen prispevek z naslovom »Vedno več pribežni-

Ohranjeni obmejni jugoslovanski stražno-opazovalni stolp v Medani (Plešivo) v Goriških brdih (foto: Renato Podbersič).

kov«, ki je ljudem sporočal: »Iz Titovega raja prihaja semkaj vedno več pribežnikov, ki izjavljajo, da je tam življenje zmeraj bolj neznosno. Pri Gorici je v torek 19. t.m. prekoračila mejo trojica: dva možka in ena ženska. Nad Dolenjami v Brdih je prišlo na to stran par družin, skupno 18 oseb z živino in tovari. Pripeljali so s seboj tudi nekaj vina. Ubežniki prihajajo zaporedoma vsak teden.«¹¹⁵

Nekateri pobegi so bili prav nenavadni. 25. julija 1950 se je pri železniški postaji v Novi Gorici dogodil nenavaden pobeg. *Demokracija* je takole poročala: »V torek 25. julija pa je pridrvel na prostor pred gornjo postajo v Gorici voz jugoslovanskega rdečega križa. Z vojo naglico je zavozil k žici, kjer se je ustavil. Tedaj se odpro vrata in nekdo je naglo skočil čez žico v Italijo.«¹¹⁶ *Demokracija* je poročala tudi o pobegih ljudi iz drugih jugoslovanskih republik. Decembra 1948 je pisala o nenavadnem prebegu Hrvata Marka Miletiča iz Jugoslavije v Italijo. Skril se je v železniški voz. Šele na postaji v Trziču so ga pri pregledu odkrili italijanski karabinjerji. Bil je ves strgan in sestradan. Izjavil je, da je bil član ustaške vojske in da se je tri leta skrival po gozdovih. Italijanske oblasti so ga poslale v zapor

¹⁰⁹ *Demokracija*, 19. 3. 1948, št. 12, str. 4, članek »Zopet smrt na meji«.

¹¹⁰ *Demokracija*, 11. 3. 1949, št. 10, str. 4.

¹¹¹ *Demokracija*, 27. 5. 1949, št. 21, str. 4.

¹¹² *Demokracija*, 4. 11. 1949, št. 47, str. 4.

¹¹³ *Demokracija*, 28. 7. 1950, št. 30, str. 4, članek »Dogodilo se je na meji v Gorici«.

¹¹⁴ *Demokracija*, 28. 5. 1948, št. 22, str. 4.

¹¹⁵ *Demokracija*, 22. 4. 1949, št. 16, str. 4.

¹¹⁶ *Demokracija*, 28. 7. 1950, št. 30, str. 4, članek »Dogodilo se je na meji v Gorici«.

zaradi suma, da je leta 1945 v Furlaniji zagrešil hude zločine.¹¹⁷ Nekateri begunci so se pri pobegu posluževali dobrih plavalnih sposobnosti. O tem je 11. junija 1949 med drugim poročal prispevek z naslovom »In zopet dva«: »Pred dnevi je na dramatičen način pribežal z jugoslovanske strani v Italijo srbski ineženir Bogdanović, ki je bil zaposlen pri gradnji Nove Gorice. Preplaval je Sočo in se prebil skozi nekatere kanale. V torek 7. junija je skrivaj prekoračil državno mejo v bližini Dolenj uradnik Franc Gregorič. Po njegovih izjavah je bil odpušen iz službe, ki jo je imel v Beogradu. Ker je pa imel občutek, da s tem postopanje proti njemu še ni ustavljeno, je pobegnil čez mejo in se predstavil italijanskim obmejnimi stražam.«¹¹⁸ *Demokracija* je pisala tudi o bežanju tujih državljanov iz držav takratnega vzhodnega bloka. Aprila 1949 med drugim zasedimo: »V zadnjih osmih dneh je iz Titovine pribežalo 13 Romunov, najprej deset, drugi dan pa še trije, ki so utekli iz nekega taborišča.«¹¹⁹

Zaključek

Obravnavana leta so bila za življenje prebivalstva ob meji verjetno najtežja. Razmere so se izboljšale že s podpisom videmskega sporazuma leta 1954, ko se je meja zopet postopoma sprostila. Jugoslavija je spremenila politiko do zahoda. Prebivalci krajev ob meji so dobili prepustnice, ki so jim omogočale lažji prehod v Italijo. To pa ni veljalo za prebivalce znotraj Slovenije. Število nedovoljenih prehodov državne meje je v petdesetih letih kljub temu naraščalo. Od srede petdesetih let je prevladovala ekonomska emigracija. Kljub temu pa je bila to še vedno strogo varovana meja. Vojaki JLA so na ilegalne prebežnike streljali vse do konca SFRJ.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 227, Državni sekretariat za pravosodje.

AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije (RSNZ SRS).

AS 1589, Centralni komite zveze komunistov Slovenije.

AS 1529, Osebna zbirka Boris Kraigher.

PANG – Pokrajinski arhiv Nova Gorica

PANG 245, Občinsko sodišče Tolmin.

PANG 485, Okrajni komite zveze komunistov Slovenije.

PANG 544, Okrajno sodišče Nova Gorica.

PANG 974, Okrožno sodišče Nova Gorica, Kazenski vpisniki Okrožnega sodišča Nova Gorica 1948, 1949, 1950, 1951.

Uradni list FLRJ, št. 59/1946.

Uradni list FLRJ, št. 86/1946.

Uradni list FLRJ, št. 101/1947.

Uradni list FLRJ, št. 13/1951.

NUK – Narodna in univerzitetna knjižnica

Na straži socializma. Bilten graničnih enot za Slovenijo 1950 (sign. 91197).

ČASOPISNI VIRI

Demokracija, 1947, 1948, 1949, 1950.

Nova Gorica, 1948.

USTNI VIRI

Andrej Černe, rojen 1933 v Solkanu, živi v Solkanu. Zalko Erzetič, rojen 1923 v Slapniku, umrl 2010, živel v Novi Gorici.

Roman Kocjančič, rojen 1926 v Neblem, živi v Neblem.

Slavka Miklavčič, rojena 1919 v Hlevniku, živi v Hlevniku.

Bogdan Sfiligoj, rojen 1932 na Dobrovem, živi v Krminu.

Anton Sirk, rojen 1934 v Višnjeviku, živi v Novi Gorici.

Miloš Sirk, rojen 1929 v Višnjeviku, živi v Višnjeviku.

Olga Sitar Blažič, rojena 1941 v Belem pri Kožbani, živi v Belem pri Kožbani.

Zmago Sitar, rojen 1925 v Podpozniku pri Kožbani, živi v Novi Gorici.

Aleš Zucchiati, rojen 1936 v Medani (Plešivo), živi v Solkanu.

LITERATURA

Adriano, Pino in Giorgio Cingolani: *La via dei conventi: Ante Pavelić e il terrorismo ustascia dal Fascismo alla Guerra Fredda*. Milano, Mursia, 2011.

Čelik, Pavle: *Stražarji državne meje v Sloveniji (1918–2013)*. Ljubljana: Modrijan, 2013.

Čoh, Mateja: *»Za svobodo, kralja in domovino«: ilegalne skupine v Sloveniji med letoma 1945 in 1952*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2010.

Ferjančič, Roman in Lovro Šturm: *Brezpravje: slovensko pravosodje po letu 1945*. Ljubljana: Nova revija, 1998.

Gombač, Boris M.: »Controesodo«. Povojne migracije italijanskega prebivalstva v Jugoslavijo (1945–54). *Annales, Analiza za istrske in mediteranske študije*, 11, 2001, 2 26), str. 371–386.

¹¹⁷ *Demokracija*, 10. 12. 1948, št. 50, str. 4.

¹¹⁸ *Demokracija*, 11. 6. 1949, št. 25, str. 4.

¹¹⁹ *Demokracija*, 29. 4. 1949, št. 17, str. 4, članek »Naval beguncev«.

- Malnič, Andrej: Topografija spomina na novo mejo. *Acta Histriae* VI, 1998, str. 331–346.
- Marušič, Jakob: Muzej Spomni se name. *Goriški letnik*, št. 36/2012. Nova Gorica: Goriški muzej, 2012, str. 381–385.
- Marušič, Jakob: Muzej Stražarski stolp na meji. *Goriški letnik*, št. 36/2012. Nova Gorica: Goriški muzej, 2012, str. 377–380.
- Mikola, Milko: *Rdeče nasilje: represija v Sloveniji po letu 1945*. Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2012.
- Podbersič, Renato: *Revolucionarno nasilje na Primorskem: Goriška in Vipavska 1941–1945*. Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2011.
- Pučnik, Jože: *Iz arhivov slovenske politične policije: UDBA, OZNA, VOS*. Ljubljana: Veda, 1996.
- Režek, Mateja: Med resničnostjo in iluzijo. Ljubljana: Modrijan, 2005.
- Rutar, Borut in Ivo Jevnikar: *Rudolf Uršič in Andrej Slavko Uršič. Jeronova rodbina narodnjakov v Kobaridu*. Kobarid: Društvo TIGR Primorske, 2001.
- Stres, Peter: Izseljivanje prebivalcev iz Brd v letih pred priključitvijo k FLRJ 15. septembra 1947. *Etnolog*, št. 1, 1992, str. 211–216.
- Troha, Nevenka: Fojbe v slovenskih in italijanskih arhivih. *Fojbe* (ur. Tine Logar et al.). Ljubljana: Cankarjeva založba, 2012, str. 253–295.
- Troha, Nevenka: Preselitve v Julijski krajini po drugi svetovni vojni. *Prispevki za novejšo zgodovino, Zbornik Milice Kacin Wohinz*, št. 1/2000, str. 255–268.
- Vidmar, Cvetko: *Zadnja tuja vojaška okupacija slovenskega ozemlja: oris zavezniške vojaške uprave v Slovenskem primorju: (od 12. junija 1945 do 15. septembra 1947)*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2009.

S U M M A R Y

Surveillance and repression on the border between the Federal People's Republic of Yugoslavia and Italy in the period 1947–1954

The contribution describes the events that took place along the border between the Federal People's Republic of Yugoslavia (FLRJ) and Italy in the period 1947–1954. It focuses on surveillance and repression that the Yugoslav regime exercised in the border area of northern Primorska. The new border, demarcated in 1947, was the border between the

communist and western capitalist democratic world in the then emerging Cold War. Until 1954, said border remained hermetically closed and under strict military control, leaving a profound mark on the local population. In the Gorizia and Tolmin areas, the border divided the previously common economic and cultural area and separated the predominantly rural hinterland from its urban centres that remained in Italy. The goal of the Communist Party of Yugoslavia (KPJ) was to exert complete control over society and the border. There were two frontier zones. The narrow one, called the state frontier zone, reached 100 metres into Yugoslavia's interior. Access was only granted to border troops, the so-called KNOJ units, militia, and local residents. The wider one, also called the frontier zone, reached fifteen kilometres into the state's interior. The border was heavily guarded to prevent any attempt at escape to the West and any secret border crossings into Yugoslavia by armed persons connected to the Yugoslav anti-communist military emigration acting against the Tito regime. Border surveillance was largely in the hands of the Yugoslav political police, known as the State Security Administration (UDV–UDBA), which under the instructions of the KPJ. Border area control was carried out in conjunction with intelligence activities, surveillance and terrorising the local population. Until 1953, military surveillance of the border was carried out by the units of the National Defence Corps of Yugoslavia (KNOJ), succeeded by the units of the Yugoslav People's Army.

The period covered by the article at hand relates to mass emigration. Before Primorska was annexed to FLRJ on 15 September 1947, most people emigrated in fear of communism, as well as for economic reasons. The greatest emigration wave, however, took place in the first years after the annexation of Primorska, again for primarily political and economic reasons. Between 1947 and the mid-1951, at least 4,003 Slovenes fled from the Tolmin and Gorizia areas. The Yugoslav military units shot at illegal border crossers, killing many. For the period between 1947 and 1955, UDV reports reveal that the Yugoslav military units killed at least 374 persons along the entire borderline (with Italy, the Free Territory of Trieste, Austria and Hungary).

Another institution of repression was the then courts which served the interests of the ruling KPJ. The number of political convicts tried under revolutionary laws soared at no time as much as it did between 1947 and 1951. The courts also treated illegal border crossings as political delicts.

1.03 Kratki znanstveni prispevek

UDK 330.341.424(497.4Celje)"1850/1900"
664.73(497.4Celje)"1903/2014"

Prejeto: 5. 1. 2015

Marija Počivavšekdr. zgodovine, muzejska svetnica, Muzej novejšje zgodovine Celje, Prešernova ulica 17, SI-3000 Celje
E-pošta: marija.pocivavsek@mnzc.si

Rakushev mlin: 1903–2014

IZVLEČEK

V drugi polovici 19. stoletja je industrializacija zajela tudi Celje in v prvi polovici 20. stoletja je bilo to mesto eno najpomembnejših industrijskih središč v Sloveniji. Najpomembnejši oz. največji tovarni sta bili Cinkarna (1873) in Westnova tovarna emajlirane posode (1894). V istem obdobju je bilo tudi na področju mlinске industrije na Celjskem ustanovljenih nekaj večjih mlinov, med njimi sta vsaj dva imela značaj industrijskih obratov: starejšemu Majdičevemu mlinu se je leta 1903 pridružil še Prvi mestni mlin, v zadnjem času znan pod imenom Rakushev mlin. Ta je bil leta 2002 kot značilna industrijska arhitektura razglašen za kulturni spomenik lokalnega pomena, oktobra 2014 pa poškodovan v požaru in nato čez dva meseca porušen.

KLJUČNE BESEDE

Prvi mestni mlin, Rakushev mlin, Rakusch, industrializacija, industrijska arhitektura, Celje

ABSTRACT

THE RAKUSCH MILL: 1903–2014

In the second half of the 19th century, the industrialisation also reached Celje and its surroundings, and by the first half of the 20th century the city had become one of the most important industrial centres in Slovenia. The most important or, rather, the biggest factories were the chemical company Cinkarna (1873) and Westen's factory of enamelled kitchenware (1894). In that same period, the mill industry in the broader Celje area set up several major mills as well, at least two among which had the character of industrial plants: the older, Majdič Mill, was in 1903 joined by the First City Mill, recently known as the Rakusch Mill. In 2002, the Rakusch Mill was declared a cultural monument of local importance as a characteristic example of industrial architecture. In October 2014, the mill was damaged in the fire and demolished two months later.

KEY WORDS

First City Mill, Rakusch Mill, Rakusch, industrialisation, industrial architecture, Celje

Industrializacija

Konec 19. in v začetku 20. stoletja je (tudi) slovenski prostor prešel iz agrarne v industrijsko družbo. V drugi polovici 19. stoletja je industrializacija, zahvaljujoč legi ob Južni železnici, zajela tudi Celje: po nekaj manjših industrijskih obratih pomeni prelomnico ustanovitve Cinkarne (1873) in Westnove tovarne emajlirane posode (1894). Po podatkih ljudskega štetja je Celje leta 1869 štelo 4.224 prebivalcev,¹ na prelomu stoletja 6.713,² leta 1921 je bilo prebivalcev že 6.874,³ desetletje kasneje je mestna občina štela 7.600 prebivalcev, mesto z okolico pa 17.154; od teh je bilo v industriji zaposlenih 2.500 oseb, z obrtjo se je ukvarjalo 1.300 ljudi, s trgovino pa 1.000.⁴ Poleg doseljevanja okoliškega prebivalstva je naraščal tudi dotok kapitala. V obdobju 1869–1910 je občina Celje-mesto, za razliko od celjske okoliške občine, kjer se je skoncentrirala industrija, imela značaj trgovinsko-obrtnega središča. Do razcveta industrije je prišlo v prvi polovici 20. stoletja – takrat je Celje postalo eno najpomembnejših industrijskih središč v Sloveniji. Med svetovnimi vojnama sta bili najmočnejši gospodarski panogi industrija in obrt; bili sta najmočnejši tako v mestu (31,3 %) kot v okoliški občini (48,5 %). V mestu so sledile javne službe (19,7 %), v okolici pa kmetijstvo (20,2 %). V mestu in okolici je bila na tretjem mestu trgovina (14 % v mestu, 6,5 % v okolici) in na četrtem promet (4,4 % v mestu in 6,1 % v okolici).⁵ Najpomembnejše industrijske panoge so bile kovinska, kemična in lesna industrija, izdelovanje emajlirane posode in opeke, pa tudi proizvodnja alkoholnih pijač in kamnoseštvo. Večina industrije je bila locirana v Gaberju, severnem predmestju Celja, v katerem se

je število prebivalcev od 2.006 (leta 1910) povečalo na 2.838 (leta 1931).⁶

Majdič vs. Rakusch

Na prelomu stoletja je v Celju med Nemci in Slovenci potekal izrazit boj za gospodarsko prevlado. Oglejmo si ga na konkretnem primeru. Na področju mlinarske industrije je bilo konec 19. in v začetku 20. stoletja na Celjskem ustanovljenih nekaj večjih mlinov – v Celju oz. neposredni okolici Majdičev mlin, Prvi mestni mlin in kasneje Joštov mlin. Prvi in tedaj največji je bil Majdičev mlin na Spodnji Hudinji; na tej lokaciji se že v 18. stoletju omenja t. i. hrvaški mlin. Leta 1869 sta tu ustanovila mlinarsko podjetje Švicarja Adolf Lutz in Adolf Näff (Kunstmühle von Cilli Lutz & Naeff).⁷ Leta 1888 je mlin kupil Peter Majdič.⁸

Majdič je mlin moderniziral, avtomatiziral in povečal – postal je eden največjih parnih mlinov v tem delu monarhije. Moč parnega stroja je bila 300 KM, dnevno je lahko namlel do 70 ton oz. 7 vagonov moke.⁹ Bil je na vodni in/ali parni pogon. Pšenico so uvažali iz Ogrske, deloma pa tudi iz Spodnje Štajerske, Srbije, Rusije, Romunije in Severne Amerike. Po prvi svetovni vojni je mlin še nekaj let obratoval, konec dvajsetih let pa je z obratovanjem prenehal. V njem je bilo odtlej skladišče za železnino.

Majdič pa ni bil le industrialec (poleg mlina je bil kasneje še (so)lastnik tovarne volnenih odev v Škofji vasi, šamotne tovarne v Štorah in tovarne platnenih izdelkov v Jaršah), ampak tudi zaveden in izjemno podjeten Slovenec,¹⁰ saj je leta 1901 kot odgovor na Rakuschevo trgovinsko podjetje v Celju ustanovil veletrgovino z železnino Merkur (nekaj let kasneje pa

Celje pred prvo svetovno vojno. Na severovzhodu nastaja industrijsko Gaberje, viden je tudi Prvi mestni mlin (Muzej novejšje zgodovine Celje).

Majdičev mlin na Spodnji Hudinji (Muzej novejšje zgodovine Celje).

¹ Statistisches Handbuch, str. 6.

² Fürstbauer, Führer, str. 3.

³ SI_ZAC/0024/002 Mestna občina Celje (1850–1941), AŠ 125, Statistika o nekaterih podatkih mesta Celje.

⁴ Dr. Nemo, Trgovsko, str. 170.

⁵ Melik, O poklicni, str. 172–178.

⁶ Mikola, Industrija, str. 97–99.

⁷ Mikola, Zgodovina, str. 98.

⁸ Peter Majdič (1862–1930) je bil rojen pri Mengšu, šolal se je med drugim v Mahrovi trgovski šoli. Nova doba, št. 91, 14. 11. 1930.

⁹ Mikola, Stara, str. 79.

¹⁰ Goropevšek, Od mlinarja, str. 85.

še podružnico v Kranju) ter tako postal konkurenca monopolistu Rakuschu.¹¹

Družina Rakusch se je v Celju naselila pred 200 leti. V nekaj desetletjih se je specializirala za trgovanje z železnino. Veletrgovina D. Rakusch je slovela kot ena največjih v tem delu Evrope – njeno tržišče je segalo od Gorice in Trsta čez vso Kranjsko, Koroško in južno Tirolsko do srednje Štajerske ter obsegalo še vso zahodno Hrvaško in Ogrsko. V času prve Jugoslavije se je poslovanje podjetja usmerilo na Balkan. Prodajalo je širok asortiment blaga, tudi s pomočjo katalogov: od železnine, strojev, kmečkega orodja in gradbenega materiala pa vse do predmetov za gospodinjstvo in notranjo opremo. Rakuschevo podjetje je hitro raslo, tudi tako, da je prevzemalo konkurenčna podjetja. Pred drugo svetovno vojno je imelo okoli 140 zaposlenih.¹²

Po drugi strani je imela tudi Veletrgovina z železnino Merkur Petra Majdiča obsežno področje trgovanja: Štajersko, Kranjsko, Primorsko, Istro, Hrvaško, Slavonijo, Bosno in Dalmacijo. Majdiču gre pripisati pionirsko delo pri slovenski terminologiji izdelkov s področja železnine: leta 1903 je namreč izdal prvi obširen cenik v slovenščini in tako oral ledino na področju slovenske terminologije v železninarski stroki.¹³ In ne samo to: tako s to potezo kot tudi s svojim celotnim poslovanjem je pomenil simbol emancipacije slovenskega trgovstva nasproti nemškemu. Po Majdičevi smrti in zaradi gospodarske krize so leta 1935 dediči podjetje prodali konkurenčnemu podjetju Rakusch; od Majdičevega podjetja je tako ostala le kranjska veletrgovina Merkur.¹⁴

Po drugi svetovni vojni je Majdičev mlin predstavljal osnovo za socialistična podjetja mlinске industrije (Žitar, Veležitar, Merx, Klasje).¹⁵

Prvi mestni mlin

Stavba Prvega mestnega mlina je bila zgrajena leta 1903. Takrat so družbeniki Josef Lenko iz Sv. Petra v Savinjski dolini, Franc Matheis iz Brežic, Rihard Mihelčič iz Zagorja, Johann Jeschounig iz Arje vasi in Julius Rakusch¹⁶ iz Celja ustanovili javno trgovinsko družbo Prvi mestni mlin (Erste

Prvi mestni mlin ob svojem nastanku (Muzej novejšje zgodovine Celje).

Stadtmühle Josef Lenko & Comp.).¹⁷ Delež vsakega družbenika je znašal 40.000 kron.¹⁸ Leta 1913 se je sestava družbenikov spremenila (Ivan Jeschounig & cie). Po postopnem izstopu ostalih družabnikov so leta 1929 edini lastniki mlina ostali Rakuschi (Erste Stadtmühle Ing. Rakusch & Comp.) – leta 1912

Preis-Blatt Nr. 10 CILLI, am 22. August 1914.
der Ersten Stadtmühle in Cilli.

Preis in Kronenrechnung		Preis in Kronenrechnung	
pro 100 kg	pro 100 kg	pro 100 kg	pro 100 kg
Wälsgrüß	45-50	Klefe, prok.	12-50
Wälsgrüß, grob oder fein	45-50	Klefe, obertor	13-50
Wälsgrüß, 1. 1	45-50	Klefe, 2. 1	13-50
" 2	45-50	" 3	13-50
" 3	45-50	" 4	13-50
" 4	45-50	" 5	13-50
" 5	45-50	" 6	13-50
" 6	45-50	" 7	13-50
" 7	45-50	" 8	13-50
" 8	45-50	" 9	13-50
" 9	45-50	" 10	13-50
" 10	45-50	" 11	13-50
" 11	45-50	" 12	13-50
" 12	45-50	" 13	13-50
" 13	45-50	" 14	13-50
" 14	45-50	" 15	13-50
" 15	45-50	" 16	13-50
" 16	45-50	" 17	13-50
" 17	45-50	" 18	13-50
" 18	45-50	" 19	13-50
" 19	45-50	" 20	13-50
" 20	45-50	" 21	13-50
" 21	45-50	" 22	13-50
" 22	45-50	" 23	13-50
" 23	45-50	" 24	13-50
" 24	45-50	" 25	13-50
" 25	45-50	" 26	13-50
" 26	45-50	" 27	13-50
" 27	45-50	" 28	13-50
" 28	45-50	" 29	13-50
" 29	45-50	" 30	13-50
" 30	45-50	" 31	13-50
" 31	45-50	" 32	13-50
" 32	45-50	" 33	13-50
" 33	45-50	" 34	13-50
" 34	45-50	" 35	13-50
" 35	45-50	" 36	13-50
" 36	45-50	" 37	13-50
" 37	45-50	" 38	13-50
" 38	45-50	" 39	13-50
" 39	45-50	" 40	13-50
" 40	45-50	" 41	13-50
" 41	45-50	" 42	13-50
" 42	45-50	" 43	13-50
" 43	45-50	" 44	13-50
" 44	45-50	" 45	13-50
" 45	45-50	" 46	13-50
" 46	45-50	" 47	13-50
" 47	45-50	" 48	13-50
" 48	45-50	" 49	13-50
" 49	45-50	" 50	13-50
" 50	45-50	" 51	13-50
" 51	45-50	" 52	13-50
" 52	45-50	" 53	13-50
" 53	45-50	" 54	13-50
" 54	45-50	" 55	13-50
" 55	45-50	" 56	13-50
" 56	45-50	" 57	13-50
" 57	45-50	" 58	13-50
" 58	45-50	" 59	13-50
" 59	45-50	" 60	13-50
" 60	45-50	" 61	13-50
" 61	45-50	" 62	13-50
" 62	45-50	" 63	13-50
" 63	45-50	" 64	13-50
" 64	45-50	" 65	13-50
" 65	45-50	" 66	13-50
" 66	45-50	" 67	13-50
" 67	45-50	" 68	13-50
" 68	45-50	" 69	13-50
" 69	45-50	" 70	13-50
" 70	45-50	" 71	13-50
" 71	45-50	" 72	13-50
" 72	45-50	" 73	13-50
" 73	45-50	" 74	13-50
" 74	45-50	" 75	13-50
" 75	45-50	" 76	13-50
" 76	45-50	" 77	13-50
" 77	45-50	" 78	13-50
" 78	45-50	" 79	13-50
" 79	45-50	" 80	13-50
" 80	45-50	" 81	13-50
" 81	45-50	" 82	13-50
" 82	45-50	" 83	13-50
" 83	45-50	" 84	13-50
" 84	45-50	" 85	13-50
" 85	45-50	" 86	13-50
" 86	45-50	" 87	13-50
" 87	45-50	" 88	13-50
" 88	45-50	" 89	13-50
" 89	45-50	" 90	13-50
" 90	45-50	" 91	13-50
" 91	45-50	" 92	13-50
" 92	45-50	" 93	13-50
" 93	45-50	" 94	13-50
" 94	45-50	" 95	13-50
" 95	45-50	" 96	13-50
" 96	45-50	" 97	13-50
" 97	45-50	" 98	13-50
" 98	45-50	" 99	13-50
" 99	45-50	" 100	13-50

Infolge des Monopols können Kaffees nur gegen Vorweisung des Baus. Betrages ausgeliefert werden.

Reklamna razglednica Prvega mestnega mlina s cenikom na hrbtni strani, 1914 (Muzej novejšje zgodovine Celje).

¹¹ Celjski Rakusch in graški Greinitz sta dotlej obvladovala jug tedanje Avstrije; po Majdičevem vzponu se je Greinitz umaknil iz slovenskega in hrvaškega prostora. *Trgovski tovariš*, 1930, št. 11.

¹² Počivavšek, *En gros*, str. 225–228.

¹³ *Slovenski trgovski vestnik*, 1907, št. 5, str. 58; *SBL*, str. 26.

¹⁴ Dolžan in Holynski, *Merkur*, str. 5.

¹⁵ Mikola, *Zgodovina*, str. 254–256.

¹⁶ Julius Rakusch (1852–1910) je sprva delal v družinski trgovini z železnino, po smrti očeta Daniela 1885 pa je postal edini lastnik podjetja, ki je postalo drugo največje te vrste v Notranji Avstriji. Bil je uspešen poslovnež (družbenik tovarne emajlirane posode A. Westen v Celju, Prvega celjskega mestnega mlina itd.), pa tudi politik (1879–1909 član celjskega občinskega odbora, 1893–1902 podžupan, 1903–1906 celjski župan). Leta 1908 je postal častni meščan Celja. *ÖBL*.

¹⁷ SI_ZAC/0610 Okrožno kot trgovsko sodišče Celje (1864–1954); Trgovinski register Družb I (1863–1906).

¹⁸ Mikola, *Stara*, str. 79.

Notranjost Prvega mestnega mlina (www.kamra.si).

sta v družbo namreč vstopila Juliusova sinova Daniel (1883–1945) in Wilhelm (1886–1945), ki sta od leta 1910 že vodila Rakuschevo trgovinsko podjetje. Tudi ta mlin, ki je imel ugodno lego ob železniški progi, je bil na parni pogon (250 KM), dnevno je lahko zmlel 7 vagonov žita.¹⁹ Pšenico so uvažali iz Kanade, Rusije in Ogrske, kasneje iz jugoslovanskih žitorodnih območij. Po zaprtju Majdičevega mlina je bil Prvi mestni mlin nekaj časa največji na območju Celja, a je zaradi velike gospodarske krize sredi tridesetih let prenehal z mletjem in je le še prodajal tuje izdelke.

Njegovi lastniki Rakuschi so bili veletrgovci z železnino, zato so ob mlinu zgradili skladiščne prostore za težko železnino, najmodernejše v tistem času. Sedež Rakuschevega podjetja²⁰ je bil sicer na Graški cesti (današnji Stanetovi ulici), kjer je bila tudi maloprodaja, skladišče za drobno železnino pa je bilo v Železnem dvoru na Krožni cesti (danes Cankarjevi ulici).

Po opustitvi mlinске dejavnosti leta 1935 so Rakuschi tudi mlinu spremenili namembnost. Na tej lokaciji so bila moderna skladišča za težko železnino, z industrijskim tirom povezana s podjetjem in svetom – tudi mlinško poslopje je sčasoma dobilo to funkcijo.

Med nacistično okupacijo so nemška podjetja še naprej obratovala. Zaradi članstva v Kulturbundu in gospodarskega sodelovanja z okupatorjem so bili po vojni vsi celjski industrijski podjetniki nemškega porekla obsojeni pred vojaškim sodiščem. Vendar iz ohranjenih sodb ni mogoče zaznati, da bi – razen Westnov – med okupacijo storili konkretna kazniva dejanja proti Slovincem.²¹

Skladišča Kovinotehne ob Mariborski cesti, vključno z nekdanjim poslopjem mlina, sredi 20. stoletja (Muzej novejšje zgodovine Celje).

Skladišče

Leta 1945 je bilo Rakuschevo podjetje nacionalizirano in je – vključno s Prvim mestnim mlinom – predstavljalo temelj bodoči Kovinotehni (1945 nacionalizacija; 1946 Državno trgovinsko podjetje Železnina, podružnica Celje; 1947 Industrijski servis; 1950 Kovinski in Metalurški servis; 1952 Tehnome-tal; 1954 Kovinotehna).²²

Nekdanji Prvi mestni mlin po drugi svetovni vojni (Muzej novejšje zgodovine Celje).

¹⁹ Mikola, *Zgodovina*, str. 98–102.

²⁰ Podjetje je delovalo kot javna trgovinska družba. SI-ZAC/0610 Okrožno kot trgovsko sodišče Celje (1864–1954): Trgovinski register: Rg Družb I (1863–1906), Rg A (1906–1946).

²¹ Mikola, *Zgodovina*, str. 98–102.

²² Fugger Germadnik, Nastanek, str. 53–59.

Poslopje nekdanjega mlina v sklopu Kovinotehninih skladišč (Muzej novejšje zgodovine Celje).

Osnovna usmeritev Kovinotehne je bila prvotno v promet s proizvodi črne in barvne metalurgije ter kovinsko predelovalne industrije. Konec petdesetih let 20. stoletja je Kovinotehna razpolagala s približno 32.000 m² zaprtih in odprtih skladiščnih prostorov. Večina jih je bila ob Mariborski cesti, med njimi je bilo tudi poslopje nekdanjega Prvega mestnega mlina. V šestdesetih letih se je podjetje poleg notranje in zunanje trgovine usmerilo tudi v maloprodajo; leta 1963 je odprlo prvo prodajalno, obenem pa predmet poslovanja razširilo še na tehnično blago. Podjetje je raslo in leta 1986, ko je sodilo med največja jugoslovanska trgovinska podjetja, je razpolagalo s 100.000 m² skladiščnih površin in 24 maloprodajnih enotami v Jugoslaviji. Imelo je 5 predstavništov v tujini ter zaposlovalo 1.580 delavcev.²³

Kulturni spomenik

Leta 2002 je bil mlin kot značilna industrijska arhitektura²⁴ razglašen za kulturni spomenik lokal-

Kulturni spomenik lokalnega pomena leta 2010 – opuščen in sameva (foto Sherpa).

Črni ponedeljek za mlin: 6. oktober 2014 (foto Sherpa).

5. novembra 2014 so strokovnjaki dediščinskih strok na Večeru v muzejski kavarni poudarili zgodovinski, kulturni in dediščinski pomen stavbe in njenih potencialov za prihodnost (foto Sherpa).

Po 111 letih konec mlina, 5. december 2014 (foto Marija Počivavšek).

nega pomena. Po 111 letih obstoja je bil 6. oktobra 2014 poškodovan v požaru. Sledila je vrsta civilnih in strokovnih iniciativ, ki so se zavemale za ohranitev objekta, strokovnjaki so predlagali tudi nekatere rešitve. Na žalost je bil mlin z obrazložitvijo, da je življenjsko nevaren in da obstaja velika verjetnost njegove hipne porušitve, v začetku decembra porušen.

Z odstranitvijo Rakuschevega mlina, ki je pomenil enega kvalitetnejših primerov industrijske arhitekture 20. stoletja v Sloveniji, smo tako izgubili še

²³ Fugger Germadnik, Nastanek, str. 59–89.

²⁴ »Mogočna štirinadstropna stavba s trinajstosno daljšo fasado, zgrajena 1903 kot mestni mlin, ki je deloval na parni pogon. Je značilna industrijska arhitektura s preloma 19. v 20. stol. z vidno opečno zunanjsčino in lesenimi stropnimi konstrukcijami« (www.rkd.situla.org, EŠD 10268).

enega zadnjih pomembnih industrijskih objektov kulturne dediščine. Danes torej objekta ni več, materializiran spomin nanj pa bomo ohranili na stalni razstavi Muzeja novejše zgodovine Celje *Živeti v Celju*.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

ZAC – Zgodovinski arhiv Celje
SI_ZAC/0024/002 Mestna občina Celje (1850–1941).
SI_ZAC/0610 Okrožno kot trgovsko sodišče Celje (1864–1954), Trgovinski register: Rg A (1906–1946), Družb I (1863–1906).

TISKANI VIRI

Statistisches Handbuch für das Herzogthum Steiermark.
Erster Jahrgang, Graz: Leuschner & Lubensky, 1912.

ČASOPISNI VIRI

Nova doba, 1930, št. 91.
Slovenski trgovski vestnik, 1907, št. 5.
Trgovski tovariš, 1930, št. 11.

ELEKTRONSKI VIR

Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950 (ÖBL): http://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_R/Rakusch_Julius_1852_1910.xml.

LITERATURA

Dolžan, Tatjana, in Nada Holynski: *Merkur: Z zaupanjem v novo stoletje*. Kranj: Merkur, 1996.
Dr. Nemo [Hugo Uhliř]: *Trgovsko-gospodarski leksikon*; 2. del: L–Ž, Ljubljana: Umetniška propaganda, 1938.
Fugger Germadnik, Rolanda: *Nastanek in razvoj Kovinotehne. Trgovina v Celju*. Celje: Muzej revolucije Celje, 1990.
Fürstbauer, Thomas: *Führer durch Cilli und Umgebung*. Celje, 1901.
Goropevšek, Branko: *Od mlinarja do veleindustrialca. Slovenska kronika XIX. stoletja*, 3. zvezek. Ljubljana: Nova revija, 2003.
Melik, Anton: *O poklicni sestavi prebivalstva v mestih Slovenije. Tehnika in gospodarstvo*, 1936/37, št. 9–10.
Mikola, Milko: *Industrija v Celju med obema vojnama. Iz zgodovine Celja 1918–1941* [Odsevi preteklosti 3]. Celje: Muzej novejše zgodovine Celje, 2001.

Mikola, Milko: *Stara industrijska podjetja na Celjskem*. Celje: Zgodovinski arhiv Celje, 1996.

Mikola, Milko: *Zgodovina celjske industrije*. Celje: Zgodovinski arhiv Celje, 2004.

Počivavšek, Marija: *En gros & en detail. Trgovina v Sloveniji do druge svetovne vojne*. Celje: Zgodovinsko društvo Celje [Zgodovini.ce 13], 2012.

Slovenski biografski leksikon (SBL). Druga knjiga. Ljubljana: Zadržna gospodarska banka, 1933–1952.

S U M M A R Y

The Rakusch Mill: 1903–2014

In the second half of the 19th century, industrialisation also reached Celje: after the emergence of a few minor industrial plants, the turning point came with the establishment of the Cinkarna chemical company (1873) and Westen's company of enamelled kitchenware (1894). The local economy boomed in the first half of the 20th century, with Celje becoming one of the most important industrial centres in Slovenia.

In the field of milling industry, several major mills were set up at the end of the 19th and early 20th century in the Celje area, at least two among which had the character of industrial plants: the older Majdič Mill was joined by the First City Mill (recently known as the Rakusch Mill) in the early 20th century and the Jošt Mill before the Second World War.

The building of the First City Mill was constructed in 1903, when the company, whose member was also the Celje-based entrepreneur Julius Rakusch, established a homonymous enterprise. Other partners gradually left the company, so that in 1929 the members of the Rakusch family remained the only owners of the mill. The latter had a favourable position along the railway (the industrial line) and was powered by steam (250 KM); its daily grinding capacity was at seven wagons of grains. The wheat was imported from Canada and Russia, and later from the wheat-growing regions in Yugoslavia. Due to the economic crisis, the mill stopped its grinding operations in the mid-1930s and limited its business to selling foreign products. The mill buildings were converted into modern hardware storage facilities. In 1945, the Rakusch company was nationalised and – together with the former First City Mill – provided the foundation of the future Kovinotehna company.

As a characteristic example of industrial architecture the Rakusch Mill was declared a cultural monument of local importance in 2002. However, in October 2014, the mill was damaged in the fire and demolished two months later.

In memoriam

Poklon samorastniku – prof. dr. Janezu Cvirnu v slovo

Naključje (ali morda nezavedno odlaganje?) je hotelo, da naslednje besede pišem prav v prazničnih decembrskih dneh, ko se človek še bolj kot sicer ozira nazaj in se spominja minulih dogodkov in trenutkov. Ter seveda ljudi, ki so taiste dogodke in trenutke zaznamovali. Tudi prijateljev, ki so za vselej odšli, pa čeprav njihove številke še vedno hrani v telefonu, njihove podobe pa si pred oči z lahkoto prikljče v vsej njihovi jasnosti in razločnosti. Zlasti kadar zavoljo časovnega odmika ob tem ne čuti več neposredne bolečine, temveč težko opisljiv preplet prijetnega, blagega spomina in obenem trpke praznine. Ko si denimo zaželi tovariške debate ob kavi ali pivu, ali pa profesionalnega mnenja in nasveta. Ko enostavno pogreša učitelja, mentorja, kolega in prijatelja, kakršen je bil Janez Cvirn.

Prof. dr. Janez Cvirn je slovenski zgodovinopisni in humanistični prostor trajno obogatil in zaznamoval kot eden vodilnih strokovnjakov za zgodovino 19. stoletja, vrhunski raziskovalec, plodovit pisec in predan pedagog, ki je generacijam svojih študentov preteklost, kot tudi vedo o njej, uspel približati na jasen in obenem celovit način. Karierna oz. profesionalna pot leta 1960 rojenega Celjana se bere kot svojevrstna zgodba o uspehu, zlasti ob zavedanju, da je izhajal iz socialno deprivilegiranega družinskega, primestno delavskega okolja in da so bili vsi njegovi številni dosežki plod lastnega talenta, marljivosti in truda. Po končani celjski gimnaziji in študiju na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani se je kot mlad zgodovinar v zgodnjih osemdesetih letih 20. stoletja najprej zaposlil v Zgodovinskem arhivu Celje. Tam se je dodobra seznanil z arhivskim gradivom, in to ne le kot profesionalni arhivist, ki za gradivo skrbi in ga ureja, temveč tudi kot uporabnik – raziskovalec, ki na podlagi arhivskih virov oživlja, dopolnjuje in oblikuje svoje in posledično tudi naše vedenje in predstavo o preteklosti. Leta 1985 je arhiv formalno zapustil, a se kasneje vedno znova z veseljem in strastjo vanj vračal, ter postal prvi kustos pedagog Pokrajinskega muzeja v Celju, kjer je mladim obiskovalcem zgodovino skušal približati na razumljiv in všečen način ter v njih prebuditi interes in ljubezen do kulturne dediščine. Ob pedagoškem delu je ogromno raziskoval, študiral, s svojim znanstvenim delom hitro opozoril nase, pre-

segel lokalne okvire ter se leta 1991 odzval povabilu Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete, kjer je nasledil svojega spoštovanega mentorja in vzornika, akademika Vasilija Melika. Sprva kot docent, od leta 1997 kot izredni ter po letu 2002 kot redni profesor.

Janez Cvirn je bil zgodovinar v najžlahtnejšem pomenu te besede. Zgodovinopisje zanj nikoli ni bilo zgolj nizanje letnic in podatkov, pač pa izziv, kako z znanstvenimi metodami čim bolje spoznati in pojasniti procese in pojave ter življenje, razmišljanje in čustvovanje ljudi v določenem času in prostoru. Njegovo poznavanje nacionalne zgodovine, zlasti 19. stoletja, ni odlikovalo le izvrstno razumevanje geopolitične dinamike Habsburške monarhije, temveč tudi pretanjen občutek za konkretne človeške zgodbe in usode v družbenem, socialnem, kulturnem in gospodarskem razvoju našega prostora, tako v neposrednem lokalnem, kot v najširšem mednarodnem

kontekstu. Od tistih razvpitih in dobro znanih, do mnogih predolgo pozabljenih ali zamolčanih, pa vse do preprostih, pogosto anonimnih in na družbeno obrobje potisnjenih posameznikov in skupin. V zavračanju vseh ideoloških dogem je presegal ozek nacional(istič)ni pogled, iz objektivnih razlogov dolgo prisoten v našem zgodovinopisju. Z njegovo pomočjo danes lažje in objektivneje razumemo modernizacijske procese na naših tleh, nacionalna naspotja in boje, vprašanje spreminjajočih se identitet v nacionalno mešanih okoljih, tudi pojem naroda je po njegovi zaslugi danes marsikomu razumljivejši. Našo stroko in ceh nedvomno še čaka celostna umestitev in ovrednotenje njegovega bogatega opusa na področju zgodovinopisja, na tem mestu naj omenim zgolj *Trdnjavski trikotnik*, temeljno delo za razumevanje narodno-političnih razmer in duha časa na Spodnjem Štajerskem v drugi polovici 19. stoletja. Podobno velja za knjigo *Kri v luft! Čreve na plot!*, ki je bila kasneje celo ekranizirana v odličnem dokumentarcu, katerega scenarist je bil. Tudi na ta način so znanstvene, dotlej praviloma preveč akademske in suhoparne ter zategadelj širši javnosti manj dostopne in privlačne vsebine stopile v domove njegovih someščanov in jim odkrile in osvetlile marsikatero skrivnost njihovega mesta. Približati ljudem njihovo zgodovino, z drugim besedami, življenje tistih, ki so stoletje nazaj stopali po tako rekoč istih ulicah, je Janez v največji meri udejanil prav v svojem Celju. S svojo karizmo in avtoriteto, ki je temeljila na znanju, strokovni in osebni integriteti, komunikacijskih veščinah in prvinski človeški toplini in neposrednosti, je v začetku devetdesetih let v Zgodovinskem društvu Celje okrog sebe zbral skupino mlajših kolegov ter vse po vrsti še dodatno navdušil nad znanstvenim delom. Najprej kot urednik *Celjskega zbornika*, nato pa kot pobudnik in urednik *Zgodovine za vse*, revije, ki ni le orala ledino na področju povezovanja znanstvene metodologije z narativno povednostjo, ampak je postala tudi valilnica in kalilnica novih zgodovi-

narskih peres ter lani, žal že brez Janeza, praznovala svoj dvajseti rojstni dan. S podobnim entuziazmom in predanostjo je dr. Cvirn sodeloval tudi pri ostalih znanstvenih in strokovnih založniških projektih, revijah in publikacijah v slovenskem in tudi mednarodnem prostoru, vključno s pričujočo *Kroniko, časopisom za slovensko krajevno zgodovino*, ki jo je v letih 1994 in 1995 tudi urejal in bil nato do leta 2000 še član njenega uredniškega odbora.

Janez je zgodovino spoštoval in imel rad, zato ga je motilo njeno izkoriščanje po dnevno-političnih potrebah in sklicevanje nanjo ob še tako banalnih in trivialnih priložnostih. V enem zadnjih formalnejših pogovorov o njegovih muzealskih izkušnjah je ponovil svoje globoko prepričanje o vlogi zgodovinarjev pri razbijanju mitov, popačenih podob in prikrojjenih resnic. Kdor ga je dobro poznal, ve, da to ni bilo njegovo stališče zgolj do stroke in znanosti, temveč tudi odnos do življenja nasploh. Do formalnih avtoritet in do oblastnikov vseh vrst je vselej ohranjal kritično distanco. Kot samorastnik, ki nikoli ni bil del klanskih ali političnih omrežij in ki mu ni bilo nič podarjeno, je ljudi cenil in spoštoval glede na njihove sposobnosti in karakterne značilnosti, in ne po njihovih formalnih položajih ali moči. Ni maral napuha in nečimrnosti, floskul, fraz in pretiranega leporečja in vse do konca je ostal neposreden in iskren. Tudi ob najinem zadnjem srečanju, ko sva se oba zavedala, da ga je zahrbtna bolezen že premagala in bo prekmalu zahtevala svoj končni davek.

Ko smo ga avgusta 2013 v ožjem družinskem in prijateljskem krogu spremljali do zadnjega počitka na ljubljanskih Žalah, se ob pogledu na nagrobnike številnih zaslužnih mož in žena, nisem mogel znebiti občutka, da nas Janez še zadnjič vodi po poti spomina, katerega del bo odslej tudi sam. Hvala za predavanje, profesor Cvirn.

Tone Kregar

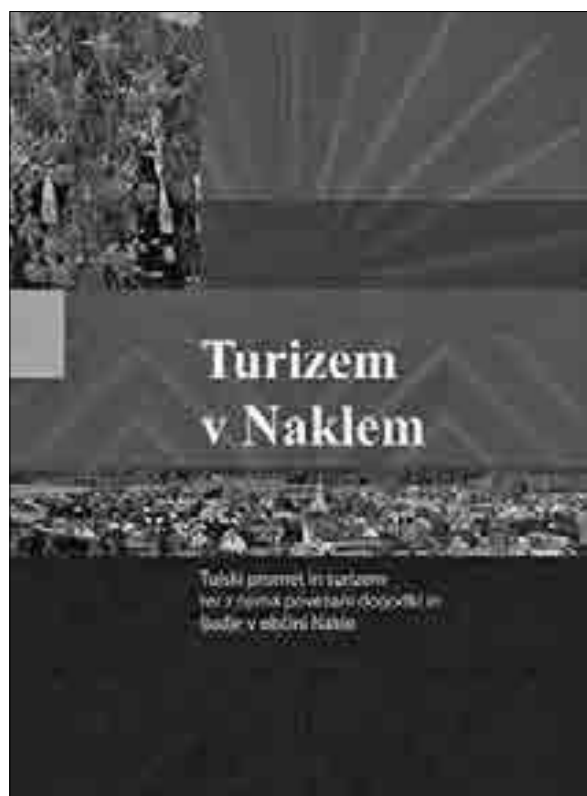
Ocene in poročila

Damijan Janežič, Drago Papler: Turizem v Naklem, tujski promet in turizem ter z njima povezani dogodki in ljudje v občini Naklo. Naklo: Turistično društvo, 2013, 215 strani.

Le nekaj dni pred 13. novembrom 2013, ko so v občini Naklo obeležili petdesetletnico ustanovitve Turističnega društva, je bila svečana predstavitev knjige, ki s prispevki in številnimi fotografijami ter kopijami dokumentov ponazarja bogato turistično dejavnost v nekdanji krajevni skupnosti in sedanji občini. Pobudnika in glavna pisca prispevkov za knjigo, ki jo je izdalo in založilo tamkajšnje turistično društvo, sta bila domačina mag. Drago Papler in zlasti neumorni Damijan Janežič. Oba sta avtorja ali vsaj pobudnika kar številnih nakljanskih etnografskih, umetnostno-zgodovinskih in zgodovinskih publikacij.

Uvodni del knjige z naslovom Turistično društvo Naklo skozi čas, ki ga je napisal Damijan Janežič, nas seznaja z osnovnimi dejstvi njegove petdesetletne zgodovine. O ustanovitvi so začeli razmišljati v začetku šestdesetih let 20. stoletja, ko so se za tujce začele odpirati tedanje jugoslovanske meje. Preko mejnih prehodov Korensko sedlo in Ljubelj je tuje turiste glavna gorenjska cesta vodila tudi skozi Naklo. Zaposleni na Krajevni skupnosti in Kmetijski zadrugi Naklo so po dveh letih priprav, 13. novembra 1963, v domačem zadrugnem domu sklicali prebivalce Naklega in bližnjih Dupelj na ustanovni občni zbor Turističnega društva Naklo. Poudarili so, da je društvo »... ustanovljeno za namen posredovanja informacij ... za zasebne sobe, menjalnice denarja, prodaje spominkov in razglednic, prodaje tobačnih izdelkov, prodaje alkoholnih in brezalkoholnih pijač, lučk, sladoleda in smetane ...« Prva turistična poslovalnica je bila nameščena v pisarni tovarne tehcnice na tamkajšnji železniški postaji, prvi receptorji društva pa so turiste pričakovali kar na avtobusni postaji pred že tedaj dobro poznano gostilno Marinšek, poleg katere so čez nekaj let postavili montažni objekt turistične poslovalnice. V naslednjih letih so odprli začasen avtokamp, pomagali organizirati turistični pododbor v sosednjih Dupljah in sodelovali v tekmovalstvu Turistične zveze Slovenije za najbolj urejen kraj. Proti koncu sedemdesetih let so ustanovili turistični podmladek, katerega člani so kot vodiči vodili turiste k ponudnikom turističnih sob. Ker je bilo največ turistov, ki so se ustavljali v Naklem, z nem-

škega govornega območja, so ponudniki turističnih sob obiskovali tečaje nemškega jezika. V ponudbo so začeli vključevati zajtrke in polpenzione. Leta 1980 so našli že blizu 8.000 turistov, ki so prenočevali v Naklem. Prvič v zgodovini društva je društvena recepcija poslovala pozitivno. Proti koncu osemdesetih let je pri 17 ponudnikih turističnih sob v 120 posteljah prenočevalo okoli 17.000 tujcev. Med njimi je bilo veliko delavcev, ki so gradili gorenjsko avtocesto, objekte trgovskega podjetja Merkur in transformatorske postaje na Okroglem. Povpraševanje po prenočitvah je bilo celo tako veliko, da so številne prosilce morali napotiti v druga turistična središča. Število tujih obiskovalcev se je drastično zmanjšalo v začetku devetdesetih let, saj je leta 1991 zaradi jugoslovanske krize in osamosvojitvenih vojn v Sloveniji in na Hrvaškem Naklo obiskalo samo 84 tujih turistov. Bilo pa je tudi okoli 1.500 slovenskih gostov in gostov iz drugih delov nekdanje Jugoslavije, pretežno delavcev in beguncev. Poslej najvažnejša turistična dejavnost v kraju ni bilo več posredovanje turističnih sob. Tu-

ristično društvo se je začelo intenzivno ukvarjati z etnološkimi, kulturnimi in zabavnimi prireditvami (obujanje starih, zlasti kmečkih običajev kraja, kresovanja, pustovanja, pirhariae z razstavami velikonočnih dobrot, razstave domačih likovnikov, pevski večeri, ocenjevanje urejenosti hiš in kmetij, pripravili so več jezične prospekte Naklega itd.). Postavili so tudi svojo spletno stran. V okviru Turističnega društva je bila ustanovljena Sekcija zgodovinarjev ljubiteljev, ki je sodelovala pri pripravi publikacij, predavanj in razstav o zgodovini kraja. Konec oktobra 2003 so na Poličarjevi domačiji v bližnjem naselju Polica odprli zasebni muzej mlinskih kamnov, ki je edini tovrstni muzej v Sloveniji in ob tej priliki zbrali precej kamnoseškega orodja, dokumentov in fotografij. Izdali so še manjšo publikacijo o izdelavi mlinskih kamnov in izdelkov iz konglomerata, ki jo je napisala Mira Črnilec, hči zadnjega kamnoseka. Sekcija zgodovinarjev je bila zelo aktivna tudi ob praznovanju 250-letnice pozidave nakelske župnijske cerkve.

Uvodnemu pregledu petdesetletne dejavnosti in preglednici predsednikov, podpredsednikov, tajnikov in receptorjev društva, ki jo je pripravil mag. Drago Papler, sledi obsežna, skoraj 100 strani dolga Kronika Turističnega društva Naklo, 1963–2013, ki jo je napisal Damijan Janežič in predstavlja osrednji del publikacije. Kronološki pregled, ki je opremljen z dokaj obsežnim seznamom literature in virov ter s številnimi fotografijami in reprodukcijami dokumentov, bralce seznanja z dogodki, ki so se pod okriljem društva zgodili po posameznih letih. Pregled je dobro dopolnilo uvodnega zapisa istega avtorja. Ob seznanjanju s turistično dejavnostjo v kraju se srečujemo tudi z njegovim zgodovinskim razvojem. Izvemo, da se je v sedemdesetih letih med Nakljanci pojavil strah, da bo naselje postalo skladiščna cona Kranja, saj se je začel uresničevati načrt Občine Kranj, v okviru katere je bilo tedaj tudi naselje Naklo, da se »... kranjski industrijski bazen začenja usmerjati proti Naklemu ...« V naselju je že delovala asfaltna baza, vanj se je širila Veletrgovina Merkur, načrtovana so bila velika skladišča Veletrgovine Živila Kranj, v neposredni bližini se je pripravljala izgradnja gorenjske avtoceste in največje transformatorske postaje na Gorenjskem itd. Nekaj let kasneje se je Turistično društvo s prošnjami in dopisi obrnilo na različna podjetja pa tudi na Ministrstvo za okolje in prostor Republike Slovenije, da se v občini ne bi naselili ekološko sporni podjetji Dinos in Surovina. Zaradi nasprotovanja gradnji sežigalnice v bližnjem naselju Polica je med Občino Naklo in turističnim društvom prišlo celo do spora. Turistično društvo je že začelo z aktivnostmi za referendum proti sežigalnici.

V začetku devetdesetih let je Krajevna skupnost Naklo sprejemala pobude za preimenovanja krajevnih ulic. Ena naj bi se preimenovala v Turistično ulico, kar se je tudi zgodilo. Sredi devetdesetih let so v okviru društva praznovali 750-letnico prve omembe

vasi in 725-letnico prve omembe župnije Naklo. V glavnem pa se je društvo vse od devetdesetih let 20. stoletja intenzivno ukvarjalo s šegami in navadami, pa tudi predstavitev lokalne kulinarike (npr. kranjska – nakljanska sladka klobasa krompirjevka, »pohane šnite«, kuhanje pastirske kaše, itd.). Člani društva so bili zelo prizadevni v natečaju izbiranja najbolj izvirnega krajevnega turističnega spominka, ne smemo prezreti dejavnosti turističnega podmladka, ki deluje v okviru Osnovne šole Naklo in ga vodijo prizadevne učiteljice in profesorice zgodovine in geografije. Med drugim so skupaj s turističnim krožkom Osnovne šole Križe pri Trziču izdelali kolesarski zemljevid. Pod naslovom Kolesarske poti Naklo–Tržič sta ga občini izdali leta 2009.

V letih 2003 in 2004 je Občina Naklo zgradila nov gostinsko turistični objekt, v katerem je dobil prostore tudi domači Turistično informativni center (TIC), ki ga je, čeprav formalno še vedno ni ustanovljen, zaradi prevelikih stroškov za občino v zakup prevzela Turistična agencija Integral Tržič. Leta 2007 so v občini dobili prve izšolane in izprašane lokalne turistične vodiče. Istega leta se je sekcija zgodovinarjev in članov društva z razstavo, zgibanko in obiskom Trsta spomnila 200-letnice rojstva v Naklem rojenega dr. Jerneja Legata, od konca leta 1846, pa do smrti februarja 1875, tržaško-koprškega škofa. Leto 2008 je bilo namenjeno praznovanju stoletnici odprtja železniške proge Kranj–Tržič, ki je imela velik pomen za razvoj Nakla. Vrstile so se prireditve, razstave, pripravili so knjigo z naslovom *Železnica skozi Naklo*, v bližini nekdanje železniške postaje so kot muzejski eksponat predstavili parno lokomotivo, ki je vozila na tej progi. Pošta Slovenije je izdala posebno znamko in priložnostni poštni žig. Iz Ljubljane je preko Kranja v Naklo pripeljal muzejski potniški vlak z okrog 200 gosti. Vse prireditve je Turistično društvo organiziralo v sodelovanju z Občino ter Konjeniškim društvom Naklo. Naslednje leto se je sekcija zgodovinarjev posvetila obletnicam Sokolov in Orlov v kraju, pripravili so in z občino izdali obsežno publikacijo naslovom *Na kalu, Zbornik občine Naklo*, zaradi rodoslovja so se ukvarjali tudi s cerkvenimi matičnimi knjigami. Leta 2011 je društvo dobilo nov logotip ter pripravilo svojo spletno stran z bogatimi turističnimi informacijami. V naselju Podbrezje je bilo ustanovljeno Gorenjsko ekološko turistično društvo Matijovc. Zadnja leta je dejavnost društva namenjena predvsem etnološkim in potopisnim predavanjem ter urejanju gozda Udenboršt. Potekale pa so tudi že prireditve v počastitev zlatega jubileja društva. Za svoja prizadevanja so društvo in njegovi člani prejeli številna lokalna, regionalna in državna priznanja. Ob petdeset letnici delovanja je Turistična zveza Slovenije 5. oktobra 2013 Turističnemu društvu Naklo na 43. srečanju gorenjskih turističnih delavcev, ki je potekalo v Naklem, podelila Pismo priznanja z zlatim znakom.

Kot dodatek k osrednjemu prispevku v zborniku sledijo kratki življenjepisi in sezname predsednikov, podpredsednikov, tajnikov, honorarno zaposlenih receptorjev, članov nagajencev Turistične zveze Slovenije in častnih članov Turističnega društva Naklo.

Sledi poglavje, ki nosi naslov Razglednice Naklega. Turistično društvo Naklo je v ustanovnih pravilih imelo zapisano tudi založitev, izdajanje in prodajo razglednic domačega kraja. V knjigi so predstavljene prve tri črno bele razglednice Naklega, prva iz okoli leta 1965 in dve posneti predvidoma leta 1966, sledita reprodukciji dveh barvnih razglednic kraja iz okoli leta 1968 in srede sedemdesetih let, nato še barvni razglednici iz leta 1988 ter 2008 ter zadnje štiri, ki so izšle leta 2013, ob zlatem jubileju turističnega društva, dve z motivi Naklega, ter po ena z motivi Dupelj in Podbrezje.

Damijan Janežič predstavi tudi delovanje Sekcije zgodovinarjev ljubiteljev, kot se je leta 2010 preimenovala dotedanja Sekcija zgodovinarjev in muzealcev, ki je bila pri turističnem društvu ustanovljena konec marca 2004. Navedeni so člani sekcije ter publikacije, ki jih je pripravila sama ali pa je pri njih sodelovala. Zelo aktivna je bila pri postavitvi spletne strani domačega turističnega društva.

V poglavju, ki ga je pripravil mag. Drago Papler s sodelavci, je zanimivo branje, pod skupnim naslovom Spomini turističnih delavcev. Beremo spomine o ustanovitvi društva, o začetkih oddajanja turističnih sob, o vaških turističnih piknikih, o vaški veselici in ansamblu citrarja Mihe Dolžana in pevske kvintetu Gorenjci, o otrocih, turističnih vodičih na kolesih, ki so turiste vodili do lastnikov turističnih sob, o turističnem filmu o Naklem, o prenočevanju tujih turistov v gostilni Blažešnik na Bistrici, o gradnji društvenih prostorov oziroma društveni recepciji in vzporednem bifeju, pa o tečajih nemščine, o pobiranju društvene članarine, o živahnem delovanju turističnega podmladka, ki je nastal leta 1978 in sprva ni deloval v okviru osnovne šole, o turističnih in potopisnih predavanjih, o veleslalomu članov turističnih društev z območja tedanje občine Kranj, o recepcijski službi tudi zunaj glavne turistične sezone, o dnevih Nakljancev (na enem od njih, 11. septembra 1993, so izrazili željo, da Naklo postane občina), pa o v devetdesetih letih popularnih karaokah, o delu ene od predsednic društva Mare Črnilec, o zasebnem posredovanju turističnih sob, o župniku Janezu Filipiču, po katerem so poimenovali dom krajanov in o televizijski oddaji ob 43. srečanju turističnih delavcev Gorenjske, ki je ob petdeset letnici društva potekalo v Naklem.

Eno od poglavij, ki so ga napisali Damijan Janežič, Janez Markič in mag. Drago Papler, ima naslov Turizem je njihov kruh in življenje. Predstavljene so nakljanske turistične domačije. Največ je napisanega o najbolj znani gostilni in mesariji Marinšek, katere začetek seže v leto 1901, ko je Lovrenc Marinšek iz

Strahinja pri Naklem kupil Kovačevo kajžo in gostilno. Marinški so se poleg gostinstva ukvarjali tudi z mesarstvom, poznani so bili po izdelovanju odličnih kranjskih klobas. Pred drugo svetovno vojno so ob novi gorenjski cesti zgradili novo gostilno, ki so jo v šestdesetih letih zaradi povečanega števila tujih, zlasti avstrijskih turistov, ki so prihajali z avtobusi, morali še prizidati. Prav Marinškova gostilna je bila edina domačija, ki je v Naklem do ustanovitve Turističnega društva leta 1963 imela tujske sobe. V Marinškov okvir spadata še Kavarna Poni in Gostišče klub Kovač. S kratkimi zgodovinskimi pregledi so opisane še Sobe Markič ter Sobe Papler, Turistična kmetija in Kamp Trnovec v Dupljah ter Gostilna in sobe Potočnik V Bistrici pri Naklem.

Damijan Janežič je napisal tudi članek, ki nas seznaja s tovarništvom, prevozništvom, romarskimi božjimi potmi, kasnejšim železniškim ter motornim prometom ter vplivom na življenje domačinov. Predstavljene so številne nakljanske in okoliške furmanske in kasnejše letoviške gostilne. Skozi Naklo so potovale tudi vojske in številne pomembne osebnosti od cesarjev, kraljev, prestolonaslednikov, cerkvenih dostojanstvenikov, do predsednika Tita, japonskega prestolonaslednika in njegove žene, nekaj let kasneje tudi njune hčere itd.

Zadnje poglavje je napisal mag. Drago Papler. V prispevku z naslovom Turizem je spodbudil razvoj Nakla in spremenil zavest ljudi je povzel glavna dejstva v turističnem razvoju Naklega z okolico ter jih opremil s statistiko in preglednicami.

Čisto na koncu sta predstavljena še glavna pisca knjige, Damijan Janežič in mag. Drago Papler.

Knjiga *Turizem v Naklem*, v kateri najdemo tudi zelo veliko domačih imen kmetij in domačij, je zanimiva zlasti za lokalno prebivalstvo. Hkrati pa je dokaz, da je mogoče z zagnanostjo in predanostjo posameznikov pripraviti in izdati z dokumenti, fotografijami in pričevanji bogato opremljeno publikacijo.

Janez Kopač

Dražen Vlahov: Matica krštenih župe Lindar (1591.–1667.). Glagoljski zapisi od 1591. do 1648. Posebna izdanja Državnog arhiva u Pazinu, Svezak 26. Glagoljski rukopisi 10. Pazin: Državni arhiv u Pazinu, 2012, 547 strani.

Komentirane objave s transliteracijami starih arhivskih rokopisov so vredne pozornosti zgodovinarjev, saj postane po njihovi zaslugi zapis dostopen tudi tistim raziskovalcem, ki niso večji razbiranja starih pisav. Hkrati spodbujajo in odpirajo možnosti razi-

skav manj znanih besedil in vsebin v domačem delovnem okolju, brez obiska oddaljenih arhivov.

Monografija Dražena Vlahova, kot pove že njeno ime, objavlja glagolske hrvaške vpise v najstarejši znani matični knjigi krščenih iz zadnjega desetletja 16. in prve polovice 17. stoletja v župniji Lindar. Razbiranje glagolice sodi danes med dokaj redka znanja, zato so tovrstne objave še toliko bolj zaželeni. Avtor publikacije je izvrsten poznavalec glagolske pisave, z objavami glagolskih rokopisov pa se ukvarja že od srede devetdesetih let prejšnjega stoletja. Poleg drugih je objavil glagolske rokopise v matični knjigi krščenih, poročenih in umrlih iz 17. stoletja v Humu (2003) in matične knjige iz Boljuna iz druge polovice 16. in prve 17. stoletja (2011). Delo, ki ga predstavljamo, je strokovno korektno, nakazuje pa tudi spodbudna in vabljiva vprašanja, ki bi se jih na osnovi prepisa mogli lotiti raziskovalci preteklosti lindarske župnije.

Avtor nas v uvodnem delu seznanja z lego in zgodovino Lindarja in njegove župnije ter njene glagoljaške tradicije. V nadaljevanju nudi osnovne podatke o obravnavani matični knjigi ter komentira pisce, ki so jo že omenjali in o njej priobčili svoje izsledke. Pri tem skuša ugotoviti razloge, ki so povzročili nekatere napake v starejših transliteracijah. Kratko se pomudi pri vsebini knjige in njenem obsegu. Podrobneje opiše podatke o glagoljaških duhovnikih, ki so vanjo vpisovali podatke, ter opiše značilnosti njihove pisave. Zanimivo je, da se glagoljaška duhovščina ni dr-

žala celibata, znani so primeri duhovnikov, ki so imeli otroke. To kaže na zakoreninjeno tradicijo krščanstva pred razcepom na Vzhodno in Zahodno Cerkev. Po starem običaju izbor župnika ni bil v rokah škofa, ampak je nanj vplivala skupnost župljanov.

Zaznamki o krstu so vsebovali datum, ime duhovnika, ki je opravil krst, ime krščenca, ime in priimek očeta, kasneje tudi materino ime, imena in poreklo botrov in boter, ki niso bili vselej iz lindarske župnije. Število novorojenih in krščenih moških in ženskih otrok po letih od 1592 do 1602 je predstavljeno v obliki komentirane tabele, ki jo dopolnjuje preglednica rojstev od 1592 do 1614 po mesecih. Največ otrok se je rodilo januarja in februarja (avtor ne omenja ključnega podatka: da so bili spočeti maja in junija), najmanj rojstev pa je zabeleženo maja in junija (spočeti septembra in oktobra). Te trditve predpostavljajo, da je krst neposredno sledil rojstvu. V pregledanem razdobju so se devetkrat rodili dvojčki, enkrat celo trojčki, od katerih je en otrok pri porodu umrl. Nekajkrat je isti otrok v kratkem časovnem razmiku krščen dvakrat. Možno je, da je bil prvi krst »zasilni« v strahu, da otrok ne bi preživel, druga možnost pa bi bila lahko tudi napaka zapisovalca, ki je prezrl, da je krst že zabeležil. Glagolski vpisi krstov nezakon- skih otrok v Lindarju so – za razliko od tovrstnih primerov v Humu in Boljunu – redkost. Vprašanje, čemu razlika, pušča avtor odprto. Zanimivo je tudi razglabljanje o razširjenosti moških in ženskih imen novorojencev. Največ dekljic je dobilo ime Katarina, fantkov pa Ivan (naš Janez). V primerih, da sta dve hčerki ali dva sinova dobila isto ime, je upravičena domneva, da je starejši otrok pred rojstvom mlajšega z enakim imenom umrl. Sinovi so včasih dobili ime po očetu, hčerke pa po materi. Pogostost poimenovanja po dedu ali babici iz zapisov ni razvidno.

V razdobju, ki ga zajema matična knjiga, se je v družinah rodilo več otrok. Avtor izpostavlja Ivana Češčića, ki je imel s prvo ženo (med 1600 in 1614) tri hčerke in dva sinova, z drugo (med 1619 in 1633) pa štiri hčerke in dva sinova. V devetih primerih so bili otroci rojeni posthumno, po očetovi smrti. Iz priimkov očetov novorojencev, ki jih omenja knjiga, je mogoče ugotoviti, katere družine so živele v Lindarju. Poklici ali iz njih izvedeni priimki niso pogosti, gre pa za trgovce, zidarje in kovače ter duhovne osebe. Podatke o krščenih je vpisovalo pet župnikov in en skrbnik – kaplan.

Za Lindar je ohranjenih pet matičnih knjig krščenih (za razdobje 1591 do 1948), dve poročenih (od 1784 do 1948) in tri umrlih (od 1666 do 1948). Najstarejša knjiga krščenih vsebuje skupaj 1036 hrvaško-glagolskih – teh je 951 – in latinskih (75) vpisov, kar prikazujeta tudi tabeli po letih in po spolu otrok. Zanimiva bi bila primerjava števila rojstev glede na število prebivalcev župnije. Pojasnilu o transliteraciji besedila je avtor dodal tudi črkovne znake z njihovimi soznačnicami v latinici in številčnem sistemu.

Stopetimi stranem prepisa sledi 188 strani faksimila izvornika, ki zainteresiranim raziskovalcem omogoča ne le preverjanje prepisa, ampak tudi proučitev pisave. Priloge vsebujejo seznam priimkov in imen, poimenski kronološko razvrščeni seznam krščenih v glagolskih zapisih, abecedni seznam priimkov in imen krščenih, seznam imen krščenih fantov in deklic, tabelo s seznamom rojstnih datumov, imen, spola in imen staršev dvojčkov. Navedene so tudi omembe in reference v glagolskih zapisih omenjenih cerkvenih oseb. Branje naj bi – ob številnih slikah izsekov besedila s prepisi in komentarji, ki jih vsebuje knjiga – olajšala preglednica izrisanih pogostejših ligatur. Seznamu uporabljenih virov in literature sledijo povzetki v hrvaščini, angleščini in italijanščini.

Darja Mihelič

Marija Mogorović Crljenko: Druga strana braka. Nasilje i legitimnost u (izvan)bračnim vezama na području Porečke biskupije u prvoj polovici 17. stoljeća. Zagreb: Srednja Europa, 2012, 312 strani.

Avtorica monografije je uveljavljena raziskovalka zgodovine žensk in otrok ter raznovrstnih plati (pred)zakonskega življenja zgodnjenovoveške Istre. Ti segmenti zgodovine vsakdanjega življenja so v evropskem zgodovinopisju že dolgo prisotni, medtem ko so v slovenskem in hrvaškem še podhranjeni.

Knjiga je prirejeno doktorsko delo, ki ga je avtorica zagovarjala na zagrebški univerzi. Tovrstne znanstvene razprave so plod večletnih kakovostnih raziskav, zato so vselej vredne pozornosti. Kot pove že sam naslov, je fokus raziskave na nekonvencionalnih praksah, ki so v preteklosti spremljale partnersko zvezo moškega in ženske. Struktura besedila je oblikovana smiselno, pregledno in dosledno. V časovnem pogledu za obravnavane vsebine poseže v rimsko obdobje, v germanske običaje, nato pa se posebej ustavlja pri razčlenitvi uveljavljenih načel glede razmerja med moškim in žensko pred tridentinskim koncilom in po njem (1545–1563), pri čemer tudi opozarja na različen odnos do nekaterih vprašanj pri katoličanih in protestantih. Prostorsko gradi pripoved od najširšega evropskega, prek mediteranskega in jadranskega okvira s poudarki na Italiji in Dalmaciji do Istre in lokalnega območja poreške škofije. To ni zajemalo le dela beneške Istre, ampak je segalo tudi na »habsburško«¹ istrsko ozemlje. Ta segment raziskave na »mikro«²-nivoju je najdragocenejši in izviran v najbolj konkretnem smislu, saj temelji na obsežnih neobjavljenih in skoraj neznanih arhivskih rokopisih pore-

škega škofijskega arhiva iz 16. in 17. stoletja, spoznaja pa primerjalno vpenja v širši časovni in prostorski kontekst.

Monografija je razgrajena v pet sklopov s podpoglavji. Uvodni pojasnjuje cilj in osrednjo problematiko dela ter opiše bivalne in populacijske razmere v poreški škofiji v prvi polovici 17. stoletja. Osvetli stanje raziskav o položaju žene v družini in družbi v evropskem in znotraj njega jadranskem prostoru. Predstavi tudi relevantno rokopisno gradivo poreškega škofijskega arhiva. Ker v dojemanju in načinu sklepanja zakonske zveze pomeni prelom tridentinski koncil, avtorica pojasni tradicije koncepcije zakona, katerega značilnosti so, da temelji na sporazumu, je monogamen in neločljiv. Pristojnosti v razsojanju sporov glede razmerij med moškim in žensko so imela cerkvena in svetna sodišča.

Jedro dela ima tri osnovne sklope. Prvi od njih opisuje sklepanje zakona pred tridentinskim koncilom in po njem. Sklenitev zakona je vključevala več elementov. Bistven med njimi je bil sporazum, na katerega se je pred tridentinskim koncilom navezovala zaroka. Ta naj bi pomenila zagotovilo za zakon, zato ji je brez javnega zgražanja lahko sledila konzumacija zveze. Obred sporazuma je vključeval določene geste (rokovanje, poljub, izmenjavo prstana). Ni se odvijal v cerkvi, tudi prisotnost duhovnika ni bila obvezna.

Sporazum brez prič, ki ni bil javen, so moški občasno zanimali in s tem prizadeli partnerko. Pred tridentinskim koncilom je bila partnerjema omogočena sklenitev novega zakona ob smrti zakonca, pri čemer se je pod vprašaj postavljalo nove zveze vdov. Če je moški zapustil ženo in ga več let ni bilo nazaj, je žena za novo zvezo potrebovala dovoljenje. Tridentinski koncil je natančneje določil način sklepanja zakona in ga razglasil za zakrament. Glavno vlogo je pripisal sporazumu in svobodni volji partnerjev, soglasje njunih staršev ni bilo obvezno, pač pa zaželeno. Nacrtovana sklenitev zakona, ki naj bi bil neločljiv, naj bi bila trikrat oklicana; to je zagotovilo prisotnost javnosti in omogočilo razkritje možnih ovir za zakon. Poroke so se preselile v cerkev in se beležile v matične knjige, zaroke so se opuščale. Pač pa so imeli protestanti zakon za svetno – ne za cerkveno – zadevo. Zanj so zahtevali prisotnost javnosti in prič ter soglasje staršev.

Ovire za sklenitev zakonske zveze so bile: nezadostna starost, sorodstvene zveze med kandidatom za zakon, prepreke glede vere partnerjev, vstop v redovništvo, impotenca, nedovoljene zunajzakonske vezi, neenak družbeni položaj. V primeru ovir je dispenzo dodeljevala sveta stolica. Za poreško območje avtorica po arhivskem gradivu podrobno analizira 44 takih procesov z vprašanji, ki so zanimali cerkvene razsodnike, in z argumenti, ki so utemeljevali spregled ovire in izdajo dovoljenja za zakon.

Mimo običajnih postopkov so se sklepale tudi tajne poroke brez prisotnosti javnosti, pogosto brez prič in brez soglasja staršev. Katoliška Cerkev je tajni poroki – čeprav proti volji staršev – priznavala veljavnost; ključen pomen je pripisovala sporazumu. Tudi za svetno oblast je bil sporazum partnerjev bistven, zahtevala pa je soglasje staršev in tajne poroke prepovedovala in sankcionirala.

Razširjena praksa, ki so se je posluževali srboriti mladeniči, da bi se dokopali do svoje izbranke, so bile tudi ugrabitve, ki niso bile nujno nasilne, ampak v dveh tretjinah primerov dogovorjene z dekletom. Ugrabitvi je sledila konzumacija zveze, včasih posilstvo. Za prvo polovico 17. stoletja je avtorica zasledila 73 takih primerov. Ugrabitve so se prakticirale v ruralnem, slovanskem okolju, poznali pa so jih tudi v mestih. Kaznive so bile tako za svetno kot za cerkveno oblast. Cerkevno sodišče je obravnavalo primere, ko sta se želela ugrabitelj in žrtev naknadno poročiti, in vpeljalo postopek, po katerem naj bi bila zagotovljena svobodna odločitev dekleta za poroko. Tudi proti lastni volji odvedena dekleta so se odločala za poroko z ugrabiteljem, ker bi sicer ostala onečastjena in skupaj s svojo družino osramočena. Razlog za ugrabitev je bilo neredko siromaštvo in – s strani dekleta – izogib neželeni, vsiljeni zvezi.

Drugi osrednji sklop obravnava spore v zakonu. Na območju poreške škofije so v prvi polovici 17. stoletja obravnavali 45 takih primerov. Pred triden-

tinskim koncilom ni bilo jasnih razlik med zaroko in poroko. Ženske so v prepričanju, da so poročene, pristale na konzumacijo zveze, partner pa je nato včasih zanimal značaj zveze (zakon). V takem primeru je prihajalo do dokazovanja obstoja zakonske zveze. Tridentinski koncil je natančno opredelil pravila sklenitve zakona, razvrednotil je zaroko in do tovrstnih nesporazumov/sporov med partnerji ni več prihajalo. Ob opisanih primerih se pojavljajo tudi primeri razdevičenja in posilstev, ki so bili predmet obeh, cerkvenega in svetnega sodišča.

Zakonske zveze niso bile vselej trajne, čeprav naj bi bile neločljive in naj bi trajale do smrti enega od partnerjev. Srednji vek je poznal dva načina prekinitve zakonske zveze: ločitev od postelje in mize – telesa in dobrin in razveljavitev ali izničenje zakona. Do slednjega je prišlo običajno ob smrti enega od zakoncev. Cerkevno sodišče pa je lahko razveljavilo zakon zaradi prezrtih nedovoljenih napak pri sklenitvi zakona ali zaradi pomanjkljivosti partnerjev, ki so se razkrile šele naknadno. Tudi o ločitvi od postelje in mize so odločala cerkvena sodišča. Zahtevale so jo predvsem ženske, ki so živele v nevzdržnih zakonskih razmerah zaradi moževega grdega in sovražnega ravnanja z njimi. Zdi se, da je bil tepež v zakonu običajen, možje so v domači hiši prešuštovali z deklami in trpinčili žene, ki so se včasih zatele k sorodnikom. Cerkveni sodniki so sprva skušali kot posredniki spor zgladiti in zakon zadržati. V primeru razsodbe o ločitvi je za katoliško Cerkev zakon še obstajal in sklenitev novega zakona ni bila mogoča, medtem ko so protestanti poznali ločitev z možnostjo nove poroke za nedolžno stran. Svetna sodišča so odločala o delitvi imetja ob ločitvi in možu nalagala dolžnost vzdrževanja žene. Istrski statuti omenjajo tutorstvo otrok, vendar vzdrževanje otrok ob konkretnih zakonskih sporih na območju poreške škofije ni omenjeno. Sodišča so odločala na osnovi izjav partnerjev in prič, sorodnikov, sosedov, prijateljev, služinčadi.

Praksa mimo zakonske zveze je bilo tudi priležništvo, konkubinat, ki mu je namenjen tretji osrednji vsebinski sklop. Dovoljen je bil med dvema nevezanima partnerjema, pri čemer je smel imeti moški le eno žensko. Cerkev konkubinata ni odobraval, mestni statuti pa so imeli do njega različna stališča. Pred tridentinskim koncilom je bil konkubinat dovoljen, če se partnerja nista mogla poročiti zaradi ovir za zakon, niso pa bile dovoljene prešustne – zunajzakonski telesni odnos moškega in ženske – in krvoskranske zveze. Tridentinski koncil je konkubinat razglasil za razvratno razmerje. Na območju poreške škofije je bilo v prvi polovici 17. stoletja med zakonskimi spori zabeleženih 14 primerov konkubinata, ki je tesno povezan s prešustvom in bigamijo. Razlog za konkubinat so bile ovire za zakon, ločitev zakoncev, ki sta iskala novo zvezo, siromaštvo. Svetno pravo je predvidevalo kazni za prešustvo in bigamijo, poglobljalo se je v premoženjska vprašanja, kanonsko pravo pa je

v teh praksah videlo moralni problem, izrekalo je cerkvene sankcije (ekskomunikacija, izgon) in nalagalo javno pokoro.

Plod nekonvencionalnih partnerstev so bili tudi nezakonski otroci. Ker je okolje (bodočo) nezakonsko mater stigmatiziralo, niso bili neobičajni primeri splavov, detomorov ali zapuščanja otrok, glede na razmere pa je par otroka v nekaterih primerih zadržal. S poroko partnerjev so nezakonski otroci pridobili status zakonskih.

Zaključno, peto poglavje povzema bistvena spoznanja raziskave, sledita pa mu seznama virov in literature. Delo je opremljeno s številnimi tabelami in dvema zemljevidoma istrskih škofij in župnij poreške škofije. Monografija je zanimiva in berljiva ter vabi k raziskovanju podobnih tem.

Darja Mihelič

Pičanska biskupija i Pićanština. Zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa održanog 23. i 24. listopada 2008. godine (ur. Robert Matijašić, Elvis Orbanić). Državni arhiv u Pazinu, Posebna izdanja, Svezak 23. Pazin: Državni arhiv u Pazinu, 2012, 280 strani.

Zbornik prinaša večji del (23) prispevkov mednarodnega simpozija ob 50. obletnici ustanovitve Državnega arhiva v Pazinu in 220. obletnici ukinitve pičenske škofije (2008), nekaj tistih, ki so tematsko presegali problematiko prostora pičenske škofije, pa je izšlo v Vjesniku istarskog arhiva. Prispevki v zborniku so kronološko in vsebinsko pestri, saj obravnavajo arheološke, zgodovinske, etnografske, umetnostnozgodovinske, verske in cerkvene vsebine ter ljudsko izročilo.

Razprava Klare Buršić Matijašić slika zgodnjo zgodovino prostora pičenske škofije. Najstarejše najdišče na območju Čepičkega polja izkazuje materialno kulturo mlajšega paleolitika. Na ožjem prostoru pičenske škofije pa so najstarejša naselja gradišča na vzpetinah, ki so se oblikovala v lokalna središča. Avtorica se posveča številnim naseljem in za naselja prikladnim terasam na vzpetinah. Lokacije ponazarjajo zemljevidi in fotografije.

Vladimir Sokol posega v zgodnji srednji vek in opisuje propad poznoantičnih naselbin in nekropol v Istri. Prodor Frankov je kontinuiteto njihovega življenja prekinil, kar skuša avtor dokazati z arheološkim najdiščem gradišča Monkodonja pri Rovinju, ki je bilo prizorišče smrti več deset ljudi, in z listino Rižanski placitum iz 804. Pri razlagi slednjega je sporno, da avtor – ki je arheolog in ne zgodovinar

– ne citira in ne uporabi nobene objave te listine in da v njej omenjene Slované preprosto »pohrvati«, na osnovi pol tisočletja kasnejšega dokumenta Istarski razvod pa stalno poudarja, da so Slovani na sodnem zboru v Rižanu govorili hrvaško. Polemizira z dosedanjimi spoznanji, pri čemer najnovejših izsledkov v zvezi z interpretacijami omenjene listine ne pozna. Arheološke najdbe ilustrira s tabelami.

Pičen v obdobju antike do zgodnjega srednjega veka s pravnega stališča ilustrira Ivan Milotić. Domneva, ki jo postavlja, je, da Pičen v antiki ni imel statusa municipija in da je potrebno osnovanje škofije umestiti (še) v obdobje Justinijanove osvojitve Istre do njegove smrti (539–565).

Posestne odnose v pičenski škofiji v novem veku na osnovi urbarjev v svoji razpravi predstavlja Alojz Štoković. Začetki urbarja Pazinske knežije segajo v konec 15. stoletja, izdelan je bil v sedemdesetih letih 16. stoletja, potrjen pa 1578. To je spodbudilo pičenski kapitelj, da je za zavarovanje lastne posesti dve leti kasneje dal izdelati svoj urbar, ki je ohranjen v prepisu iz 18. stoletja. Njegovo novo inačico so zastavili dve desetletji kasneje (1600), pisali pa so ga do srede 18. stoletja. Vključeval je več poglavij, ki so zadevali kapiteljsko posest. V skrbi zaradi krčenja posestnih pravic je proti koncu uskoške vojne in neposredno po njej (1617–1621) dala zapisati urbar svojih dohodkov in imetja tudi pičenska škofija. Prepis urbarja je iz časa uvajanja jožefinskih reform (1772).

Danijela Juričić Čargo na osnovi terezijanskega

katastra za Kranjsko predstavlja gospodarsko stanje na posestih pičenske škofije v 18. stoletju. Tam je bil uveljavljen fevdalni sistem. Katastrski podatki dajejo vpogled v kmetijsko proizvodnjo – poljedelstvo, živinorejo in obrt ter prebivalstvo. Podrobna raziskava kaže, da v raziskanem okolju kljub terezijanskim reformam gospodarstvo še več stoletij ni opazneje napredovalo niti ni zaznati bistvenih sprememb v agrarnih razmerjih.

Prispevek Denisa Visintina se loteva vprašanja gospodarskega stanja in posesti istrskih bratovščin s poudarkom na upravljanju premoženja pičenskih bratovščin. Gre za skupor is spoznanj, ki so pridobljena iz arhivskih virov, ki jih hranijo arhivi v Pazinu, Trstu in Kopru.

Razprava o pičensko-puljskih migracijskih stičnih točkah v novem veku Slavena Bertoše v uvodnem delu oriše novoveško zgodovino Pična, v nadaljevanju pa v zanimivi podrobni raziskavi po puljskih matičnih knjigah rojenih, birmanih, poročenih in umrlih analizira doseljence iz Pična in njegove okolice v Pulj, kar pospremi s tabelaričnima prikazoma in seznamom evidentiranih doselencev.

Tudi prispevek Zorana Ladića in Gorana Budeča temelji na matičnih knjigah – tokrat na pičenskih knjigah krščenih. Prikazuje nekatere vidike demografske, družbene in družinske zgodovine Pična v 17. stoletju. S komentiranimi grafikoni ponazarja frekvenco rojstev, spol, status (zakonski/nezakonski) novorojencev, delež dvojčkov, imena staršev in otrok.

Posredno je demografija tudi predmet obravnave Rina Ciguija o koleri v Istri v 19. stoletju in o epidemiji v Pičnu leta 1855. Epidemije kolere v Istri v tridesetih letih 19. stoletja, ki jim zdravstvena oskrba ni bila kos, so z visoko stopnjo smrtnosti povzročile velike demografske spremembe. Izbruh bolezni leta 1855 je v Pičnu od 19. julija do 24. oktobra terjäl 42 žrtev, ki jih avtor navaja v seznamu.

Poznavalka in preučevalka kranjskega polihistorja Janeza Vajkarda Valvasorja Maria Bidovec v svojem prispevku predstavlja in komentira odlomke o Istri in Istranih v delu Slava vojvodine Kranjske. Dotikajo se različnih vidikov: od zemljepisnega, prek prirodoslovnega in zgodovinskega, etnološkega, verskega, do cerkvene in naselbinske strukture.

Juraj Batelja je vzel pod drobnogled red puščavnikov sv. Avguština v Istri in pičenski škofiji. Navaja podatke o pičenskih škofih iz omenjenega reda ter o avguštinskih samostanih v Istri. Avguštinske bratovščine so v številnih sakralnih objektih v Istri častile Marijo, ki je tudi upodobljena na več freskah in reliefih. Sv. Avguštinu sta bili v Istri posvečeni dve cerkvi, v Istri in pičenski škofiji pa je ohranjenih več kipov in slik sv. Avguština in njegove matere; v Pulju se omenjata tudi oltarja dveh avguštinskih svetnikov v cerkvi milostne Marije.

Franjo Emanuel Hoško v svojem prispevku obravnava dejavnost frančiškana Pavla Budimirja. Bil

je provincial bosansko-hrvaške province, od 1667 do 1670 pa pičenski škof.

Stipan Trogrlić v svojem članku posega v leta po drugi svetovni vojni, osvetljuje pa pritiske jugoslovanskega komunističnega režima na katoliško Cerkev na ozemlju pičenskega dekanata v obliki groženj, odvzemov posesti, oviranja procesij in opravljanja verouka.

Prispevek Elvisa Orbanicia prinaša prepis in pojasnilo k inventarju premičnin in nepremičnin pičenskega škofa Antona Zare (1574–1621), ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije v Ljubljani. Seznam odpira možnost nadaljnje razčlenitve glede bivanjske kulture.

Tudi Jakov Jelinčić se je osredotočil na pomemben arhivski vir – na knjigo posvetitev duhovnikov iz poldruega stoletja (1632–1783), ki jo hrani pičenski župnijski arhiv. Predstavlja jo z več seznammi, med katerimi je tudi imenik krajev porekla novih duhovnikov.

Petar Strčić v kratkem orisu prikazuje zgodovino arhivov in arhivske službe v Istri od srednjega veka do razpada druge Jugoslavije ter njihovo prisotnost v objavah in javnih predstavitvah.

Marijan Bradanović v bogato ilustriranem prispevku na osnovi pisnih in terenskih virov predstavlja arhitekturo in dekorativno kiparstvo pavlinskega samostana blažene device Marije na nekdanjem Čepiškem jezeru.

Razprava Marije Mirković je sintetičen pregled (in prikaz v obliki ilustracij) ohranjenega likovnega blaga v sakralnih objektih škofije Pičen, ki jih je mogoče tudi tipološko razvrstiti in iskati njihovo ciljno sporočilo vernikom ter razlike v različnih okoljih.

Slikar Antonio Moreschi, ki je živel v zadnjih desetletjih 16. in prvih 17. stoletja, se je iz Benetk, kjer se ob slavnejših vrstnikih ni uspel uveljaviti, priselil v Labin. Nina Kudiš razkriva podatke o življenju in delu tega slikarja, ki je bil do devetdesetih let prejšnjega stoletja skoraj neznan. Članek je pospremila s številnimi ilustracijami.

Damir Tulić se je lotil obravnave nekdanje pičenske katedrale, ki je dokončno obliko dobila v 18. stoletju. Osredotočil se je na kiparja Antonija Michelazzija z Reke in na marmorne oltarje, ki jih je izdelal Gaspar Albertini iz Pirana. Ohranjenih je tudi nekaj liturgičnih srebrnih izdelkov iz časa obstoja škofije. Obravnavani predmeti so ponazorjeni s slikami.

Brigita Mader na osnovi še neobjavljenega arhivskega gradiva prikazuje restavratorske posege cesarsko-kraljevske centralne komisije za zaščito spomenikov v Gračišču iz drugega desetletja 20. stoletja, ki jih je vodil konservator Anton Gnirs. Gre za tri cerkve, mestna vrata in leseno razpelo iz 13. stoletja. Fotografije k besedilu so Gnirsove.

Odkritje načina poganskega posvečevanja v osrednji Istri na prostoru vzhodno od Pazina, ki naj bi sodil v sestav svetih trikotnikov Reškega zaliva, naj

bi po mnenju avtorja prispevka Vitomirja Belaja dokazovalo, da je v času, ko so bili istrski Slovani še pogani, osrednja Istra pripadala še neznani slovanski župi onstran Učke ob Kvarnerskem zalivu. Trikotniki so ponazorjeni tudi na zemljevidih.

Davor Šišović je za zbornik prispeval objavo treh ljudskih izročil iz Krbun. Prvo zadeva opis praznovanja praznika Janeza Krstnika ob kurjenju kresov, sejmu in licitaciji cerkvenih senožeti, drugo kuhanje oglja za potrebe mestne kovačije, tretje pa kamniti križ nad Krbunami, ki naj bi ga leta 1881 izklesal Jure Fonović, imenovani Vuk.

Skratka: zbornik prinaša pestre vsebine, številne so vredne branja, bati pa se je, da bo ostal premalo opažen.

Darja Mihelič

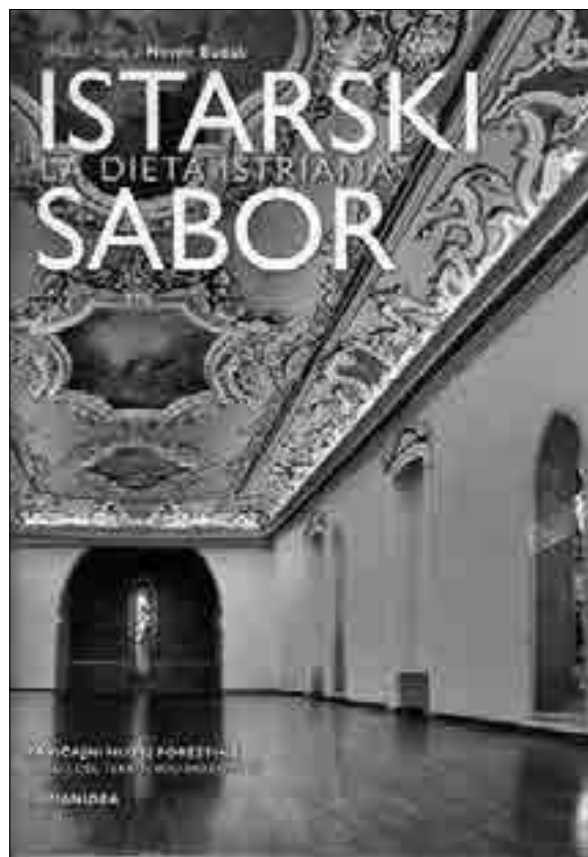

Istarski sabor. La Dieta istriana (ur. Neven Budak). Poreč = Parenzo: Zavičajni muzej Poreštine = Museo del territorio parentino, Humaniora d. o. o., 2011, 252 strani.

Avtor zamisli za dvojezično hrvaško-italijansko strokovno knjigo, ki je izšla ob 150-letnici Istrskega deželnega zbora, je njen urednik, zagrebški profesor zgodovine Neven Budak. Pisanje poglavij je zaupal trem študentom univerz v Pulju in Zagrebu in dvema sodelavkama poreškega muzeja.

Čeprav delo ni strogo znanstveno in je v citiranju referenčne literature občasno preskopo, pa je vredno pozornosti, ker njegovi poudarki niso splošno znani in običajni, ampak prinašajo nekatere druge poglede. Vabljava je tudi njegova oprema s številnimi fotografijami.

Prvega od petih prispevkov – če ne štejemo kratkega urednikovega predgovora – je pripravil Ivan Hrastovčak, govori pa o zborih v Istri v srednjem veku. Opisuje politično, upravno in vojaško strukturo Istre. Posebno pozornost posveča zapisu o sodnem zboru (804) v Rižanu na Koprskem, ki so ga na zahtevo istrskih mest in utrjenih krajev sklicali poslanci Karla Velikega. Zapis je imeniten dokument o starih bizantinskih običajih, pravicah in dajatvah in o novostih, ki jih je v drugi polovici 8. stoletja uveljavljala frankovska oblast in ki so jim istrski predstavniki ugovarjali. Gradeškega patriarha pritožbe niso zadevale, usmerjene so bile proti ravnanju škofov in frankovskega vojvode Janeza. Ta je v Istri vpeljeval frankovski sistem zemljiških gospodstev, v zaledje istrskih mest in na cerkvena tla pa je naseljeval Slovane. Vojvoda se je bil primoran svojemu ravnanju odreči, razlog pa naj bi bil tudi v dejstvu, da si Karel Veliki ob nasprotnikih Bizancu in Benetkah ni želel dodat-

nih konfliktov v Istri, ki je bila v tem času relativno samostojna. Drug dokument, ki ga izpostavlja pisec, pa je listina o deželnem miru, verjetno iz drugega desetletja 13. stoletja, katere cilj je bil preprečitev krvnega sovraštva. V prostoru Svetega rimskega cesarstva so s takimi odloki skušali zaježiti številne fajde, v Istri pa se je tovrstna praksa pod vplivom beneškega prava zabrisala. V drugem desetletju 15. stoletja je prišlo do razmejitve beneške Istre na zahodu in jugu polotoka in Pazinske knežije (grofije) v vzhodni in osrednji Istri. Pazinska knežija je uživala samostojno upravo in sodstvo, čeprav je bila vključena v kranjski deželni zbor.

Elena Poropat je opisala zgodovino istrskega deželnega zbora kot političnega organa. Posegla je v obdobje od propada Serenissime in orisala politične spremembe in reorganizacije uprave in sodstva v Istri od avstrijske uprave, prek Napoleonove Kraljevine Italije, Ilirskih provinc do Avstrijskega cesarstva, znotraj tega v Istri kot delu Ilirskega kraljestva in nato Avstrijsko-ilirskega primorja. Po ukinitvi Bachovega absolutizma in oktobrski diplomu (1860) je bil s februarским patentom 1861 v habsburški monarhiji uveljavljen dvodomni parlamentarni sistem. V poslansko zbornico so deželni zbori izbirali svoje predstavnike. Avstrijsko primorje se je razdelilo na mejno grofijo Istro, pokneženi grofiji Goriško in Gradiško in na mesto Trst. Istra in Gorica sta dobili samostojnost in lastna deželna zbora, Trst z okoli-

co pa je imel mestno zastopstvo (municipij). Po nastanku Avstro-Ogrske monarhije leta 1867 je mejna grofija Istra postala del Cislajtanijske. Deželni zbor je bil sestavljen iz štirih kurij. Glasovalna pravica je bila odvisna od plačila davka, kar je privedlo do neenakosti in prednosti italijanske manjšine. Leta 1908 je bila vpeljana še peta splošna kurija, za katero je veljala splošna, enaka, tajna, neposredna volilna pravica za moške nad 24. letom. Istrski zbor je odražal družbeno-ekonomska razmerja z večinsko italijansko veleposejstvo in meščanskim trgovskim slojem. Reforma leta 1907 je povečala število hrvaških in slovenskih zastopnikov. Pokrajinska avtonomija je bila ukinjena s patentom leta 1916, zadnja realizirana seja Istrskega zbora, ki je zasedal v Poreču, nato v Pulju in Kopru, pa je bila dejansko oktobra 1910. Od leta 1861 dotlej je prišlo do enajstih volitev v Istrski zbor, ki je bil razpuščen januarja 1914; sledile so nove volitve, a brez sklica zbora. Malo je znana dejavnost Istrskega zbora na področju gospodarstva, poljedelstva, živinoreje, cestnih in železniških povezav, druge infrastrukture, regulacije rek, preskrbe z vodo, skrbi za šolstvo, zdravstvo in za modernizacijo Istre nasploh.

Igor Stanič je pripravil kratek prispevek o pazinskem zboru 1943, po kapitulaciji Italije. Dne 13. septembra je v Pazinu zasedal Okrožni narodnoosvobodilni odbor za Istro. Poleg članov Okrožnega narodnoosvobodilnega odbora in članov prvega partijskega vodstva so prisostvovali člani Mestnega narodnoosvobodilnega odbora za Pazin, dva predstavnika italijanske mladine, predsednik okrajnega narodnoosvobodilnega odbora Pazin, dva raška rudarja, aktivisti narodnoosvobodilnega gibanja, duhovniki in skojevci. Dogovorjen je bil postopek za ravnanje z razoroženimi italijanskimi vojaki, fašiste naj bi kaznovali po redni poti pred vojaškim sodiščem, česar pa niso vselej spoštovali. Razglas istrskemu ljudstvu je naznanil priključitev Istre k matični deželi in združitev s hrvaškimi brati. Izvršni odbor ZAVNOH-a je čez teden dni sprejel odlok o priključitvi Istre, Reke, Zadra in drugih okupiranih krajev Hrvaške k Hrvaški in prek nje k Jugoslaviji po načelu samoodločbe ljudstva. 25. in 26. septembra je bil v Pazinu izbran Pokrajinski izvršni narodnoosvobodilni odbor, ki je izbral osem predstavnikov za ZAVNOH. Istrski (pazinski) zbor je sklenil, da se ukinejo škodljivi fašistični zakoni in prisilno poitalijančena hrvaška imena v korist starih hrvaških, hrvaški jezik naj se vrne v šole in cerkve. Drugo zasedanje AVNOJ-a 29. in 30. novembra v Jajcu je potrdilo priključitev Istre in drugih hrvaških in slovenskih krajev k Jugoslaviji. Te odločitve so dobile mednarodno veljavo po mirovni konferenci v Parizu leta 1947, do rešitve vprašanja meje z Italijo pa je prišlo z Osimskimi sporazumi leta 1975.

Poglavje Elene Uljančič-Vekić obravnava sakralne in svetne sedeže Istrskega zbora, ki so bili v Poreču, Pulju in Kopru. V Poreču se v taki zvezi pojavlja desakralizirana cerkev sv. Frančiška, v Kopru dvorana

gledališča Adelaide Ristori in cerkev sv. Klare, v Pulji pa mestna hiša. Podrobno je opisan historiat poreških frančiškanov in njihovega samostanskega kompleksa ter cerkve sv. Frančiška z dvorano, v kateri je zasedal Istrski zbor, ter njuni inventarji. Po Napoleonovem dekretu o ukinitvi nedobičkonosnih cerkvenih redov in bratovščin so frančiškani zapustili Poreč. Cerkev so prodali družini Polesini, ki je v prvem nadstropju preuredila dvorano za svečane priložnosti, kjer je bil sedež Istrskega zbora do leta 1897, ko se je sedež preselil v Pulj. Za administrativne potrebe istrskega zbora so v drugi polovici 19. stoletja zgradili stavbo Pokrajinskega odbora, ki je spreminjala namembnost in bila v velikem delu porušena v drugi svetovni vojni. Obnovljena istrska zbornica v nekdanji frančiškanski cerkvi pa danes gosti številne kulturne in politične dogodke. Objekti so predstavljeni na fotografijah.

Prispevek Josipa Banića o znamenitih zastopnikih v Istrskem zboru je biografsko-leksikalen. Biografskim podatkom in vlogi v javnem življenju sledi za vsakega od njih (Andrea Amoroso, Antonio Barsan, Matteo Campitelli, Carlo De Franceschi, Juraj Dobrila, Franjo Feretić, Fran Flego, Luka Kirac, Matko Laginja, Antonio Madonizza, Anton Mahnič, Matko Mandić, Gian Paolo Polesini, Franjo Ravnjak, Antonio Scampicchio, Vjekoslav Spinčić, Dinko Trinajstić in Francesco Vidulich) oznaka njihovih zaslug v strokovnem in političnem življenju, pomembnem za Istro in njena mesta.

Darja Mihelić

Rolanda Fugger Germadnik: Grofje Celjski med zgodovino in mitom. Celje: Zgodovinsko društvo Celje, 2013, 176 strani.

Grofje Celjski so najbolj zanimiva plemiška dinastija poznega srednjega veka na slovenskih tleh. Njihov nagel vzpon, povezave daleč izven tega prostora, predvsem pa njihove družinske tragedije in kruti konec so stoletja burili človeško domišljijo. Na eni strani zgodovinska dejstva, dostikrat zabrisana s strani zmagovalcev, na drugi strani pojavljanje mitskih predstav, ki so se spletale okrog najbolj znanih protagonistov, vse to je kar klicalo k pojasnitvi in postavitvi stvari na pravo mesto. Tega se je lotila avtorica knjige *Grofje Celjski med zgodovino in mitom* in lepo ter razumljivo pojasnila, z nizanjem pisnih del zgodovinarjev, literature in političnih teženj skozi stoletja, kako so te mitske predstave nastale in se razvijale. Kakor so bili zgodovinarji del svojega časa in so zgodovino podrejali večinoma poveljevanju zmagovalcev, tako so bili pisatelji in pesniki, ki so

sicer črpali iz zgodovine, pretežno podrejeni literarnim smerem svoje dobe in so tudi zgodovino prirejali za svoje potrebe. V dobi romantike v 19. stoletju so mitske predstave o Celjskih grofih dosegle svoj vrhunec, saj se tem mogočnikom zgodnje renesanse niti sanjalo ni, da bi mogli postati znanilci in pobudniki nacionalne slovenske in celo jugoslovanske zavesti – njihov namen je bil povsem drugačen. V dolgih stoletjih nastali miti se razblinjajo ali pa potrjujejo šele v zadnjih desetletjih in s poglobljenimi preučevanji se na dan prebijajo zgodovinska dejstva, kar je tudi posledica spremenjenega pogleda na plemstvo.

Avtorica je knjigo razdelila na sedem zaokroženih sklopov poglavij. Za ponovitev in dopolnitev znanja pozornega bralca je pod naslovom *Na kratko o grofih Celjskih (ok. 1130–1456)* najprej opisan vzpon te plemiške rodovine, od obdobja okrog leta 1130, ko so si gospodje Žovneški postavili družinski grad Žovnek, preko njihovega povišanja v grofovski stan v letu 1341 pa vse do zatona rodbine v letu 1456. Poseben poudarek je posvečen glavnim članom rodbine, Frideriku I., Hermanu II. in Ulriku II., ki so storili največ za slavo svojega rodu. Posebej je omenjena tudi Barbara, hči Hermana II., ki je bila ogrska, češka in nemška kraljica, poleg tega pa ena najbolj izobraženih žensk svojega časa. Miti, ustvarjeni okrog njene podobe, so bili izrazito negativni in šele sodobna zgodovina je pričela objektivneje obravnavati njeno življenje.

Naslednji sklop z naslovom *Obdajajo nas miti*

predstavlja razmišljanje kulturologa Mitje Velikonje ter zgodovinarjev Petra Vodopivca, Hagena Schulza in Petra Štiha o prisotnosti mitov v preteklosti in sodobnosti ter njihovem vplivu na možnost izkrivljanja mnogih, sicer zgodovinsko resničnih dogodkov. Mit ni domišljajska, ampak angažirana zgodba, ki navaja k politični akciji, povezuje, razlaga in sporoča, skratka zasleduje nek praktičen cilj. Ob oblikovanju narodne zavesti konec 18. in v začetku 19. stoletja, ko se je pogled usmeril v raziskovanje in priktrojevanje lastne preteklosti, je obveljala zgodovina, ki je bila prepletena s številnimi miti in postala neločljiv del narodne identitete.

Tudi slovenski narod se je, podobno kot drugi narodi v Habsburški monarhiji, oblikoval v 19. stoletju. Razvil se je najprej kot jezikovno, kulturno in nazadnje kot politično gibanje. Že protestanti so Slovence obravnavali kot posebno skupnost, A. T. Linhart je že govoril o »slovanskem narodu«, ki ga opredeljuje tudi posebna zgodovina od kralja Sama in Karantanije naprej, Davorin Trstenjak pa je Slovence obravnaval kot avtohton narod. V tem obdobju so nastali miti o prvotni svobodni državi Slovencev, Karantaniji, nato o ljudstvu podložnikov in o boju za nacionalno osvoboditev. Zelo ustrezen razmeram ob iskanju slavne preteklosti je bil mit o Celjskih grofih kot slovenski oziroma slovanski plemiški rodbini, ki da je hotela povezati južne Slovence v enotno državo.

Kdo so bili akterji tega mita, se nam prične jasni v naslednjem sklopu *Družinski portret od Kronike grofov Celjskih do Valvasorja*. Od nasilne smrti Ulrika II. leta 1456 pa vse do pojava »romantičnega zgodovinopisja« na prelomu 18. in 19. stoletja je spomin na Celjske živel v pripovednih virih in kronikah. Glavna vira sta bila po eni strani *Kronika grofov Celjskih* iz 15. stoletja, ki je nastala v Celju in je precej pozitiven prikaz rodbine, ter zapisi tedanjih humanistov (Enej Silvij Piccolomini in madžarski humanisti), ki so bili izrazito negativno nastrojeni, prvi kot predstavnik zmagovalcev – Habsburžanov, drugi kot predstavniki dežele, ki si jo je Ulrik II. nameraval podrediti.

Janez Vajkard Valvasor je v *Slavi vojvodine Kranjske* omenil Celjske, saj so imeli velika posestva in funkcije deželnega glavarja tudi na Kranjskem. Njegovo nedeljeno simpatijo sta uživala le madžarska dinastija Hunyadijev, sovražnikov Celjskih, in Veronika Deseniška kot osrednji mit tega obdobja, sama rodbina Celjskih, še posebej Ulrik II., pa je opisana skrajno negativno.

Propad Celjskih je mimogrede prikazal tudi Primož Trubar kot moralni nauk, da mora gospoda živeti spodobno, drugače jo doleti božja kazen.

Lobanje, ki so spregovorile, je obširen sklop poglavij, v katerem je prikazan razmah pisanja o Celjskih v nemški in slovenski literaturi ter slovenskem zgodovinopisju v dobi romantike od konca 18. stoletja pa skozi različna obdobja vse do prve svetovne vojne. Za dobo romantike, za katero je značilno vračanje v

srednji vek in iskanje podlag za po možnosti slavno deželno zgodovino, je bilo širjenje mita o Celjskih grofih kot nalašč. Celjski grofje so postali navdih za štajerske romantične pisce v nemškem jeziku (Johann N. von Kalchberg, Joseph Pfanner, Anton Zupančič, Gabriel Seidl, Anton Schlossar), ki so jih v dramah, pesmih in drugih spisih prikazovali pozitivno. Nastajala je tudi literatura v slovenskem jeziku (Janez Arlič, Josipina Urbančič Turnograjska, Ferdo Kočevar, Jožef Iskrač Frankolski), vendar je zanimivo, da so Celjski, razen Veronike, prikazani zelo negativno kot izkoriščevalci in povzpelniki. Tudi zgodovinarji so omenjali Celjske grofe in do leta 1845 pisali v nemščini, dokler ni v tem letu Anton Kreml napisal prvo zgodovino v slovenščini. Ignac Orožen je leta 1854 napisal *Celjsko kroniko*. Obe deli sta o Celjskih pisali negativno, leta 1866 pa je prva slovenska zgodovina Janeza Trdine vnesla mit o Celjskih kot Slovencih in potencialnih utemeljiteljih države Južnih Slovanov. Vse 19. stoletje se je popularnost Celjskih večala. Razni avtorji, med njimi tudi gimnazijski profesorji (Franz Krones itd.), so se razpisali o rodbini, o njenih osvajanjih in družinskih tragedijah ter širili mite o Celjskih kot nemških izkoriščevalcih, o ideji jugoslovanstva, pa tudi o njihovih negativnih osebnostnih lastnostih. Pod vtisom slovenskega narodnega gibanja in programa Zedinjene Slovenije je bila proglasitev Celjskih za Slovence nadvse primerena (Fran Šuklje, Anton Kaspret, Simon Rutar itd.).

V 19. stoletju so pričeli iskati tudi materialne ostanke spomina na Celjske. Našli so njihove lobanje, iskali so (zaman) grob Veronike Deseniške, predmet zanimanja je postala tudi razvalina Starega gradu, ki so jo pričeli obnavljati v letu 1884, ko je prišla pod upravo celjskega muzejskega društva. V letu 1886 je izšla drama Josipa Jurčiča *Veronika Deseniška* z mitom o združitvi Južnih Slovanov, Fran Detela pa je napisal roman o Ulriku II. Največ navdušenja je leta 1890 požela opera *Teharski plemiči* Antona Funtka in Benjamina Ipavca. Klasični filolog Karel Verstovski je s svojim govorom o jugoslovanski usmerjenosti Celjskih v letu 1905 vplival na vrsto slovenskih zgodovinarjev (Josip Gruden, Emilijan Lilek, Fran Kovačič, Janko Orožen itd.) in literatov (Anton Aškerc).

Celjski mit med obema vojnama, ki je vsebina naslednjega sklopa, prikazuje, da se je mit o Celjskih vzdrževal tako na zgodovinskem, političnem kot na literarnem in likovnem področju. Celjski mit je občasno ustrezal političnim elitam in strankam za njihove cilje, nadalje pa se je širil mit o njihovi razbrzdanosti, ambicioznosti, pohlepu in brezkompromisnosti in o nedolžni žrtvi – Veroniki (Milica Štrekljeva). V tem času je nastal mit, da je zgodovina slovenskega naroda zgodovina kmeta. Jugoslovansko oziroma slovensko usmerjenost Celjskih sta kritizirala Anton Melik (1919) in Milko Kos (1937) in razbijala mit o širitvi proti jugu iz nacionalnih ozirov ter ugotovila, da jih je pri tem vodil le interes v večanju moči lastnega rodu.

Zelo zanimivo opiše avtorica peripetije okrog nastanka slovenskega grba, ki je bil v letu 1921 ob sprejetju ustave priznan kot del grba Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev: sestavljale so ga tri zlate šestorokotne zvezde na modri podlagi, spodaj se je, verjetno po pomoti (Božo Otorepec), znašel bel polmesec.

V tem obdobju so na pobudo Frana Kovačiča, ki je leta 1922 objavil prispevek o reliefnih portretih Celjskih, zbranih pod Marijinim plaščem na Ptujski gori, nastale najbolj znane drame o tej rodbini: *Veronika Deseniška* Otona Zupančiča v letu 1924, *Herman Celjski* Antona Novačana v letu 1928 in *Celjski grofje* Bratka Krefta v letu 1932 ter eden najbolj popularnih zgodovinskih romanov *Danes grofje Celjski in nikdar več* Anne Wambrechtsamer, napisan v nemščini v letu 1933. Zadnji dve deli sta ostali popularni še v najnovejšem času.

Tudi o portretirancih na Ptujski gori je bilo veliko razprave, od pionirja slovenske umetnostne zgodovine Avgustina Stegenška, njegovega kolega Frana Kovačiča pa vse do Franceta Steleta in Emilijana Cevca, kar je pojasnjeno v posebnem poglavju. Tematiko Celjskih grofov so upodabljali tudi slikarji kot Avgust F. Seebacher, Ivan Vavpotič, Fran Tratnik in drugi. Zanimiv je tudi prikaz mednarodnega spora med Slovenci in Hrvati, ki ga je nehote zakrivila Veronika Deseniška, kajti razvnela se je prava mala vojna o tem, kakšnega rodu je pravzaprav bila ta velika ljubezen Friderika II.

Po II. svetovni vojni so se znašli »*Grofje Celjski v državi kmetov in delavcev*«. Prevladalo je mnenje, da je tujerodno plemstvo stoletja izkoriščalo slovenskega kmeta, zato je bilo razglašeno za škodljiv element. V smislu zgodovinskega materializma je ustvarjalo slovensko zgodovinsko pisje (Bogo Grafenauer) in razumljivo zapisov o plemstvu praktično ni bilo, izjema so bili le Celjski grofje. V tem času je izstopala razprava Franja Baša o *Celjskih grofih in njihovi dobi v primerjavi s tedanjo Evropo* (1951). Janko Orožen se je lotil preučevanja regestov v Dunajskem državnem arhivu in leta 1971 napisal doslej najbolj obširno delo o Celjskih. Zanimivi so pogledi Vlada Habjana na koncept zgodovinskega pisja, Bruno Hartman je leta 1977 prvi pokazal obseg prisotnosti Celjskih v slovenski dramatik, posebej Veronike Deseniške kot najbolj priljubljenega dramskega motiva, Primož Simoniti pa je v letu 1979 predstavil celjski Knežji dvor kot edini dvor na našem ozemlju, ki ga je preveval duh humanizma.

Okrogla miza o Celjskih grofih v slovenskem in srednjeevropskem prostoru, organizirana v Celju v letu 1982, je prinesla premik v odnosu do plemstva in ga postavila na mesto, ki mu pripada v narodovi politični zgodovini. Nastala je pobuda mnogim zgodovinarjem, da se lotijo priprave analize, ki bi obravnavala vsa področja dejavnosti Celjskih in obdobja, v katerem so živeli.

Spremenjen odnos do zgodovine se je odrazil tudi v večjem zanimanju za Stari grad, ki je bil vsestransko obnovljen, in za še bolj pomembni Knežji dvor, katerega obnove je pokazala, kako veličasten je bil nekoč.

Grofe Celjski v samostojni državi Slovencev – Republiki Sloveniji. Duhovito je opisana pot celjskih zvezd v grb novorojene Republike Slovenije v letu 1991. V samostojni Sloveniji se je okrepil interes za preučevanje toliko let zamolčanega dela prebivalcev našega ozemlja in obveljala je ugotovitev Petra Štiha in Vaska Simonitija, da slovenske zgodovine ni mogoče zreducirati na zgodovino enega naroda, ki je kot etnična, narodna in nacionalna skupnost pričel nastajati šele ob koncu srednjega veka. Plemstvo se tudi ne more obravnavati, kot da so bili tujci, saj so tu dolga stoletja živeli in odločali ter druge domovine niso imeli, slovenska zgodovina pa nikakor ni samo zgodovina slovenskega kmeta. Zanimivo so povzeti tudi pogledi Vlada Habjana o celjski »državotvornosti« in Janka Kosa o tem, da so za zaokroževanje slovenskega ozemlja pravzaprav poskrbeli šele Habsburžani. Sergij Vilfan je označil rangiranje Celjskih glede na rod ali narodno zavest kot nesmisel, saj so bile vse velike plemiške rodbine mednarodne.

Avtorica se na koncu dotakne tudi poskusov izkoriščanja Celjskih kot predmet sodobnih promocijskih teženj, obnovitve dram na Starem gradu, spomina nanje na literarnem področju (Veronikina nagrada itd.) in obnovitve cerkvenih obredov v njihovem spomin.

Skratka, pričujoča knjiga je zelo zanimiva in na konkretnem primeru iz naše zgodovine strnjeno, z navedbo vseh dostopnih virov, prikazuje, kako v času nastali miti izkrivljajo zgodovinska dejstva, sčasoma pa naj bi le prevladala resnica. V primeru Celjskih grofov je mit nadomestilo spoznanje, da slovenski narod niti jugoslovanska državnost v njihovem času še nista obstajala in so, kot druge rodbine tistega časa, zasledovali le lastne visokoletne cilje. Poleg mita o Celjskih sta danes presežena tudi mit o Karantaniji in hlapčevski mit. Kaj pa porečemo na to, da se kljub postavitvi stvari na pravo mesto v slovenskem grbu zapeljivo svetijo tri zlate zvezde?

Lidija Slana

Zbornik občine Lukovica II (gl. ur. Stanko Pelc). Ljubljana: Viharnik, 2014, 327 strani.

Veliko slovenskih krajev je ob okroglih obletnicah izdalo zbornike, v katerih so se avtorji ukvarjali s krajevno zgodovino in sedanostjo. Med njimi je bila tudi občina Lukovica, katere prvi zbornik je izšel

leta 2004 ob 700. obletnici prve omembe Šentvida in Lukovice. Sedaj, deset let po prvem zborniku, pa je občina Lukovica v sodelovanju z založbo Viharnik izdala drugi zbornik, ki ga je uredil Stanko Pelc. Prispevki so interdisciplinarni in mnogi izmed njih so posvečeni zgodovinskim ali z zgodovino povezanim tematikam.

Tako se prvi prispevek (avtor je Iztok Petrič) posveča družbeni in gospodarski podobi območja občine Lukovica na podlagi prvega popisa prebivalstva, ki ga je zaukazala Marija Terezija. Prispevek posebej odlikuje prevod popisa prebivalstva, ki ga je 7. julija 1754 pripravil dobski župnik Janez Tobija Bačnik (Joannes Tobias Watschnig). Popis ločuje kmete, kajžarje in gostače brez navedbe velikosti posestva. Posebej so označene zgolj osebe, ki so opravljale cerkveno funkcijo, kot so duhovniki, ključarji in mežnarji. Avtor po prevodu predstavi še krajšo analizo, v kateri zaključuje, da je bila družba izrazito agrarna, zemlja pa razdeljena med več tako cerkvenih kot posvetnih gospostev, pri čemer je bil njihov delež skorajda enak, saj je bilo 21 gospostev cerkvenih, 22 pa posvetnih. Avtor opozori tudi na pomanjkljivosti popisa, saj ne omenja ostalih dejavnosti, kot je bilo npr. furmanstvo, kar preprečuje podrobnejšo analizo. Kljub temu pa bo prispevek uporaben za novejša raziskave, posebej za rodoslovne, kar pove tudi avtor sam.

Po prispevku Stanka Pelca o prebivalstvu občine Lukovica ob koncu prvega desetletja 21. stoletja ter Jožice Škofic o vzhodnogorenjskem govoru Krašnje ponovno sledi bolj zgodovinsko obarvan prispevek, in sicer zapis Milana Sagadina z naslovom Pregled arheoloških raziskav v občini Lukovica. Dejstvo, da so Trojane kot prometno pomemben kraj del občine Lukovica, prispeva k številu arheoloških najdb. Prve omembe arheoloških najdb na območju Lukovice segajo že v 16. stoletje. Že v rokopisni zbirci Avguština Tyfferna so omenjeni rimski napisi s tega območja, arheološke vire pa je uporabljal tudi Janez Ludvik Schönleben v svoji knjigi *Antična in sodobna Kranj-*

ska, ki je izšla leta 1681. O rimskih novcih pa je v svoji *Slavi vojvodine Kranjske* pisal tudi Janez Vajkard Valvasor, ki je precejšnje število rimskih novcev nakupil prav na Trojanah. Za Trojane in Lukovico je bil pomemben tudi dekret dvorne pisarne iz leta 1828, ki je določil, naj se napisni kamni vzdajo v zidove najbližje cerkve, vendar na območju Trojan najdemo tovrstne kamne vzdane tudi v zasebne hiše. Kot kraj arheoloških najdišč se območje občine Lukovica znajde tudi v Linhartovem delu *Poskus zgodovine Kranjske in drugih dežel južnih Slovanov Avstrije* iz let 1788 in 1791, kjer je objavljen zemljevid antičnih naselbin, ter v arheološki karti Kranjske Petra Radicsa iz leta 1862. Trojane so bile tudi kraj enega prvih arheoloških izkopavanj na Slovenskem, in sicer leta 1846, ko je župnik Dornik, sicer neuspešno, kopal po svojem posestvu. Je pa bila leta 1829 naključno najdena prazgodovinska bronasta čelada. To bogastvo je pritegnilo tudi Jerneja Pečnika, tedaj najaktivnejšega arheologa. Kasneje je sledilo še nekaj pomembnih najdb, kot je npr. odkritje ostankov ville rustice pri Spodnjih Praprečah, ki je bilo posledica poljskih del; tako se dandanes v občini, kakor tudi širše v Sloveniji, izvajata nadzor nad gradbenimi deli in preventivno varstvo dediščine. Žal pa na območju Lukovice še ni bilo izvedeno sodobno snemanje, pri katerem laserski skener s kratkimi impulzi iz letala pošilja laserske žarke proti tlom. Kot pomembno odkritje pri gradbenih delih Sagadin omenja antično naselbino in grobišče v Blagovici, odkrito med gradnjo prvega plinovoda leta 1977.

Sagadinovemu prispevku sledi še en arheološko obarvan članek avtorjev M. Horvata, R. Masaryka, R. Klasinca, J. Sokliča, T. Verbiča in S. Štuhecja o arheoloških raziskavah v Krašnji leta 2013. Te raziskave, ki jih je naročil Center za preventivno arheologijo na podlagi predhodnih arheoloških raziskav iz leta 2010 na bodoči trasi plinovoda Trojan–Vodice, so odkrile obstoj dveh prazgodovinskih analiz, in sicer eno iz srednjega neolitika (tj. čas od 37 do 34 stoletja pr. n. št.) in drugo iz srednje bronaste dobe (17. oz. 16. stoletje pr. n. št.), domnevno rimskodobnega cestišča ter najdbe iz srednjega in novega veka, med katerimi prevladujejo odlomki lončenega posodja in gradbeni material.

Naslednji prispevek se oddalji od arheološke tematike in je pregled registrirane kulturne dediščine ter spomenikov v Lukovici in Črnem grabnu. Napisala ga je Mojca Tercelj Otorepec. Prispevek na kratko opiše varstvene vidike nepremične kulturne dediščine in njenega ohranjanja na območju Lukovice in Črnega grabna, nato pa opiše poglobljene spomenike, in sicer: kapelico z zvonikom iz kraja Krajno Brdo iz leta 1877, trško jedro Lukovice, ki zajema stavbe iz 19. stoletja, med katerimi sta posebej opisani Pungartnikova hiša in Furmanova gostilna, domačijo Rus iz Šentvida pri Lukovici, Mahkotov dvojni kozolec iz 19. stoletja, ki stoji v Vidmu pri Lukovici,

Lešarjevo domačijo iz Prevoj pri Šentvidu ter hišo v kraju Vrba iz 18. stoletja.

S stavbno dediščino je povezan tudi prispevek Vita Hazlerja, ki se ukvarja z dediščino lesenega stavbarstva in v katerem je lepo prikazan pomen lesa v stavbarstvu v preteklosti. Sledi prispevek Urške Bergant o domači obrti in rokodelstvu v Občini Lukovica. Avtorica se povečini ukvarja z obdobjem od druge polovice 19. stoletja, kajti pojem domače obrti se je izoblikoval in ustalil šele takrat. Opiše usnjarstvo, čevljarstvo, mizarstvo, pečarstvo, pletenje kit, kamnoseštvo in mlinarstvo, omeni pa tudi prisotnost tesarstva in furmanstva, po katerem je občina znana, in tkalsko dejavnost, na katero kaže priimek Tekavc.

Sledi prispevek o orglah v lukoviških cerkvah avtorja Matjaža Ambrožiča, kjer naj kot zanimivost poudarim, da je na koru cerkve sv. Katarine v Rafolčah prisoten pozitiv iz leta 1741, ki ga je morda izdelal ljubljanski oglar Marko Göbl – zanj se domneva, da naj bi v cerkev prišel iz bližnjega brdskega gradu. Sledita naravoslovno usmerjena prispevka, in sicer prispevek Gorana Schmidta o rudnikih v občini Lukovica, ki zanimivo izpostavlja prisotnost manjših rudišč, od katerih so bila nekatera izrabljena nestrokovno, ter prispevek Andreja Žagarja o gozdovih v Občini Lukovica.

Nato ponovno prispemo do zgodovinsko obarvanega prispevka Eve Holz o cesti Ljubljana–Trojane od 18. do sredine 19. stoletja. Avtorica najprej opiše prometno stanje v predhodnem obdobju, kjer izstopa Valvasorjev opis deželne ceste, kot je ta pisec poimenoval povezavo med Ljubljano in Trojanami po Črnem grabnu; to kaže na vnovičen razmah prometa v tej dolini v 17. stoletju. Valvasor omenja veliko število tovornih konj in tovornikov ter pošto v vasi Podpeč. Odnos do cest se je spremenil v 18. stoletju, in sicer zaradi razvoja gospodarstva in političnih razmer. Takrat so namreč začeli vzdrževati večje število cest, pa ne le tiste, ki so vodile do pristanišč – se pravi do Trsta in Reke. Leta 1713 je bil na Kranjskem tako izdan patent, ki je zahteval popravilo cest na Kranjskem, vendar zaradi pomanjkanja denarja do tega nikoli ni prišlo. V patentu med opisi pomembnih cest najdemo tudi odsek od Ljubljane do Podpeči in nato čez Trojane proti Vranskemu. To cesto so morali vzdrževati z dohodki mitnice v Podpeči. V 18. stoletju je bilo izdanih še veliko patentov za urejanje cest. Tako je večje breme začela predstavljati cestna tlaka, saj so tlačani do sredine 18. stoletja popravljali ceste. Sredi 18. stoletja pa se je pojavilo zakupništvo, kar je pomenilo spremembo organizacije cestnih del. Proti koncu stoletja je postalo jasno, da so za dobro gradnjo cest potrebni strokovnjaki in svobodni delavci, začel pa se je tudi popis cest za vojaške potrebe. Na začetku 19. stoletja so se vnovič pojavile zamisli o ureditvi komercialne ceste v Tuhinjski dolini, in sicer kot posledica poplave Bistrice, zaradi katere je bilo treba popraviti cesto Ljubljana–Trojane, ter napo-

leonskih vojn, saj so vojaške enote ceste neusmiljeno uničevale. Načrti pa so propadli, saj zakupnine od mitničarjev ni bilo mogoče učinkovito izterjati in je bilo zato financiranje vprašljivo. Cesta, ki je od Ljubljane do Dunaja vodila čez Trojane, je bila v času ilirskih provinc cesta prvega razreda, se pravi cesta, ki je bila pomembna za francosko trgovino. Trasa pa je ostala nespremenjena, in sicer Ljubljana–Črnuče–Krašnja–Šentožbolt–Trojane. Po obnovitvi avstrijske oblasti je bila cesta v poročilu mitničarjev o kakovosti iz leta 1816 opisana kot vozna, kljub temu pa so v letih 1817 in 1818 govorili o popravilih in njihovih visokih stroških. Eva Holz prispevku priloži v slovensčino prevedeni del statističnega pregleda komercialnih in komunalnih cest na Kranjskem, ki zadeva cesto Ljubljana–Trojane, prispevek pa se zaključuje z razdelkom o uporabnikih, med katerimi so bili tako cestni razbojniki kot tudi Marija Terezija, ki je po cesti skozi Črni graben potovala leta 1728 z očetom Karlom VI. Po cesti so potovali tudi udeleženci ljubljanskega kongresa leta 1821. Pomen ceste se je močno zmanjšal z uvedbo železnice sredi 19. stoletja in je tako ostal zgolj lokalen.

Sledi opis gradu Brdo in spremljajočih gospodarskih objektov avtorja Mitje Potočnika. Ta najprej opiše lastnike gradu, od Lambergov iz črnske veje, ki so grad med letoma 1526 in 1552 zgradili, preko Apfalterjev, ponovno Lambergov sredi 18. stoletja, a tokrat iz kamniške veje, do vitezov Höffernov in Kersnikovih. Nato sledijo opisi gospodarskih objektov, kot so bili kočirnica, konjski hlev, sušilnica sadja itd.

V naslednjem prispevku Angelika Hribar predstavi golčajske mežnarje. Gre za nekakšno rodbinsko zgodovino družine Avbelj ter njihove vloge mežnarjev in širše v lokalni skupnosti.

Sledi umetnostnozgodovinski prispevek Andreje Kos o freskah v cerkvi sv. Luke v Sp. Praprečah pri Lukovici in vpetosti v slikarsko delavnico. Gre za umetnostno zgodovino 16. stoletja, ki razkriva povezanost fresk s plemiško rodbino Herič, posebej z Janezom Heričem iz Brda pri Lukovici, ter z delavnico iz prve polovice 16. stoletja. Na to povezavo kaže sorodnost poslikav iz Sp. Prapreč s poslikavami iz Britofa pri Kranju, Lanišću, prezbiterijem v Sp. Slivnici in Šmarjem pri Ljubljani. Prispevek Maje Avguštin se ukvarja s prenovo in pomenom cerkve sv. Marjete na Gradišču pri Lukovici, ki je prvič omenjena v popisu cerkvenih dragocenosti iz leta 1526. Cerkev je tako kot številne druge male podružnične cerkve iz 16. stoletja v maniri romanike ravnostropna in vsebuje mnogo gotskih elementov, kaže pa tudi na shematiziranost gotske arhitekture 16. stoletja, kar lepo dopolnjujejo neogotski oltarji iz 19. stoletja. Prispevek Eve Tršar Andlovic je nekakšno nadaljevanje prejšnjega, saj opisuje restavratorske posege v isti cerkvi.

Sledi članek Matjaža Bizjaka o Otokarju Blago-

viškem. Gre za nekakšen »mikrozgodovinski« prispevek o karieri plemiča Otokarja Blagoviškega iz oglejske ministerialne rodbine Blagoviških vitezov. Otokar je bil rojen na prelomu iz 13. v 14. stoletje v utrjenem stolpu oglejskega patriarha, blagoviškem gradu, katerega lokacija je danes neznana. Stolp je, kot pove že ime, upravljal rodbina Blagoviških vitezov. Rodbina se v virih pojavlja z nemškim imenom de/von Glogowicz in ji sledimo v dvajseta leta 14. stoletja. Franc Šumi je sicer nekatere druge rodbine napačno identificiral z Blagoviškimi, a ta identifikacija ne zdrži kritike. Bizjak tako najprej opiše zgodovino rodbine Blagoviških, od katerih je bil Otokar zadnji moški predstavnik, saj kot duhovnik ni imel potomcev. Je pa bila njegova kariera precej zanimiva, saj je upravljal več donosnih župnij ter opravljal funkciji namestnika oglejskega patriarha ter arhidijakona za Kranjsko in Marko, v starosti pa je bil še ustanovitelj samostana klaris v Škofji Loki. Prispevek poleg strokovne vrednosti še dodatno odlikuje transkripcija štirih listin s slovenskim regestom.

Naslednji prispevek je biografija Frana Milčinskega izpod peresa Gorana Schmidta, pri čemer avtor poudarja njegovo povezanost z Lukovico, od koder je izvirala rodbina njegove matere. Del prispevka je po letnicah urejen življenjepis Milčinskega. Kulturnozgodovinsko so obarvani tudi naslednji prispevki, in sicer članek Mateja Kotnika o povezanosti Janeza Trdine z Lukovico in članek Igorja Grdine z naslovom Kvartet neenakih mojstrov, v katerem obravnava štiri skladatelje, in sicer Srečka Stergarja in Franceta Marolta, ki sta bila v Lukovici rojena, a sta delovala drugje, ter Oskarja Deva in Antona Lajovica, ki sta bila kot pravnika zaposlena na sodišču v Brdu. Na podoben način so zasnovani tudi ostali članki: Andrej Smrekar predstavi bivanje slikarja Ivana Groharja na Brdu pri Lukovici, kjer je nastalo nekaj njegovih znamenitih del, v letih 1902–1903, Andreja Županec Bajželj opiše življenje in delo amaterskega fotografa Franceta Cerarja, ki je bil po rodu iz Rafolč pri Lukovici, Vera Beguš pa predstavi delo partizanskega pesnika Petra Levca.

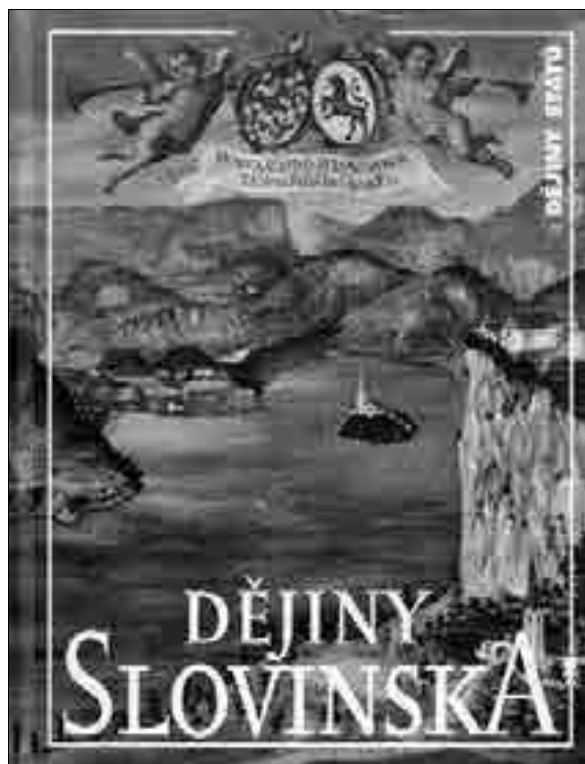
Po zanimivem »kolažu« biografij z Lukovico povezanih osebnosti sledijo prispevki bolj aktualne narave o različnih temah – od šolstva in lovstva do mojstrstva. Zbornik se sklene s prispevkom o znanih osebnostih, ki so se udeležile prireditev v občini. Zbornik tako prinaša pestro paleto prispevkov z različnih področij, od katerih pa jih je večina vsaj delno zanimiva za zgodovinarje. Posebej bi rad pohvalil izdajo nekaterih virov ali njihovih delov v prispevkih Iztoka Petriča, Eve Holz in Matjaža Bizjaka ter aktivnost občine Lukovica, ki je tako s svojim zbornikom že v drugo dodala še nekaj kamenčkov v mozaik slovenske krajevne in lokalne zgodovine.

Andraž Kovač

Jan Rychlík, Mária Tonková, Ladislav Hladký, Aleš Kozár: Dějiny Slovinska. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2011, 441 strani.

Knjiga je izšla v zbirki Dějiny států, kjer so predstavljene zgodovine različnih držav sveta. V tej zbirki je leta 1998 izšlo kolektivno delo (Miroslav Šesták, Miroslav Tejchman, Lubomíra Havlíhova, Ladislav Hladký, Jan Pelikán) Dějiny jihoslovanských zemí, nato pa so sledila dela, ki govorijo o posameznih novih državah, nastalih na ozemlju bivše Jugoslavije. Leta 2003 je izšlo delo Jana Rychlíka in Miroslava Kube Dějiny Makedonie, leta 2004 je več avtorjev (Jan Pelikán, Lubomíra Havlíková, Thomas Chrobák, Jan Rychlík, Miroslav Tejchman, Ondřej Vojtěchovsky) napisalo delo Dějiny Srbska, 2007 sta Jan Rychlík in Milan Perenčević napisala Dějiny Chorvatska in končno, leta 2011, je v tej zbirki izšla Zgodovina Slovenije (Dějiny Slovinska). Delo so pripravili štirje avtorji, Jan Rychlík je avtor večine poglavij o slovenski zgodovini, Mária Tonková je prispevala večino poglavja o razvoju kulture na Slovenskem, o sodobni kulturi je pisal Aleš Kozár, Ladislav Hladký pa je predstavitev zgodovine Slovencev zaokrožil s poglavjem o zgodovini češko-slovenskega sodelovanja od srednjega veka do sodobnosti.

Z dodatki in kazali knjiga obsega 441 strani. Njeni avtorji so se trudili obsežno snov, od prazgodovine do sodobnosti, čim bolj enakovredno razporediti v 12 poglavij, kar pa ni preprosto. V uvodnem delu je najprej geografsko predstavljen prostor današnje Slovenije in njene bližnje sosesčine. Nato se avtorji dotaknejo rabe izrazov Slovenec in Slovenija skozi stoletja ter ob tem vprašanja in problematike nastajanja in oblikovanja slovenskega naroda. Ves ta razvoj primerjajo z dogajanjem na Češkem. V tem uvodu je podan tudi kratek pregled češke zgodovinske literature, ki se je ukvarjala s slovensko zgodovino. Ob tem zelo jasno poudarijo dejstvo, da so Slovence vedno obravnavali v okviru večje državne tvorbe: habsburške monarhije, Kraljevine SHS in kasneje Kraljevine Jugoslavije ter nazadnje od leta 1945 v okviru nove Jugoslavije. Tu se vzporednice s češko zgodovino seveda razhajajo in zelo očitno je dejstvo, da Slovenci in njihova zgodovina kot samostojna enota niso bili zanimivi. Na koncu uvoda avtorji opozorijo še na en problem, to je poimenovanje krajev, predvsem tistih v zamejstvu, kot ga uporabljajo na Češkem – npr. Gradec je Štýrský Hradec. Sledijo poglavja, ki govorijo o slovenskem prostoru od prazgodovine naprej. Časovna razporeditev predstavljene slovenske zgodovine in zgodovine slovenskega prostora pa je taka: čas od prazgodovine in antike do zgodnjega srednjega veka, nato čas od leta 880 do 1526, temu sledi dogajanje v letih 1526 do 1790, nato pa poglavje o oblikovanju

slovenskega naroda, sledi poglavje, ki zajema čas od revolucije 1848 do ustavnosti, in nato še zadnje poglavje, ki govori o Slovencih v okviru Avstro-Ogrske. Prva svetovna vojna je v tem poglavju odpravljena zelo na kratko. Že smo pri Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev ter kasneji Kraljevini Jugoslaviji. Sledi poglavje o Slovencih v drugi svetovni vojni, nato po vojni poglavje in nazadnje poglavje o osamosvojitvi. Avtor vseh teh poglavij je Jan Rychlík.

Prvo poglavje govori o času od prazgodovine do zgodnjega srednjega veka in je najmanj obsežno od vseh. Žal so pri omembi pomembnih najdb iz prazgodovine pozabili na leseno kolo, ki so ga arheologi našli na Barju leta 2002 in bi zaradi svojega pomena moralo biti vključeno v tekst. Sicer poglavje na kratko in pregledno poda dogajanje na slovenskem in nekoliko širšem območju; ves čas so prisotne primerjave z dogajanjem v češkem prostoru.

Drugo poglavje zajema čas od leta 880 do leta 1526. Za slovenski prostor in njegove prebivalce usodna dogajanja v tem času so podana jedrnat, pregledno in ves čas v primerjavi z dogodki v širšem evropskem prostoru in seveda na Češkem. Tako pride še bolj do izraza drobljenje slovenskega prostora med posamezne plemiške rodbine in dosti enotnejše nastopanje plemiških rodbin na Češkem. V tem poglavju je žal popolnoma prezrt Hemin rod, ki je bil v našem prostoru pomemben za dogodke v 11. stoletju. Za neenotnost slovenskega prostora avtor krivi tudi dejstvo, da se je pokristjanjevanje Slovencev širilo iz dveh centrov – iz Ogleja in Salzburga – ter odnose med tema dvema centroma. Ob obravnavanju razvo-

ja gospodarstva, trgovine in mest vedno omenja tudi pojavljanje Judov v našem prostoru. V tem poglavju je še očitnejša povezava slovenskih dežel s češkimi, seveda na ravni visokega plemstva, spopadi med stanovni in vladarjem so bili v obeh deželah podobni, imeli pa so precej različne rezultate.

Naslednje poglavje govori o postopnem nastajanju habsburške monarhije in zajema čas med letoma 1526 in 1790. V tem času so nastajali in se zaostrovali spori med deželnimi stanovni in vladarjem, vrstile so se vojne: vojne s Turki, verske vojne, nasledstvene vojne; to je bil čas reformacije, protireformacije in kmečkih uporov. Če predstavljamo slovensko zgodovino (zgodovino slovenskega prostora), je v tem poglavju po mojem mnenju prevelik poudarek na dogajanju v okolici slovenskega prostora, čeprav so vsa ta dogajanja vplivala nanj. Opisovanje dogajanja v slovenskem prostoru je omejeno na reformacijo in protireformacijo ter turške vpade. Kmečki upori so le omenjeni, nekoliko podrobneje hrvaško-slovenski upor iz leta 1573. Tudi v tem poglavju so nekatere netočnosti. Če lahko omembo idrijskega rudnika živega srebra v Istri pripišemo površnim korekturam ali slabemu poznavanju slovenskega prostora (str. 64), pa je zmešnjava pri opisovanju razglasitve svobodne plovbe po Jadranu (1717) ter Trsta in Reke za svobodni pristanišči, kar se je zgodilo leta 1719, le malo prehuda (str. 82) napaka, da bi jo lahko prezrli, saj sta bila Trst in Reka za svobodni pristanišči razglašena istega leta. Slovenski bralec nehoti dobi občutek, da avtor zelo dobro pozna hrvaško zgodovino, ki jo v pretiranem obsegu vsiljuje v poglavja o slovenski zgodovini.

Obdobje od smrti Leopolda II. 1792 do marčne revolucije 1848, ki zajema pomembne dogodke na slovenskem ozemlju, je predstavljeno zelo shematično in mogoče s premajhnim poudarkom na razmerah in dogajanju med Slovenci. V tem zapletenem času so prebivalci slovenskega prostora doživeli napoleonske vojne, nastanek Ilirskih provinc, nato nastanek Kraljestva Ilirije in predmarčno dobo. Literatura, ki govori o tem času, predvsem pa o Ilirskih provincah, je dokaj skromna, moti, da ni omenjeno delo Melite Pivec-Stelè *La vie économique des provinces Illyriennes (1809–1813) suivi d'une bibliographie critique*, Paris 1930. To delo je še vedno pomembno tudi za francoske raziskovalce zgodovine Ilirskih provinc, če ne omenjam še drugih del, ki so na to tematiko izšla v Sloveniji. Nekaj težav je tudi ob omenjanju kongresov sv. alianse (str. 96–97), če že govorimo o njej; sestankov je bilo več: 1818 v Aachnu, 1820 v Opavi, 1821 v Ljubljani in 1822 v Veroni.

Poglavje, ki govori o letih 1848–1867, se pravi o težavnem času med revolucijo (pomladjo narodov) in ustavno dobo, podrobno predstavlja dogajanje v višji politiki, mogoče še preveč podrobno, o razmerah na Slovenskem pa spregovori dokaj shematično. Le bežno je omenjena sprememba zahodne meje slovenskega prostora po avstrijskem porazu v vojni s Prusijo

in Italijo. Primerjavam z razmerami na Češkem se tudi tokrat priključujejo primerjave s stanjem na Hrvaškem.

Sledi obsežno poglavje, ki zajema čas od leta 1867 do konca prve svetovne vojne (1918). Ta čas je bil za Slovence pomemben tako na gospodarskem kot tudi na političnem področju. Oblikovanje dualizma je imelo vpliv na dogajanja v slovenskem prostoru; okupacija in aneksija Bosne in Hercegovine sta pustili sledove v političnem življenju. V tem času je bilo kar precej aktualno spogledovanje s Hrvati in njihovimi strankami, kar je v tem poglavju zelo podrobno opisano, prav tako tudi odnos slovenskih političnih strank do drugih Slovanov v monarhiji ter njihovo sodelovanje in razhajanje.

Obdobje Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev ter nato Kraljevine Jugoslavije je primerno predstavljeno, vloga Slovencev v teh letih pa tudi.

Slovenecem v drugi svetovni vojni je posvečeno posebno poglavje. Avtor se je potrudil, da bi predstavil zapletene razmere na Slovenskem, vendar daje poglavje občutek, da avtor vse ocenjuje s stališča nekega središča in ne s slovenskega stališča. Če že ves čas vpleta razmere na območju celotne Jugoslavije, bi ob tem lahko predstavil razliko med razmerami in dogajanjem na Slovenskem in v ostalih predelih, omeniti bi moral razliko med OF in odporniškimi gibanjem v ostalem jugoslovanskem prostoru, nerazumevanje OF v ostalih predelih Jugoslavije in spore, ki so zaradi tega nastali. Pohvalno pa je, da sta enakovredno predstavljena obe strani, ki sta v slovenskem prostoru delovali v času okupacije.

Poglavje o življenju Slovencev v okviru socialistične Jugoslavije se začne s političnim dogajanjem v letu 1945, nadaljuje pa z oblikovanjem nove oblasti in represalijami proti nasprotnikom novega režima ter dogajanji v zvezi s problematiko slovenske zahodne meje. Temu sledi predstavitev tedanjega gospodarstva in nato spora s Stalinovo Sovjetsko zvezo in Informbirojem. Pregledno so predstavljeni ključni dogodki do leta 1990.

Zadnje poglavje je posvečeno samostojni Sloveniji in sega do leta 2011. Precejšen del tega poglavja govori o razpadanju Jugoslavije in poskusih tako domačih kot tujih politikov, da bi to preprečili, končno pa le mora predstaviti dokončen razpad Jugoslavije in se posvetiti le Sloveniji.

Posebno poglavje je posvečeno kulturnemu razvoju v slovenskem prostoru in obsega 64 strani. Napisala sta ga dva avtorja; Mária Tonková je spregovorila o obdobju od prazgodovine do sodobne slovenske kulture, o kateri pa piše Aleš Kozár. V prvem poglavju so predstavljena nekatera arheološka najdišča, zanimivo pa je, da nista omenjeni najdbi piščali v Divjih babah in kolesa na Barju. Temu poglavju sledi kratka predstavitev slovenskega prostora v času antike. Na gospodarskem področju gre predvsem za predstavitev cestnih povezav, na umetniškem podro-

čju so predstavljeni rimski nagrobniki, na duhovnem področju pa nastanek prvih krščanskih škofij. Temu sledi pregled dogajanja na kulturnem področju skozi ves srednji vek do humanizma in reformacije. Poudarek je na arhitekturi, na gradnji samostanov, cerkva in gradov ter na oblikovanju mest. V poglavju o renesansi, reformaciji in protireformaciji ter začetku baroka je seveda največ pozornosti posvečene reformaciji ter razvoju in oblikovanju slovenskega jezika in slovenske identitete. Celoten razvoj slovenskega jezika in šolstva, ki je sledil v naslednjih stoletjih, avtorica utemeljuje z dosežki reformacije. Osnove, ki so jih Slovencem na področju kulture dali protestantski pisci, so se razvijale naprej. V času od 18. do konca 19. stoletja je avtorica poudarila napredek na šolskem področju ter na področju literature in lepih umetnosti. V tem času lahko že govorimo o slovenski kulturi. Nato sledi še predstavitev kulturnega dogajanja v okviru Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev ter Kraljevine Jugoslavije in sprememb v času po drugi svetovni vojni, med letoma 1945 in 1990. Dogajanje v sodobni slovenski kulturi, njene uspehe in mednarodno odmevnost je v okviru tega poglavja predstavil Aleš Kozár.

Zadnje poglavje, ki ga je napisal Ladislav Hladký, govori o zgodovini češko-slovenskih stikov. Bralec lahko sledi loku dogajanja, ki sega od povezav vladajočega sloja v srednjem veku do povezav v 18. in 19. stoletju, ki so zajele širši krog ljudi. Poudarek je na dogajanju v drugi polovici 19. stoletja, na sodelovanju in razhajanju slovenskih in čeških politikov v dunajskem parlamentu. Po prvi svetovni vojni in nastanku nacionalnih držav so se stiki med Slovenci in Čehi omejili le na osebne stike, uradne povezave pa so bile na relaciji Beograd–Praga. Podobno je bilo tudi po drugi svetovni vojni. Tu se je pojavila še ena težava: jugoslovanski spor z Informbirojem. Kot ostale države vzhodnega bloka se je v tem sporu tudi Češko-slovaška postavila na stran Moskve. Po letu 1953 so se zaostreni odnosi otoplili, še boljši pa so postali po letu 1990. Takrat je češka stran znova začela odkrivati Slovenijo.

Sledi še poglavje Dodatki, ki obsega strani od 359 do 384. V njem najprej najdemo časovno preglednico dogajanja v slovenskem prostoru od 250.000 let pred našim štetjem do januarja 2007, ko smo dobili evro. Sledi nekaj rodovnikov pomembnejših plemiških družin, ki so imele posest na Slovenskem – najprej rodovnik koroških Spanheimov, sledi mu rodovnik štajerskih Otokarjev, nato so predstavljeni Celjski grofje, kjer je nekaj nejasnosti pri letnicah Hermana II. Celjskega, nato sta predstavljena rodovnik Habsburžanov v 14. in 15. stoletju ter rodovnik poznejših avstrijskih Habsburžanov, za konec pa še rodovnik habsburško-lotarinške veje do Otta Habsburga. Tem rodovnikom sledi pregled gospodov, ki so na slovenskem etničnem ozemlju vladali od 6. stoletja dalje. Ta pregled je urejen tako po posameznih rodbinah

kot tudi po posameznih deželah. V tej družbi se tako znajdejo državniki 19. stoletja, politiki in ministri Kraljevine SHS in Kraljevine Jugoslavije ter ne nazadnje politiki DFJ, FLRJ in SFRJ ter na koncu predsedniki samostojne republike Slovenije in predsedniki njenih vlad v letih 1991–2008. Bibliografija, navedena v knjigi, je za slovenskega bralca, predvsem za zgodovinarja, poglavje zase, saj manjkajo nekatera ključna dela.

V celoti gledano je knjiga zgledno pregledno delo z nekaterimi pomanjkljivostmi in napakami (slabe korekture), ki kažejo na to, da avtor novejša literature o Sloveniji in Slovencih ne obvlada povsem. Seveda se je treba vprašati, kateremu bralstvu je tako delo sploh namenjeno. Z nekoliko zlobe bi lahko rekla, da bo češki bralec ob tem delu dobil občutek, da so Slovenci bled odsev Čehov in Hrvatov. Pa smo res?

Eva Holz

Straža – kraj topline, zelenja in modrine (ur. Stane Granda). Straža: Občina Straža, 2014, 544 strani.

Na obrežjih reke Krke leži naselje, ki je dobilo svojo prvo monografijo z naslovom *Straža – kraj topline, zelenja in modrine* in jo je uredil slovenski zgodovinar Stane Granda. Prispevke zanj je napisalo kar dvajset avtorjev, domačinov in poznavalcev posameznih področij. Vsestranskost avtorjev je na vsebinski ravni dokaj opazna in monografiji daje posebno vrednost. Pri tem ne gre prezreti splošnega pomena tako uresničenega medsebojnega sodelovanja, ki ga je zahtevala priprava te knjige. Šele skozi vsebinsko razgrnitev posameznih prispevkov in literature dobimo pregled nad celovito predstavitev Občine Straža.

Pisana beseda je veliko trajnejša od izrečene, zato sta v obsežni monografiji na kar 544 straneh zajeta nastajanje in razvoj naselja Straža, katerega nosilce in njihove intence moramo natančno pregledati, če želimo prodreti v dejansko kompleksnost zgodovinskega dogajanja, in ker je naša domena z njim zamejena, si jo bomo ogledali skozi posamezne teme.

Knjiga se začne s predstavitev župana Alojza Knaflja, ki je zajela več tem: *Ustanovitev občine Straža, Grb in zastava občine Straža, Praznik občine Straža 22. april, Priznanja občine Straža in Zrcalo občine Straža*. Namen pričujočih prispevkov je natančneje orisati potek ustanavljanja sedanje občine Straža, ki je začela delovati 1. januarja 2007. Pri določitvi grba in zastave so se sklicevali na krajevno zgodovino ali tradicijo, krajevno kulturo, upodobitve v preteklosti, pomembne dogodke, osebnosti, arhitekturo oziroma

na vse tiste elemente, ki dajejo lokalni skupnosti največji pomen. Pri določitvi ustreznega datuma praznika občine pa je bil izbran 22. april, datum izgradnje prve šole in začetka pouka, 22. aprila 1878. Poleg tega so predstavljeni tudi statistični podatki omenjene občine.

Ko govorimo o pomembnih osebnostih, je treba nedvomno opozoriti na vavtovskega rojaka, pesnika in pisatelja Jožeta Dularja in na prispevek njegovega sina Janeza Dularja *Nekaj od tega bo menda ostalo*. Jože Dular je sicer večji del svojega življenja preživel v Ljubljani in Metliki, a ga je najgloblje zaznamovalo mladostno obdobje, preživeto v Vavti vasi.

V zborniku najdemo tudi prispevek Janeza Dularja z naslovom *Straža in Vavta vas v prazgodovini in antiki*. Prispevek po eni strani omeni, da območje vavtovške fare oziroma občine Straža ni bogato z arheološkimi najdišči, hkrati pa poda referenčni okvir starejše in mlajše kamene, bakrene, bronaste in železne dobe ter rimskega obdobja. Konture posameznih obdobj nas pripeljejo od najstarejših sledi človekovega bivanja in Lukenjske jame nad izvirom Prečne, v kateri je bilo najdenih več kot sto kamnitih orodij, prek bronaste dobe in utrjenega naselja na levem bregu Krke v železni dobi vse do rimskega obdobja in straškega grobišča, ki je razkrilo vso pestrost podeželske grobne arhitekture – od zidanih, monumentalnih pa vse do preprostih grobnic.

Stane Granda je prispeval članek *Prebivalci občine Straža do prve svetovne vojne (s posebnim poudarkom na 19. stoletju)*. Omenja, da je bila Krka že od nekdanj

pomembna ločnica v smislu naravne in državne meje med Ogrsko in Rimsko-nemškim cesarstvom v zgodnjem in visokem srednjem veku. Navede prvo pisno omembo kraja, ki sega v leto 1250 (13. avgust), vezano na potrdilno listino oglejskega patriarha Bertolda Andeškega. Zgodbo nadaljuje z dedovanjem posesti po Višnjegorskih, zgodovinskim pomenom plemstva, omembami gradov (Luknja, Zalog in Soteska) in cerkva, fevdalno družbeno ureditvijo in pogledom na tamkajšnje kmete, njihove redne dajatve in obveznosti do zemljiškega gospoda. Analiziral je vasi na ozemlju občine Straža po katastrskih občinah in priimke hišnih lastnikov po nekaterih vaseh, pri čemer moramo upoštevati, da so nekatere priimke kasneje zapisovali malo drugače (na primer Darovic – danes Darovec). Na eni strani opazimo sočasni razvoj vinogradništva, ki mu je bilo namenjenih manj kot 5 % površin, vrtnarstva, travnikov in pašnikov, živinoreje in gozdarstva – slednjemu niso namenjali nikakršne pozornosti, saj ni bil donosna gospodarska panoga. Na drugi strani pa leta 1713 nastane močan in prepoznaven protitok neagrarnе dejavnosti v Soteski – opekarstvo. Avtor nazorno prikaže tudi gibanje prebivalstva v 19. stoletju in v času do prve svetovne vojne.

Matjaž Ravbar je napisal prispevek *Hranilnica in posojilnica v Vavti vasi*, v katerem poudari, da je v začetku 20. stoletja na območju Vavte vasi in Straže živelo malo ljudi, zato je bilo malo tudi institucij. Ena izmed njih je bila Hranilnica in posojilnica v Vavti vasi, ki je delovala med letoma 1910 in 1947. Z ugodnimi posojili je kreditirala določene dejavnosti. Njena značilnost je bila, da so bili njeni člani iz vseh premoženjskih slojev, vstopni delež člana pa je znašal 126 kron. Na podlagi letnih zborov je avtor v zvezi s poslovanjem nanizal zanimivosti, ki govorijo bolj pretanjeno zgodbo zadruga.

V monografiji ima pomemben vidik *Prostovoljno gasilsko društvo*, ki sta ga opisala Dušan Krštinc (PGD Vavta vas) in Alojz Knafelj (PGD Dolenja Straža), vsak za svojo vas. Omenjeno je, da ima občina Straža dve prostovoljni gasilski društvu. Društvo v Vavti vasi je bilo ustanovljeno oktobra 1907, medtem ko je društvo Dolenja Straža mlajše in sega v leto 1950.

Osnovna šola Vavta vas (Črtice k zgodovini šole) je prispevek Matjaža Ravbarja, ki predstavlja zgodovino tamkajšnje šole. Kljub razmeroma hitri vzpostavitvi šole v drugi polovici 19. stoletja je bilo šolanje sprva v rokah župnika. Do izgradnje šolskega poslopja je nato prišlo leta 1877, denar zanj pa ni prispevala zgolj kranjska deželna oblast, temveč tudi krajsani sami. V sredo, 24. aprila 1878, je bila šola slavnostno odprta, naslednji dan pa se je že pričel pouk. Zanimivo je, da danes občina Straža svoj praznik obeležuje 22. aprila, in sicer kot spomin na dan, ko je bila odprta šola, čeprav se je to po zadnjih raziskavah zgodilo 24. aprila. Avtor nadalje oriše različne dogodke iz

šolske zgodovine in probleme, ki so pestili šolo (spor med učiteljem in župnikom, zgrajeno šolsko poslopje ni bilo vpisano kot šolsko), obnovitvena dela na šoli in potek pouka med obema vojnoma.

Isti avtor se v nadaljevanju posveti prispevku *Občina Straža – Vavta vas 1936*. Septembra 1935 je postalo dogajanje na območju sedanje občine še bolj razgibano in živahno. Začela se je širiti ideja o ustanovitvi lastne občine Straža – Vavta vas. Sreskemu načelstvu v Novem mestu so krajanji pošiljali prošnje za ustanovitev občine in evidenco podpisov, zbranih v ta namen. Po pregledu dokumentacije se je načelstvo odločilo, da nova občina ne bo ustanovljena, ker ne izpolnjuje kriterijev. Avtor v sklepnih vrsticah omeni, da zahteva po lastni občini pred osmimi desetletji ni uspela, ker očitno ni bilo dovolj podpore pri domačinih, ta ideja pa je nato tlela znotraj Krajevne skupnosti Straža.

Mostovi so dodatna povezovalna točka, v našem primeru med kraji ob Krki, zato je prej omenjeni avtor napisal tudi prispevek *Gradnja Vavtovoškega mostu 1913*. Odkrije nam podatke o prvem železobetonskem mostu, ki se je gradil v Vavti vasi v začetku 20. stoletja, saj je bil stari leseni most močno načet. Naravno je prikazal dodatna dela, ki jih izvajalec še ni opravil, zato so rok gradnje podaljšali do 20. septembra 1913. Most je svojemu namenu služil dobrih 30 let, do druge svetovne vojne, dokler ga ni v noči med 15. in 16. novembrom 1943 miniral udarni bataljon Cankarjeve brigade.

Namen prispevka *Druga svetovna vojna v današnji občini Straža* avtorja Jožeta Sajeta je opisati dogodke od kapitulacije Jugoslavije do kapitulacije Italije. Oriše odpor, ki se je zgodil v Vavti vasi in Straži, kjer je Komunistična partija Slovenije junija 1941 med prvimi v Sloveniji ustanovila terenska odbora Osvobodilne fronte (OF). Dva meseca kasneje se je začela prva akcija proti okupatorju. Avtor tudi opiše, kako so okupacijske oblasti odgovorile na povečano dejavnost odporniškega gibanja, izvajanje revolucije komunistične partije (leta 1942) in posledice teh dogodkov. Doda dogodke v času velike italijanske ofenzive in rigidne čase po njej, pogajanja s partizani, ki so se vrstila v Straži, ter čas pred prihajajočo nemško ofenzivo in nato kapitulacijo Nemčije. Sprotni refleksiji dodaja izčrpne fotografije, ki bralcu pomagajo pri splošnem pregledu, in z njimi implicira postopno razpletanje zgodovinskega dogajanja v teh krajih med drugo svetovno vojno.

Da je (bilo) kulturno življenje v Straži živahno in raznovrstno, priča prispevek Franca Šalija z naslovom *Kulturno življenje skozi čas v občini Straža*. Vojna je kulturno življenje v Straži vsekakor okrnila, vendar ni popolnoma zamrlo. Članek prikazuje kulturno življenje prebivalcev Straže pred drugo svetovno vojno z ustanovitvijo Katoliško-prosvetnega društva Vavta vas, kulturno zagnanost po vojni in v obdobju socializma (1945–1991) ter kulturni utrip po osamosvoji-

tvi Slovenije (1991–2013). Vse sekcije so kljub svoji majhnosti vplivale na vsa področja vaškega življenja. Zagotovo pa ima danes velik delež pri kulturnem dogajanju Kulturno umetniško društvo Straža.

Opozoriti velja tudi na prispevek Alojza Knaflja *Novoles lesna industrija v Straži*. V 8. knjigi Enciklopedije Slovenije (1994) je zapisano: »*Novoles, podjetje za proizvodnjo lesnih tvoriv, polizdelkov in gotovih izdelkov, s sedežem v Straži*«. Novoles je bil središče predelave lesa. Avtor je nanizal imena direktorjev in računovodij od začetka podjetja, javna priznanja in glavne mejnike iz začetnega tehničnega razvoja po zapiskih Staneta Pezdica, hkrati pa pojasnil stečajne postopke in prodajo nekdanjega Novolesa. Kljub pomembnosti te perspektivne gospodarske panoge, ki je v najboljših letih zaposlovala več kot tri tisoč ljudi in je bila do konca devetdesetih let prejšnjega stoletja prisotna povsod, je prodaja v stečajnem postopku pomenila konec nekdanje uspešne lesne tovarne.

Marjan Ivan Moškon je napisal prispevek *Letališče Novo mesto*. Navaja zametke novomeškega aerokluba, prvo motorno letalo, dvokrilni PO-2, na katerem so potekali prvi tečaji motornega letenja, in ustanovitev Dolenjskega letalskega centra (DLC). Predstavlja boj za novo vzletno-pristajalno stezo vse do prihoda takratnega komandanta Vojnega letalstva in protiletalske obrambe SFRJ, Viktorja Bubnja, ki je določil nove normative za namestitve letališča »Novo mesto«, ki ga je leta 1970 začela graditi inženirska enota Jugoslovanske ljudske armade.

Oris zdravstvene postaje Straža–Dolenjske Toplice, ki je začela delovati leta 1957, seznam zaposlenih in njeno delovanje do danes je povzela Maja Medic v prispevku *Zdravstvena postaja Straža*.

Podrobnejši pogled na zapise o Bogomirju Šuštarju, junaku slovenske osamosvojitve, ki je imel velik vpliv na razpad letalstva JLA, je prispeval Alojz Knafelj.

Franci iz Podgore, pozabljeni olimpijec, prispevek Igorja Vidmarja, nam predstavi atleta in tekača na dolge proge.

Igor Sapač v sestavku *Dvorec Brajtenav in grad Luknja* pred nas razgrne snop informacij in fotografij rekonstrukcij renesančnega dvorca Brajtenav (Zalog) ter gradu Luknja, enega največjih stolpastih dvorov. Predstavi nam njuno podobo in posamezne stavbne člene, in sicer s pomočjo upodobitev, starih fotografij in opisov.

Miha Preinfalk v prispevku *Dvorec Zalog ter družini Jellouschek–Fichtenau in Langer–Podgoro* poskuša razjasniti zgodovino dvorca Zalog ter gospodovanje rodbin Langer in Jelovšek. Na slednjo še dandanes spominja velika okrogla grobnica v vasi Zalog, ki jo je dal zase in za svojo družino zgraditi Anton Jelovšek pl. Fichtenau.

Franci Šali nam je skozi pesem *Kapelica (Bit niča)* predal občutja o vaški kapeli, nastali proti koncu osemdesetih let.

Za izčrpen opis kapelic v dveh župnijah – Vavti

vasi in Prečni – z naslovom *Kapelice in znamenja na območju občine Straža* je zaslužna Marija Ana Kranjc. Na območju župnije Vavta vas izpostavlja devet kapelic in kužno znamenje na Straški gori. Kot poudarja avtorica, so kapelice skromne, a kljub temu urejene in vzdrževane ter s svojo prisotnostjo spominjajo in opominjajo na bogato dediščino naselja.

Neprecenljiv del kulturne dediščine je sakralna dediščina, saj priča o povezanosti ljudi z vero. Opis sakralne dediščine sta ustvarila Marinka Dražumerič in Robert Peskar v prispevku *Sakralna dediščina v občini Straža*, v katerem se srečujemo z izčrpnim opisom cerkva v občini Straža z vidika njihovega nastanka, stavbne zgodovine, likovnega okrasja in širšega umetnostnega pomena.

Julijana Visočnik je zbornik dopolnila s prispevkom *Začetki župnije Prečna*. Kot pravi na začetku, njen namen ni bil ponavljati vseh že znanih dosežkov in začetkov župnije Prečna iz dosegljive literature, ampak povzeti navajanje iz starejših virov, kjer je bilo to mogoče, ter ga dopolniti in opremiti še s kakšnim novim podatkom.

Opis vikariata Prečna iz leta 1821 je delo Julijane Visočnik in Blaža Otrina. V njem predstavi odgovore vikarja Gregorja Kuralta, napisane na željo ljubljanskega knezoškofa Avgušтина Grubarja. Kakor navajata avtorja, je opis najstarejši zapis zgodovine vikariata Prečna in nazorno predstavlja materialno in duhovno stanje vikariata izpred skoraj dvesto let.

Zgodovina župnije Prečna od 1787 do 1941 je predstavljena v naslednjem prispevku Blaža Otrina. Avtor predstavi obdobje od prehoda vikariata Prečna iz goriške v ljubljansko nadškofijo do nastopa druge svetovne vojne.

Julijana Visočnik je ob razgibanem spletu literature in virov sestavila prispevek *Začetki župnije Vavta vas*. Predstavi splošen zgodovinski pregled župnije, ki je sodila pod oglejski patriarhat oziroma od leta 1751 goriško nadškofijo.

Župniji Vavta vas Blaž Otrin nameni več prispevkov. Prvi je *Opis vikariata Vavta vas v letu 1821*, v katerem je takratni župnijski vikar Primož Felicijan Smalnikar na željo ljubljanskega knezoškofa Avgušтина Grubarja po točkah opisal vikariat Vavta vas. Naslednji prispevek je *Kratek oris zgodovine župnije Vavta vas 1945–1978*. Tu je avtor predstavil župnijo Vavta vas v obdobju od konca druge svetovne vojne do nastopa župnika Gregorja Dolšaka, ki je nato z župnijo vstopil v samostojno Slovenijo. Še zadnji pogled na Vavto vas isti avtor predstavi v prispevku *Župnija Vavta vas od prehoda v ljubljansko škofijo leta 1787 do začetka druge svetovne vojne*, v katerem je svoj raziskovalni teren razdelil v dve etapi: t. i. jožefinsko obdobje (do konca 19. stoletja) in obdobje duhovne prenoje ter razcveta s prihodom župnika Janka Zakrajščka leta 1897, ki je župnijo razgibal in vanjo vpeljal nove dejavnosti.

Poleg tega je Otrin z Julijano Visočnik izdelal

kronološki okvir in *Seznam dušnih pastirjev v Vavti vasi in Prečni*.

Prispevek Jerneja Marenka, *150 let Župnije Vavta vas*, navajam kot zadnjega v zborniku. Govori o re-vitalizaciji župnijskega pastoralnega sveta (ŽPS), ki je sprejel sklep o praznovanju 150. obletnice ustanovitve Župnije Vavta vas, ter opiše priprave in načrt praznovanj za farni jubilej.

Skozi »analizo« prispevkov smo skušali ugotoviti določene značilnosti nastajanja Straže, pri čemer smo opozarjali tudi na vrzeli, probleme in diskontinuitete v sami genezi naselja. Ob koncu pregleda (ob)širnih prispevkov moramo omeniti, da monografija prihaja na plan v času, ko ob razbohoteni kratkoročni in dolgoročni zgodovini naselja bralcu ponuja veliko opornih točk in različnih perspektiv, s pomočjo katerih lahko zgodovino Straže točkovno, a hkrati asociativno raziskuje vedno globlje. Bralec bo v knjigi lahko našel tudi nekaj prispevkov, ki bodo zanj gotovo izziv, ne samo pri njegovem širokem znanju, ampak tudi pri širjenju strokovnega obzorja nasploh. Natančnejši bralci pa bi utegnili imeti občutek, da nam je nekaj pomembnega vendarle ostalo prikrito, tako je denimo izpadel prispevek o opekarni. Vendar pa je zato, kakor je dejal Stane Granda, »to delo, ki kar kliče po nadaljevanju. Ni zadnja beseda, je prva beseda« in je vsekakor podana kot navdih za nadaljnje raziskovanje.

Ana Marija Blažič

Drago Sedmak: Kronika vasi pod Grmado v letih 1914–1918 / La cronaca dei paesi ai piedi dell'Ermada negli anni 1914–1918. Gorica: Občina Devin Nabrežina, 2014, 215 strani.

Druga izdaja Sedmakove Kronike vasi pod Grmado ni zgolj reprint prve izdaje iz leta 1995, ampak za petino bogatejše besedilo, ki zaokroža dozdašnje ugotovitve in jih dopolnjuje z novimi. Zaslugo nosi urednik monografije prof. Aleš Breclj, ki razširja Sedmakovo študijo, tudi tokrat v obeh jezikih, slovenskem in italijanskem, in nam predstavi dogajanje na skrajnem južnem delu soške fronte med prvo svetovno vojno, tam, kjer se je bojišče dotikalo najbolj severnega dela Jadranskega morja.

Osrednja, pravzaprav nevrvalgična točka tega dela bojišča je bila Grmada, kopasta vzpetina, ki je kljub neizraziti višini (323 metrov) predstavljala okop pred prodiranjem italijanskih čet proti vzhodu. Prav tu se je frontna linija od vstopa Italije v vojno maja 1915 do prelomne bitke pri Kobaridu oktobra 1917 domala zacementirala: v skoraj poltretjem letu je namreč avstro-ogrska vojska odbila prav vse napade nasprot-

nikov. Če parafraziram naslov znanega Remarque-vega romana o prvi svetovni vihari, bi lahko rekel, da v tem času na Grmadi ni bilo nič novega. Vendar ta trditev, podobno kot v romanu (ki opisuje klavnico na flandrijskih poljih), zamegljuje stisko, obup in večkrat brezizhoden položaj vojakov na fronti. Obračun je bil namreč nadvse krvav, saj so tako branilci kot napadalci utrpeli izredno visoke izgube, veliko je pretrpelo tudi krajevno prebivalstvo.

Pravzaprav je bil naslov prve izdaje Kronike vasi pod Grmado v letih 1915–1918 rahlo drugačen od druge. S tem je želel avtor knjige bržkone poudariti, da je bilo leto 1915 zaradi začetka vojaških operacij prelomnega oz. celo usodnega pomena za Primorsko. Naslov druge izdaje pa nakazuje, da so izredne razmere nastopile že prej, z začetkom prve svetovne vojne, ko so vpoklicali pod orožje dobršeni del moških. Ne glede na naslov je struktura knjige v obeh izdajah zelo podobna. Tako kot v prvi izdaji je tudi tokrat knjiga razdeljena na dva dela: v prvem opisu je vojaške operacije med vsako od dvanajstih soških bitk, v drugem pa predvsem življenje civilnega prebivalstva pod Grmado, na ozemlju, ki spada danes pod devinsko-nabrežinsko občino. Prav uprava te občine je obkraj izdala knjigo (urednica prve izdaje je bila Vera Tuta Ban), tokrat z namenom, da obeleži 100-letnico izbruha prve svetovne vojne.

Ob začetku vojne so obravnavane vasi pod Grmado spadale v goriško-gradiško grofijo in so bile

razdeljene na dva okraja, sežanskega in tržiškega. Tvorile so pet občin, in sicer Nabrežino; Mavhinje z naselji Cerovlje, Sesljan in Vižovlje; Slivno z naseljem Prečnik; Devin z naselji Štivan, Medjevas in Jamlje (danes del občine Doberdob) in Šempolaj z naselji Praprot in Trnovca. Večina prebivalstva je bila slovenska.

Izbruh vojne je prinesel v te kraje omejitve, kot so racioniranje živil, omejeno gibanje, prehrabni boni, pobiranje kovin ipd. Z vstopom Italije v vojno pa so se obravnavani kraji znašli dobesedno pod udarom. Čez noč so postali neposredno ogroženi, vojne razmere pa so povečale tegobe, kot so bolezni in pomanjkanje. Neugodno je bilo tudi sobivanje z vojniki različnih narodnosti, kultur in navad. Nabrežina, malo industrijsko središče, ki je zaradi razcveta tamkajšnjih kamnolomov do takrat doživljalo svoj vrhunec, je čez noč postala tarča stalnih napadov italijanskega letalstva in težkega topništva, predvsem zaradi železniške infrastrukture in vodovoda, pomembnega za napajanje lokomotiv. Ob železniški progi sta bila tudi bližnja Sesljan in Vižovlje, da ne govorimo o Devinu s starodavnim gradom, ki se je znašel tako rekoč med prvimi tarčami napadov. Zanimivo je, da sta Štivan in Medjevas, oba v neposredni bližini prve frontne črte, v določenem trenutku obstreljevali obe vojskujoči se strani, tudi zato, ker nista imeli popolnega nadzora nad njima. Šempolaj so italijanska letala bombardirala predvsem zaradi pomembne cestne povezave z zaledjem. Druga naselja pa so bila cilj zračnih napadov in obstreljevanja zaradi drugih razlogov: v Mavhinjah in Trnovci so bile, poleg Nabrežine, vojaške bolnišnice, v Sesljanu krajevno vojaško poveljstvo. Neprizadeti pa niso ostali niti kraji Slivno, Cerovlje, Prečnik in Praprot. Vasi v bližini najhujših spopadov so bile ob koncu leta 1917, ko se je težišče vojaških operacij (po prodoru pri Kobaridu) premaknilo precej bolj proti zahodu, skoraj popolnoma razdejane, druge nekoliko manj, s tem da je bilo prebivalstvo evakuirano oz. se je spontano zateklo v zaledje. Knjiga opisuje tri vale beguncev: prvi, neorganiziran, je bil na začetku vojaških operacij spomladi 1915, drugi avgusta 1916 ob padcu Gorice, ko so oblasti poskrbele za evakuacijo dobršnega dela prebivalstva, zadnji pa poleti 1917, ko so italijanske enote spet pritiskale proti vzhodu. Takrat so bile bombardirane tudi vasi, ki niso bile v neposredni bližini frontnih položajev.

Avtor oz. urednik dokumentirano opisujeta uso-do številnih beguncev, ki so zapustili domače kraje. Mnogi od teh so našli zatočišče v velikih zbirnih središčih, začeni z Lipnico oz. Wagno na Štajerskem, kjer so bile razmere vse prej kot lahke. Pri tem poudarjata napore slovenskih politikov in predvsem duhovnikov za aprovizacijo teh ljudi, pri čemer izpostavljata zlasti Janeza Evangelista Kreka.

Po začetku vojaških operacij so občinske uprave vasi pod Grmado delovale v omejeni obliki, saj so bili občinski sveti razpuščeni oz. uprave občin preseljene

v zaledje. Na domače ozemlje so se vrnile po preobratu v Kobaridu, skoraj sočasno s prebivalstvom. Kljub razdejanju in temu, da je bilo sila težko vzpostaviti prejšnje življenje, se je prebivalstvo aktivno vključilo v deklaracijsko gibanje: leta 1918 so ga podprli nekateri občinski odbori vasi pod Grmado z izjavami in podpisi, zbranimi med občani.

V primerjavi s prvo izdajo prinaša druga večje podrobnosti in nam nudi vpogled v nekatere epizode, ki jih v prvi izdaji ne najdemo. Ena od teh je vloga pesnika in intervencionista Gabrieleja D'Annunzia pri izdelavi načrta za prodor italijanske vojske pri Devinu maja 1917. Zanimiv je tudi dogodek februarja istega leta, ko je bil pri preizkušanju metalca bomb na Vrtačah pri Jamljah resno ranjen naddesetnik bersaljerjev Benito Mussolini, poznejši Duce. Novi so tudi podatki o nekaterih, tudi znanih domačinih, ki so se znašli v vrtincu vojne.

Medtem ko prva izdaja temelji predvsem na časopisnih virih, upošteva druga obsežnejšo knjižno in siceršnjo literaturo, tudi podatke s svetovnega spleta. Dejstvo je namreč, da so v dveh desetletjih od prve izdaje do danes prišla na dan nova spoznanja, tudi zaradi tega, ker se je znatno povečalo zanimanje za prvo svetovno vojno, predvsem pred okroglo obletnico izbruha. To velja tudi v samih krajih, ki jih knjiga obravnava, kjer so zadnja leta dejavna društva in skupine, ki vneto raziskujejo prvo svetovno vojno. Naj omenim društvo Hermada – Vojaki in civilisti, ki z razstavami v Trnovci (eni od vasi pod Grmado) oz. knjižnimi izdajami prispeva k boljšemu spoznavanju tega obdobja.

Urednik je vključil podatke iz več del, ki so izšla v zadnjih desetletjih, npr. publikacije Vasje Klavore in tržaškega zgodovinarja Roberta Toderaja, italijanski prevod knjige kontraadmirala Alfreda von Koudelke kot tudi drugih avtorjev: Oria Di Brazzana, Marka Thompsona, Petre Svöljšak idr. V dobršni meri je upošteval tudi delo Iga Legiša o zgodovini Mavhinj, Cerovelj, Vižovelj in Sesljana, ki je izšlo v samozaložbi leta 2013. Navsezadnje je tudi sam Sedmak kmalu po prvi izdaji nadgradil svojo študijo, saj je s poglavjem o prvi svetovni vojni sodeloval pri snovanju zbornika o zgodovini Nabrežine (prva izdaja leta 1996, druga leta 2006). Vse to je razvidno tudi v opombah, za tretjino obsežnejših v primerjavi s prvo izdajo.

Druga izdaja je bogatejša s slikovnim gradivom. Urednik skuša v njej razčistiti tudi poimenovanje nekaterih krajev, ki se pogosto pojavljajo v zgodovino-pisju. V primerjavi s Klavoro, ki se poslužuje izraza Fajtji hrib (takšen je tudi naslov njegove knjige iz leta 2014), uporablja Fajtov hrib. Domače poimenovanje krajev navaja tudi pri omenjanju drugih bojišč: Debele Griže (ki se v dozdajšnji literaturi pogosto pojavlja kot Sv. Mihael), Martinščine (Sv. Martina) in Griže (Kote 118). Hkrati primerja italijansko in slovensko imenoslovje. Večja zagata se kaže pri naselju

Medjevas (tudi Medjvas oz. Medja vas), ki jo avtor uporablja v prvi od teh oblik, čeprav stroka, predvsem jezikovna, ni poenotena.

Če je zgodovino-pisje v preteklosti izpostavljalo nekatere ključne dogodke na soškem bojišču (zavzetje Gorice, prodor pri Kobaridu ipd.), epopejo v visokogorju (Krn, Rombon, Mrzli vrh) in na vršacih okrog Gorice, da ne omenjamo doberdobskega pekla, se zadnja leta kaže zanimanje tudi za druga, mogoče manj znana prizorišča bojev. Eno od teh je prav greben Grmade, pod katero so krvaveli tako vojaki kot civilno prebivalstvo.

Ivan Vogrič

Žiga Herberstein: Gratae posteritati (Ljubemu zanamstvu). Prevedel Matej Hriberšek, spremna besedila prispevali Matej Hriberšek, Dejan Zadravec, Polona Vidmar in Jedert Vodopivec Tomažič. Ptuj: Knjižnica Ivana Potrča; Maribor: Umetniški kabinet Primož Premzl, 2014, 120 strani.

Jesen leta 2014 je knjižne police najbolj zagnanih bibliofilov pri nas obogatila s faksimilirano in študijsko izdajo spisa z v slovenskem in širšem evropskem prostoru pravzaprav malo znanim naslovom *Gratae posteritati*, kar je prevajalec besedila Matej Hriberšek posrečeno poslovenil v *Ljubemu zanamstvu*. Ker je iz povsem razumljivih razlogov pozornost javnosti tako med avtorjevimi sodobniki kot v poznejših stoletjih v glavnem veljala njegovim vtisom iz tedanje Rusije, zbranim v *Moskovskih zapiskih*, je ostala siceršnja obilna avtobiografska tvornost barona Žige Herbersteina precej v ozadju. Da prihaja po dosedanjih le skromnih in bolj ali manj naključnih omembah v literaturi na trg v tako luksuzni izdaji, gre v prvi vrsti zasluga ptujski Knjižnici Ivana Potrča, ki v svojem fondu hrani izvod druge izdaje dela iz leta 1560. Slednji je bil nazadnje last Johanna Josefa Herbersteina, ki ga je na Ptuj očitno prenesel iz knjižnice svojega češkega gradu Vrbičan.

Faksimile so v ptujski knjižnici oskrbeli skupaj z Umetniškim kabinetom Premzl iz Maribora. Ta se je v zadnjih letih že izkazal s podobnimi podvigi. K sodelovanju so bili pritegnjeni štirje mlajši strokovnjaki, ki so Herbersteinov poklon samemu sebi, zaradi katerega si je med drugim prislužil »posmrtno diagnozo«¹ narcisistične osebnosti pri Karlu Ernenklu, osvetlili z različnih vidikov.

Osrednje breme je bilo pri tem seveda na prevajalcu, klasičnem filologu Mateju Hriberšku. *Gratae posteritati* predstavlja namreč pester »čilim«² raznovrstnih tekstov. Njihov razpon sega od preproste pro-

ze Herbersteinovega življenjepisa preko ciceronskih pasusov v uvodu, kjer baron pojasni namen izdaje knjige, vse do nekaterih odmevnih dosežkov humanistične novolatinske poezije v osrednjem delu. Za nameček so, če pustimo ob strani vprašanje avtorskega deleža Žige Herbersteina samega, ki se ga Hriberšek sicer na kratko, a povedno dotakne v svojem spremnem besedilu, večje ali manjše kose k zborniku primaknila kar dobra dva ducata različnih piscev. Nekateri, kot so Janez Dantisk, Valentin Eck ali brata Brassicanus, so znane osebnosti srednjeevropskega humanizma 16. stoletja, o drugih z izjemo imena ni znano skoraj nič.

Iz navedenega razloga je nekako samoumevno, da je bilo prevajanje zaupano enemu najraznovrstnejšim prevajalcev iz klasičnih jezikov pri nas. Njegov obsežni prevajalski opus zajema namreč po eni strani Ciceronove govore, Plutarhove življenjepise in Tacitova zgodovinska besedila, po drugi strani pa vrsto strokovnih tekstov iz različnih obdobij. Aristotelova *Politika* dela pri tem družbo Plinijevemu *Naravoslovju*, ki trenutno predstavlja osrednji prevajalčev projekt, a tudi Lipičevim ugotovitvam o zdravju Ljubljancov v 19. stoletju. Kljub temu je bila *Gratae posteritati* gotovo velik izziv. Špopasti se je bilo pač potrebno s tekmovanjem novolatinskih humanističnih pesnikov z njihovimi antičnimi vzorniki, ki se najbolj od-

raža v morju mitoloških in zgodovinskih aluzij ter medbesedilnih preigravanj z izročilom domala dveh tisočletij. Pri Herbersteinu zadevo še dodatno zapletajo številne omembe zemljepisnih in zgodovinskih danosti iz vzhodnoevropskih dežel, o katerih antika molči. Posebna vrsta prijateljskega »prerivanja« s Stairimi je bila za humaniste tudi dosledno posnemanje njihovih pesniških oblik. Ker se torej cvet sodobne srednjeevropske latinske poezije Herbersteinu ni poklonil le s pesnitvami v običajnih heksametru, elegičnem distihu ali jambsem metru, marveč je hkrati posegal po v slovenščino težko prevedljive Horacijeve metrične sisteme in njihove grške predhodnike, je prevajalec moral marsikje ubirati precej neskrčene steze. Slednje mu je lepo uspelo, s čimer je pričaral precej resda odmaknjenega duha 16. stoletja.

Naslednjo težavno nalogo je tako zanj kot za izdajatelja predstavljalo vprašanje zapisa ali slovenjenja obilice v delu nastopajočih lastnih imen. Kot je razvidno, se je Hriberšek v glavnem odločal za ohranjanje podobe teh imen iz vsakokratnega izvirnega jezika, pa tudi sicer prevod vsaj v proznih razdelkih skuša čim bolj dobesedno slediti izvirniku. Seveda je bilo popolno doslednost tukaj nemogoče doseči in bi se dalo ob rešitvah, kakršne so zapisi krajevnih imen Poszony (za današnjo Bratislavo), Esztergom (namesto dokaj uveljavljenega Ostrogona), Némétújvar (namesto Güssinga) ali Trient (namesto uveljavljenega Tridenta ali italijanske oblike Trento), tudi razpravljati, vendar je v splošnem vzorec dosledno upoštevan. Želji po čim večji natančnosti v izrazu je bržkone sočasno pripisati kakšen nekonvencionalen prevod stvarnih izrazov, kakršna sta erarni konzilij ali elektor (namesto običajnega volilnega kneza).

Če je avtobiografski del za uporabnika vsaj v veliki meri še razumljiv, si s številnimi pesniškimi posvetili ne bi mogel prav veliko pomagati, če prevoda ne bi spremljal obširen komentar. Hriberšek je že v izdajah svojih dosedanjih prevodov pokazal, da je za pripravo tovrstnih pomagal pravi mojster, in v študijski izdaji *Gratae posteritati* tak sloves več kot le ohranja. V spremni besedi, ki sledi, se slednjič ubada z značajem knjige, z okoliščinami njenega nastanka, z vprašanjem njene prve izdaje, kot omenjeno, pa razmišlja tudi o avtorstvu kot avtobiografskih predstavljenih kosov. Nepogrešljiv pripomoček za bralca so še biografsko-bibliografske zabeleške o piscih posameznih besedil.

Za komentarjem in prevajalčevo spremno besedo sledijo še trije zapisi. Dejan Zadravec obširno in v privlačnem pripovednem slogu predstavi usodo plemiške družine Herberstein od njihovega prvega nastopa v zgodovinskih virih ob koncu 13. stoletja do časa Žige Herbersteina. Doda mu še kratko predstavitev barona in diplomata samega. Svoje besedilo Zadravec dopolnjuje z nazornim rodoslovnim deblom Herbersteinov.

Umetnostna zgodovinarica Polona Vidmar se

ukvarja z ilustrativnim gradivom v *Gratae posteritati*, med katerim ob več upodobitvah Žige Herbersteina v različnih ornatih, v katerih se je bodisi odpravil na svoje diplomatske odprave bodisi si jih je z njimi »prislužil«, največ pozornosti deležnih devet upodobitev Žigovih vladarskih sodobnikov od cesarja Maksimilijana I. do sultana Sulejmana Veličastnega. S tem v zvezi Vidmarjeva prikaže baronovo sodelovanje z iz Nürnberga izvirajočim grafikom Augustinom Hirschvoglom, ki je vrh doseglo že konec štiridesetih let 16. stoletja. Drugi del njenega prispevka je posvečen izdajama *Gratae posteritati* pri dunajskem tiskarju Hofhalterju in likovni opremi, pod katero se je v njiju podpisal Donat Hübschmann.

Študijsko izdajo besedila *Ljubemu zanamstvu* sklepa zapis Jedert Vodopivec Tomažič o zunanji podobi knjige iz leta 1560 v ptujski knjižnici, poškodbah, ki jih je utrpela skozi čas, in konservatorsko-restavratorskim posegom za njeno ohranitev.

Po faksimilu in študijski izdaji Herbersteinovega dela bodo s pridom posegali zgodovinarji, klasični filologi, umetnostni zgodovinarji in sploh vsi, ki se kakor koli srečujejo z zgodnjim novim vekom in humanizmom. V njiju namreč ni obširno predstavljeno le Herbersteinovo življenje in delo, temveč zlasti v pesniških posvetilih, med katerimi se najde kak pravcat epilij, zaživi Evropa 16. stoletja, po kateri se je diplomat iz Vipave tako suvereno gibal.

Aleš Maver

Arnold Suppan: Hitler-Beneš-Tito. Konflikt, Krieg und Völkermord in Ostmittel- und Südosteuropa. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Institut für Neuzeit – und Zeitgeschichtsforschung, 2014, 2047 strani.

Obširno delo na 2047 straneh, s trinajstimi zemljevidi ter številnimi tabelami in fotografijami, je razdeljeno na tri dele in 20 poglavij.

V obširnem uvodu avtor predstavi namen študije, razjasni osnovne pojme in zavzame stališče do zgodovinske literature, tako pregledne kot tudi tiste, ki se posveča posameznim narodom. Podrobno oceni tudi za knjigo relevantno slovensko literaturo. Nato v prvem delu obravnava čas od leta 1848 do 1939 oziroma 1941 pod skupnim imenovalcem poglavij konfliktna zgodovina »Konfliktgeschichte«, npr. Nemško-avstrijska-ogrsko-češka-slovaška konfliktna zgodovina 1848–1918; Nemško-avstrijska-ogrsko-srbska-hrvaška-slovenska konfliktna zgodovina; Češkoslovaška-nemško-avstrijska konfliktna zgodovina 1918–1939; Jugoslovansko-nemška-avstrij-

ska konfliktna zgodovina 1918–1941. Obdobje pred drugo svetovno vojno zaključí s poglavjem »Zasedbena politika in vojno pravo v Evropi«.

V tem delu knjiga zastavljena tematiko obravnava predvsem z vidika držav, Češkoslovaške, Jugoslavije, Hitlerjeve Nemčije in Avstrije, ter nacionalnosti teh držav, Nemcev, Čehov, Slovakov, Romov, Hrvatov, Srbov, Slovencev in drugih. Za čas pred prvo svetovno vojno poleg omenjenih narodnosti obravnava tudi konfliktne odnose Madžarov z narodnostmi znotraj ogrske polovice monarhije, ki so bile izpostavljene načrtni madžarizaciji ogrskih vlad.

Slovence, Hrvate in Srbe obravnava v poglavju »Južni Slovani in Nemci v Habsburški monarhiji«, pri čemer posebej poudari različnost kulturnih in civilizacijskih razmer, ki so tudi različno vplivale na nastanek moderne hrvaške, srbske in slovenske nacionalne družbe. Avtor strnjeno in vsebinsko bogato predstavi politične, kulturne, gospodarske in verske razmere, ki so vplivale na politične odločitve narodnih politikov ob koncu prve svetovne vojne. Prikaz Slovencev temelji na slovenski in drugojezični sodobni zgodovinski literaturi.

Avtor razvoj nove države Jugoslavije temeljito in pregledno predstavi s tabelami narodnosti v državi in veroizpovedi po narodnostih. Prav tako predstavi iskanje politične forme ureditve med centralizmom in federalizmom ter terorizmom, z atentatom na kralja Aleksandra v Marseillu. Posebno pozornost posveča tudi zunanjepolitičnim odnosom Jugoslavije in Av-

strije pri vprašanju nacionalsocialističnih prebežnikov v Jugoslavijo in njihovega izгона iz nje.

Avtor posebej natančno obravnava nemško manjšino v jugoslovanskem delu Banata, v Bački in Baranji. Obravnava šolski razvoj, politične razmere ter prodiranje nacionalsocialističnih vplivov iz Nemčije in Avstrije, predvsem prek študentov, ki so študirali v teh državah, ter vpliv priključitve Avstrije Nemčiji na radikalizacijo zahtev prebivalstva nemške narodnosti v Jugoslaviji. Nazorno je prikazana politična preobrazba organizacije podonavskih Nemcev »Schwäbisch-Deutscher Kulturbund« iz zasebne manjšinske v nacionalsocialistično narodnostno organizacijo. Prav tako temeljito je predstavljena nemška manjšina v Sloveniji med obema vojnoma. Pri pregledu avtor upošteva tudi temeljno slovensko zgodovinsko literaturo.

Drugi del obravnava čas druge svetovne vojne in dogodke neposredno po njej: nacionalsocialistično vladavino na Češkoslovaškem 1939–1945, nacionalsocialistično vladavino v Jugoslaviji 1941–1945, maščevanje, povračilne ukrepe in kaznovanje na Češkoslovaškem in v Jugoslaviji ter izgone, prisilno izseljevanje in »etnično čiščenje« iz Češke in Jugoslavije. Poglavje Kolektivna krivda, razlastitev, odvzem pravic posebej obravnava Beneševe dekrete za Češko in avnojske sklepe za Jugoslavijo. V tem delu avtor natančno predstavi nemško okupacijo nekdanje Jugoslavije in ravnanje nemških oblasti s prebivalci okupiranih ozemelj. Nazorno so predstavljeni zločini nemških okupacijskih oblasti nad srbskim prebivalstvom, kjer je prihajalo do najbolj množičnih likvidacij. Za enega usmrčenega nemškega vojaka je bila predvidena ustrelitev 100 srbskih talcev. Dobro sta predstavljeni tudi kolaboracija z okupatorjem in partizanski odpor.

Avtor dokaj podrobno obravnava tudi okupacijo slovenskega prostora z vsemi posledicami, germanizacijo, uničenjem slovenskih knjig, prepovedjo slovenskih društev in izseljevanjem slovenske inteligence. Predstavlja tudi preselitev kočevskih Nemcev z italijanskega okupacijskega področja na Štajersko, pri čemer prav tako upošteva slovensko zgodovinsko li-

teraturo. Pozornost posveča tudi italijanski okupaciji Slovencev in madžarski okupaciji Prekmurja. Avtor predstavlja tudi domobrance, partizanski odpor proti okupatorju in državljansko vojno v Sloveniji. Veliko prostora je posvečenega usodi Nemcev ob koncu druge svetovne vojne in takoj po njej, predvsem na Češkoslovaškem in v Jugoslaviji.

V 12. poglavju avtor predstavi »Spominjanje in historiziranje« obravnavanega obdobja na Češkoslovaškem, v Nemčiji in Avstriji, Jugoslaviji in Italiji ter razvoj zunanje politike med omenjenimi državami, nato pa v posebnem podpoglavju še spominjanje po tridesetih, štiridesetih, petdesetih, šestdesetih in sedemdesetih letih. V trinajstem, sklepnem poglavju povzame celotno vsebino: stoletje konfrontacije v Vzhodni in Jugovzhodni Evropi.

Tretji del je vzoren zaključek prvih dveh knjig s seznamom okrajsav, navedbo virov in uporabljene zgodovinske literature. Sledijo seznam tabel, zemljevidov in slik. Zelo dragocena pa sta tudi osebno in krajevno kazalo ter objavljeni zemljevidi in fotografije.

Knjiga je doslej doživela velik odmev, avtor jo je med drugim predstavil v Pragi, Ljubljani, Budimpešti, Splitu, Krakovu, Novem Sadu, Bratislavi, Bolzanu, Rimu, Hildesheimu, Minneapolisu in Stanfordu.

Delo je nedvomno izjemno dragoceno, ker podaja primerjalni pregled zgodovinskega dogajanja v širšem srednjeevropskem geografskem prostoru, ki je bil v preteklosti tesno povezan tako politično in gospodarsko kot tudi kulturno in versko, sobivanje in prepletanje vseh teh elementov pa je povzročalo tako pozitivne kakor tudi konfliktne učinke. Ti so kulminirali v letih 1938–1948, ko so »genocidi nad narodi, totalitaristična preganjanja, organizirano uničevanje, birokratizirani izgoni in preseljevanja ter obseg in razsežnost vojnih grozot, terorizma in brutalnosti presegle vse, kar si človek v zvezi s sprostitvijo najnižjih človeških instinktov ter civilizacijske in moralne destrukcije sploh lahko predstavlja«.

Vincenc Rajšp

Navodila avtorjem

* **Kronika** – časopis za slovensko krajevno zgodovino – je osrednja slovenska revija za lokalno zgodovino. Izdaja jo Zveza zgodovinskih društev Slovenije.

* **Prispevki**, ki jih objavlja Kronika, so v slovenskem jeziku. Njihov obseg je praviloma ena avtorska pola in pol, to je do 24 strani običajnega tipkopisa. Članek naj bo lektoriran. Avtorji morajo poslati:

članek – vsebinska razčlenitev naj bo pregledna in logična;

podatke o avtorju – ime in priimek, akademski naslov, poklic in delovno mesto, ustanovo, kjer je zaposlen, in njen naslov, naslov elektronske pošte in telefonsko številko, kjer je avtor dosegljiv;

povzetek – predstavi naj glavne rezultate prispevka in naj, razen v izjemnih primerih, ne presega ene strani (30 vrstic);

izvleček – kratek opis prispevka (do 10 vrstic);

ključne besede;

spisek uporabljenih virov in literature;

priloge – slikovno gradivo, kopije dokumentov, zemljevidov ipd. Fotografije naj bodo označene z legendo. Na iztisu članka označite, kje naj bi bila posamezna priloga objavljena.

* **Opombe** – morajo biti pisane enotno. Avtorji naj uporabljajo opombe pod črto (footnote) in ne opombe med tekstom (v oklepaju) ali na koncu (endnote). V opombah uporabljamo krajše navedbe, ki morajo biti skupaj s kratricami razložene v poglavju viri in literatura. Pri arhivskih virih uporabljamo uveljavljene kratice za arhiv, nato navedemo kratico fonda ali zbirke, signaturo oziroma številko fascikla ali škatle in številko arhivske enote ali ime dokumenta. Pri literaturi navedemo priimek avtorja, smiselno skrajšani naslov (ne letnice izdaje) in številke strani.

* Poglavje **Viri in literatura** – v njem morajo biti sistematično navedeni vsi viri in vsa literatura, ki smo jo navedli v opombah. Ločeno navedemo arhivske vire, literaturo, po potrebi tudi časopise, ustne izjave ipd. V teh sklopih je treba gradivo navajati po abecednem vrstnem redu. Najprej navedemo skrajšano navedbo, ki smo jo uporabljali v opombah, in nato celotno navedbo vira ali literature.

Arhivski viri – navedemo: arhiv, ime fonda ali zbirke, po potrebi še številke fasciklov ali škatel.

Primer: AS 231 – Arhiv Republike Slovenije, Fond Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, 1945–1951 (po potrebi še številke škatel). V opombi zadostuje, če navedemo: AS 231, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Primer: ZAP, MOP (kot navajamo v opombah) – Zgodovinski arhiv Ptuj, Fond Mestna občina Ptuj (po potrebi še številke škatel ali fasciklov). V opombi zadostuje, če navedemo: ZAP, MOP, š. (številka škatle), (številka ali ime dokumenta).

Literatura – monografije – navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) dela (v ležečem tisku)*. Kraj: založba in leto izida.

Primer: Gestrin, Ferdo: *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana : Slovenska matica, 1991.

Literatura – članki – navedemo: priimek in ime avtorja, naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v ležečem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, številko in strani, za zbornik (ime urednika), kraj in leto izida in strani.

Primer za periodiko: Slana, Lidija: Iz zgodovine gradu in gospodstva Snežnik na Notranjskem. *Kronika*, 48, 2000, št. 1–2, str. 20–41.

Primer za zbornik: Melik, Vasilij: Ideja Zedinjene Slovenije 1848–1991. *Slovenija 1848–1998 : iskanje lastne poti* (ur. Stane Granda in Barbara Šatej). Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 15–20.

* Prispevke naj avtorji pošljejo na sedež uredništva Kronike (Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana) ali odgovornemu uredniku Kronike (Miha Preinfalk, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Novi trg 2, p.p. 306, 1000 Ljubljana). Prispevke lahko pošljete tudi po elektronski pošti na naslova odgovornega urednika (mpreinfalk@zrc-sazu.si)

ali tehnične urednice Barbare Šterbenc Svetina (barbara.svetina@zrc-sazu.si).

* Članki naj bodo napisani v običajnih računalniških programih. Na poslanem gradivu naj bodo upoštevane zgoraj navedene zahteve. Ime besedila (file) naj bo ime avtorja članka. Priporoča se oddaja slikovnega gradiva v obliki fotografij, diasov ali podobno, če pa je skenirano, mora imeti ločljivost najmanj 300 dpi. Biti mora v približni velikosti objave v reviji ter shranjeno v tif formatu brez kompresije.

* Za prevode povzetkov in izvlečkov v tuje jezike (v nemščino in angleščino) poskrbi uredništvo revije. Slikovno gradivo vrnemo po izidu prispevka.

* Za trditve in za znanstveno korektnost odgovarjajo avtorji člankov. Prispevki so strokovno recenzirani, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo Kronike

KRONIKA

časopis za slovensko krajevno zgodovino

NAROČILNICA

- ☐ želim postati naročnik *Kronike*, časopisa za slovensko krajevno zgodovino z letom _____ naprej
☐ Naročam _____ izvod(ov) *Kronike* letnik/številka _____

Cena:

Letna naročnina:

za posameznike 25,00 EUR

za upokojence: 18,00 EUR

za študente: 18,00 EUR

za ustanove: 30,00 EUR

Ime: _____

Priimek: _____

Naslov: _____

Pošta: _____

Status: ☐ zaposlen ☐ študent ☐ upokojenec ☐ ustanova

Telefon: _____

e-pošta: _____

Datum: _____

Podpis: _____

Naročilnico lahko pošljite na naslov ali fax:

Barbara Šterbenc Svetina

Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU

Novi trg 2, p.p. 306

1000 LJUBLJANA

fax: ++386 1 4257 801

